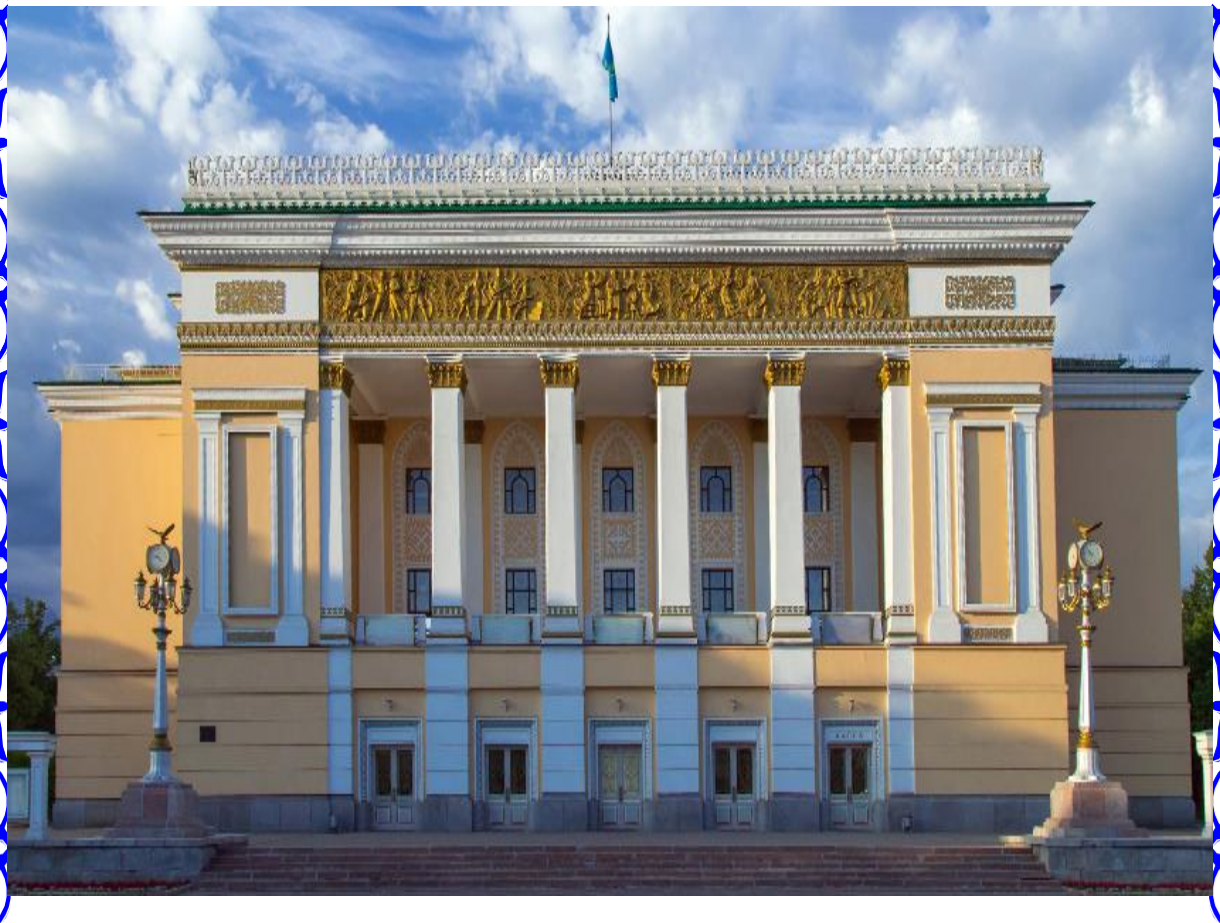
ISSN 2073-333X

Международный научный журнал

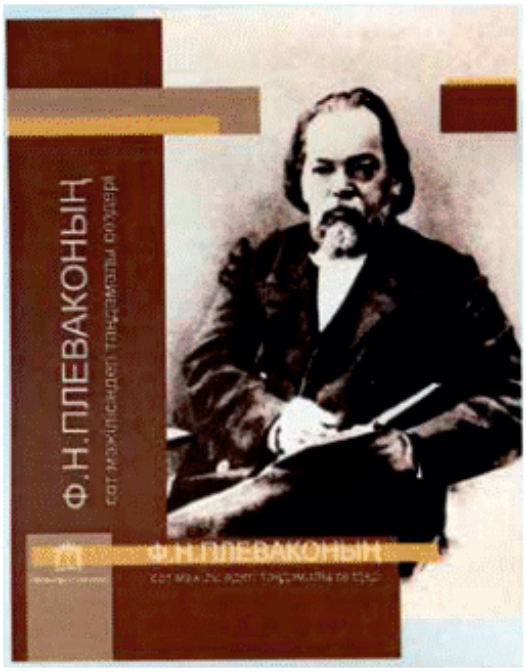
Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана
Science and life of Kazakhstan

№2 (78) 2019

Абай атындағы қазақ Мемлекеттік академиялық опера және балет театры

Тағылымы терең туынды

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, "Қазақстанның ғылымы мен өмірі" атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алаухановтың "Ф.Н.Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері"** атты жаңа кітабы жарық көрді.

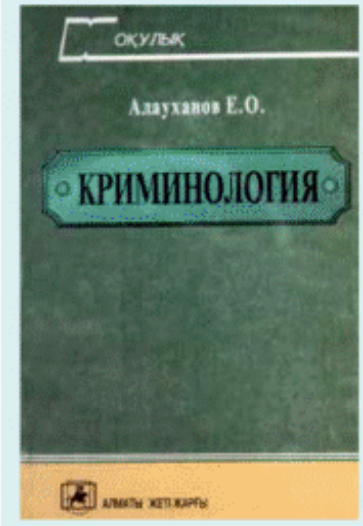
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

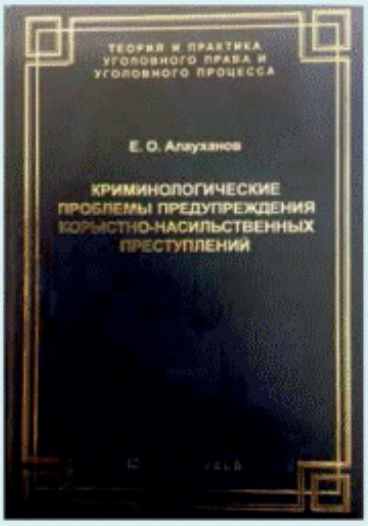
Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal

№ 2 (78) 2019

Бас редактор – **Алауханов Е.О.**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Y.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Астана 2019

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
Бородин С.В., з.ғ.к., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФЖоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, басред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
Елешов Р., – а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Жұмағұлов Б.Т., — т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., з.ғ.д., профессор (Германия)
Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
Кемел М., э.ғ.д, профессор
Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
Рагимов И.М. з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Рустамбаев М.Ю, з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ақын-драматург
Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сагадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Төлеген М.Ә., доктор PhD, ректор ШҚМУ ректоры
Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СПб. халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
Абдуллаев К.К., – а.-ш.ғ.д., профессор
Асанғазы О., тіл жанашыры
Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
Әбішев Х.А., з.ғ.д., профессор
Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
Мажейка Киприс И., МЕАТР акад.(Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Молдабаев С.С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ., б.ғ.д.. профессор
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Старостин С.А., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е., академик
Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
Сейтжанов Ә.Ә, з.ғ.к., доцент
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Тоғжанов Е.Л., з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор
Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нии Thinh, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д. с-х.н., академик НАН РК
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., д.ю.н., профессор (Германия)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Кемел М., д.э.н. профессор
Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустамбаев М.Ю, д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Асангазы О., обшественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Данилов А.П., к.ю.н., доцент(Санкт-Петербург)
Жумагулова В.И. д.ф.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
Жолдыбай К., писатель-публицист
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР(Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор(Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (СанктПетербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е., академик
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Тогжанов Е.Л., к.ю.н., доцент
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
Челадзе Г., доктор права, доктор бизнес админ., профессор (Грузия)
Нии Thinh, Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)

EDITORIAL BOARD:

Abdirov B.D., Dr. of Law, professor
Abdukarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Asanov Zh.K., Dr. of Law, the Chairman of the Supreme court of Kazakhstan
Abdrasylov B.S., Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law,Professor, State Counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Alikperov H.D. Dr. of Law,Professor State Counselor of Justice of the 3rd class
Baideldinov D.L., Dr. of Law, professor
Baidaulet I.O., Dr. of medical science, prof.
Bisenov K.A., Dr. of technology, professor
Baulin U.V., Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V., Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Bukalerova L.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N., Dr. of Law, professor, (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law, professor
Eleshov R., Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law, professor
Zhumagulov B.T., Dr of technical sciences, Academician of the NAS of the RK
Zhurinov M.Zh., academic, President of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of political sciences, prof.
Kemel M., Dr. of economics, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr.of Law, professor
Korobeev A.I., Dr. of Law, professor (Bladibostok)
Kozachenko I.Ya., Dr.of Law, professor (Ekaterinburg)
Koniyakhin B.P., of Law, prof. (Krasnodar)
Lebedov S.Y., Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y., Dr. of Law, professor (Kiev)
Matskevich I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Minyazeva T.F., Dr. of Law, Professor (Moscow, RUDN)
Mukhamediuly A., Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhayeva A.K., professor, rector of KazNAA
Mutanov G.M., Dr of Technical Sciences, professor, acad. of NAS RK, rector of KazNU
Ragimov I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Rustambaev M.Yu., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Orazalin N.M., Poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law, Editor-in-chief «Russian criminological view»
Sartayev S.S., Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A., Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Siegmunt O., Dr. of Law, professor (Germany)
Sultanov K.S., Dr.of political sciences, prof.
Sydykov E.B., Dr. of history, professor, rector of ENU
Sydykova. L.Ch, Dr.of Law, professor(Bishkek)
Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
Shestakov D.A., Dr. of Law,professor, writer

EDITORIAL COUNCIL:

Aitganov B.D., a doctor of betener sciences is a professor
Asangazy O., public figure
Abishev T.D., candidate of Law
Abishev H.A., Dr. of Law, professor
Abdullaev K.K., Doctor of agricultural sciences, professor
Baimenov A.M., candidate of tech, professor
Bishmanov B.M., Dr. of Law, professor
Bekmagambetov A.B., Cand. of Law, professor (Kostanai)
Bekturganov E.U., Member of the Parliament of Kazakhstan
Borbat A.V., Deserved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E., Dr. of Law, professor
Zhumagulova V.I. Doctor of philological sciences, Professor, academician
Zhakyp B.U., Dr.of philology, professor
Zholdybay K., writer, journalist
Ivona Massaki, professor (Poland)
Karibaev B.B., Dr. of hisroy, professor
Kangigitov E.K., a doctor of betener sciences
Klenova T.V., Dr.of Law,professor (Samara)
Kufleva V.N., cand.Sc. in Law, assistant professor (Krasnodar)
Korkonosenko S.G., Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kurmanaliev K.A., Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A., Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A., Dr. of Law, prof.(Saratov)
Mazheika Kipras I., acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N., Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh., Dr. of philology,professor
Sadanov A.K., Dr. of biology,professor
Sapiev O.S., The public figure of RK
Sarsembaev M.A., Dr.of Law, professor
Salomov B., Dr. of Law, professor
Starostin S.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E., academic
Smatlaev B.M., Dr. of Law, professor
Seitzhanov A.A., Ph.D., associate Professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law, professor
Turetski N.N., Dr. of Law
Tursunov C.T., Doctor of Economics, professor
Toqshanov E.L., Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A., Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T., Dr. of Law, professor
Usmanov A., Dr. of political sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of history, professor
Shaukenova Z.K., Dr. of soc., professor
Shamurzaev T.T., Dr.of Law, professor (Bishkek)
Fadeev V.N., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Cheladze G., Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)
Harchenko B.V., Dr. of Law, prof. (Harkov)

“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым”.
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алауханов**тың ғылыми жетекшілігімен шығады.

Басылым 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылымиметрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағытттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;
   Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.
2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.
3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;
4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**
5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.
6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап,басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:
2. Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.
3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.
4. Мақала мәтіні«Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.
5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.
6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.
7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.
   Мақала үшін төлемақы – 16 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

   Төлемақы төлеуге: Карта нөмірі:
   5169 4901 1624 4343 Kaspi Gold
   ЖСН: 9207 1540 0124
   Жақын және алыс шетелде тұратынавторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

   e-mail:nauka-zan@mail.ru; web-сайт:www.nauka-zan.kz

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

• **Мәскеу, ММУ:**	**проф. Матвеева А.А.**	**ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29**
• **Мәскеу:**	**проф. Лебедев С.Я.**	**ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05**
• **Санкт-Петербург:**	**доцент Данилов А.П.**	**ұялы тел: +7-911-963-13-91**
• **Рязань:**	**проф. Зарипов З.С.**	**ұялы тел.: +7-960-5726474**
• **Краснодар:**	**проф. В.П. Коняхин**	**ұялы тел.: +7-918-443 56 21**
• **Краснодар:**	**доцент Куфлева В.Н.**	**ұялы тел.: +79184333395**
• **Киев:**	**проф. Лиховая С.Я.**	**ұялы тел.: +7 380674469485**
• **Харьков:**	**проф. Харченко В.Б.**	**ұялы тел.: +7 380932339968**
• **Ташкент:**	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51**
• **Ташкент:**	**проф. Абзалов Э.М.**	**ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01**
• **Душанбе:**	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**ұялы тел.: + 992907702120**
• **Бішкек:**	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**ұялы тел.: + 996555753058**
• **Бішкек:**	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**ұялы тел.: + 996555789546**
• **Ярославль:**	**проф. Иванчин А.В.**	**ұялы тел.: + 89106641313**
• **Ставрополь:**	**проф. Кибальник А.Г.**	**ұялы тел.: +79624038213**
• **Ростов-на-Дону:**	**проф. Бойко А.И.**	**ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17**
• **Екатеринбург:**	**доцент Сергеев Д.Н.**	**ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54**

Журнал редакциясының мекенжайы:

Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау, Түлкібас көш., 49 үй

e-mail:nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Бас ғылыми редактор: ф.ғ.к., доцент Ошанова Орынтай Жаңабайқызы
+7701 309 64 06 (Whatsapp)

Ғылыми редактор:Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

“Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей”.
Хуго Штейнхаус

“Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать”.
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекснаучного цитирования (ИНЦ).

Журнал входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) по специальностям юридических, филологических и педагогических наук и др.

Журнал издается с 09.02.2009 года, ежемесячно, на восьми языках (казахский, русский, английский, французский, китайский, чешский, венгерский, немецкий).

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.

Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», Президента Международного Казахстанского криминологического клуба – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года издание вступило в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем, Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса
- Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки
- Трибуна молодых ученых
- Юбилей
- Мероприятия
- Рецензии, новые книги
- Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1. **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.
2. **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.
3. **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.
4. **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.
5. **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.
6. **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат». **Не допускается ПЛАГИАТ.**
7. **В статье** необходимо широко использовать труды казахстанских авторов, внесших в развитие и совершенствование отечественной науки.
   Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».
8. **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.
   Примечание: *согласно формату журнала просим авторов высылать фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.*

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1. **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.
2. **Структура научной статьи**:
   а) **название статьи**;
   б) **текст статьи**;
   в) **Сведения об авторе** (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания, электронный адрес, контактные данные);
   г) **индексы** УДК и / или ББК;
   д) **ключевые слова** (в количестве не более 5);
   е) **аннотация** (из 3-4 предложений);
   ж) **библиография**.

- *Если статья написана на иностранном языке*, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., контактные и иные данные об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на казахском и (или) русском языках.

3. *Статья* должна состоять из следующих элементов: введение, основная часть и заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.
4. *Текст* должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.
5. *Ссылки* на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. *Пример внутри текстовой библиографической ссылки: [Савицкий В.М., 1996, с. 47].*

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. *Например, в тексте:«В соответствии сп. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой,«решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. ***Пример****: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

6. *Библиографический список* должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». *Библиографический список* входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания. *Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.*

   Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение ролисудебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. – С. 52-62.*

   Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций: Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм. – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

   Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.

   Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.

   Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

   Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

   Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».
7. *Статьи*, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.
8. *Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очередности*.

Оплата по реквизиту**:**

Публикационная плата составляет 16 000 тенге.

Номер карты: 5169 4901 1624 4343 Kaspi Gold

ИИН: 9207 1540 0124

Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

Представительство редакции в СНГ:

• **Москва МГУ:**	**проф. Матвеева А.А.**	**моб.: +7 (916) 526-44-29**
• **Москва:**	**проф. Лебедев С.Я.**	**моб.: +7 (985) 977-28-05**
• **Санкт-Петербург:**	**доцент Данилов А.П.**	**моб.: +7-911-963-13-91**
• **Рязань:**	**проф. Зарипов З.С.**	**моб.: +7-960-5726474;**
• **Краснодар:**	**проф. Коняхин В.П.**	**моб.: +7-918-443 56 21**
• **Краснодар:**	**доцент Куфлева В.Н.**	**моб.: +79184333395**
• **Киев:**	**проф. Лиховая С.Я.**	**моб.: +7 380674469485**
• **Харьков:**	**проф. Харченко В.Б.**	**моб.: +7 380932339968**
• **Ташкент:**	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**моб.: +7 998 909 63 92 51**
• **Ташкент:**	**проф. Абзалов Э.М.**	**моб.: +7 998 901 87 07 01**
• **Душанбе:**	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**моб.: + 992907702120**
• **Бишкек:**	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**моб.: + 996555753058**
• **Бишкек:**	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**моб.: + 996555789546**
• **Ярославль:**	**проф. Иванчин А.В.**	**моб.: + 89106641313**
• **Ставрополь:**	**проф. Кибальник А.Г.**	**моб.: +79624038213**
• **Ростов-на-Дону:**	**проф. Бойко А.И.**	**моб.: +7 (928) 158-68-17**
• **Екатеринбург:**	**доцент Сергеев Д.Н.**	**моб.: +7 (902) 260-15-54**

Адрес редакции журнала:

г. Астана, Алматинский район, Юго-Восток, правый берег, ул. Тулкибас, д. 49;

e-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Гл. научный редактор: к.ф.н., доцент Ошанова Орынтай Жанабаевна
+7701 309 64 06 (Whatsapp)

Научный редактор: Акжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК

27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
52. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
53. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
54. Библиотека Самарского университета
55. Библиотека Белорусского государственного университета
56. Библиотека Киевского национального университета
57. Научная библиотека им. М.Максимовича
58. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
59. Национальная научная библиотека Грузии
60. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
61. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
62. Национальная библиотека Азербайджана
63. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
64. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
65. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
66. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
67. Библиотека Литературного института Узбекистана
68. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
69. Библиотека Таджикского национального университета
70. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
71. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н. Ельцина
72. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW

Айтмуханова Д.У., Садуахасова З.Ж.
ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ДАМУ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАҢДАРДАҒЫ КӨРІНІСІ 18
Байжұманова А.М.
КОНСТИТУЦИЯНЫҢ ӘРЕКЕТ ЕТУІНІҢ ТИІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫ АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ 22
Байкенжина К.А.
АЛАЯҚТЫҚ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ЖӘБІРЛЕНУШІЛЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ 25
Байкенжина К.А., Балгимбеков Д.У., Каржасова Г.Б.
АЛАЯҚТЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ ТУЫНДАУ СЕБЕПТЕРІ, ЖАҒДАЙЛАРЫ ЖӘНЕ ОНДАЙ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ 29
Джумабеков А.
РАЗВИТИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН О ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИИ ДОЛЖНОСТНЫМИ ПОЛНОМОЧИЯМИ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД 37
Жарасов А.С.
ОПЕРАТИВНО-ТАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОВЕДЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ ПО ОСВОБОЖДЕНИЮ ЗАЛОЖНИКОВ 41
Ибраева А.С., Турсынкулова Д.А., Ибраев Н.С., Нусипова Л.Б.
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗҰУ-ІНДЕ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ 45
Калиева Г.С.
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В КАЗАХСТАНЕ 54
Шарипов Ш.М., Нурмаханова Ж.М.
ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТЕГІ ЗАҢДЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАҢЫЗЫ 60
Шарипов Ш.М., Укибаева Қ.Е.
АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ – ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕСІ 63

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGY

Абдуллаева П. Т., Ибрай А. Е.
КІШІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК ТӘРБИЕСІНЕ АНИМАЦИЯ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ӘСЕРІ 68
Альмурзаева Б.К., Капина Э.А.
СЫНЫ ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ – ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМЫТУ ҚҰРАЛЫ 74
Аязбекова Б.К., Ибраева А.С., Тлеужанова К.Т.
ЕРТЕ ЖАСТАН ШЕТЕЛ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 77
Әлқожаева Н.С., Жумабекова К.Б.
БОЛАШАҚ БІЛІМ МЕНЕДЖЕРЛЕРІНІҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ 81
Баймаханов А.А.
ЕЛІН СҮЙГЕН, ЕЛІ СҮЙГЕН ЕЛБАСЫ 85
Белгибаева Г.А., Толешов А.Ә.
СРЕДСТВА ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА 88
Буланова Т.М., Дауытова Ж.К., Смағұл М.Ж., Мырзахметова А.К.
ҮШБҰРЫШҚА АРНАЛҒАН КҮРДЕЛІ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ 92
Гусенова М.Ш., Гусенова С.Ш., Гусенов Б.Ш.
ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 99

Есіркепов Ж.М., Ким В.Ч.
ГАНДБОЛШЫ ӘЙЕЛ ҚАҚПАШЫЛАРДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДАЯРЛЫҚТАРЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ 103
Избасарова А.Б.
МЕКТЕП МЕДИАЦИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ 108
Исалиева А.А.
ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ПОМОЩИ ФОРМАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ 111
Искалиева А.Т.
РОЛЬ СОВРЕМЕННОЙ КОММУНИКАЦИИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА 113
Қарсыбаева Р.К.
БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 116
Кодекова Г.С.
ЕВРОПЕЙСКИЙ ОПЫТ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ ДЛЯ НЕ ТИТУЛЬНЫХ НАЦИЙ 120
Курманова Б.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДОВ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ФАКУЛЬТЕТОВ 124
Мукашева А.Б., Тажу Т.К., Удуримова Ш.С.
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМГЕ БЕЙІМДЕУ ҮШІН ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 127
Сейдина Б.З., Акылбекова Э.А.
ОРЫС ТІЛДІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЕШЕНДІК СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ 133
Советканова Д.М., Умирбекова А.Н.
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНАН КЕЙІНГІ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ 137
Тобагабылова А.Ж.
ВОЗМОЖНОСТИ МУЗЫКАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ЭМОЦИОНАЛЬНО-НРАВСТВЕННОЙ ОТЗЫВЧИВОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ... 141

ФИЛОЛОГИЯ – PHILOLOGY

Аккалиева А.Ф., Амалбекова М.Б.
ПРОБЛЕМА ПЕРЕДАЧИ АВТОРСКОГО СТИЛЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПЕРЕВОДЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ПЕРЕВОДА РОМАНА С.ЕЛУБАЕВА «АҚ БОЗ ҮЙ» НА РУССКИЙ / АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ) 147
Алсабеков М.Х.У., Мажитов С.Ф.
ХІХ ҒАСЫР МЕН ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БАСПАСЫНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫ 152
Байсалова Х.М., Искакова А.
ФУНКЦИИ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ФЕНОМЕНОВ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ 155
Даукенова А.Б., Ержанова С.Б.
ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ДӘСТҮРЛЕРДІҢ ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДАҒЫ СИПАТЫ 159
Джумабекова А.А.
Х. ЕСЕНЖАНОВТЫҢ «АҚ ЖАЙЫҚ» ТРИЛОГИЯСЫНЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТ ЛЕКСИКАСЫ 163
Дуйсенов Қ., Қажыбек Е.
ҚЫРЫМНЫҢ ҚЫРЫҚ БАТЫРЫ "НҰРАДЫН" ЖЫРЫНДАҒЫ КЕЙБІР ДІНИ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРГЕ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК ТАЛДАУ 166
Жайлауова М.К., Мейрамова Т.Т.
«МЕТАПӘНДІЛІК», «МЕТАПӘНДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ МӘНІ 170
Жаңабекова А.Ә., Мурсал А.
-А САЛ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАНТЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ МАҒЫНАЛАРЫ 172
Жапарова А.
МЕТАФОРАНЫҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ МЕН НЕГІЗГІ ФУНКЦИЯЛАРЫ 177

Иманова Д.Н., Танирбергенова С.Б.
ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ АТҚА МІНУ МӘДЕНИЕТІ 182
Karcı D., Özdemir C.
KAZAKİSTAN'DAKİ AHISKA TÜRKLERİNİN SÜRGÜNDEN SONRA DİLLERİNDE MEYDANA GELEN DEĞİŞİKLİKLER..... 185
Құлтанбаева Н.Қ., Исакова С.С.
ЕРТЕГІ ДИСКУРСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ..... 193
Қайыр Ж.Ұ., Ізім Т.О.
ХАЛЫҚ БИІНІҢ ДӘУРЕН ӘБІРОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ОРНЫ 197
Кенжебаева А.Ә
ӘЙЕЛДЕР ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҒАЛАМНЫҢ ГЕНДЕРЛІК БЕЙНЕСІ (ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛ ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ) 201
Минаханов Р.В., Саитова Г.Ю.
ВЛИЯНИЕ АФРИКАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА РАЗВИТИЕ ЛАТИНОАМЕРИКАНСКИХ ТАНЦЕВ 207
Муратбаева И.С.
МЕТАФОРАЛАНҒАН ҚҰРАНДЫ ТЕРМИНДЕР МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ (қазақ және орыс тілдері негізінде)..... 210
Uysal S., Özdemir C.
CÜMLE ÖGELERİNİN OYUN VE RESİM ETKİNLİKLERİYLE YABANCILARA ÖĞRETİMİ..... 215

ӘЛЕУМЕТТАНУ - СОЦИОЛОГИЯ – SOCIOLOGY

Абдыкаримова А. Т.
ТЕХНОЛОГИЯ БОЛЬШИХ ДАННЫХ..... 223
Дәуітбаева А.О., Тулегенова Э.Н., Абилдаева А.А., Ким В.
КЛИЕНТ-СЕРВЕРЛІК ҚОСЫМШАЛАРДЫ ЖАСАУ..... 226
Джалбирова Ж. Т., Дәуітбаева А.О., Тулегенова Э.Н.
ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНЫҢ ІШКІ ӨҢІРЛІК ӨНІМІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БОЛЖАУ 229
Смагулова Л.А., Оразбаева Ә.А., Оңғарбаева А.Д.
РОБОТТЫҚ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ҚОЛДАНУ САЛАЛАРЫ 233

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW..... 237

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW

Айтмуханова Д.У.
Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
E-mail: didroz_12345@mail.ru

Садуахасова З.Ж.
Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
E-mail: Zakento76@mail.ru

ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ДАМУ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАҢДАРДАҒЫ КӨРІНІСІ

Түйін*: Мақалада мемлекет және құқық тарихының дамуы және салт –дәстүрге негізделген қоғадық қатынастың қазіргі заңдардағы көрінісі туралы баяндалған.*

Түйін сөздер: *салт-дәстүр, мұра, жер, жаза, құқық, талапкер, жауапкер, меншік, қоғам, әдет-ғұрып, шарт, куәгер.*

Резюме: *В данной статье рассматривается сравнительный анализ состояния современного казахстанского законодательства и правового обычая в казахском ханстве.*

Ключевые слова: *обычай, наследство, земля, наказание, право, истец, ответчик, имущество, общество,*
Summary:*In this article the comparative analysis of the state of the modern Kazakhstan legislation and legal custom is examined in the kazakh khanate.*

Keywords: *custom, inheritance , land, punishment, right, plaintiff, defendant, property, society, contract, witness.*

Егеменді ел болғалы мемлекеттің болашағы, бағыт бағдары айқындалғаннан бастап-ақ мемлекет және құқық тарихының қалыптасу кезеңдеріне мән беріле бастады. Қазақ қоғамында салт-дәстүрге негізделген институттардың болғандығы және сол арқылы сауда саласы, халықаралық қатынастар, билердің дауларды шешу мәселелері, мұрагерліктің іргетасы, меншік қатынастары, отбасы және неке қатынастары, сондай-ақ қылмыс жасаған адамдарға жазалау шаралары және оларды тәрбиелеу нысандарының болуы – мемлекеттік құрылыммен қатар құқықтық негіздің қалыптасуында маңызды роль атқарады. Ата заңымызға сай адам құқықтары мен мүдделерін қорғау – басты қазына болғандықтан адамның өмір сүру деңгейін төмендететін жағдайларды қолдайтын нормативтік құқықтық актілер мемлекеттік органдардан қолдау таппауы тиіс [1].

Қазақтардың құқықтық жүйесінің қалыптасып дамуына тікелей әсер еткен әдет-ғұрып құқығы да басты назарда болды. Бұл жүйені “адат” деп атады. Адат заңдастырылған әдет-ғұрып нормалары. Бұл нормалар қазақ қоғамының барлық жақгарын реттеп отырды. “Адат” араб тілінде әдет-ғұрып деген ұғымды білдіреді.”Адат” өте ерте кезден бастау алып, көптеген өзгерістермен және толықгырулармен қазақ қоғамындағы негізгі реттеуші нормалар ретінде 1917 жылға дейін өмір сүрді. Дегенмен “адаттың” құқықгық институттары ғасырлар барысында үлкен өзгерістерге ұшырамады.

Қазақтардың әдет-ғұрып құқығы мынадай ерекше белгілермен айқындалады:

1. Рулық, патриархалдық әдет-ғұрыптардың ұзақ сақталуынан керінетін консерватизмі.

2. Қазақ әдет-ғұрып құқығы барымта, қанға-қан, жанға-жан, әмеңгерлік, өз бетімен сот ұйымдастыру сияқты өтпелі институттардың сақталуын қамтамасыз етті. Бұл институтгар қазақ қоғамында және оның құқықгық жүйесіңде ерекше орын алды. Қоғамдық пікір бұл институттарды айыптамады.

3. Әдет-ғұрып құқығы бойынша қылмыстық істер мен азаматтық істердің арасындағы айырмашылықтарға ерекше мән бере берілмеді.

4. Жерге жеке меншік құқығының болмауы; қоғам мүшелерінің құқықтық жағынан теңдігі қазақ аристократиясының артықшылығымен ұштастырылды.

5. Жазаның түрлері салыстырмалы сипатта болды.

6. Құқықтық жүйе мен оның нормалары демократиялық сипатта болды.

Қазіргі заманғы азаматтық -құқықтық қатынастың негізі болып саналатын меншікке қатысты сұрақтар нормативтік құқықтық актілерде кеңінен орын алады. Қазақ қоғамында малға жеке меншік адат нормаларымен реттеліп отырды. Азаматтардың сатуға, айырбастауға, сыйлауға және мұраға қалдыра алатын мүлкінің бәрі де жеке меншік заттары болып табылды.

Жерге жеке меншік XIX ғасырға дейін болмады. Жер адат бойынша қауымның меншігі деп есептелді. Кауым ретінде негізінен рулық бірлестік танылды. Шын мәнінде қауымның немесе рудың атынан жерге, жайылымдарға билікті қауым басшысы, ру басшылары сұлтандар, билер жүргізді.

Жерге жеке меншіктің болмау себебі де көшпелі мал шаруашылығына негізделген экономикалық қатынастарда жатса керек. Орасан зор көлемдегі жайылымдарды меншік иелеріне бөлудің ешқандай мәні болуы мүмкін емес еді.Тек қыстаулар ғана XVIII ғасырда феодалдардың жеке меншігіне көше бастады.Жерді жеке меншікке бёру Бөкей ордасында (1801 жылы құрылған) болды. Мұнда ханның жарлығымен оның туыстары мен ірі феодалдарға үлкен мөлшерде жер таратылды.

Адат бойынша жерді сату, сыйға беру, мұраға қалдыру туралы құқықгар ешкімге берілмеді. Жер бүкіл қазақ халқының байлығы деп есептелді.Жер мен қатар жолдар, өзендер, таулар, аң және балық аулайтын мекендер де қоғамдық меншік болып есептелді.Жерден табылған қазына-байлық оны кім тапса, соның меншігі болып табылады. Қазақ даласында ескі обалардан қазына байлық іздеген оқиғалар көп болған. Қазіргі қоғамда еліміздегі барлық жерасты және жер үсті пайдалы байлықтары халықтың атынан өкілдері яғни өкілді органның депутаттары өз құзіреті шегінде жүзеге асырады [2].

Қазақ қоғамында келісім-шарттар ауызша жүргізілді. Келісім-шарт жүргізудің өз шарты болды. Келісім шарт жасау уәде беру, ант беру, куәлердің алдында келісім жасау т.б. жолдар арқылы жасалды. Келісім уәдесін орындамағандар сенімсіз адамдар ретінде қоғамдық пікір арқылы айыпталатын.Малды қарызға алған кезде қарызға алушының туыстарының бірі ол үшін кепілдік береді. Қарызға алушы қарызын өтей алмағанда кепіл болған адам өтейді. Қарыздың мерзімі өзара келісім арқылы анықталады. Ол көбіне осы құзден келер күзге немесе көктемнен көктемге дейін жасалатын. Мұндай келісімдер екі не одан көп куәлар алдында жасалды.

Мүліктік және жеке міндеттерді тек ер адамдар ала алды. Қарызға алған малдың өтемі төлімен қоса қайтарылатын. Адат бойынша карыз егесі міндетін өтей алмаған жағдайда оның қарызын туыстары немесе сол рудың, ауылдың адамдары қайтаруга тиіс болды. Келісім-шарттың ерекше түрі — айырбас. Айырбас затгарды қолма-қол ауыстырғанда жасалды. Айырбас немесе сауда жағдайында өлшем бірлігі ретінде мал есептелді. XIX ғасырға дейін ақша өлшем бірлігі ретінде пайдаланылмады.

Сауын. Келісімнің ерекше түрі. Ауқатты адамдар кедей руластарына сүтін сауып пайдалану үшін уақытша мал берген. Сауын бие немесе сиыр ретінде берілді. Алғашында сауын беру руластардың бір-біріне өзара көмегі ретінде есептелді. Кейінірек сауын кедей қоғам мүшелерін ауқатты адамдарға тәуелді етудің әдісі ретінде қолданылды.

Көшпелі өмірдің және рулық қатынастардың ерекшеліктеріне қарай туындаған амана-мал, жылу жинау, жұртшылық, асар жасау, соғым беру және сыбаға тарту, түрлі сый-сияпаттар жасау сияқты міндетті сипат алған әдет-ғұрыптар болды.Аманат-малды бай мал иелері кедейленген туыстарына аманат ретінде пайдалануға берді.Жылу жинау. Жұтқа ұшыраған немесе стихиялық апатқа ұшыраған қоғам мүшелеріне руластарының, ауылдастарының мал немесе мүлікгей беретін жәрдемі. Жылу мүлкі қарыз болып есептелмеген.Жұртшылық карызға батқан, қарызын төлей алмай қалған қоғам мүшесіне руластары және туыстары тарапынан малдай немесе мүліктей беретін жәрдемі. Мұндай жағдай әркімнің басына түсуі мүмкін болғандықган көпшілік оған толықтай қатысатын.

Асар жасау әдет-ғұрпы қоғам мүшелерінің бір-біріне жәрдем беру мақсатында жасалған. Асар шөп шабу, құдық, арық қазу, жол салу, қыстау үйлерін тұрғызу сияқгы үлкен жұмыстарды ұйымдастырғанда жасалады. Міне осыдан мұқтаж жандарға көмектесу, өздерінің меншігін біреуге пайдалану сияқты іс-әрекеттер қалыптасып, мінез-құлықты тәрбиелеу нысандары қоғамдық қатынас ретінде дамыды [3].

Мұраға қалдыру жазба және ауызша өсиет тұрінде жасалды. Ауызша өсиет болғанда куәлер катыскан. Әдет-ғурып құқығы бойынша әке мұрасына иелік ететіндер оның балалары, әйелдері, аға-інілері, жақын туыстары болды, яғни заңды мұрагерлері. Мұра ретінде мал, қыстау, үй-жай, ақша және жесір калып отырған.Ер адам қартайып өлгенде, оның ұл-қыздары үйленіп, бөлініп кетсе оның мал мүлкіне енші алмаған кенже баласы ие болады.Әке жастай өліп, артында жас балалары мен жас әйелі қалса, әменгерлік әдет бойынша өлген адамның жақын туыстарының бірі оның әйеліне үйленіп балаларын қамқорлығына алады да мал-мүлкіне заңды түрде иелік етеді. Біздің қоғамда бұл қатынастың атауы- заңды өкілдік қатынастарынан көрініс табады.Мұраны әділ бөлуге, осы негізде балалар мен туыстар арасында алауыздық тумауға ерекше көңіл бөлген. Мұраны бөлу адатты басшылыққа альш, әрбір нақгы жағдайда қайтыс болған адамның, туыстарының, ел ақсақалдарының араласуымен жүзеге асып отырған. Қазіргі таңды бұл қызметті Прокуратура және Сот жүйесі өз құзіреті шегінде айқындайды.

Барлық мұраға қатысты азаматтық іс жүргізу қатынастарына байланысты соттылық бағыныстылығы мұра тіркелген жер бойынша сот өндірісі анықталады. Азаматтық талаптар көп жағдайда жауапкердің тұрғылықты жері бойынша сотқа арыз беріледі. Сот өндірісінің түрлері соңғы азаматтық іс жүргізу заңдарына сай оңайлатылған өндіріс бойынша даусыз және екі тараптың қатысуымен қаралады. Өндіріп алушы мен борышкер қатысушы ретінде анықталады. Талап өндірісі бойынша барлық даулы және тараптар арқылы анықталады. Талапкер және жауапкер және олардың өкілдері сондай-ақ үшінші тұлғаларға қатысу мүмкіндігі болады.Сот өндірісінің тағы бір түрі ерекше өндіріс бойынша мүдделі адамдардың арызы негізінде даусыз процесуалдық- құқықтық салдарды туындататын істер қаралады. Ерекше талап өндірісінің мазмұны бір жағынан мемлекеттік органның қызметкері немесе лауазымды адамдары екінші жағынан құқықтары бұзылған тұлғалар даулы істер бойынша қарастырылады.

Адат бойынша қылмыстық істер мен азаматтық құқық бұзушылықтың арасы ерекше бөлінбеді. Қылмысты казақтар "жаман іс", "жаман сөз" деп те атады. "Айыпкер" ретінде тек қылмыс істеген адам ғана емес, оның туыстары, руы да есептелді. Сондықтан қазақтар арасында бір адамның қылмысы үшін бүкіл рудың, туыстарының үжымдық жауапкершілігі қарастырылды.Бұдан жауапкершілікті сезіну жолдары қалыптасқанын байқауға болады.

Саяси, қоғамға қарсы қылмыстар туралы ұғымдар болмағанымен, ханға, сұлтандарға қарсы қылмыстық әрекеттер катаң жазаланды. "Жеті жарғыда" сұлтандар мен қожаларға қарсы қылмыстар ерекше жазаланып, оларға төленетін құн жай адамдардан жеті есе артық болды. Билерге қарсы қылмыстарды да қатаң жазалайтыш нормалар пайда болды.Адат қасақана жасаған, абайсызда жасаған қылмысты терең айырмады. Мұның себебі қандай да болмасын қылмыстың орнын құн төлеу арқылы материалдық жағынан толтыруға байланысты болса керек. Қасақана және абайсызда жасалған әрекеттер XVIII-XIX ғасырларда тереңдеп айырыла бастады.

Қазақ қоғамында адат бойынша сот билігін хан, сұлтандар және билер жүргізді. Хан мен сұлтандардың қарауында аса маңызды қылмыстық және азаматтық істер жатты. Олардың қатарында барымта, руаралық, ауыларалық даулар, жер дауы, сұлтандар мен билік басындағылардың өлімі, сұлтандар арасындағы даулар болды. Аса маңызды істер билердің араласуымен жүрді және қалың көпшілік алдында өтті.

Қазақ хандығы дәуірінде билерді ешкім сайламаған және тағайындамаған. Билер өз білімі және тәжірибесі арқасында мойындалып, оларға билік сұрап халықтың өзі келетін.Би өзіне келген істі қарауға міндетті болды, қарамай тастауға құқығы болмады. Биді тандау талапкердің қолында болды. Би сотқа жан-жақты дайындалатын. Талапкер мен жауапкер бидің алдына қамшыларын тастап, істі карауға келісім беріп отырады. Қамшы тастаудың үлкен процессуалдық маңызы болды. Одан кейін екі жақ та биден бас тарта алмайтын. Яғни ымырашылдыққа бет бұру бағытының басым болғандығын көреміз.

Сот ашық түрде екі жақты, куәлерді тыңдау арқылы жүрді. Сотқа келмей қалған жақтың өкілін бидің зорлап алдыруға құқығы болды.Бұл көрініс біздің заманымызда сот жарыссөздері мен соттың мәжбүрлеу шараларын қолдануымен айқындалады.

Сотқа куәлер тартылды. Ерлі-зайыштылардың бір-бірінің көзіне шөп салғандығын дәлелдеу үшін 4 куә, қалған істерге 2 куә қажет болды. Куәлер бидің алдында ант беруі тиіс болды. Әйелдер, 15 жасқа толмағандар, шариғаттан хабары жоқтар, бұрын айыпты, ақыл-есі кемдер, қылмысты болғандар куә бола алмаған.Бүгінде куә дегеніміз- қолданыстағы заңнамаларға сай оқиғаны көрген және ақыл есі дұрыс психикалық және физикалық мүмкіншілігі қалыпты адам танылады. Куә болу үшін туыстық қатынасы бар адамдар куәлік беруге құқылы, бірақ міндетті емес болып танылады.

Куәлері болмаған күрделі істерде ант беру институты қолданылған. Антты талапкер мен жауапкер емес, олар үшін олардың беделді әрі белгілі туыстары берді. Егер айыпталушы үшін ешкім ант бермесе, ол жауапты ретінде жазаға тартылған.Билер сотының шсшімі ауызша түрде көпшіліктің алдында жарияланатын. Сот талқылауы екі жақты "алажіпті үзу" деген дәстүрмен аяқталатын [4].

Қазіргі тәуелсіз еліміздің құқықтық актілерінде бұл ұғымдардың барлығы дерлік орын алады. Бүгінгі таңда тұлғалар әділдік іздеп, келтірілген зиянды қалпына келтіру үшін сот жүйесіне жүгінуге құқылы. Кейбір сотқа дейінгі татуласу-медиация деген ұғымда қоғамда орны бар терминдердің бірі. Әділ және заңға негізделген актілер шығару мақсатында заңды жолмен алынған дәлелдемелерге сүйеніп шығарылады.Егер азаматтар және заңды тұлғалар сот шешімдерімен келіспеген реттерде қайта қарауға шағым бере алады.Азаматтардың мүдделерін қорғау мақсатында шығарылатыг сот актілерінің мақсаты

қоғамдағы заңдылықты қамтамасыз ету болғандықтан барлық нормативтік құқықтық актілердің басты бағыты сотқа жүгінген тұлғалардың заңды мүдделерінің қорғалуы Ата заңымызда көзделгендей құқықтық мемлекет құрудың басты шарттары. Азаматтық іс жүргізу қатынастарының құқықтық негізі азаматтық іс жүргізу заңдарына және сот жүйесін сондай-ақ сот орындаушыларының құқықтық мәртебесіне тікелей байланысты. Азаматтық қоғамда заңдылықтың үстем болуына кепілдік ретінде азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды басты назарда ұстау үшін соттардың шығарған заңға негізделген шешімдері мен оларды орындауды жүзеге асыру органдарының қызметіне тікелей байланыстылығынан көруге болады. Барлық нормативтік құқықтық актілер заңдылық пен әділеттілікке бағытталуы тиіс екенін қоғамдық –құқықтық тұрғыда дәлелденді деуге болады.

Бүгінде Елбасының бастамасымен еліміздің даму жолы анықталып басты бағыттары, басымдылықтары нақтыланды. Барлық қоғамдық реттеулердің түйіні Президент жолдауларының негізінде жасақталуда. Мемлекеттің даму барысында басымдылықтардың бағыттары жаһандану үрдісімен қатар дамуы қажет. Мемлекеттік құрылымның және қоғамдық қатынастың дамуы- құқық жүйесінің дамуына да әсер ететіні сөзсіз. Мемлекет даму үшін қаржылық қор керек,сондықтан салықтық –құқықтық қатынастардың дамуы да,соның ішінде салық төлеушілердің құқықтық мәртебесін айқындау да маңызды мәселенің бірі болып табылады. Мемлекеттің қаржылық қызметін тұрақты қалыпты толықтырып отыру мақсатында салық төлейтін кәсіпкерлік бағытты қалыптастыру керек. Кәсіпкерлік қатынастардың субьектілерінің құқықтары да әділ қорғалуы қажет.Салықтық қатынастардың реттелуі императивті әдіске негізделетін қатынас болғандықтан мемлекеттік органдар тарапынан бақылауды қажет етеді. Мемлекеттік басқаруды тек құқықтық негізде басқару мүмкін болады. Демек, қай заманда қандай заң болмасын барлық құқықтық реттеулердің мақсаты мен бағыты – жастарды тәрбиелеу және тыйым салынған нормаларды сақтауға, сондай-ақ мінез -құлықты құрықтауға бағытталады. Сондықтан елімізде мемлекет және құқық тарихының даму жағдайларына тоқталу- саналы және құқықтық тәрбие беру үшін маңызды әрі қажетті фактор деп пайымдауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30.09.1998 ж.
2. Қазақстан Республикасының азаматтық процестік кодексі 02.07.2018 ж.
3. Абиль Е. История государства и права Республики Казахстан. Астана, Фолиант, 2000.
4. Маймақов Ғ. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтық тарихы. Алматы, 1990 ж.

Байжұманова А.М.
Мемлекеттік-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы
Құқық және экономика факультеті
І. Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік Университеті
E-mail: Nurai310707@mail.ru

КОНСТИТУЦИЯНЫҢ ӘРЕКЕТ ЕТУІНІҢ ТИІМДІЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫ АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Түйін: *Бұл мақалада Қазақстан Республикасы Конституциясының қазіргі таңдағы әрекет теуінің тиімділігін, оны арттыру жолдарын құқықтық қамтамасыз етуді жолдары қарастырылған.*

Резюме: *В данной статье рассмотрены способы обеспечения эффективности действующей Конституции Республики Казахстан и пути ее совершенствования.*

Summary: *This article discusses ways to ensure the effectiveness of the current Constitution of the Republic of Kazakhstan and ways to improve it.*

Қолданыстағы Конституциялық заңнаманың дамуы мен арттыруы зерттеуде, Конституцияға, заңнамаға жиі енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар мемлекет пен қоғамды тұрақсыздандыруға, олардың рөлін түсіріп, беделін төмендетуге, айналып келгенде жалпыға бірдей құқықтық нигилизмге әкеліп соқтыратынына куә болдық. Себебі, тұрақсыз заңға қоғам мен азаматтардың сенімшілігі төмендей бастайды, ал бұдан кейін занды құрметтемеу және құқыққа сенбеушілік (нигилизм) туындайды. Заңнамаға жиі енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар мемлекет органдарынан шығарылатын жаршыларда, республикалық газет-журналдарда, маңыздылығы жоғары болса ғана бұқаралық ақпарат беттерінде жарияланады.

Мемлекеттің Негізгі заңының қабылдану тәртібі, оған өзгерістер мен толықтырулар енгізу, халықтың құқықтық санасын көтеру, насихаттау, мемлекеттің тарихын білу, қабылданған заңға сай әрекет ету, заңды білу, мемлекеттің Конституциясына құрмет көрсетуге баулу қазіргі кезеңдегі өзекті мәселелердің бірі болып саналады.

«Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңын Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігіне тексеру туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2017 жылғы 9 наурыздағы нормативтік қаулысында қарастырылды [1].

«Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жылғы 10 наурыздағы Қазақстан Республикасының Заңында адам құқығы мәселелері де көтеріліп, «адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін, егемендігі мен тұтастығын қамтамасыз ету мүддесінде, күшіне енген заңды немесе өзге де құқықтық актіні Республика Конституциясына сәйкестігіне қарау туралы, Қазақстан Республикасы Конституциясының 91-бабының 3-тармағында көзделген жағдайда қорытынды беру туралы Конституциялық Кеңеске өтініш жолдайды»,- деп қарастырылды [2]. Осы заңды іске асыру жөніндегі шаралар кешені туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 13 наурыздағы Жарлығында: «Барлық деңгейдегі орталық және жергілікті мемлекеттік органдар, жергілікті өзін-өзі басқару органдары Парламенттің, Үкіметтің және өзге де мемлекеттік органдардың өкілеттіктері мен жауапкершілігінің көлемін кеңейту жағдайында мемлекеттік аппараттың үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз ету бойынша барлық қажетті шараларды қабылдасын»,- деп көрсетілді [3].

Мемлекет басшысының атап отырған азаматтарға тиесілі тең құқықтарды пайдалану мен оны жетілдіру ары қарай жалғасын табуда. Мемлекет басшысы 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына жолдауында: «Біздің заңнамамызды жаңа жағдайға бейімдеу керек»,- деп көрсетті [4]. Сондықтан еліміздің конституциялық дамуы мен конституциямыздың тарихына үңіліп, даму кезеңдерін талдау, қазіргі Конституцияның ерекшелігі мен оған енгізілген өзгерістер мен толықтырулардың негізгі бағыттарын білу, насихаттау маңызы жоғары тақырыптардың бірі деп санаймыз.

Конституция оның нормаларынын тікелей қолдану туралы қағиданы орнықтырды. Конституция нормаларын тікелей қолданудың бірсыпыра қырлары бар.

Ол, біріншіден, Парламенттен, Президенттен және Үкіметтен бастап жергілікті мемлекеттік органдарға дейінгі мемлекеттік органдардың заң шығарушылық қызметіне ықпал жасау. Мұндай ықпал

заң шығарушылық қызметінін анықтау жолымен сияқты, сондай-ақ мемлекеттік органдардың нормативтік актілерінің конституциялық нормаларға сәйкестігін талап ету жолымен де жүзеге асырылады.

Екіншіден, Конституцияның тікелей қолданылуы оның номаларының мемлекеттік органдар, ұйымдар арқылы тікелей жүзеге асырылатынын білдіреді. Конституцияда тура «Қазақстан Республикасының Конституциясына қайшы келетін заңды қолдануға соттың құқығы жоқ» [5] деп жазылған.

Үшіншіден азаматтар Конституцияға сүйеніп, өз құқықтары мен бостандықтарын пайдалануға және қорғауға құқылы. Тиісінше, Конституция адамдардың құқықтық санасын қалыптастырып, өмір салтына және қоғамдағы көңіл күйге осылайша ықпал етеді. Төртіншіден, Конституцияның тікелей қолданылуы институттық қайта құрулардан көрінеді. Ол, атап айтқанда, Парламент, жергілікті өкілетті органдар сайлауының, Президент сайлауының және басқа сайлаулардың қаралған мерзімде өткізілуі тиістігін білдіреді [6].

Қазақстан Республикасының 1993 және 1995 жылдардығы Конституцияларын әзірлеп, қабылдауды және мемлекеттік және қоғамдық құрылыстың конституциялық негіздерін құру қажеттілігі талап етті. Конституцияның ережелері, идеялары, принциптері мен нормалары қоғамдық қатынастардың әртүрлі салаларын реттуге бағытталған. Аталған еңбекте Конституцияның қабылдануы мемлекеттік органдарды заң шығару, жалпы алғанда құқық шығармашылық қызметке ынталандырып қана қоймайтыны, оған қызмет ететіні көрсетілген.

Айтылғандардан мынадай қорытынды шығаруға болады. Конституцияның жай-күйі, оның жетілдірілуі немесе жетілдірілмеуі бүкіл ұлттық құқық жүйесіне әсер етеді. Барлық саяси күштердің, азаматтардың Конституцияға ерекше қарауын осымен түсіндіреміз. Қазақстан Республикасының Конституциясына қатысты сеніммен айтуға болады, ол конституциялық құрылысты дамытуға, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын орнықтыруға зор үлес қосты. Сөз жоқ, Конституция өзгермелі өмір талаптарына сәйкес келуі тиіс. Сонымен бірге Конституцияға жат нормативтікң құқықтық акт ретінде қарауға болмайды. Тұрақты өзгеріс енгізуге ұмтылу, біріншіден, Конституцияның қоғам мен мемлекет өміріндегі алатын орны мен маңызын ұға білмеумен түсіндіріледі, екіншіден, оның теріс салдары орасан, яғни саяси және құқықтық соғыстарға әкелуі мүмкін, үшіншіден, құқықтық нигилизмді қалыптастыруы мүмкін.

Қазақстан Республикасының Конституциясы қалыптасты, дамып келеді және өзінің негізгі көріністері бойынша демократиялық, прогрессивті болып табылады, ол Қазақстанның дамуының тұрақты құқықтық негізіне айналды [7, 56].

Ата Заңымыз - жарқын болашақ кепілі. Мемлекетіміздің аяққа нық тұрып, дұрыс саясат жүргізіп, көрші елдермен татулықта тұрып, халықаралық мәселелерді демократиялық жолмен шешуіміз Конституцияның арқасында деп білеміз. Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2030» стратегиясы бойынша дамуымыз үшін де Конституциямыздың берері көп. Олай дейтініміз, Конституцияға енгізілген негізгі заңдарымызды мемлекетіміздің даму жолында дұрыс қолданып, күнделікті өмірімізге өмір заңындай енгізіп алуымыз болашақ Қазақстанның Елбасы стратегиясымен дамуына өз ықпалын тигізеді [8, 25].

Бұл үшін мемлекеттік органдар өздерінің қызметтерін жете меңгеріп, ел үшін барын салып жатса қанекей! Ата Заңымыздың да керегі сонда: мемлекеттік билікті бөліп, олардың атқаратын міндеттері мен қызметтерін белгілейді; адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, сонымен қатар парызы мен борыштарын заңға тірек қылады; сайлау мен сайлану құқығын жете түсіндіреді және жалпы мемлекеттік мәселелерді қамтиды. Бұның барлығы да том-томымен жазылар мәселе болып елестесе де, ой мен өрісін жинақтап шағын кітапшаның ішіне сыйдырғанына таңдана қараймыз [9, 23].

Қолданыстағы Конституциямыздың негізгі жетістігі - адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын негізгі мәселе етіп белгілеп алуында. Себебі, адам мен азаматты қадірлемейінше, ел болып қанат жаймайды.

Саясаттанушылар мен ғалымдар тұжырымдағандай, Назарбаев президент, үкімет және парламент арасында өкілеттікті қайта бөлу үшін Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Елбасы, Қазақстан Ата Заңымызда көрсетілгендей, президенттік басқару формасы бар мемлекет болып қала беретінін атап өтті. Бұл ретте, Назарбаевтың сөзіне қарағанда, президент, үкімет және парламент арасында өкілеттікті қайта бөлу мәселесін қарастыратын кез келген [10].

Қазақстан Президентінің институционалдық реформаларын іске асыру Республикада Конституция үстемдігін одан әрі күшейтуге ықпал ететін болады.

Конституцияның қағидаттары мен нормаларын ұстана отырып, қоғамды, оның мүшелерін және ең бастысы адамның өзін өзі құрметтеуін жүзеге асырады.

Азаматтардың Конституцияны сақтауы және құрметтеуі Қазақстанның өркендеп, дамуына және елдің халықаралық қоғамдастықтағы беделінің аса түсуіне әсер етіп, мемлекет пен барша қоғамды нығайтып, дамытады.

Әлбетте, шынайы қадірлеуге лайық Қазақстан Конституциясының оң әсерін әрбір қазақстандық сезінуі үшін бұдан әрі де осы бағыт бойынша мақсатты әрі табанды түрде жұмыс жасалатын болады. Жалпы жүргізілген реформаның мәні билік тармақтарын қайта бөле отырып, саяси жүйені демократияландыруға, Қазақстанның даму бағытын айқындауға, билікті тиімді жүргізуге, жауапкершілікті күшейтуді көздеп отыр.

Қазақстанда Президенттік билік қала береді. Оның күші жойылмайды. Бірақ мемлекет басшысының кейбір құзыреттері Үкімет пен Парламентке берілді.

Қазақстан Республикасы өзінің мемлекеттік тәуелсіздігіне ие болған сәттен құқықтық мемлекет идеалдарына берілгендігін жария етіп, сол принциптерді жүзеге асыруға кірісіп те кетті. Алайда Қазақстан Республикасының Ата заңы осы принциптердің көрінісі ретінде құқықтық емес қоғамда үлкен шиеленістер жағдайында, әралуан әлеуметтік күштердің қатал қарсы әрекеттеріне толы күрделі жағдайда дүниеге келді.

Бірақ, қалай болғанда да, Қазақстан халқы өзінің демократиялық қоғам қалыптастыру мақсатынан таймады. Нәтижеде Қазақстан Республикасының 1995 ж. Конституциясы елімізде орын алған саяси-құқықтық жағдайларды ескере отырып, қазақстандық құқықтық мемлекеттің өз конституциялық моделінінің негізін қалады.

Дегенмен, Қазақстан Республикасының қолданыстағы 1995ж. Конституциясы - бұл тек идеалды құқықтық модель, шындыкка сай келмейтін декларациялық құжат емес, заңды түрде шешімін тапқан нақтылы механизмдер мен институттар ретінде танылды. Конституцияның іс жүзіндегі және заң өрісіндегі мұндай үйлесімдігі конституциализмді қалыптастырудың маңызды шарты.

Конституция, конституциялық заңнамамыздың әлеуетінің дұрыс қолданылып, мемлекеттік дамуымызды жоғары сатыға көтеретініне сеніммен қараймыз, өзгерген жаңа мемлекетіміздің түзу жолымен Конституиямызға да жаңа да маңызды өзгерістер енгізілуіне күмәніміз жоқ. Ең бастысы алдыңғы ұрпақ қалдырған рухани байлықты келесі ұрпаққа сол тұрпатымен қалдыру болып табылады. Сондай-ақ, дамушы мемлекеттер қатарына косылған Қазақстан Республикасының, ондағы қызмет жасайтын мемлекеттік органдар, басты байлық саналатын халықтардың құқықтары мен бостандықтары, саяси, әлеуметтік, құқықтық және мәдени жағдайларымыздың, ең бастысы осының барлығына тірекші болар Конституциямыздың бой түзеп, одан әрі дамуына жауапты міндетті Қазақстан жастары өз мойнымызға жүктеуге тиіспіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасының Заңын Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкестігіне тексеру туралы» Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесінің 2017 жылғы 9 наурыздағы нормативтік қаулысы // «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.
2. «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жылғы 10 наурыздағы Қазақстан Республикасының Заңы // «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.
3. «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2017 жылғы 10 наурыздағы Қазақстан Республикасының Заңды іске асыру жөніндегі шаралар кешені туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 13 наурыздағы Жарлығы // «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.
4. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына жолдауы.- www.akorda.kz
5. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда қабылданған // «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.
6. Медушевский А.Н. Конституционная модернизация.//Конституция как фактор социальных изменений: Сборник докладов. - М., 1999, 234 с.
7. Сартаев С.С., Назаркулова Л.Т. Қазақстан Республикасы Конституциясының қалыптасуы: проблемалары мен болашағы. – Алматы, 2005, 185 б.
8. Котов А.К. Конституционализм в Казахстане: опыт становления и эффективность механизма власти. Монография. -Алматы: КазГЮА, 2000, 220 с.
9. Сапарғалиев Ғ.С. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Оқулық. – Алматы: Жеті жарғы, 2014, 456 б.
10. Шарханқызы Г. Ел Конституциясы дамудың барлық сатысынан өтті. 2015 жыл 30 қаңтар - bnews.kz.

Байкенжина К.А.
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университетінің доценті,
заң ғылымдарының кандидаты

АЛАЯҚТЫҚ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛАТЫН ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ ЖӘБІРЛЕНУШІЛЕРІНІҢ СИПАТТАМАСЫ

Түйін: *Мақалада қолданыстағы қылмыстық және басқа заңнаманы талдау, қылмыстық әрекеттер туралы түсіндіру және доктриналық актілерге негізделген алаяқтықтың құрбанының қылмыстық құқық сипаттамаларының кейбір өзекті мәселелері талқыланады.*

Резюме: *В статье рассматриваются некоторые актуальные вопросы уголовно-правовой характеристики жертвы от мошенничества на основе анализа действующего уголовного и другого законодательства, актов толкования и доктринальных положений об указанных преступных деяниях.*

Summary: *The article discusses some topical issues of the criminal law characteristics of a victim of fraud based on an analysis of the current criminal and other legislation, acts of interpretation and doctrinal provisions on these criminal acts.*

Жәбірленушінің қылмыстық құқықтық түсінігі қылмыстық процестік құқықтағы жәбірленуші түсінігімен әрдайым сәйкес келе бермейді.

Біріншіден, жәбірленушінің қылмыстық-құқықтық түсінігіне тек оның жеке басының ғана мүддесі емес, сонымен қатар мемлекеттің, мемлекеттік органдар мен қоғамдық мекемелердің де мүддесі кіреді.

Екіншіден, қылмыстық-құқықтық түсінікте жәбірленушінің болуы тек қана құқық бұзушылықтың болғандығын ғана емес, сонымен қатар қылмыстық заң нормалары арқылы қорғалатын құқықтар мен мүдделерге қылмыстық әрекеттің бағытталғандығын да көрсетеді [1, 92-95 бб.]. Сондықтан да, жәбірленушінің қылмыстық-құқықтық түсінігінде жеке тұлғаны оның мемлекеттік, мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдарға байланысты құқықтар мен мүдделеріне қарсы қол сұғушылықты түсіну керек.

Күнделікті тәжірибе көрсеткендей қылмыстың жәбірленушісі кез-келген қылмыс жасалғанда пайда болады: адам өлтіру, денсаулыққа ауыр зиян келтіру, жыныстық қылмыстар, бұзақылық, ұрлау, тонау, қарақшылық, алаяқтық т.б. Өкінішке орай қылмыстың жәбірленушісі жайлы күнделікті бұқаралық ақпарат құралдары материалдарынан, радио және телехабарлардағы қылмыстық оқиға жайлы мәліметтерді тыңдау арқылы білуге әбден қалыптасып қалдық.

Жалпы қылмыс құрылымының ішінде алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстар айырықша орын алады, өйткені олар қоғамға өте қауіпті және қылмыскерлік деңгейінің дәрежесін көрсетеді. Алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардан жыл сайын жүздеген, мыңдаған адамдар жәбірленуші болып табылады, нәтижесінде олар көптеген әлеуметтік құндылықтарынан, оның ішінде көбіне, денсаулығынан, өмірінен, адамға деген сенімінен айырылады.

Жеке тұлғаларға қарсы алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалған қылмыс екі объектіге қарсы бағытталғанда, екінші объектісі тұлғаның мүдделері болып келеді. Бұл мүдделер жеке тұлғаға тән арнайы белгілер, яғни, оның қоғамдағы орнына, лауазымына, қызмет түріне, арнайы біліміне байланысты болуы мүмкін. В.И.Морозовтың пікірінше «алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардағы оқиғаның өрбуіне себепші болатын жәбірленушінің тікелей өзі, өйткені қылмыстық оқиға болғанға дейінгі тұлғалар арасындағы қарым-қатынас, қылмыстық зардаптың көлеміне, қылмыстың жасалу әдісіне, сондай-ақ, пайдаланатын құралына және қылмыс жасаушының қылмыстық зардапқа деген көзқарасына тікелей әсер етеді» [2, 127 б.].

Алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың жәбірленушісін зерттеудің ең басты маңызының бірі, қылмыстың жасалу себебін анықтап, қылмыстың алдын алу шараларын ұйымдастыру. Алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстар бойынша қозғалған қылмыстық істермен таныса отырып, олардың жәбірленушісі әйелдер де, еркектер де болатындығын байқадық. «Тіркеуден өткен қылмыстар бойынша зерттеу жүргізу нәтижесінде жәбірленушілердің жас шамасы 19-бен 50 жас екендігі анықталды. Ал, жәбірленушілердің 60 және одан да жоғары жас арасындағылардың үлес салмағы барлық жәбірленушілердің 5,5 % құрайды. Үлес салмағы аз болып

көрінгенімен, егер ол жәбірленушілердің қылмыскерлердің ата-аналары екендігін есепке алсақ, онда бұл сан жан түршігерліктей болып көрінетіндігі сөзсіз»,- дейді В.С.Минская мен Г.И.Чечель өздерінің «Виктимологические факторы и механизмы преступного поведения » атты еңбегінде [3, 40 б.].

Көп жағдайларда қылмыстың жәбірленушісі құқық қорғау органдарына қылмыс жасаушы адамға, жақын туысқаны немесе туғаны болғандықтан жаза қолданбау туралы жазбаша өтініш білдіреді, нәтижесінде қылмыс жасаушы адам жазасыз қалады. Мұндай жағдайда, қылмыс жасаушы адам өз кінәсін түсініп, қылмысты қайталамаса құба-құп, бірақ кей уақыттарда жәбірленуші тарапынан жасалған кешірімді дұрыс түсінбей, соның салдары жәбірленушінің ауыр жағдайға душар болуына себепкер болады.

Алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың жәбірленушілері кей жағдайларда өздеріне белгіленген міндеттерді атқарушы тұлғалар болуы да мүмкін. Алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы зиян келтіретін қылмыстардың жәбірленушілерінің бір бөлігі, зерттеуге алынған қылмыстық істер бойынша талдау жасағанда көршілері болып келетіндігі байқалды. Мысалы: 2017 жылдың желтоқсан айының 28 жұлдызында З. және И. атты көршілер арасында келіспеушілік пайда болып, екеуі сөзге келісіп қалады. Сол күні кешіне арадағы келіспеушілікті түбегейлі біржақты етіп шешу үшін З. көршісінің есігін қағады да кешірім сұрайды. Осыдан аз уақыт өткен соң көршісі одан қарызға ақша сұрап келеді. Осы мезетті пайдаланып, оның сеніміне кіру мақсатында сұраған ақшасын береді. Сөйтіп арақатынасын жақсартып, кейіннен оның қызмет бабын пайдаланып жалған құжаттар жасап, банктен несие алады. Банкті тексеру кезінде мемлекет қаржысының жетіспеушілігі анықталып, көршісі қылмыстық жауаптылыққа тартылады.

Алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың жәбірленушісінің бір бөлігі қылмыс жасаушымен бірігіп ішімдік ішіп, қылмыстық ойын жүзеге асырады.

Алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың жәбірленушісінің бір тобын «гендерлік» саясатқа сай әйелдер құрайды. Өйткені, әйелдер қызмет бабына байланысты ер адамдарға тәуелді болып келеді. Егер, мекеме басшысы, ер адам болса, көбінесе олар қалайда әйелдерге айтқандарын орындатуға тырысады, орындамаған жағдайда ондай әйелдер құдалауға түседі, жұмыстан шығады немесе бастығының айтқанын ұнаса да ұнамаса да орындауына тура келеді.

Жәбірленушінің тұлғасын зерттеу қылмыспен күресте және қылмыстың алдын алуда маңызды рөл атқарады, өйткені жәбірленушінің көңіл-күйі, мінез-құлқы қылмысты болдыру немесе болдырмау мәселесін шешуде түбегейлі рөл атқарады. Алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы арқылы жасалатын қылмыстардың жәбірленушісі болу мүмкіндігі тұлғаның өзіне тікелей байланысты, жеке тұлғаның мінез-құлқы, қоршаған ортамен қарым-қатынасы жеке тұлғаны қылмыстық зардаптан қауіпсіздендіреді де, қылмыстық зардаптың тууына жол да береді. Сондай-ақ, мұндай қылмыстардың жәбірленушісі болуға көптеген объективті және субъективті жағдайлар әсер етеді. Объективті жағдайларға: уақыт, жәбірленушінің болатын ортасы, жынысы, мамандығы, жасы, білімі, отбасылық жағдайы, физикалық және психикалық жай-күйлері жатады.

Уақыт.Жәбірленуші болып табылуға уақыт та өз үлесін қосады. Криминалистердің зерттеулері бойынша алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы қылмыс жасау күндізгі уақыттарда да жүзеге асады. Кешкі және түнгі уақыттарда алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстық әрекеттер көптеп жүзеге асырылады, себебі қылмыс жасаушының бейнесін жасыруға түнгі қараңғылық көп пайда келтіреді. Қозғалған қылмыстық істер бойынша талдау жүргізу нәтижесінде алдау мен сенімді теріс пайдалану әрекеттерінің 67,8% сағат 18-бен 24-тің аралығында жүзеге асырылатындығы дәлелденген, оның ішінде алаяқтық аптаның аяғында немесе мереке күндері жүзеге асырылатын болған. Жылдың суық уақыттарында, қыста алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жүзеге асырылатын қылмыстар саны азаяды, өйткені жәбірленушілер де жәбірлеушілер де бос уақыттарын жылы жерлерде өткізуді қалайды. Алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың 70% жылы уақыттарда, әсіресе жазда жасалады, біріншіден, мұндай әрекеттер көбінесе үй-жайлардан тыс жерлерде жүзеге асырылатындықтан, екіншіден, адамдардың кешкі уақыттарда бос уақыттарын өткізетін жерлерімен тікелей байланысты.

Жәбірленушінің болатын ортасы. Алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстарда жәбірленушінің болатын ортасының рөлі ерекше. Жәбірлеушінің әрекеті көбінесе жәбірленушінің болатын ортасына қарай өзгеруі де мүмкін. Мысалы, үйде, аулада адамдар эмоцияға берілгіш келеді, соның салдарынан қарым-қатынастарын түсіндіріп, әркім өз пікірін дәлелдеуге

ұмтылады да, соңы алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмысқа ұласады, мұндайда әлсіз тұлға міндетті түрде қылмыстың жәбірленушісі болып табылады, мұндай әрекеттер қоғамдық орындарда жоқтың қасы.

Бірақ кейде адамдар көп жүрмейтін көшелерде қараңғы уақыттарда кез-келген адам қылмыстың жәбірленушісі болуы мүмкін. Қылмыстық істер бойынша жүргізілген талдау нәтижесі бойынша алаяқтық қылмыстарының 18,4% үйде, жатақханада 29,2 % көшеде, паркте ал қалғандары қала мен ауыл, село сырттарында жасалады. Адам көп жүрмейтін жерлер алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы қылмыс жасауда қолайлы жерлер болып табылады.

Мамандығы. Жәбірленуші болып табылуға мамандығы да әсерін тигізеді. Инкасаторлар, кассирлер, сатушылар, такси жүргізушілері т.б. ақшамен жұмыс істейтіндер кез-келген уақытта алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жүзеге асырылатын алаяқтықтың тікелей объектісі бола алады, сонымен бірге бұл топқа құқық қорғау органдарының қызметкерлерін де жатқызуға болады.

Жынысы. Ерлер мен әйелдердің физикалық, психологиялық айырмашылықтары болғандықтан, сондай-ақ отбасындағы, қоғамдағы әлеуметтік орнына қарай қылмыстың жәбірленушісі болу мүмкіндігі де әртүрлі. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде қылмыстың жәбірленушісі тек қана әйелдер болатын қылмыстар түрі келтірілген.

Жасы. Адамның жасына қарай мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, өмірге деген көзқарасы, әлеуметтік байланысы, қызығушылығы мен мүддесі қалыптасады. Зерттеу нәтижесінде алдау мен сенімді теріс пайдаланудың жәбірленушілерінің басым көпшілігі 25 жасқа дейінгілер 90%, оның ішінде кәмелетке толмағандар - 56 % [4, 89 б]. Сырт келбетінің келістілігінен өзге жыныс өкілдерін өздеріне жеңілтек мінезімен тартып тұртындықтан жас қыздар егде әйелдерге қарағанда көбірек жәбірленуші болып табылады.

Білімі. Адамның біліміне қарай сұранысы, мәдениеті, мінез-құлқы, қоршаған ортамен қарым-қатынасы қалыптасады. Криминологтардың зерттеулері бойынша алдау мен сенімді теріс пайдаланудың жәбірленушілерінің көбінесе бастауыш және негізгі білімі барлар. Аяқталмаған және жоғары білімі барлар саны өте аз, оларды көбінесе кәсіпкерлер құрайды. Алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстың жәбірленушілері арасында жоғары білімі барлар өте сирек кездеседі, ал орта және арнайы білімі барлар барлық қылмыстың 35,2 % құрайды, қалғандары бастауыш және негізгі білімі барлардың үлесіне тиеді.

Отбасылық жағдайы. Отбасылық жағдайының да алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстар үшін жәбірленушіге едәуір қатысы бар, атап айтқанда 85,4 % алдауға ұшыраған әйелдердің күйеулері болмаған немесе ажырасқандар. Мұның басты себебін олардың кездейсоқ таныстығынан, орынсыз көңіл көтеруден іздеу керек. Отбасылық жағдай адамдардың жәбірленуші болуына едәуір септігін тигізеді. Отбасы жағдайындағы жәбірленуші болу кей кездері қатты маңызды болып табылмайтын жайларға да байланысты, мысалы, отбасындағы түсініспеушілік жағдайы, екінші неке т.б.

Физикалық жағдайы. Адамның физикалық жағдайы жәбірленуші болуда айырықша рөл атқарады. Физикалық жағдайының төмендігінен адам бұзақылықтың, тонаудың қарақшылықтың өзге де алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың жәбірленушілері болып табылады. Психикалық жағдайларға байланысты адам кез-келген қылмыстың жәбірленушісі болуы мүмкін.

Субъективтік белгілер. Абайсыздық-бұл көбінесе кешкі уақыттарда адам көп жүрмейтін жерлерге серуендеуге шығып алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстың жәбірленушісіне айналады. Сондай-ақ, қымбат заттарын көрсетіп мақтану, аса таныс емес адамдармен азарт ойындарын ойнау, өзімен бірге ұдайы қомақты ақша немесе бағалы заттар алып жүру, пайда табу мақсатында жүргізу көліктеріне елсіз жерлерде бөтен адамдарды отырғызу да алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстың жәбірленушісіне айналуға мүмкіндік туғызады.

Жеңілтектік.Онша таныс емес немесе тіпті де таныс емес адамдармен қарым-қатынас жасаудағы жеңілтектік алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың жәбірленушілері болуға әкеліп соқтырады. Криминалистердің зерттеулері бойынша жеңілтектік салдарынан туындайтын қылмыстық зардап ұзақ уақыт бойы қалыптасқан тәртіп бойынша жүзеге асырылады, яғни, жәбірленуші мен жәбірлеуші кездейсоқ таныстықтан соң, музыка тыңдауға, таза ауада серуендеуге келіседі, соңғы кездері ерекше үлгідегі автокөліктермен серуендеу әдетке айналуда, барлығының болмаса да көпшілігінің соңы әдетте алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалған қылмыстық зардаппен

аяқталады.

Моралға жат мінез-құлық. Бұл қылмыстың жәбірленушісі болуға негіз болатын ең негізгі белгілердің бірі. Моралға жат мінез-құлық алдау мен сенімді теріс пайдалану көбіне адам өліміне немесе денсаулыққа зиян келтіруге әкеліп соқтырады. Мұндай жәбірленушілер үшін осылай болу заңды да, өйткені бұл жолды өздері таңдап, ақыры соның құрбаны болады.

Ішімдікке әуестенушілік. Ішімдік ішу жәбірленуші болудың маңызды факторларының бірі. Өте мас емес адам әдетте алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы арқылы жасалатын қылмыстардың объектісі болады.

Зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, ішімдік ішкен жәбірленушілерді алдау мен сенімді теріс пайдалану олардың тарапынан қарсылық көрсету қабілеті болмағандықтан көбінесе ашық түрде жүзеге асырылады, әрі тонаушылар өздерін олардың таныстары немесе туысқандары сияқты етіп көрсетеді. Міне, осы жоғарыда келтірілген зерттеулерге сүйене отырып алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың жәбірленушілерін бірнеше санатқа бөлуге болады: қарсылық көрсететіндер, қарсылық көрсетпейтіндер, зардапқа немқұрайды қарайтындар, зардаптың тууына өздері себепші болатындар, зардаптың тууына өздері ұсыныс жасайтындар. Жоғарыда келтірілген талдауларға сүйене отырып, алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алу мақсатында келесі профилактикалық жұмыстарды жүргізуді ұсынамын:

-алаяқтық қылмысы үшін жауаптылық туралы заң нормаларын бұқаралық ақпарат құралдары арқылы халыққа түсіндіру;

-жалпы халықтық мәдени және спорттық шаралар жүргізген кездерде қоғамдық тәртіптің сақталуын қадағалау, бұрын алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы қылмыс жасағандарды ұдайы бақылауда ұстау және олардың қоғамдық орындарда алаяқтық жасауына жол бермеу;

-психикасында өзгеріс бар тұлғаларды дер кезінде анықтап, есепке алуды ұйымдастыру;

-жәбірленушілер тарапынан келіп түскен алдау мен сенімді теріс пайдалануға байланысты арыздар мен өтініштерді дер кезінде қарап, шара қолдануды ұйымдастыру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Байжанова Ж.А. Формы и виды воровства чужого имущества - грабеж, разбой, мошенничество, растрата), корыстные и некорыстные правонарушения. Костанай, 2008.
2. Морозов В.И. Специфика детерминации и причинности преступлений против собственности. М, 2011.
3 Минская В.С., Чечель Г.И. «Виктимологические факторы и механизмы преступного поведения». М, 2011.
4. Нұртаев Р.Т. Вопросы квалификации и отграничение мошенничества от смежных преступлений. Караганда, 2008, 40 б.

Байкенжина К.А.
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университетінің доценті,
заң ғылымдарының кандидаты

Балгимбеков Д.У.
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университетінің
профессоры, заң ғылымдарының кандидаты

Каржасова Г.Б.
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университетінің phD докторы

АЛАЯҚТЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ ТУЫНДАУ СЕБЕПТЕРІ, ЖАҒДАЙЛАРЫ ЖӘНЕ ОНДАЙ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ

Түйін: *Алаяқтық қылмысының жасалу тәсілдерін анықтап және оның алдын алуға қатысты профилактикалық іс-шаралар ұйымдастыру үшін, осы салаға әсер ететін маңызды криминологиялық факторларды анықтау керек. Бұл мақала Қазақстан Республикасының аумағында жасалған және зерттелген жалпы алаяқтықтың негізгі себептері мен жағдайларын анықтауға арналған.*

Резюме: *Криминологическим важным аспектом при изучении возможностей борьбы с мошеничеством и способов его профилактики является проблема факторов, влияющих на эту сферу. Настоящая статья имела целью осветить основные причины и условия общеуголовного мошеничества, которые были рассмотрены и изучены в рамках Республики Казахстан.*

Summary: *Criminological important aspect in studying the possibilities of combating fraud and how to prevent it is the problem of factors affecting this area. This article was intended to highlight the main causes and conditions of common fraud, which were considered and studied within the Republic of Kazakhstan.*

Мемлекет алдындағы маңызды міндеттердің бірі қылмыстан қорқынышсыз өмір сүретін қоғам құру және сол қоғам мүшелеріне жайбарақат мамыражай өмір сүретіндей жағдай жасау.

Болашақта қылмыстың құрбаны болу қауіпнен ажырамау азаматтық қоғам қалыптасуының дұрыс жолға қойылмағандығының айғағы. Оған бір мысал, қазіргі уақытта ұйымдасқан түрде жүзеге асырылатын алаяқтық қылмысының жасалу себебінің бірі қаржы, қаражат саласындағы қоғамдық қатынастардың құқықтық тұрғыдан дұрыс реттелмеуі.

Қазіргі таңда қаржы саласындағы рэкеттің кеңінен етек алып, әрі қарай өршіп жатуында, бұл шындық баршамызға белгілікті жай, оның дамуы күннен-күнге қанат жайып, үлкен кіріс көзіне айналып отыр. Жеке кәсіпкерлерге қатысты алаяқтық арқылы пайда тауып отырған рэкет қатарының күннен-күнге көбеюі, еліміздегі ұйымдасқан қылмыскерлер санының көбеюіне әкеліп соғуда. Азаматтардың қылмыстық зардапқа деген қорқынышы, тонаушылар, қарақшылар, алаяқтар тарапынан көрсетілетін қысым «кек алуға» сөзсіз әкеліп соғатыны белгілі, соның нәтижесінде өз тәсілдерін өздеріне қарсы қолданып кек алушылар тобы жасақталады.

Кәсіпкерлікпен айналысушылар жеке басының мүддесін қорғау үшін рэкеттен сақтану мақсатында жеке қауіпсіздік қызметін пайдаланып, қылмыстық құрылымдардың бақылауынан шығып кетуді қарастырады. Осылайша бақылаудан шығып кеткен кәсіпкерлер мен ұйымдасқан қылмыскерлер арасында жанжал туатындай жағдай қалыптасып, соңы күш қолдану арқылы жасалатын қылмыстарға ұласады. Сондықтан да қауіпсіздік құрылымы қызметіне, қылмыскерлермен байланысы бар немесе бұрын сотты болғандар, құқық қорғау органдарының бұрынғы қызметкерлері алынып, солардың көмегімен арада пайда болған келіспеушіліктер күштеп шешіліп жатады, тіптен қылмыстық іс қозғалған жағдайдың өзінде құқық қорғау органдарының бұрынғы қызметкерлері ескі байланыстарын пайдаланып, істі сотқа жеткізбей шешуге тырысады.

Қазірде қауіпсіздік қызметі кейде бұрын сотты болғандардың ұйымдасқан қылмыстық топ бөлімшесіне ұқсауда, міне, осының өзі елде алаяқтық арқылы жасалатын қылмыстардың кеңірек етек алып дамуына жол береді, өйткені олар қылмыс жасаушылардың қылмыстары үшін жаза тарту мүмкіндігін жояды, екінші жағынан ұйымдасқан қылмыскерлер мен құқық қорғау қызметкерлерінің

арасында тығыз байланыс орнауына жол береді. Қауіпсіздік қызметінде шын мәнінде бұрын қасақана қылмысы үшін сотталғандар қызмет атқаратындығы кездесіп отыр, мұндай тұлғалар жоғары ұйымдастырушылық қабілетімен көзге түседі.

Күнделікті базарда болып тұратын алаяқтық оқиғаларға базарда тұратын сатушылардың еті өліп кететіндігі соншалықты, олар тіпті ондай жағдайларға солай болу керек сияқты пиғылмен қарайды. Алаяқтық арқылы жасалатын қылмыстарға талдау жасай отырып, олардың алдын алу үшін төмендегідей жағдайлардың әсер етуі мүмкін деп білемін: тұрғындар саны, көші-қон мәселесі; көлік және коммуникациялық инфрақұрылымның даму деңгейі; елдің экономикалық жағдайы, кіріс мөлшері, кедейшілік пен жұмыссыздық; мәдени жағдайлар мен діни көзқарастар; отбасылық қарым-қатынастар мен айырылысу мәселесі; ауа-райы; құқық құрғау органдарының жүргізіп отырған қылмыстардың алдын алуға қатысты жұмыстарының халыққа тигізетін әсері; құқық қорғау органдарының жүргізіп отырған саясаты; қоғам мүшелерінің қылмысқа деген көзқарасы.

Алаяқтық арқылы жасалатын қылмыстардың өсуінің тағы бір себебі құқық қорғау органдарындағы кадрлардың тұрақсыздығы, оған себеп: еңбек ақының төмен болуы, жұмыс көлемінің көбеюі, талаптың шамадан тыс күшейтілуі, кей қызметкерлердің жеке фирмаларға жұмысқа ауысып кетуі, сондай-ақ құқық қорғау органдарында кездейсоқ адамдардың жұмыс істеуі, кәсіби дайындықтарының төмен деңгейде болуынан олардың заңды жиі бұзушылығы т.б.

Алаяқтық арқылы жасалатын қылмыстардың жасалу себебін зерттей келе төмендегідей қорытындыға келеміз: қылмыс жасаушы тұлғамен профилактикалық жұмыстың дұрыс жүргізілмеуі; қылмыс жасау ниетін және күш қолдану тәсілін есепке алмау; жеке тұлғаның мінез-құлқындағы өзгерістерді, нақты ситуациялық жағдайдағы жеке тұлғаның өзгерістерін есепке алмау; ситуациялық жағдайдың себебін қылмыстың жасалу себебімен жағдайынан іздестіру; қылмыстың жасалу себебін жәбірленуші мен айыпкерден іздестіру; алаяқтықпен жасалатын қылмыстардың себебі мен жағдайын қылмыскердің жеке тұлғасынан іздестіру.

Алаяқтық арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алу негізінен қылмыстың осы түрінің алын алу жұмыстарын ұйымдастырушы субъектілерге тікелей байланысты. Алаяқтық арқылы жасалатын қылмыстардың барлық себептері бірдей толықтай анықталмағандықтан, әрі алаяқтықтың толып жатқан тәсілдері бар екендігін ескере отырып, алаяқтың алдын алуға қатысты жұмыстарды күнделікті қоғамдағы өзгерітерге сай жоспарлауға тура келеді. Осыған байланысты алаяқтық арқылы жасалатын қылмыстардың себептерін, жасалу орнын, уақытын, құралын, тәсілін, жағдайын ерекше зерттеуге алған жөн, ал зерттеу жұмыстарын бір немесе бірнеше тұлға жеке дара жүргізбей, керісінше бүкіл құқық қорғау органдарының қызметкерлері бірлесе отырып жүргізсе ғана, жоспарланатын алаяқтық қылмыстарының алдын алу жұмыстарының түрлерін бір жүйеге келтіріп топтауға болады.

Жүргізілуге тиісті алаяқтықтың алдын алу жұмыстары түріне төмендегідей жұмыстарды жатқызуға болады: алаяқтық арқылы жасалатын қылмыстардың себептерін жасалған тәсіліне қарай бөліп анықтау; қылмыстардың бұл түрінің алдын алу жұмыстарын жергілікті атқарушы органдармен біріге отырып жоспарлау; қылмыстың алдын алу жұмыстарына құқық қорғау органдарының барлық қызметкерлерін жұмылдыру, оқу орындарымен, мектептермен тығыз байланыста болып, оларда қылмыстың алдын алуға байланысты жұмыстар жүргізу.

Қажетті қорытынды шығарылатындай алаяқтықтың алдын алу жұмыстарын жүргізу үшін, ең алдымен жұмысты жоспарлауға қажетті мәліметтерді жинау керек, ол мәліметтерге қылмыстың жасалу себебі, жасалған орны, жасалу уақыты, қылмыс жасауда қолданған құрал түрі, қылмыс жасау әдісі жатады. Мұндай мәліметтер күн сайынғы және әр айдың қорытындысы бойынша жасалатын құқық қорғау органдарының отчеттарында, қысқартылған қылмыстық істерде, қылмыстық іс қозғаудан бас тарту жөніндегі жинақталған материалдарда, қылмыстық оқиғалар жөнінде келіп түскен хабарламалар мен өтініштерді тіркеу, қылмысты есепке алу және тіркеу журналдарында болуы мүмкін. Екшеп жүргізілген зерттеу нәтижесіне жүгінетін болсақ, мұндай мәліметтерді есепке алып талдау жасау ұдайы жүргізіле бермейтіндіктен, алаяқтық арқылы жасалатын қылмыстардың түріне байланысты және әрбір аймаққа байланысты алақтяқ қылмысының жасалу жағдайының анық көрінісінің бағасы берілмей қалады.

Ішкі істер бөлімдерінде алаяқтық арқылы жасалатын қылмыстармен күресті ұйымдастыру көбіне қылмысты іздестіру бөліміне жүктеледі, бұл дұрыс емес деп ойлаймыз, өйткені олардың басты мақсаты жасалған қылмыстар бойынша қылмыскердің кім екендігін анықтап, қылмыстың ізін суытпай ашу.

Тәжірибе жүзінде қылмыс жасаудың бұл әдісін кімдердің көп қолданатынын әрине қылмысты іздестіру бөлімінің қызметкерлері өте жақсы біледі, сондықтанда оларды қылмыспен күрес ұйымдастыруда ұйымдастырушы ретінде кез-келген істің басына қойып, ал тікелей жұмыс жүргізумен қылмыстың алдын алу жұмыстарын жүргізуге тікелей қатысы бар, яғни, учаскелік полиция қызметкері, көшедегі қоғамдық тәртіпті қадағалаушы қызметкерлер, кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі инспекция қызметкерлері тікелей айналысқаны жөн.

Алаяқтық қылмыстарының алдын алу шаралары дегеніміз- өмір дәлелдегендей оның жасалу себептерін әлсіретуге бағытталған әртүрлі құқықтық, ұйымдастырушылық, әлеуметтік, мәдени және рухани шаралардың жиынтығы болып табылады. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын мемлекет тарапынан тиімді әрі нәтижелі қорғалуы үшін қоғамда, мемлекетте заң үстемдігін қамтамасыздандыру қажет. Мемлекеттің беделінің жоғарылығы, мемлекеттің бірінші кезекте азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғаумен тікелей байланысты.

Демек, мемлекет өз азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қаншалықты тиімді қорғайтын болса, оның халықаралық қауымдастық алдында және өзге мемлекеттердің алдында беделінің артуын көрсетеді. Ал, егер мемлекет өз қызметіндегі бассшылар өз азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғау ең жоғарғы міндет екендігін түсінбесе, оны түсіну мүмкіндігі болмаса, бұл өз кезегінде тек құқықтық емес, сонымен қатар, экономикалық қатынастарды күйзеліске ұшыратуы да сөзсіз.Бұл жайында олардың есіне Марк Цицеронның нақылын қайталамасқа болмайды: «Халықтың мүддесі заңнан да жоғары тұруы керек»-, деген.

Себебі өз азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қорғай алмайтын мемлекет халықтық тұрғыда беделін сақтай да алмайды, өзге шет ел азаматтарының да құқықтары мен бостандықтарын қорғай алмайды. Ал бұл өз кезегінде шет ел инвестицияларының елге келуіне негізгі тежеуіш ретінде қарастырылады. Жалпы еліміздегі криминогендік ахуал қалыпты жағдайда, оған қалыпты жағдайда қалыптасқан экономикалық және қоғамдық-саяси жағдай әсерін тигізіп отыр. Бірақ қылмыстың мемлекет пен қоғам өмірінің барлық саласына теріс әсер етуі жалғасуда, ол еліміздің әлеуметтік- экономикалық деңгейінің орнықтырылуына тежеу етеді, оның халықаралық беделіне мейлінше нұқсан келтіреді.

Қабылданып жатқан шараларға қарамастан жазалаудың бұлтартпастығының қамтамасыз етілуі әлі тиісті деңгейде емес. Жыл сайын елімізде көптеген қылмыстар ашылмай қалып отыр, қылмыскерлердің елеулі бөлігі жасаған қылмыстары үшін жазаланбай, іздестірілуде жүр. Ұйымдасқан қылмысқа және алақтыққа қарсы күрес жөніндегі қабылданып жатқан шаралар табандылықты талап етеді. Бұл бағыттағы жұмыс әлі көбінесе бытыраңқы және жүйесіз сипатқа ие. Жеке тұлғаларға қарсы негізінен күш қолдану немесе күш қолданамын деп қорқыту арқылы жүзеге асатын алаяқтық қылмыстар көптеп жасалады.

Олардың қоғамға қауіптілік дәрежесі әртүрлі болып келеді және оларды бағалау барысында тек қылмыстан келтірілген зардаптар ғана емес, сондай- ақ алаяқтықтың сипаты да маңызды болып табылады. Мұндағы алаяқтық жасау тәсілі тек жәбірленушіге ғана емес, сонымен қатар қылмыскерге де қатысты болып келеді. Сондықтан мұндай қылмыстардың алдын алу және олардан қорғану тек жәбірленушіге емес, қылмыскерге де қатысты.

Алаяқтықтың алдын алудың тиімді әрі нәтижелі болуы үшін, тағы да айтамыз олардың шығу жағдайлары мен себептерін анықтау қажет, ол үшін алдымен неге кейбір адамдар алаяқтық тәсілін қолдана отырып қылмыс жасайды деген сұрақтың жауабын тауып алуы керек.

Ең алдымен кейбір адамдар алдаудан мүлдем жиіркенеді. Мұндай адамдар өздерінің жоғарғы интеллектуалдық ой өрісіне, өмір салты мен адамгершілік деңгейіне байланысты қылмыс жасаудан, керек десеңіз қандай да азғантай құқық бұзушылықтан мүлдем алшақ тұрады. Олар өздерінің табиғатына сай қылмыс жасаудан алшақ тұрады. Қылмыстық әрекет, соның ішінде алаяқтық олардың адамгершілік көзқарастарына, мақсаттарына және өзге де қажеттіліктерімен еш үйлеспейді.

Екінші бір адамдар өздерінің әрекеттерінің тиімді және тиімсіз жақтарын салыстыра отырып, алдаудың ауыр зардаптарға алып келетіндігіне көз жеткізе отырып оларды жасаудан тартынады. Мұндай адамдар қылмыстық жазадан қорыққандықтан қылмыс жасауға бармайды және тәуекелге бой ұрмайды. Осыған сәйкес алдын -алудың жалпы қылмыстық-құқықтық концепциясы қалыптасқан. Яғни, белгілі бір қылмыскерлерді жазаға тарта отырып, екінші бір адамдардың өздерінің қылмыстық ойларын жүзеге асыруға психикалық тежегіш ретінде санасына әсер етеді, осыған сәйкес адамдарда қылмыс жасасам ол үшін міндетті түрде жазаланамын деген ой қалыптасады.

Үшінші бір тұлғалар қылмыстық жазадан қорыққандықтан емес, мемлекет пен қоғам, соның ішінде құқық қорғау органдары тарапынан қылмыстық әрекеттердің алдын- алу шаралары кеңінен қолданылғандықтан қылмыс жасаудан бас тартады. Мұндай тұлғалар қылмысты ерікті түрде емес, мемлекет тарапынан мүмкіндік берілмегендіктен жасамайды. Демек, мемлекет бұларға қылмыс жасаудың зардаптарын және оның нәтижелерін көрсете отырып, мәжбүрлі түрде оларды қылмыс жасау мүмкіндіктерінен айырады. Мұндай тұлғаларға полицияның арнайы есебінде тұрған немесе олардың бақылауына алынған тұлғаларды жатқызуға болады.

Кейбір адамдар кез-келген шектеулерге қарамастан қылмыс жасайды. Оларда тұрақты қылмыстық мінез-құлық қалыптасқан және олар ешқандай қылмыстық жазадан, сондай-ақ өзге де әсер етуден сескенбейді. Мұндай тұлғаларда қоғамға деген қылмыстық көзқарас қалыптасқан және қылмыстық өмір кешетін тұлғаларды жатқызуға болады. Аталған тұлғалар кез-келген мәселені оның дәрежесіне қарамастан, күш қолдану немесе алдау арқылы шешуге дейін барудан бас тартпайды.

Аталған тұлғалардың алаяқтық әрекеттерін жасауға және оның қайталануына жол бермеу мақсатында мемлекет белгілі бір шараларды қолдана отырып, олармен күрес жүргізеді. Демек, қылмыстылықпен күреске, ең алдымен осы қылмыстардың жасалуына негіз болатын себептер мен жағдайларды анықтап, оларды жою арқылы белгілі бір адамдардың қылмыстық ойын жүзеге асыруға шектеулер қойып, оны жүзеге асыруға кедергі шараларын үйлестіріп жатады. Осыған орай, қылмыстық-құқықтық әдебиеттерде қылмыстың алдын-алуға әртүрлі анықтама беріледі.

Осыған орай, Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің 2018 жылы 5 қазанында Қазақстан халқына арнаған жолдауында «Мемлекет те, қоғам да ешқандай ымыраға жол бермейді. Қоғам қаншалықты мейірбанды, адамгершілігі болса да, қылмыстық іс-қимылға, әсіресе, алдау, зорлық әрекеттерін жасау арқылы жасалған қылмыстық әрекеттерге жайбарақат қарап отыра алмайды, қайта оларға қатысты мемлекеттік мәжбүрлеудің ең қатал шараларын қолдануы тиіс»-, деп, қылмыстың алдын алу шараларының маңызына тоқтала кеткен болатын [1].

Сондықтанда алаяқтық арқылы жасалатын қылмыс құрамдарын зерттеуді осы қылмыстардың объективтік және субъективтік белгілері тұрғысынан жүзеге асыру - алаяқтықпен жасалатын қылмыстардың алдын алуды ұйымдастырудың басты өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Өйткені, алаяқтық арқылы жасалатын қылмыс түрлері күнделікті өмір өзгерісіне сай көбейіп келе жатыр, тек қана көбейіп емес, сондай-ақ әдіс-тәсіл түрлері де жаңашаланып, кейбір жағдайларда мұндай қылмыстық әрекеттерді жүзеге асыруға қатысушыларды анықтау мүмкіндігі қиындауда, сөйтіп қылмыс ашылмай қалып отыр.

Алаяқтық арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алу жұмыстарын ұйымдастыру оны ұйымдастырушы субъектілердің мамандандырыл-ғандығына тікелей байланысты. Заңгерлердің зерттеу жұмыстары арқылы әр түрлі қылмыстардың, оның ішінде, алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алудың «теориялық жоспары» жасалған. «Алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алу туралы ғылыми база жасау қажет-», деп С.Б.Бородин жазса, Л.Д.Гаухман «Алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алу әрекеттерін ұйымдастырудың көптеген тәсілдері мен құралдарын білгенімізбен, жоғарыда көрсетілген тәсілдерді қолданып қылмыс жасаушылардың саны азаймағандықтан бұл тәсілдер мен құралдардың әлі де жеткіліксіз екендігін байқадық-,» деп жазды.

Л.Д.Гаухманның пікірімен келісе отырып, шынында да ғалымдардың ұсынған қылмыстардың алдын алуды ұйымдастыру жөніндегі жобалары әрқашанда өзекті мәселені шешудің бірден-бір жолы болып табылмайды, өйткені қылмыстардың алдын алу шараларының жүйесі сол қылмыстық оқиға жүзеге асқан уақыттағы жағдайлармен де тікелей байланысты. Сондықтанда жоспарға төмендегідей нақты сұрақтардың жауабын табу жөніндегі мәселені де енгізу керек: қандай тұлғалар тұрғысында, кімдердің арасында алаяқтық қылмыстарыны алдын алу жұмыстарын жүргізуді жүзеге асыру керек; осы бағыттағы жұмыстармен нақты кімдер айналысуы керек; алаяқтықтың алдын алу жұмыстары қалай жүзеге асырылуы керек?

Алғашқы сұрақ алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы қылмыс жасайтын потенциалды тұлғаларды анықтап, оларды арнайы есепке қойып, олар жөнінде нақты мәліметтер жинауды көздейді.

Екінші сұрақ бойынша алдын алу жұмыстарын жүзеге асыратын органдар мен службаларды анықтап, олардың әрқайсысына лайықты міндеттерді жүктеуді қарастырады.

Үшінші сұрақ алдын алу жұмыстарының мазмұнымен тікелей байланысты, яғни ұйымдастыру формалары, қажетті құралдар, пайдаланатын әдіс-тәсілдер және алдын алу жұмыстарының жүзеге асырылу бағыты.

А.Э. Жалинский мен М.В.Костицкийдің пікірлері бойынша, алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алу жұмыстары төмендегідей жүйе бойынша жүзеге асырылуы керек: алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы қылмыс жасау ниеті бар тұлғалардың өткені мен қазіргі уақыттағы өмір сүру жағдайын салыстыра отырып, оларға әлеуметтік бақылау ұйымдастыру; алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы қылмыс жасауға икемі, ниеті бар тұлғаларды, осы тәсілдерді пайдаланып қылмыс жасап жазасын өтеп қайтқандарды әкімшілік бақылауға алып, тұратын жері бойынша ұдайы бақылау ұйымдастыру; қылмыс жасаудың осы тәсілдерін қолданатындармен ұдайы жедел іздестіру, тексеру іс-шараларын өткізіп тұру; осы тәсілдерді пайдаланып қылмыс жасаған тұлғалардың қылмыстарын тез арада әшкере ету, жаза тағайындауды қолға алу; жазасын өтеу мекемелерінде қылмыс жасаудың осы тәсілдерін пайдаланып қылмыс жасаушылармен арнайы іс-шаралар өткізіп тұру; осы тәсілдерді пайдаланып жасалған қылмыстар бойынша жәбірленушілерді анықтау [2, 39-40бб.]. Сондай-ақ, олардың сыртпен байланыстарын тыс қалдырмай, бақылау әдістерін ерекше ұйымдастыру.

Алдын алу жұмыстарын ұйымдастыру осы бағыттағы жасалатын қылмыстарға толықтай, әрі нақты талдау жасамай және алдын алу жұмыстарының оң әсері жайлы ұсыныс енгізбейінше мүмкін емес. Қылмыстың алдын алу және тәрбиелеу жұмыстарын жүргізу үшін бүкіл құқық қорғау органдары жүйесіндегі субъектілердің жұмысын бір бағытқа қарай жүйелеу, ұйымдастыру абзал. Алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алу жұмыстарын ұйымдастыруда басты рөлді ішкі істер құрылымдары атқарады. Алдын алу жұмыстарын ұйымдастыруда бұл органдар бар күш жігерін осы тәсілді пайдаланып қылмыс жасаушылармен күрес ұйымдастыруға жұмсайды, әрі болдырмауға тырысады. Жедел іздестіру іс-шараларын жүргізу арқылы алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы қылмыс жасаушыларды, олардың қылмыс жасау себебін және жасаған қылмыстарының түрлерін анықтайды.

Г.А.Аванесов бұл жөнінде мынандай пікір айтады: «Әрбір құқық қорғау органдарының қызметкерлері өздеріне берілген құқықтарын пайдалана отырып, қылмыстың алдын алу шараларын іске асыруы керек, оның ішінде қоғамға қауіптілік дәрежесі жоғары болғандықтан алаяқтық және сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстарға көп көңіл бөлгені жөн» [3, 152 б.]. Алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алу жұмыстарын жүргізуде прокуратурамен тығыз байланыста болмайынша өткізілген іс-шаралардың оң нәтиже беруі мүмкін емес.

Мұндай арнайы іс-шаралар жүргізудің маңызы – қылмыс жасауға дайын тұратын азаматтарға жүйелі түрде әрекеттерінің салдарын ескерту болып табылады.Алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алуда жүргізілетін жалпы жұмыстар тұрғындардың назарын алдау мен сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың түрлері мен жасалу жағдайларына, жасалатын орындарына, қылмыстың ықтимал жәбірленушілеріне және қылмыс жасаушыларға қолданылатын жазалар жайлы назар аудару мақсатында жүргізіледі.

Құқық қорғау органдары тарапынан жүргізілетін қылмыстың алдын алу жұмыстары бұл-белгілі бір мақсаттағы қылмыстық әрекетті анықтау, болдырмау, болу себебін және жағдайын анықтау. Ол жұмыс ұйымдастыру-әдістемелік, құқықтық, тәрбиелік және басқа да іс-шаралар мен әдістердің жиынтығынан құралады. Бұл іс-шаралар белгілі бір тәртіппен нақты жағдайларға байланысты құқық қорғау органдарының бөлімдері және қызметкерлерінің қатысуымен жүзеге асырылады және оған төмендегідей іс- шараларды жатқызуға болады: өздері ұрыс-жанжалға, ішімдік ішуге, есірткі пайдалануға, төбелеске жақын тұратындармен жұмыстар жүргізу; жазасын өтеу мекемелерінен оралғандарды әкімшілік бақылауда ұстау; бас бостандығынан айыру жазасынан басқа жаза тағайындалғандармен арнайы жұмыстар жүргізу. «Алдын алу шараларын ұйымдастыру мен жүзеге асыруда жедел іздестіру бөлімі ерекше рөл атқарғанығымен, барлық іс-шараларды тек қана сол бөлімшенің қызметкерлерінің жүзеге асыруы мүмкін емес, өйткені олар көп жағдайда ұйымдастырушының, бағыттаушының рөлін атқаруы да мүмкін».

«Алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстар бойынша қылмыстың алдын алу жұмыстарын жүзеге асыруда ең көп жұмыс жүргізетін полицияның учаскелік инспекторлары, өйткені олар өз микроучастоктарындағы полиция бастығының рөлін атқарады да, ондай тұлғалар жайлы өте көп білуге тырысады» [4, 90 б.].

Біздің пікірімізше, алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алуда ең бастысы осы жұмыстар жүргізілуге күдікті тұлғаларды астыртын анықтау және оған байланысты іс-шараларды барлық құқық қорғау органдарының қоғам мүшелерімен бірігіп жүзеге асыруы. Алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстарды қылмыс жасаудың

алдыңғы сатыларында (дайындық және оқталу) тойтарса, ол қылмыс жасау ниеті барларға үлкен әсер етеді. Іс жүзінде ондай қылмыстар туралы көбіне дайындық сатысында емес, оқталу сатысында ғана белгілі болады, бұл қылмыстың алдын алу шараларының кеш жүретіндігін көрсетеді.

Жедел іздестіру бөлімдерінің қызметкерлерінің талдауларына сәйкес, алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың -60 %-ын бұрын алдап, алдын ала келісіп, пайдакүнемдік мақсатпен, бұзақылықпен, бірнеше рет қылмыс жасағандар жасайтын көрінеді. Алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы қылмыс жасағанға дейін олардың көбінің қылмыс жасауға бейімі болған, тек 40 %-да ғана қылмыс жасау ниеті болмаған. Алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы қылмыс жасағандардың 50 % бұрын сотты болғандар, оның ішінде қарақшылық, алаяқтық, тонау, зорлау, адам өлтіру, бұзақылық, дене жарақаттарын салу сияқты қылмыстар жасағандар. Зерттеу нәтижелеріне сүйенсек, алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстарды топ болып жүзеге асырғанда, топ мүшелерінің 50 % бұрын сотты болған болса, 50 %-ның соттылығы болмаған. Сондықтан да, қылмыстың алдын алу іс-шараларын жүргізген кезде бұрын сотты болмағандар мен бұрын сотты болғандарға қатысты шараларды қатар жүзеге асыру керек [5].

Алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алуда алғашқы іс-шаралар, осы тәсілді пайдаланып қылмыс жасауға бейім тұлғаларды анықтау болып табылады. Одан соң, ол тұлғаларды жан-жақты зерттеп есепке алып, сәйкесті жұмыстар жүргізіледі. Қылмыстың алдын алу шаралары жүргізілетін келесі топ, ол бұрын қылмыс жасап, жаза тағайындалғандар. Олармен жұмыс істеу арқылы, жоғарыда көрсетілген тәсілдерді қолданып қылмыс жасау ниеті бар тұлғалар анықталады. Көбірек көңіл бөлуді қажет ететін топтар ол бұрын алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы қылмыс жасағандар тобы, бұларға арнайы әкімшілік бақылау ұйымдастырылады.

Алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы қылмыс жасаушылардың жоғарыдағы екі тобымен жұмыс жүргізуді келесі бағыттар бойынша жүзеге асырған орынды: алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың себебін анықтап, ондай жағдайларды болдырмауды жолға қою; алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы қылмыс жасайтын тұлғаларды анықтау; алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы бұрын қылмыс жасап, жазасын өтегендерді анықтау және олардың қазіргі кездегі айналысып жүрген іс- әрекеттерінен хабардар болу; алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы қылмыс жасағандар тарапынан осы тәсілді қолданып қылмыс жасауға итермелеуді, үйретуді болдырмауды жолға қою.

К.К.Горяинов, А.П.Исиченко және Л.В.Кондратюктердің пікірі бойынша «Латентті қылмыс дегеніміз-бұл дер кезінде қылмыстық оқиға туралы мәлім болмай, соның салдарынан қылмыстық іс қозғалып алдын ала тергеу жұмыстары жүргізілмей құқық қорғау органдарынан жасырынып қалған қылмыстар" [6,98б.]. Жоғарыдағы келтірілген пікірмен толықтай келісе отырып, латентті қылмыстар бар, болды және бола береді, сондықтан да ондай қылмыстардың алдын алу жұмыстарын бір сәтке де тоқтатпау керек, өйткені ондай қылмыстар көбіне із-түссіз жоғалып кеткендермен, белгісіз мәйіттермен, қылмыстық әрекетті дұрыс сараламаумен тікелей байланысты болуы да мүмкін деген пікір білдіреміз.

Бүгінгі күн тәртібінде тұрған тағы да бір өзекті мәселенің бірі латентті қылмыстар жайлы да мәліметтер жинау. Мұндай мәліметтер алаяқтық жолмен жасалатын қылмыстардың алдын алуда шешуші рөл атқарады, өйткені іс-шараларды жүзеге асыруда негізгі әдіс-тәсіл және бақылауды жүзеге асыру түрі алынған мәліметтерге тікелей байланысты.

Толық және жан-жақты алынған мәліметтерге сәйкес құқық қорғау органдары ұйымдастыру жұмысын нақты бағыттар бойынша жүргізе алады және одан күткен қорытындыны да ала алады, ең бастысы мәліметтер негізгі болса, өткізілетін іс-шаралар да соған сәйкес болады. Бір-бірімен өзара тығыз байланыстағы және бір-біріне өзара қатысы бар мәліметтердің: әлеуметтік, психологиялық, криминологиялық, қылмыстық-құқықтық, криминалис-тикалық, құқықтық-атқарушылық, жедел-іздестірушілік т.б. бірнеше түрі бір-бірімен қабаттасып жатуы да мүмкін.

Осылардың барлығы жиылып мәліметтер жүйесін құрайды, мұнда бастысы алдын алу шараларын ұйымдастыруда қай мәлімет негіздірек және араларындағы байланыс қандай деген сұрақтардың нақты жауабын табу. Мысалы, жазасын өтеу мекемелеріндегі алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алу үшін, олардың жазасын өтеу кезіндегі басқа да жазасын өтеушілермен арадағы байланысы, жазасын өтегенге дейінгі және жазасын өтеу кезіндегі мінез-құлық көрінісі т.б жайлы мәліметтер болуы керек.

Бірақ мұнда толық емес мәліметтер де, өте көп мәліметтер сияқты алдын алу шараларын жүргізуге залалын тигізеді. Біздің пікірімізше, бұдан басқа құқық қорғау органдарына жедел мәліметтер өте

қажет, өйткені алдын алу шараларының жемісі дер кезінде келіп түскен жедел мәліметтерге тікелей байланысты және ол мәліметтер арнайы каналдар арқылы арнайы бөлімдерге ғана келуі керек.

Жазасын өтеушілер арасындағы алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алуда жасырын түрде жиналатын мәліметтердің де өз орны бар. Алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы ауыр және өте ауыр қылмыс жасағандарға жаза тағайындалмай тұрып-ақ, қылмыс жасаушы туралы барлық мәліметтер жиналады. Сот үкімімен бірге бұл жасырын жиналған жеке тұлға жөніндегі мәлімет жазасын өтеу мекемесіне жіберілуі керек, ал жазасын өтеп болған кезде бұл материал жазасын өтеушінің тұрақты мекен жайына жіберілсе, міне сонда ғана ол туралы нақты мәліметтер әрқашанда қолда болып, тиісті іс-шаралар жүргізуге болар еді.

Кез келген алдын-ала іс- шараларды ұйымдастыру белгілі бір бағыттағы мәліметтерді жинақтау және оған талдау жасау арқылы жүзеге асады. Біз қарастырып отырған жағдайда нақты мәліметтер алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалған қылмыстар жайлы жиналады. Ондай мәліметтер тіркелген қылмыстық әрекеттерде, статистикалық есептерде, қозғалған немесе қозғаудан бас тартылған қылмыстық істердің материалдарында, қысқартылған қылмыстық істер материалдарында, арыздар мен өтініштерді тіркеу журналдары мен кітаптарында, қылмыстарды және қылмыскерлерді есепке алу жөніндегі бірыңғай статистикалық құжаттарда болады. Қазіргі ақпараттық құралдардың дамыған заманында мұндай ақпараттық мәліметтер компьютер желісіне салынса да жеткілікті, сөйтіп мәліметтер банкін жасап алуға болады.

Мәліметтер жинаумен қатар қылмыстың алдын алуда жүргізілген іс-шаралар бойынша кейбір құқық қорғау органдары салаларының жұмыстарына, олардың бұл іс-шараға қатысына, іс-шараның қорытындысына талдау жасау орынды. Алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстармен күрес жүргізу жұмыстарын көбіне жедел іздестіру бөлімдерінің қызметкерлеріне жүктейді, шын мәнінде олардың басты мақсаты жасалған қылмыс бойынша қылмыскерді іздестіру, қылмысты ашу. Мәліметтерді жинақтау және сол бойынша ұйымдастырылатын іс-шаралардың жоспарларын жасау негізінен штаб қызметкерлеріне жүктелуі керек сияқты, өйткені олардың жинақтаған мәліметтерін басшылыққа ала отырып, жедел іздестіру бөлімінің арнайы бөлімшесі немесе қызметкері басқа да қылмыспен күрес жүргізуші бөлімдердің қызметкерлерімен бірлесе отырып, алдағы уақытта жүргізілетін нақты іс-шаралардың жоспарын жасар еді.

Сапалы жинақталған мәліметтер мен жүргізілген талдау жұмыстары алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың орнын ғана емес, сол сияқты объектілерін де анықтайды, бұл қылмыс жасаушы субъектілермен күрес жүргізуде нақты жетістіктерге жетудің кепілі. Бұл бағыт бойынша жүргізілген жұмыстардың қорытындысы бір жерде жинақталғаны дұрыс, атап айтқанда, қылмысты іздестіру бөлімінде, бірақ іс жүзінде олай емес, мәліметтер жинауда жіберілетін қателіктер өте көп, атап айтқанда, мәліметтер әр түрлі есепке алу құжаттарында (статистикалық есептерде, кестелерде) есепке алу іс-қағаздарында, жеке тұлғаларға толтырылған картотекаларда, фотоальбомдарда жинақталған.

Қылмыстың алдын алу жұмыстарын ұйымдастыруда ең маңызды мәселе -ол атқарылатын іс-әрекеттердің жоспарын жасау. Жоспар жасауда атқарылатын күрделі де, жан-жақты іс-шаралар, оған қолда бар күштер мен құрал-жабдықтарды жұмылдыру, іс-әрекеттерді жүзеге асыратын органдардың өзара байланысы есепке алынуы керек. Еліміздің кейбір қалалары мен аудандарында мұндай жоспар 3-5 жылға арналып жасалған.

Кейбір құқық қорғау органдарында мұндай жоспарлар маңызды деп есептелмегендіктен өз алдына жеке жоспар болып жасалынбай, жалпы жоспардың бір тарауы ретінде ғана жасалады да, онда құқық тақырыбына үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу, жедел іздестіру бөлімінің жұмысын жақсарту деп қана көрсетіледі, арнайы іс-шаралар ұйымдастыру мәселесі тіпті де ескерілмейді. Қылмыстың алдын алу жұмыстарының сапалы жоспарларын жасау үлгілері арнайы әдебиеттерде көрсетілген, бірақ, жергілікті жерлердің, қолдағы бар күштері мен құралдарды, басқа құқық қорғау органдары мен өзара байланысты есепке ала отырып, жоспар жасау мәселесі дұрыс шешуін таппай отырған мәселелердің бірі болып қалып отыр.

Жасалған жоспар жүзеге асу үшін құқық қорғау органдары мен олардың бөлімшелері арасындағы өзара байланыс екі түрлі нысанда жүзеге асуы керек: жеке- әрбір орган немесе бөлімше жоспарда көрсетілген өз функциясын жүзеге асырады; бірлесіп- ортақ міндеттерді жүзеге асырады.

Жоспарланған жұмыстың орындалуына әсер ететін бір жай, ол іс жүзінде құқық қорғау органдары қызметкерлерінің жағдайды басқару дайындығы. Анкета жүргізу нәтижесі бойынша сұралғандардың

68 % өзара байланыста жұмыс істеуді ортақ міндетті шешуде бірлесіп жұмыс істеу деп түсінеді, сондықтанда құқық қорғау органдары қызметкерлеріне бірлесіп жасалған жоспарды жүзеге асыруда қолданылатын әдіс, тәсілдер, формалар жайлы, қылмыстың алдын алу мәселесін қалай шешеу керек екендігін ұдайы айтып түсіндіріп отыру керек.

Құқық қорғау органдары службалары арасындағы өзара байланысты ұйымдастырып, қадағалауды қай субъект жүзеге асыруы керек? Сұралған тергеушілердің 70% пікірі бойынша бұл жұмысты жедел іздестіруді ұйымдастыру бөлімінің қызметкерлері, ал, сұралған жедел іздестіруді ұйымдастыру бөлімінің қызметкерлерінің 68 % пікірі бойынша тергеушілер жүзеге асыруы керек.

Біздің пікіріміз бойынша құқық қорғау органдары службаларының арасындағы өзара байланысқа жауапты жедел іздестіруді ұйымдастыру бөлімінің қызметкерлері болуы тиіс, олар ұйымдастырып қана қоймай, өзара байланысты ұдайы қадағалап және ол жұмысқа бағыт беріп отыруы керек. Өзара байланысты қадағалау мақсатында службаларға арнайы есеп беру түрлерін енгізу керек. Зерттеу жүргізу нәтижелері көрсеткендей алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы жасалатын қылмыстардың алдын алуда құқық қорғау органдары субъектінің үш тобымен ұдайы байланыста болуы керек: басқа да құқық қорғау органдары қызметкерлерімен, службалармен; мекеме, кәсіпорын әкімшіліктерімен, оқу орындарының оқытушылар ұйымымен; қоғамдық және жастар ұйымдарымен, барлық тұрғындармен.

Басқа да құқық қорғау органдары қызметкерлерімен, службалармен арадағы байланыс бірлесіп жүргізген жұмыстарға талдау жасау, қылмыс жасау ниеті барларды анықтау, қылмыс көп жасалатын орындарды анықтау мүмкіндігін береді.Мекеме, кәсіпорын әкімшіліктерімен, оқу орындарының оқытушылар ұйымымен бірлесіп жұмыс жүргізу, болған қылмыстар жайлы уақытында біліп, тиісті шаралар қолдану, қылмыстардың жасалу себебін және жағдайын анықтау мүмкіндігін береді.Осы мәліметтер және құқықтық кеңестер, үгіт-насихат жұмыстары, ұжымдағы құқықтық тәрбие, есепте тұратындармен бірлесіп жұмыс істеу қылмыстың алдын алу шараларының жоспарына арқау болады.

Қоғамдық және жастар ұйымдарымен, барлық тұрғындармен өзара байланыста болу бірлесіп профилактикалық іс-шаралар жүргізу, кәмелетке толмағандардың қылмысының алдын алу, «қиын балалар» үшін әскери-спорттық және еңбек-спорттық лагерлерінің жұмыстарын ұйымдастыру мүмкіндігін береді. Сонымен қатар, жедел іздестіруді ұйымдастыру бөлімінің және кәмелетке толмағандар ісі жөніндегі инспекцияның қызметкерлері жастар құрылымдары қызметкерлерін кәмелетке толмаған құқық бұзушылар мен, қылмыс жасау ниеті бар жасөспірімдермен жұмыс жүргізу, іс-шаралар өткізуге үйретеді.

Сондай-ақ, заңгер ғалым К.И.Жайынбаевтың «Уголовно-правовые и криминалистические проблемы борьбы с мошеничеством в Кыргызской Республике» атты монографиялық еңбегінде «Алаяқтықпен жеке тұлғалардың меншігіне қарсы жасалатын қылмыстардың алдын алу үшін жаза тағайындауда ақсақалдар сотын ұйымдастырудың пайдасы өте зор, өйткені ондай қылмыстық құқықбұзушылықтар бойынша жауаптылыққа тартылғандардың көпшілігі ауылдастарының, сот құрамындағы туыс-туғандарының арасында ар-ұяттан жерге кіріп кете жаздайды да, екінші рет ондай әрекетке барудан аулақ болатындығы сөзсіз. Бұл тәжірибе жүзінде дәлелденген мәселе, өйткені жауаптылықтың мұндай түрін ертеде ата-бабамыздың қолданғаны тарихтан да белгілі »-, деп атап көрсетеді [6, 121-123 бб]. Шынында да тарихқа жүгінсек ертедегі билер сотының шешімі арқылы талай қылмыстардың алдын алып, тосқауыл болған жоқ па? Ендеше, жоғарыда ұсынылған қылмыстың алдын алуды ұйымдастыруға байланысты іс-шаралар түрлерінің алдау немесе сенімді теріс пайдалану арқылы қылмыс жасаудың алдын алуда пайдасы тиеді деген үміттеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» 10.10.2018 ж. жолдауы
2. Атаханова Г.М.. Меншікке қарсы қылмыстардың алдын алу. Алматы, 2011.
3. Ағыбаев А.Н.. Алаяқтық қылмыстарын саралау және жаза тағайындау ерекшеліктері. Алматы, 2010.
4. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Алаяқтықпен жасалған қылмыстар бойынша тағайындалатын сот сараптамасы туралы» 26.11.2004 жылғы № 16 Нормативтік қаулысы.
5. Миндагулов А.Х.. Уголовная политика и право в сфере предупреждения преступности. Монография. Алматы, 2009.
6. Жайынбаев К.И.. «Уголовно-правовые и криминалистические проблемы борьбы с мошеничеством в Кыргызской Республике» Бишкек, 2008.

УДК 343.358

Джумабеков А.
соискатель Гродненского государственного
университета имени Янки Купалы, alem_jumabekov@mail.ru

РАЗВИТИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН О ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИИ ДОЛЖНОСТНЫМИ ПОЛНОМОЧИЯМИ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Аннотация. *В настоящей статье автор рассматривает вопросы развития уголовного законодательства за злоупотребление должностными полномочиями в советский период существования Республики Казахстан. Советское уголовное законодательство представляет особый интерес, так как, было закреплено понятие должностного лица и должностных преступлений. УК КазССР 1959 г. оказал существенное влияние на современное законодательство Республики Казахстан, впервые закрепив систему должностных преступлений.*

Аннотация. *Осы мақалада автор советтік кезеңде Қазақстан Республикасының бар екендігі туралы билікті асыра пайдаланғаны үшін қылмыстық заңның дамуын зерттейді. Советтік қылмыстық заңнама ерекше қызығушылық тудырады, өйткені ресми және қызметтік қылмыстар туралы ұғым бекітілді. Қазақ КСР-нің 1959 жылғы Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының қазіргі заңнамасына айтарлықтай әсер етті, ол алғаш рет ресми бұзушылықтар жүйесін анықтады.*

Annotation. *In this article, the author examines the development of criminal law for the abuse of power in the Soviet period of the existence of the Republic of Kazakhstan. Soviet criminal legislation is of particular interest, since the notion of official and official crimes was enshrined. The Criminal Code of KazSSSR of 1959 had a significant impact on the modern legislation of the Republic of Kazakhstan, for the first time securing the system of official misconduct.*

Введение

Бесспорным является тот факт, что для понимания сущности злоупотребления должностными полномочиями необходимо исследовать историю развития данного состава уголовного правонарушения.

Настоящая статья посвящена вопросам становления законодательства о злоупотреблении должностными полномочиями в советский период развития Республики Казахстан.

Законодательство всегда призвано адекватно отражать государственный строй и экономико-социальную картину общества, что вполне соответствует рассматриваемому виду уголовного правонарушения.

Таганцев Н.С. ранее писал, что «Именно всякое правовое положение, действующее в данном государстве, хотя бы оно непосредственно и не вытекало из самого народа, а из государственной власти, непременно коренится в прошлом истории этого народа. Известно то важное значение, какое имеет историческое толкование в сфере действующего законодательства. Если мы, например, желаем изучить какой-нибудь юридический институт, существующий в данное время, то для правильного его уяснения себе мы должны проследить историческую судьбу его, т.е. те поводы, в силу которых появилось данное учреждение, и те видоизменения, которым подверглось оно в своем историческом развитии» [1, с. 21].

Основная часть

Прежде всего, необходимо отметить, что на начальном этапе развития советского уголовного законодательно оно не было кодифицировано. Общественные отношения в сфере преступления и наказания регулировались предписаниями Декретов, Постановлениями Съездов Советов, постановлениями Правительства, а также положениями и инструкциями.

В соответствии с п. 10 Положения о рабочем контроле, утвержденном СНК от 14 ноября 1917 года, представители рабочих и служащих, выбранных для осуществления рабочего контроля, виновные в сокрытии материалов, продуктов, заказов и в неправильном ведении отчетов, а также в других злоупотреблениях, подлежали уголовной ответственности [2, с. 14].

Другое понимание содержится в Декрете СНК «О суде» от 24 ноября 1917 г.: «наиболее опасные и приравненные к контрреволюционным преступлениям, мародерству и хищению» [3, с. 50].

В Инструкции НКЮ от 19 декабря 1917 года «О революционном трибунале, его составе, делах, подлежащих его ведению, налагаемых им наказаниях и о порядке ведения его заседаний» говорит-

ся, что революционному трибуналу подсудны дела лиц, «которые пользуются своим положением по государственной или общественной службе, чтобы нарушить или затруднить правильный ход работ в учреждении или предприятии, в котором они состоят или состояли на службе (саботаж, сокрытие или уничтожение документов или имущества и т.п.)», а также дела лиц, которые «пользуются своим общественным или административным положением, злоупотребляют властью, предоставленной им революционным народом» [4].

08 мая 1918 года Советом Народных Комиссаров РСФСР был принят Декрет «О взяточничестве», который определил круг лиц, которые несут ответственность за получение взятки. К ним были отнесены лица: «состоящие на государственной или общественной службе». Необходимо отметить, что данным Декретом впервые закреплен термин «должностные лица»: члены правительства, фабрично-заводские комитеты, домкомы, а также члены общественных организаций: кооперативов, профессиональных союзов [2, с. 50].

Далее, Декретом СНК РСФСР от 21 октября 1919 года «О борьбе со спекуляцией, хищениями в государственных складах, подлогами и другими злоупотреблениями по должности в хозяйственных и распределительных органах» впервые было применено понятие «должностного преступления», а также выделены следующие виды: хищение, подлоги, получение взятки и т.д.

Нельзя не отметить тот факт, что Октябрьская революция послужила событием, оказавшим значительное влияние на развитие уголовного законодательства о должностных преступлениях.

Первый УК РСФСР, принятый в 1922 году, содержал вышеупомянутые определения должностных лиц и преступлений.

Кроме того, данный кодекс детализировал и закрепил признаки данной категории преступлений, а также выделил их в отдельные главы Особенной части.

Стоит отметить, что степень общественной опасности должностных преступлений советским законодателем оценивалась очень высоко, что обусловило расположение данной группы преступлений в третьей главе Особенной части УК РСФСР 1922 г.

Ст.105 УК РСФСР 1922 г. закрепила уголовную ответственность за

злоупотребление властью, ст.106 – за превышение власти, ст.107 – за бездействие власти.

Кроме того, примечание к ст.105 закрепило, что: «должностные лица – лица, занимающие постоянные или временные должности в каком-либо государственном (советском) учреждении или предприятии, а также в организации или объединении, имеющем по закону определенные права, обязанности и полномочия в осуществлении хозяйственных, административных, просветительских и других общегосударственных задач [5].

Злоупотребление властью, в соответствии с УК РСФСР 1922 г. представляло собой совершение должностным лицом действий, которые оно могло совершить единственно благодаря своему служебному положению и которое, не будучи вызвано соображениями служебной необходимости, повлекло за собой нарушение правильной работы учреждения или предприятия или общественного порядка, или частных интересов отдельных граждан», а в ч. 2 ст. 105 УК РСФСР 1922 г. был закреплен квалифицированный вид – если злоупотребление совершено из корыстной или иной личной заинтересованности или повлекло причинение тяжких последствий [5].

Следующим этапом развития законодательства о злоупотреблении должностными полномочиями стало постановление, принятое на 2 сессии ВЦИК РСФСР X созыва, 10 июля 1923 года. Так, данный декрет отменил уголовную ответственность за злоупотребление властью, превышение власти, бездействие власти и халатное отношение к службе, совершенные без отягчающих обстоятельств. При этом была закреплена дисциплинарная ответственность за данные правонарушения. Кроме того, названный декрет уточнил отдельные признаки составов должностных преступлений, и повысил наказание по некоторым составам преступлений [6].

УК РСФСР 1926 года не произвел каких-либо кардинальных поправок в части уголовной ответственности за должностные преступления, однако выделил из числа должностных лиц в отдельную категорию должностных лиц профессиональных союзов, а также закрепил в качестве обязательного признака состава преступления наличие корыстных мотивов и иной личной заинтересованности.

Субъектом злоупотребления должностными полномочиями по УК РСФСР 1926 года были признаны лица, которые занимали должности на временной или постоянной основе в государственном учреждении, предприятии, либо в организации или объединении, на которые возложены законом определенные обязанности, права и полномочия в осуществлении хозяйственных, административных, профессиональных или других общегосударственных задач [7].

Далее, в 1928 году было принято постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 28 мая 1928 года «Об изменении статей 112,113,120, 121 и 128 Уголовного кодекса РСФСР», в соответствии с которыми отменены меры дисциплинарного характера и опять была установлена уголовная ответственность за злоупотребление властью, превышение власти, бездействие власти и халатное отношение к служебным обязанностям, а также за другие должностные преступления [8].

УК РСФСР 1926 г., также как и УК РСФСР 1922 г., устанавливал ответственность за умышленное бездействие власти и за халатность. Данный состав преступления предусматривался ст. 111 УК РСФСР: «Бездействие власти, т.е. невыполнение должностным лицом действий, которое оно по обязанности своей службы должно было выполнить, при наличии признаков, предусмотренных ст. 109, а равно халатное отношение к службе, т.е. небрежное или недобросовестное отношение к возложенным по службе обязанностям, повлекшее за собой волокиту, медлительность в производстве дел и отчетности и иные упущения по службе, при наличии тех же признаков» [7].

В литературе того времени шли дискуссии по ряду вопросов уголовного законодательства. Так, Жижиленко А.А. отмечал: «всякий служащий, занимая определенное место, выполняя задачи государственного характера, то с точки зрения современного строя всякий служащий является в то же время должностным лицом, как бы ни была незначительна его функция в общей системе управления. Должность есть известное место по службе. Поэтому и занимающиеся чисто механическим трудом, например перепиской бумаги, печатанием на пишущей машинке, несущие служительские обязанности, в виде курьеров, рассыльных, сторожей и т.п., являются должностными лицами в широком смысле этого слова. Каждому из этих лиц отводятся известные функции, и каждое из них несет известные служебные обязанности и может нарушать их, сделаться субъектом преступления по службе» [9, с. 24].

М. Ривкин считал, что «конечно, сторож государственной фабрики, машинистка управления милиции, управдом треста, токарь завода или инженер – все одинаково являются должностными лицами, независимо от того, именуется ли это лицо в обиходе рабочим или служащим» [10, с. 765].

А. Эстрин, в свою очередь отмечал, что уголовное право «в смысле расширения содержания понятия «должностного лица»» гораздо дальше пошло буржуазного» [11, с. 38].

При этом, расширение лиц, относимых к субъектам должностных преступлений, обусловлено рядом факторов: изменение политического строя привело к тому, что все служащие стали должностными лицами одного хозяйственного субъекта – государства; государство в сфере управления стало привлекать трудящихся к осуществлению государственных функций.

Необходимо отметить, что ни УК РСФСР 1926 года, ни УК РСФСР 1922 года не содержали указания на конкретные обязанности должностного лица.

НКЮ РСФСР 05 января и 29 апреля 1937 года издает специальные приказы «О судебной практике по делам о должностных преступлениях», запрещавшие судам осуждать за должностные злоупотребления рядовых рабочих и колхозников.

Данный акт положил начало периоду отхода от расширительного толкования в определении понятия должностного лица, при этом служащие государственных и общественных организаций попрежнему рассматривались как субъекты должностных преступлений. 40-х и начало 50-х годов характеризуются процессами сужения понятия должностного лица [12, с. 25].

Так, по мнению Смолицкого Г.Р., должностное лицо отличается от недолжностных выполнением каких-либо административных, организационных, хозяйственных или иных служебных обязанностей [13, с. 14].

Сужение круга лиц, подлежащих уголовной ответственности за совершение должностных преступлений, было закреплено УК РСФСР 1960 г. и, соответственно, в УК КазССР от 22 июля 1959 г.

Глава 5 УК КазССР от 22 июля 1959 г. закрепила следующие виды должностных преступлений: ст.143 «Злоупотребление властью или служебным положением», ст.144 «Превышение власти или служебных полномочий», ст.144-1 «Незаконная выдача должностным лицом лицензии», ст.145 «Бездействие власти или халатность», ст.146 «Получение взятки», ст.146-1 «Посредничество во взяточничестве», ст.147 «Дача взятки», ст.147-1 «Провокация взятки либо коммерческого подкупа», ст.148 «Служебный подлог», ст.149 «Дискредитирование власти» [14].

Под злоупотреблением властью или служебным положением понималось умышленное действие должностного лица, нарушающее требования служебного долга и причинившее существенный вред государственным или общественным интересам, либо правам и охраняемым законом интересам граждан [15].

16 августа 1984 года было принято Постановление Пленума Верховного Суда СССР № 20 «Об ответственности руководителей самодеятельных туристских групп за нарушение правил безопасности

при проведении походов и путешествий, повлекшее гибель людей или иные тяжкие последствия». В данном постановлении отмечено, что невыполнение или ненадлежащее выполнение руководителем самодеятельной туристской группы обязанностей по организации и безопасному проведению туристского похода или путешествия, если это повлекло гибель людей или иные тяжкие последствия, надлежит квалифицировать по статьям УК союзных республик, предусматривающим ответственность за должностное преступление [16].

18 апреля 1986 года было принято Постановление Пленума Верховного Суда СССР № 9 «О применении судами законодательства об ответственности должностных лиц за нарушение порядка рассмотрения предложений, заявлений, жалоб граждан и преследование за критику», которое указывало, что невыполнение или ненадлежащее выполнение должностным лицом возложенных на него обязанностей по рассмотрению предложений, заявлений и жалоб граждан вследствие небрежного или недобросовестного к ним отношения (непринятие мер к устранению выявленных недостатков и нарушений, несвоевременное без уважительных причин разрешение жалоб, неосуществление контроля за исполнением принятого решения, другие проявления бюрократизма), в результате чего причинен существенный вред государственным или общественным. интересам либо охраняемым законом правам и интересам граждан, влечет ответственность по ст. 172 УК РСФСР и соответствующими статьями УК других союзных республик, если иное не предусмотрено законодательством союзной республики [17].

Заключение

Таким образом, проследив историю и эволюцию развития законодательства и практики о должностных преступлениях в советский период существования Республики Казахстан можно сделать выводы:

1. Развитие законодательства о преступлениях, совершаемых лицами в связи с исполнением ими своих служебных обязанностей, характеризовалось стремлением законодателя к построению этих преступлений в самостоятельную систему, с присущими ей признаками, которые также имели свое развитие.
2. Наибольшее влияние на развитие уголовного законодательства о должностных преступлениях оказали общественно-политические процессы, происходившие в стране. Среди наиболее значимых особенно выделяется период начала и середины 20-х годов, когда данная группа преступлений была выделена в самостоятельную главу.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Таганцев Н.С. Курс уголовного права. Вып. 1. – СПб, 1974. - 246 с.
2. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР. 1917-1952. / Под. ред.И.Т. Голякова. – М.: Госюриздат, 1953, 464 с.
3. СУ РСФСР. – №4. – М., 1917. – 346 с.
4. СУ РСФСР. – №2. – М.,1917. – 402 с.
5. УК РСФСР 1922 г. // http://law.edu.ru.
6. Постановление ВЦИК от 10 июля 1923 года «Об изменениях и дополнениях Уголовного кодекса РСФСР»// СУ РСФСР, 1923. №48. Ст. 479.
7. УК РСФСР 1926 г. // http://law.edu.ru.
8. СУ РСФСР.1928. // http://law.edu.ru.
9. Жижиленко А.А. Должностные (служебные) преступления.– М., 1924. – 76 с.
10. Ривкин М. Рабочий, служащий и должностное лицо. «Рабочий суд». 1925. №17-18. – С.764-767.
11. Эстрин А. Должностные преступления. – М.: Юридиздат НКЮ РСФСР, 1928. – 108 с.
12. Ботантаев В. Р. Анализ статьи 308 УК РК превышение власти или должностных полномочий // Казахская цивилизация (Университет Кайнар). – Алматы, 2014. – С.24-28
13. Смолицкий Г.Р. Должностные преступления. – М. 1947. – 67 с.
14. УК КазССР 1959 г.// www.adilet.kz
15. Агыбаев А.А. Двойная ответственность // https://www.zakon.kz/4811992-dvojjnaja-otvetstvennost-a.-agybaev.html
16. Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 16 августа 1984 г. № 20 «Об ответственности руководителей самодеятельных туристских групп за нарушение правил безопасности при проведении походов и путешествий, повлекшее гибель людей или иные тяжкие последствия» // Бюллетень Верховного Суда СССР. – 1984. – №5.
17. Постановление Пленума Верховного Суда СССР № 9 от 18 апреля 1986 года «О применении судами законодательства об ответственности должностных лиц за нарушение порядка рассмотрения предложений, заявлений, жалоб граждан и преследование за критику» // Бюллетень Верховного Суда СССР. – 1984. – №5.

Жарасов А.С.
Заместитель начальника кафедры
военной и тактико-специальной подготовки
Алматинской академии МВД Республики Казахстан
им. генерал-майора милиции М. Есбулатова
подполковник полиции
E-mail: Hose1975@inbox.ru

ОПЕРАТИВНО-ТАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОВЕДЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ ПО ОСВОБОЖДЕНИЮ ЗАЛОЖНИКОВ

Түйін: *Тәртіпсіздік, терроризм мен дүлей апаттардың актілер қоғамдық қауіпсіздік және қоршаған ортаға терең және жойқын әсер етеді. туындау ықтималдығы және қылмыс ауырлығы, және табиғи апаттар, жаңа технологияларды нәтижесінде арттыру, және адам қызметінің әр түрлі болуы мүмкін. басқару білімге негізделген тәуекелге деген тұтас көзқарас, сабақтар ықтимал авариялар мен алдын алу шараларын іске асыру үшін жақсы жоспарлау қажеттігін түсінуге авариялар салдарын санын және ауырлығын төмендету және табиғи апаттар салдарын жеңілдету үшін көмек керек, өткен апаттардан және табиғи апаттардан үйренген.*

Резюме: *В настоящей статье автор рассматривает оперативно-тактические аспекты проведения специальных операций по освобождению заложников. В частности, одним из действенных способов освобождения заложников является разработка и реализация сотрудниками органов национальной безопасности и внутренних оперативных комбинаций (оперативных игр) по дезинформации и обезвреживанию преступников. Успешность решения поставленных задач зависит от соблюдения ряда обязательных условий и эффективности предпринимаемых мер. В этой связи показателен пример зарубежных коллег по антитеррористической коалиции.*

Summary: *In this article, the author examines the operational and tactical aspects of conducting special operations to free hostages. In particular, one of the most effective ways to free hostages is the development and implementation by employees of national security agencies and internal operational combinations (operational games) for disinformation and neutralizing criminals. The success of solving the tasks depends on compliance with a number of mandatory conditions and the effectiveness of the measures taken. In this regard, an example of foreign colleagues in the anti-terrorist coalition is indicative.*

В проведении специальных операций по освобождению заложников основная роль отводится боевым действиям подразделений специального назначения, воинских частей КНБ, МО и МВД Республики Казахстан. И действительно, в большинстве конкретных ситуаций, особенно совершенных крупными террористическими формированиями по заранее намеченным планам, силовая составляющая имеет доминирующее значение. В других же ситуациях, скрывающиеся от полицейского преследования террористы захватывают заложников в общественном месте, транспортных средствах, квартирах либо офисах, пытаясь обменять потерпевших под гарантии личной свободы или другие уступки.

Создавшиеся ситуации, как правило, разрешаются путем переговоров либо проведением специальных операций по ликвидации преступников. Можно перечислить множество примеров, когда штурм являлся основным способом обезвреживания террористов и освобождения заложников:

- г. Мюнхен (ФРГ, 1972 год) – захват в качестве заложников членов Олимпийской сборной команды Израиля;
- г. Энтеббе (Уганда, 1976 год) – захват в качестве заложников пассажиров самолета авиакомпании «Air France»;
- г. Лондон (Великобритания, 1980 год) – захват в качестве заложников работников и посетителей посольства Исламской республики Иран;
- г. Шымкент (Казахстан, 1992 год) – захват в качестве заложников пассажиров рейсового автобуса;
- г. Астана (Казахстан, 1999 год) – захват в качестве заложников работников администрации исправительного учреждения ЕЦ-166/1;
- г. Алматы (Казахстан, 2001 год) – захват в качестве заложника работника администрации исправительного учреждения ЛА-155/6;

- г. Москва (Россия, 2002 год) - захват в качестве заложников работников, зрителей и артистов мюзикла «Норд-Ост» в здании Театрального центра на Дубровке;

- г. Беслан (Россия, 2004 год) – захват в качестве заложников родителей, учащихся и педагогов средней школы № 1 и др. [1, с. 34].

Эти операции проводились с различным соотношением успехов и неудач: от полного провала с ранениями и гибелью потерпевших до блестящего успеха с обезвреживанием преступников и освобождением заложников.

На этапе реализации контр- и антитеррористических операций погибают не только сотрудники и военнослужащие подразделений специального назначения, но и заложники, освобождение которых является основной целью рассматриваемых мероприятий. Это объясняется не только организационно-управленческими и тактическими недостатками их подготовки и проведения, или же профессионализмом террористов. Основная причина, мы полагаем, состоит в том, что операции по освобождению заложников осуществляются в условиях высокой степени тактического риска, а поэтому не только недостатки в деятельности, но и рядовая ошибка может привести к частичной или даже полной неудаче. Поэтому разработка резервного плана операции должна быть обязательной. Неудача основного плана специальной операции может привести к возникновению новой ситуации, в которой тактический риск исчерпан, а негативные последствия первой ситуации минимизируются [2, с. 67].

Что касается освобождения заложников в ходе комплексных оперативно-розыскных мероприятий, то их реализация происходит в условиях оперативного риска, опасность которого не ниже, а, чаще всего, значительно выше, чем при антитеррористической операции. Трудности разработки и реализации, элементы риска и опасности, которые ожидают участников оперативных комбинаций и операций, в определенной степени, влияют на их редкое использование как самостоятельного способа освобождения заложников.

Оперативные ресурсы специальных служб и правоохранительных органов направлены на поиск, анализ и реализацию негласной информации о лидерах и членах террористических (религиозно-экстремистских) групп, планах и задачах, степени вооруженности, местах дислокации и тренировочных лагерях, источниках финансирования, пособниках и коррупционных связях в системе органов государственной власти. В этой связи показателен опыт российских коллег по ликвидации лидеров террористического подполья на Северном Кавказе (Ш. Басаев, А.А. Бараев, Р.Г. Гелаев, А.А. Масхадов, Д.Х. Умаров и др.), арест полевых командиров (С.Б. Радуев, А.М. Тазиев, С.Х. Темирбулатов и др.). Специальные службы США также реализуют успешные оперативные разработки, ликвидируя полевых командиров террористических организаций «Аль-Каеда», «Талибан» и «Исламское государство» (Афганистан, Ирак).

Однако, негласные возможности проведения специальных операций по освобождению заложников крайне редки. Успешная реализация комплекса оперативно-тактических комбинаций, проведенная разведкой колумбийской армии по освобождению видного политического деятеля Колумбии Ингрид Бетанкур, захваченной в заложники боевиками Революционных вооруженных сил Колумбии (2002 год), несомненно, может служить достойным примером для специальных служб и правоохранительных органов международного сообщества.

Революционные вооружённые силы Колумбии (от исп. *Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia, FARC*) – крупная леворадикальная повстанческая группировка (1964-2016 г.г.), которая на протяжении 50 лет вела партизанскую войну с колумбийским правительством, применяя террористические и иные методы политической борьбы. В 2001 году Государственный департамент США внёс FARC в список террористических организаций, ЕС позже принял аналогичное решение [3].

23.02.2002 года во время предвыборной компании кандидат в Президенты Республики Колумбии – И. Бетанкур была похищена вместе со своей помощницей К. Рохес и более 6 лет находилась в заложниках у боевиков FARC. Неоднократные предложения правительства Республики Колумбии об обмене на находящихся в тюрьмах сотен боевиков FARC, а также о крупном денежном выкупе не привели к конструктивному диалогу, хотя в переговорах с лидерами FARC участвовали руководство Французской республики (И. Бетанкур имела двойное гражданство - колумбийское и французское). Не без активного участия Президента Боливарианской республики Венесуэлы У. Чавеса командование FARC освободили в январе 2008 года группу заложников, в т.ч. и помощницу И. Бетанкур – К. Рохес. После освобождения К. Рохес антитеррористическая операция по освобождению И. Бетанкур приобрела

иные масштабы и формы. Разведывательно-поисковые группы колумбийской армии вместо широкого оперативного розыска сосредоточили свои усилия на установлении базы одного из повстанческих отрядов FARC, возглавляемого полевым командиром Р. Рейесом (1948-2008 г.г.). К маю 2008 года было точно установлено место дислокации отряда Р. Рейеса, где содержалась И. Бетанкур и еще 14 человек (в т.ч. и трое граждан США).

Еще до освобождения К. Рохес, разведка колумбийской армии провела многоходовую операцию по внедрению оперативного сотрудника в состав высшего военно-политического руководства FARC, заслужившего полного доверия со стороны лидеров этой организации. Оперативный сотрудник разработал и осуществил основную часть специальной операции по освобождению И. Бетанкур и других заложников. В процессе подготовки антитеррористической операции разведка колумбийской армии осуществляла сплошной перехват и расшифровку радиообмена между высшим руководством FARC и полевым командиром Р. Рейесом. Одновременно в рамках оперативной радиоигры Р. Рейесу направлялись разного рода указания о проведении ряда мероприятий, не вызывавших никаких сомнений либо подозрений, поскольку по своему содержанию являлись обычными распоряжениями и подлежали неукоснительному исполнению.

В конце июня 2008 года полевому командиру Р. Рейесу поступило очередное сообщение, отправленное разведкой колумбийской армии от имени командования FARC о предстоящей эвакуации И. Бетанкур и др. заложников на центральную базу лидера FARC А. Кано (1948-2011 г.г.). Выполняя это распоряжение, полевой командир Р. Рейес начал готовить заложников к экстренной эвакуации.

02.07.2008 года военные разведчики колумбийской армии, переодетые в форменное обмундирование повстанцев на военно-транспортном вертолете без опознавательных знаков высадились в районе расположения отряда Р. Рейеса. Заложники в сопровождении боевиков FARC были доставлены на борт вертолета. Уже в воздухе боевики были обезврежены, заложникам же сразу сообщили об их освобождении. Военно-транспортный вертолет совершил посадку на военно-воздушной базе колумбийской армии, откуда самолетом все заложники были отправлены в г. Боготу (Колумбия). В целом, активная фаза специальной операции «Шах» по освобождению И. Бетанкур и еще 14 заложников заняла чуть более 20 минут. Однако, заключительной фазе специальной операции «Шах» предшествовали годы напряженной негласной оперативной работы в ситуации острейшего оперативного риска.

Следует отметить, что не только оперативный сотрудник, внедренный в высшее военно-политическое руководство FARC, был профессионалом своего дела, но и офицеры войск специального назначения, непосредственно освобождавшие заложников и обезвредившие боевиков, также были прекрасно подготовлены.

Специальная операция разведки и войск специального назначения колумбийской армии по освобождению заложников позволяет сделать следующие выводы:

1) силовой метод проведения специальной операции (т.е. штурм) не является единственным способом освобождения заложников;

2) ведение переговоров с террористами, применение при этом различных тактико-психологических приемов, а также методик нейролингвистического программирования и рефлексивного управления не исчерпывают перечень иных способов освобождения заложников;

3) одной из разновидностей переговорной методики является обмен заложников на задержанных, следственно-арестованных и даже осужденных, как допустимый в рамках вынужденного компромисса при определенных обстоятельствах и приемлемых условиях.

Рассмотренный вариант освобождения заложников путем проведения сложной специальной операции или многоэтапной оперативной игры, также как и другие варианты антитеррористической деятельности вызывает большой интерес, имеет большое практическое значение при выполнении следующих условий:

1) новаторский подход к разработке и проведению каждой специальной операции;

2) отсутствие шаблонов и стереотипов при проведении специальной операции;

3) обязательное сочетание традиционных методов боевой и служебной деятельности с уникальными по своему содержанию оперативно-тактическими приемами, которые в полной мере применимы в сложившейся конкретной оперативной ситуации;

4) необходимость разработки нескольких ситуационных вариантов специальной операции (оперативной игры) в случае изменения обстановки, условий ее производства, соблюдение принципов и методов ситуационного планирования;

5) тщательный отбор участников специальной операции, учет их психо-физических, морально-волевых, личностных и профессиональных качеств;

6) соблюдение строжайшей конспирации на всех этапах подготовки и проведения специальной операции (оперативной игры);

7) четкость и ясность руководства специальной операцией (оперативной игрой), сочетаемые с рациональной самостоятельностью действий агентуры, оперативных сотрудников и членов резервных групп.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ескендиров А.А. Оперативно-тактические и процессуальные особенности деятельности органов уголовного преследования в условиях чрезвычайного положения. Учебное пособие. – Алматы: ООНИ и РИР Алматинской академии МВД Республики Казахстан, 2016. – 241 с.

2. Мусабеков Е.А. Административно-правовые основы обеспечения общественного порядка и безопасности на объектах воздушного транспорта органами внутренних дел Республики Казахстан. Дисс на соиск. …к.ю.н. - Алматы, 2009. – 129 с.

Ссылка: http://wikipedia.org

ИБРАЕВА А.С.,
З.ғ.д., профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
ibraeva_tgp@mail.ru

ТУРСЫНКУЛОВА Д.А.,
З.ғ.к., доцент, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
adilek03@mail.ru

ИБРАЕВ Н.С.
З.ғ.к., доцент, «Қайнар» университеті
ibrayev_nurlan66@mail.ru

НУСИПОВА Л.Б.
Аға оқытушы,
latifa.nusipova@kaznu.kz

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗҰУ-ІНДЕ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ: ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. *Бұл мақала ҚазҰУ-да электрондық оқыту тәжірибесін зерттеуге арналған. Әл-Фараби. ҚазҰУ - Қазақстан Республикасының жетекші университеті. QS (Ұлыбритания) Дүниежүзілік Университет рейтингісінің халықаралық зерттеуіне сәйкес ҚазҰУ 2017 оқу жылы әлемнің 800 үздік университеттерінің арасында 236 орынды иеленді. QS University Rankings in Eastern Europe and Central Asia (QS University Rankings EECA 2016) рейтингінде ҚазҰУ 200-ден 10-шы орынға ие болғаны атап өтілген. ҚазҰУ-дың «GreatValueColleges» атақты халықаралық ұйымының зерттеуі бойынша. Әл-Фараби әлемдегі ең озық 50 технологиялық озық университеттердің қатарына кірді.*

Осы мақалада ҚазҰУ-да электронды оқытуды енгізу тәжірибесі көрсетілген. Электронды материалдарға қолжетімділік, электронды оқулықтарды, қашықтықтан оқыту құралдарын, электрондық журналдарды, білім беру веб-ресурстарын, вебинарларды дайындау және пайдаланудың келесі ерекшеліктерінің ерекшеліктері анықталды. Мақала бұқаралық ашық онлайн курстарды дайындау тәжірибесін көрсетеді. ҚазҰУ-да қашықтан оқыту процесіне қатысушылар арасында онлайн-коммуникация Adobe Connect-дың заманауи онлайн бейнеконференциялық жүйесін қолдану арқылы жүзеге асырылады. Мақалада қашықтықтан оқытудың қол жетімділігі кез-келген уақытта және студенттер мен оқытушылардың орналасуына қарамастан ерекшеленеді.

Мақалада келесі мәселелер қарастырылады - электронды курстардың сапасы мәселесі; зияткерлік меншікті қорғауға қатысты құқықтық мәселелер; электронды курстарды дайындау және оларды жаңарту шығындарымен байланысты қаржылық мәселелер; Мұндай курстарды үнемі жетілдіріп, үнемі жетілдіре алатын мұғалімдерді оқытуға байланысты кадрлық мәселелер.

Түйінді сөздер. *Электронды оқыту, электрондық курстар, халықаралық рейтинг, оқытушы.*

ИБРАЕВА А.С.,
Д.ю.н., профессор, КазНУ им.аль-Фараби,
ibraeva_tgp@mail.ru

ТУРСЫНКУЛОВА Д.А.,
К.ю.н., доцент КазНУ им.аль-Фараби,
adilek03@mail.ru

ИБРАЕВ Н.С.,
К.ю.н., доцент Университета «Қайнар»
ibrayev_nurlan66@mail.ru

НУСИПОВА Л.Б.
Старший преподаватель,
latifa.nusipova@kaznu.kz

ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ В КАЗАХСКОМ НАЦИОНАЛЬНОМ УНИВЕРСИТЕТЕ ИМ. АЛЬ-ФАРАБИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ

Резюме. *В статье рассмотрено практика проведения электронного обучения в Казахском национальном университете им. аль-Фараби. КазНУ, являющимся ведущим вузом Республики Казахстан. По итогам исследования международного рейтингового агентства QS (Великобритания) World University Rankings КазНУ в 2017 учебном году занял 236 место среди 800 лучших университетов мира. Подчеркивается, что в рейтинге QS University Rankings по странам Восточной Европы и Центральной Азии (QS University Rankings EECA 2016), КазНУ занял 10 место из 200. Отмечается, что по итогам исследования известной международной организации «GreatValueColleges» КазНУ им. аль-Фараби вошел в число 50-ти самых технологически развитых университетов мира, заняв в рейтинге 31 место.*

В данной статье раскрывается опыт внедрения электронного обучения в КазНУ. Раскрывается специфика применения следующих технологий: доступ к электронным материалам, подготовка и использование электронных учебников, дистанционные средства обучения, электронные журналы, учебные веб-ресурсы, вебсеминары. В статье раскрывается опыт подготовки массовых открытых онлайн курсов. Online коммуникации между участниками дистанционного учебного процесса, в КазНУ осуществляется путем применения современной системы онлайн видео конференций Adobe Connect. В статье особо отмечена доступность дистанционного учебного процесса в любое время и вне зависимости от месторасположения студентов и преподавателей.

В статье анализируются следующие проблемы - проблема качества электронных курсов; правовые проблемы, связанные с защитой интеллектуальной собственности; финансовые проблемы, касающиеся затрат на подготовку электронных курсов и их обновление; кадровые проблемы, связанные с подготовкой преподавателей, способных и желающих разрабатывать и постоянно обновлять такие курсы.

Ключевые слова. *Электронное обучение, электронные курсы, массовые онлайн курсы, международный рейтинг, преподаватель.*

IBRAYEVA A.S.,
Doctor of Law, Professor, Al Farabi KazNU,
ibraeva_tgp@mail.ru

TURSYNKULOVA D.A.,
Associate professor, Al Farabi KazNU
adilek03@mail.ru

IBRAYEV N.S.,
Associate Professor, Kainar Univer,
ibrayev_nurlan66@mail.ru

NUSSIPOVA L.B.,
Senior Lecturer,
latifa.nusipova@kaznu.kz

DISTANCE LEARNING IN AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY: THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES

Summary. *This paper studies distance learning practice at Al-Farabi Kazakh National University. KazNU is the leading university of the Republic of Kazakhstan. According to results of the survey of the international rating agency QS (UK) World University Rankings, in 2017 academic year KazNU has ranked 236th among the 800 best universities of the world. It is emphasized that in the QS University Rankings for Eastern Europe and Central Asia (QS University Rankings EECA 2016), KazNU took the 10th place out of 200. According to international organization "GreatValueColleges" KazNU was among the 50 most technologically advanced universities of the world, ranked 31st in the rating.*

This article reveals the experience of implementing e-learning at KazNU. The specifics of the application of the following technologies are disclosed: access to electronic materials, preparation and use of electronic textbooks, distance learning aids, electronic journals, training web resources, web seminars. The article reveals the experience of preparing of mass open online courses. Online communication between participants in the distance learning process in KazNU is carried out through a modern system of online video conferences Adobe Connect. The article emphasizes the availability of distance learning process at any time and regardless of the location of students and teachers.

In the article the following problems are analyzed: the quality problem of electronic courses; legal problems related to the protection of intellectual property; financial problems related to the costs of preparing e-courses and updating them; staffing problems associated with the training of teachers who are able and willing to develop and constantly update such courses.

Key words: *E-learning, e-courses, mass online courses, international rating, teacher.*

Introduction

There are over than 122 universities in the Republic of Kazakhstan. The largest number is concentrated in Almaty (44 universities), Astana (13) and South Kazakhstan region (12). One of the issues is the transparency problem in the management of education. Transparency means lucidity, openness, accessibility, accountability, state authorities' responsibility to civil society. We considered the concept of transparency in public administration in the article «Problems in the Implementation of the Transparency Principle in the Activities of the Public Authority Bodies of Kazakhstan» [1].

The principle of transparency in the field of education is exercised in the system of distance learning. As an example, let us refer to the experience of Al-Farabi KazNU. Al-Farabi Kazakh National University is the leading multidisciplinary higher educational institution in Kazakhstan. The multi-level system of education of KazNU includes: higher basic education (bachelor's degree), higher professional education, master degree and PhD degree. Admission to KazNU is carried out on state educational grants and on a contractual basis. Training of specialists is carried out on more than 180 specialties.

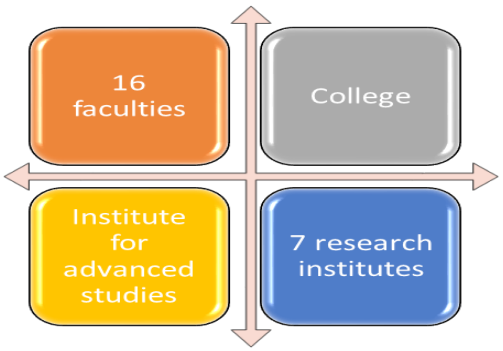

Figure 1. The Structure of KazNU

KazNU has sixteen faculties, college, institute of advanced studies, seven research institutes, and eleven scientific centers. There are more than 20,000 students at KazNU, which comprise undergraduates, masters and PhD students. The teaching staff of KazNU consists of more than three thousand people [2].

Main body

From Al-Farabi KazNU development history

KazNU was opened on January 15, 1934 as a part of the Faculty of Biology, Physics and Mathematics, where 54 students were studying 25 lecturers worked (among them 5 professors and 10 associate professors).

The Universities in Moscow, Leningrad, Kazan, and Ukraine helped in the formation of KazNU. During the Great Patriotic War, 287 students and employees (including 135 volunteers) went to the front. The student A.G. Popov was awarded the title of Hero of the Soviet Union.

After gaining independence of the Republic of Kazakhstan in 1991, Kazakh State University was given the name of the great scientist, thinker and encyclopedist, "The Second Teacher" of the East - Abu Nasr al-Farabi. The name of al-Farabi has become firmly established in the history of world science and culture. His works had a great influence not only on the development of Turkic and Kazakh philosophy, but also became a bridge for the rapprochement of cultures of the West and East. More information about the structure of KazNU is given in Figure 1.

Currently, the university is a large intellectual corporation. The modern scientific and innovation infrastructure is functioning here, consisting of 8 scientific research institutes and a scientific and technological park, 5 institutes and 30 scientific centers of social and humanitarian profile. There is an integration with 10 scientific research institutes "Horde of Science". The university is opening joint international research laboratories with leading foreign universities. The university creates centers of Al-Farabi in foreign organizations of science and education. The European quality mark has been awarded to a number of University programs. The complex structural modernization and system transformations were carried out - a result-oriented management system, process management and rating of achievements were introduced, international cooperation and internationalization were actively developed, infrastructure was being improved [3].

The Definite Achievements of KazNU

KazNU faculties such as Faculty of Law, Geography and Environmental Sciences, International Relations, Philosophy and Political Science, Higher school economics and business have been accredited and evaluated with high level of quality by the European Accreditation Agency FIBAA.

In the prestigious global rating "UI Green Metric Ranking of World Universities - 2017" KazNU took part for the first time and entered to the Top 200 of the "ecological" universities of the world. This demonstrates the high achievements and huge potential of the national university in "green development".

Al-Farabi KazNU entered the top 10 best universities of the developing countries in Europe and Central Asia by QS ranking (EECA - Emerging Europe & Central Asia). According to the results of the study of the international rating agency QS (UK), KazNU entered the top 250 universities in 2017, leading 236th place among the 800 best universities of the world [4].

Accorindg to the results of an independent assessment made by QS in 2018, KazNU became the first university in Kazakhstan and the only one in the Central Asian region that received the "Four stars" excellence in the international rating "QS Stars Development Road map".

Al-Farabi KazNU topped the rating of the best sites of Kazakhstani universities. University position in the ranking of Webometrics is 1st place in Kazakhstan in 2016 (2001st place in the world). KazNU is today the first and only HEI in the educational system of the Republic of Kazakhstan, which is awarded a special diploma of the authoritative international agency Thomson Reuters "For outstanding achievements in field of science in 2011".

Based on the study results of the famous international organization "GreatValueColleges", Al-Farabi KazNU became one of the 50 most technologically advanced universities in the world, ranking 31st place in the rating. It should be noted that in the rating the Kazakhstani University is not only representative of the CIS countries, but also Eastern and Central Europe, along with Singapore and Japan it represents of the entire Asian continent.

On the basis of Al-Farabi KazNU, in accordance with the UNITWIN program proposed by UNESCO, the UNESCO Central Asian Regional Hub for Sustainable Development was established. The UNESCO Chair on Sustainable Development was opened.

The university is the leader in the Republic of Kazakhstan on participation in the EU programs - TEMPUS, ERASMUS MUNDUS, which allows fully adapt the basic principles of the Bologna process and bring the academic policy of the university closer to European standards. These are 9 projects of TEMPUS, 7 projects of Erasmus Mundus, in 3 projects KazNU acts as a co-coordinator.

Within the framework of the International Consortium UNIFORM Project in conjunction with the University of Tokyo, a unique project is being implemented to create and launch the first national Nanosatellite in the history of Kazakhstan. This development along with other projects was presented at Expo-2017.

KazNU actively cooperates with the state bodies of the Republic of Kazakhstan [5].

Process of implementing distance learning at KazNU

Mass open online courses at KazNU

Mass open online courses (MOOC) – is a modern trend of distance learning [6].

Al-Farabi Kazakh National University is the leader among Kazakhstani universities in the implementation of MOOC on the open platform OpenEdx. It is appropriate to mention the advantages of MOOC – the mass character - participation of hundreds and thousands of students in one course; openness - all courses are presented in an open mode; online mode - all can participate, regardless of location; comfort - everyone chooses their own mode and pace of training [7].

Figure 2. The Benefits of MOOC

Since 2014-2015 academic year Center for Distance Education of Al-Farabi KazNU together with the faculty staff members has started the activity on the creation of the MOOC. The advantages of MOOC are mentioned in the Figure 2. Currently, on the Internet address http://open.kaznu.kz the University's own MOOC platform operates based on the Open edX system.

On October 1, 2015, the first open courses were launched from leading lecturers of al-Farabi KazNU on the subjects "Theory of Probability" and "Physical Tasks with Associate Professor V. Kashkarov".

KazNU established the Institute of Distance Learning (IDL), which included the creation of a center for mass open online courses (CMOOC). Presently, 42 mass open online courses have been developed. 35 MOOC were launched out of them, two courses were launched twice in 2016-2017 academic year, seven courses are being conducted to create a full-fledged MOOC.

Currently, the work is aimed at creating qualitative courses. Today, the lecturers are being trained by familiarizing them with the market of the MOOC and the process of their creation. The most recorded students are noticed in the course "Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan". The issue of creating MOOC is of copious interest to many lecturers of domestic education. The possibility of their use in the educational process, the art of shooting video lectures, the use of modern technologies and many other issues were discussed at the advanced training course on the topic "Development of mass open online courses (MOOC)". The refresher course was held twice in June 2016: for the faculty of KazNU, and for employees of other universities of the Republic of Kazakhstan. Totally, the courses were attended by lecturers from five universities: Almaty Technological University, Kazakhstan State Women's Pedagogical University, M.Auezov South Kazakhstan State University, Kazakh University of Economics, Finance and International Trade, Kazakh State Law University. Detailed information about the share of each university is given in the Figure 3.

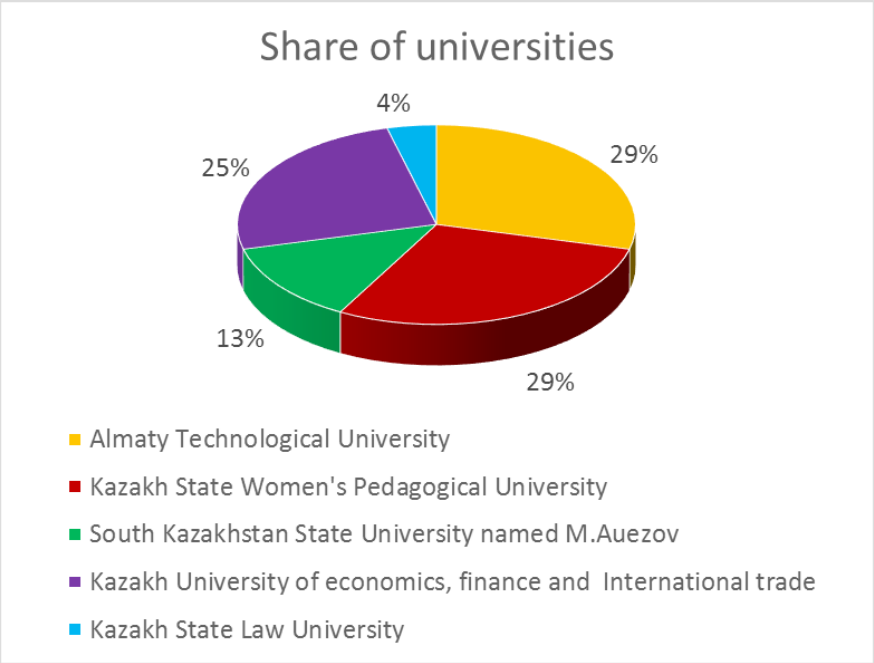

Figure 3. Share of Universities

International experience of implementing the MOOC

Massive Open Online Courses (MOOCs) are a relatively new learning phenomenon where learners access freely available online educational multimedia materials, and connect with large numbers of other learners via social engagement tools such as discussion forums. Online educational materials, such as videos, glossaries, public repositories, images, and timelines serve as pedagogical tools within a structured course platform, and assessment is conducted via formative quizzes, peer review, essays, and responses to open questions. MOOCs have been hosted on a wide variety of different commercial platforms that allow for open resources and course teaching to be structured in one location (e.g., Coursera, edX, and Futurelearn). These platforms facilitate discussion forums used by learners to comment on course content and share knowledge with one another, and by educators to support social learning, foster community, and promote learner retention [8].

Comparing MOOCs with textbooks makes little sense to me, as textbooks are copyrighted and faculty maintain some semblance of compensation for their intellectual work their academic labor. This is less clear when it comes to the world of the MOOC, but of course for anyone concerned about faculty being adequately rewarded for their intellectual contributions (such as the American Association of University Professors), it supports the position that professors need to maintain high levels of control over MOOCs as intellectual property. In my book, I actually highlight how two democratic ideals sometimes clash within the context of the MOOC movement: the ideals associated with the "knowledge commons" (that knowledge and information should be readily available, including courses and course materials), and the ideal that laborers ought to be justly compensated for their work in this case, a la.cademic laborers and their development and delivery of courses [9].

Distance education and training provision has expanded dramatically over the past few years. Keegan investigated five main aspects of these definitions and used them to form a comprehensive definition of distance education:

- The separation of teacher and learner throughout the length of the learning process
- The influence of an educational organization in planning and preparing learning materials
- The use of technical media - print, audio, video, or computer - to connect teacher and learner and carry the content of the course
- The provision of two-way communication so that the student may have advantages or even initiate dialogue
- The absence of the learning group throughout the learning and studying process so that people are usually taught as individuals and not in groups, with the possibility of occasional meetings for both didactic and socialization purposes [10].

For Moore, distance education is composed of two parts, each of which can be measured. First is the provision for two-way communication. Some international systems offer greater two-way communication than others. Second is the extent to which a course is responsive to the needs of the individual student. Some programs are too structured, while others are very responsive to the needs and aims of the individual learner [11].

We should expand the role and importance of distance education from international perspective. For example, The United States Distance Learning Association is a professional organization of those involved in distance education. Turkish Anadolu University reached over 500,000 distance education students, which made it the largest university on Earth, according to the World Bank in 2000. The Open University of Hong Kong opened in 1989 to serve residents of that huge metropolitan area. Recently, the university has begun to market itself to learners in China and Southeast Asia. Open University of the United Kingdom, a degree-giving distance teaching university offering full degree programs, sophisticated courses, and the innovative use of media [12-13].

The Concept of Distance Learning

In the educational process of Al-Farabi KazNU, distance educational technologies (DET) are applied for students of correspondence courses and people with disabilities, as well as for students who have left the country for exchange programs, academic internships and academic mobility [14].

Training takes place remotely in a learning management system http:http://dl.kaznu.kz/. The duration of one semester is 8 weeks. After the end of the academic term during the examination session (10-12 days) the student must appear at Al-Farabi KazNU. All materials (lecture notes, video lectures, presentations), assignments (tests, written assignments, collective discussions) are provided to the student in electronic form and the possibility of online consultation (chat, audio-video conferences) and offline (correspondence, discussion forum) .

During the academic term, the student, by completing assignments in the distance learning system, can score a maximum of 100 points out of 200 possible, for each discipline. At the end of the academic semester, at the set dates, the student must appear at al-Farabi KazNU for passing the examination session, which can score the remaining 100 points for each discipline.

We will point out the advantages of teaching with the use of distance educational technologies. So, the student does not have to pay for the journey, accommodation, and in the case of foreign universities does not need to spend on a visa and passport. That is why distance learning is less expensive. In US, 51% of educational services are carried out via the Internet. And all students of American universities are required to undergo at least one course using Internet technologies. According to Fletcher's research, e-learning saves from 35 to 40% of the time compared to conventional schooling [15].

A student who studies remotely can independently decide when and how much time during the semester he concentrates on studying the material. Students do not need to worry about distance from their classmates remotely. You can always return to the study of more complex issues, watch video lectures several times, read the correspondence with the lecturer, and you can skip already known topics. The main thing is to successfully pass the intermediate and final attestations. With traditional training, it is rather difficult for the lecturer to devote the necessary amount of attention to all the students in the group, to adjust to the pace of each work. The use of remote technologies individualizes the work of the lecturer with each student [16-17].

We will point out the advantages of teaching with the use of distance educational technologies. Financial

issue - financial costs are less than classroom training. Saving time - the student independently disposes of his time. The ability to learn at your own pace - the main thing is to successfully pass the intermediate and final attestations. Individual approach - the instructor works with each student individually. Please see the Figure 4 bellow.

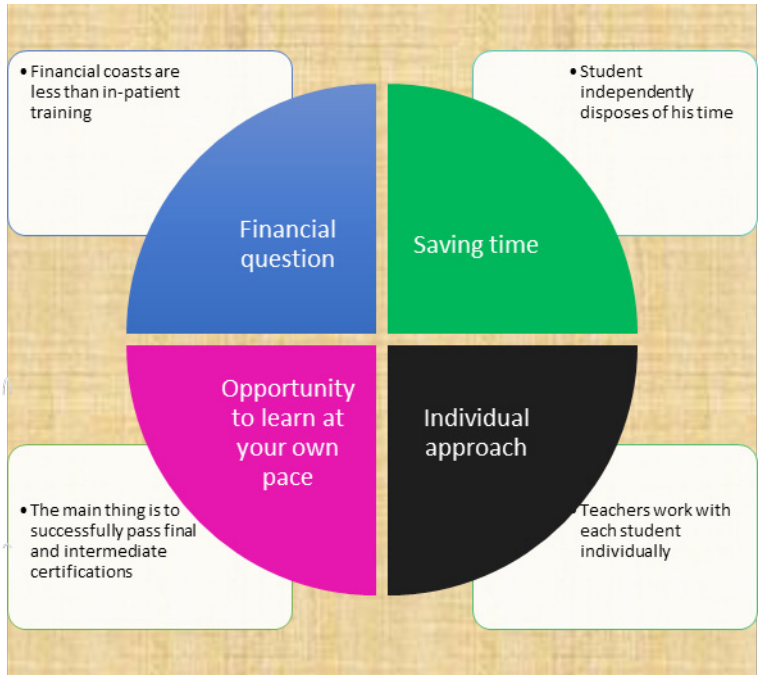

Figure 4. The positive effects of learning with the use of distance learning technologies

International experience in implementing distance learning

Face-to-face contact teaching is one of the student learning support services often provided by distance teaching institutions (DTIs). This involves formal meetings of teachers and learners for the purpose of teaching-learning interactivity which may include formal teaching, tutorials, seminars, and group discussions, usually for remedial purposes, and practical or laboratory work. On some occasions, students may meet to take part in teleconferencing or teletutorials. During these contact sessions, students are also able to enjoy both group and individual social interactions. Thus, face-to-face contact sessions obviate one of the main criticisms that distance learning gives only instruction and not education. The contact sessions also mitigate the isolation syndrome of distance learning [18].

However, the premium placed on contact sessions varies between institutions. Practices indicate that this depends on three main factors: the size of the institution (student population), the organisational/management structure, and the nature and types of courses being taught by the institution. These factors, to a great extent, determine the role assigned to and the reliance placed on contact sessions. The provision therefore varies from none at all to a strong component [19].

University distance education exists in two principal forms: either a university offers a distance education program in addition to traditional classroom teaching or it is an institution solely devoted to teaching at a distance. Over the twenty years since the open universities were created, there has been much discussion about the differences and similarities, the strengths and weaknesses of the two types of institutions. We must first, however, understand the foundations of the university in the late twentieth century. Its values and traditions will help us determine if distance education is compatible with the university, for the same values and traditions are claimed to form the foundation for open universities [20].

Negative issues

In the course of studying the introduction of e-learning at al-Farabi Kazakh National University, the following problems were identified.

First, the current state of the online education industry is new to the education market in Kazakhstan, and accordingly not all universities keep track of this system of education. In this regard, Kazakhstani universities need to be taught how to plan, develop, start and restart their MOOCs. Al-Farabi KazNU through special training programs can promote the advantages of MOOC and teach universities how to create effective online courses and apply them in various forms and approaches of training;

Secondly, the main problem is the problem of electronic courses' quality. The first courses of the MOOC revealed a number of problems related to quality. It is necessary to use more widely infographic, video games, etc.

Thirdly, there are legal problems associated with the protection of intellectual property. In this regard, it is necessary to establish the authorship of the courses on a legal basis. It can be highlighted the personnel problems associated with the training of teachers who are capable and willing to develop and constantly update such courses.

Fourthly, there are also financial problems related to the costs of preparing electronic courses for their updating.

In fifith, the largest number of issues to persistence associated with the psychological and sociological nature of the student. These problems consist of: (1) uncertainty of an educational or professional aim, (2) stress of multiple roles of learner (school, work, home), (3) time management problems, (4) problems related to learning style differences, (5) technical problems, and (6) overachievement or fear of failure. The statistics pointed to the individualness of learning, whether at a distance or in a traditional setting [21].

Conclusion

It is necessary to constantly improve the skills of lecturers using e-learning technologies. For the preparation of e-courses, the experience of expert instructors should be used.

It is beneficial ssary to develop e-learning, create an inter-university Center for the evaluation of the quality of e-courses in Kazakhstan, the training of lecturers.

It is appropriate to involve companies operating in the information technology market to solve problems of complex informatization of universities.

KazNU is the flagship of launching e-learning in Kazakhstan. In this regard, it necessary to disseminate the experience of KazNU for all universities in Kazakhstan and Central Asia.

To conclude, distance education can be as effective as any other category of instruction. Distance Learning occurs and knowledge is retained. Students internationally report that they have learned and that they feel their distance learning experiences are as successful as more traditional education. The keys to successful distance education and learning are in the design, development, and delivery of instruction, and are not related to geography or time. Teaching at a distance is a challenge. The teacher needs to be creative and imaginative in the design and structure of the course. One rule of thumb is that good interactive learning course that work in a traditional classroom may be adaptable to the distance learning environment. But they may require more than just some changes to the visuals or the handouts – they may require inventiveness and innovation in the modern era.

THE LIST OF USED LITERATURE

1. Ibrayeva, A., Seifullina, A. & Yessetova, S., 2016, 'Problems in the Implementation of the Transparency Principle in the Activities of the Public Authority Bodies of Kazakhstan' Proceedings of the 4th International Conference on Management, Leadership and Governance, Saint Petersburg, Russia, April 14 – 15, 2016, pp. 165-173 https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId= 56050557300.
2. Udartsev, S., 2010, 'The famous professor Sartayev S.'
3. Mutanov, G. *KazNU Al-Farabi began training specialists on the programs of GPIIIR-2*, viewed 28 May 2018, from
4. Agachi, P., 2017, 'Improving Performance of Universities Using University Rankings. Case Study Al Farabi Kazakh National University', Journal of Research in Higher Education, Vol 1 pp. 30-33.
5. Ibrayeva, A., Seifullina, A., Kassymjanova, A. & Otynshiyeva, A. 2017, 'Applying New Management Principles to the Activities of Law Enforcement Agencies in the Republic of Kazakhstan as a Basis for Strengthening the Legal Culture of Kazakhstani Society' Proceedings of the 13th European Conference on Management, Leadership and Governance. London, UK, December 11-12, 2017, pp. 223-227.

6. Willis, B. (1993). Strategies for teaching at a distance. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 351 008)
7. Doris, U. & Bolliger, O. (2009). 'Factors influencing faculty satisfaction with online teaching and learning in higher education' Journal Distance Education, Vol 30, Issue 1, 2009, pp.103-116.
8. Gallagher, S. & Wallace, G. (2018). *Trinity College Dublin, The University of Dublin, Ireland // A Far Cry from School History: Massive Online Open Courses as a Generative Source for Historical Research* viewed 28 May 2018, from http://www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/view/2673/3882
9. Rhoads, R. (2018) *High Technology and Higher Learning* viewed 15 May 2018, from https://www.insidehighered.com/news/2015/11/24/author-discusses-book-analyzing-massive-open-online-courses-social-science.
10. Keegan, D. (2013) 3rd edn, *Foundations of distance education*, Routledge, London
11. Moore, M. & Kearsley, G. (2012) Distance Education: A Systems view of online learning, 3rd edn, Wadsworth Cengage Learning, USA
12. Simonson, M., Smaldino, S., Albright, M. & Zvacek, S. (2008) *'Teaching And Learning At A Distance, Foundations Of Distance Education'* viewed 29 May, 2018, from http://Learning.Fon.Edu.Mk/Knigi/Teachingan-learningatadistance-4.Pdf
13. Moore, J., Dickson-Deane, C., Galyen, K. (2011) E-Learning, online learning, and distance learning environments: Are they the same?, The Internet and Higher Education, Vol 14, Issue 2, 2011, pp. 129-135.
14. Tussupova, A., Baitukayeva, A. & Smagulova, A. 2018 'The role of self-education in distance learning' International relations and international law journal, [S.l.], Vol 81, n. 1, pp. 142-149, viewed 21 May 2018 from: http://bulletin-ir-law.kaznu.kz/index.php/1-mo/article/view/773
15. Karr, CL, Weck, B, Sunal, D. & Cook, T. 2007 'Analysis of the effectiveness of online learning in a graduate engineering math course' Journal of Online Interactive Learning, viewed 22 May 2018 from: www.ncolr.org/jiol/archieves/2003/winter/3/ms02023_Karr
16. Barron, A., Ivers, K. & Sherry, L. (1994). Exploring the Internet. The Computing Teacher Vol. 22(2) pp. 14-19;
17. Drysdale J., Graham Ch., Spring K., Halverson, L. (2013) An analysis of research trends in dissertations and theses studying blended learning, The Internet and Higher Education, Vol 17, pp. 90-100.
18. Wedell, 1970; Ljosa, 1975; Peters, 1973, McIntosh, 1975; Wangdahl 1977
19. Agboola, B., 1992, 'Contact Sessions in Distance Education: An Asset as well as a Burden In B. Scriven, R. Lundin, and Y. Ryan, eds., Distance Education for the 21st Century. Papers of the 16th ICDE World Conference. Queensland University of Technology, pp. 142–49, viewed 25 May 2018 from: http://web.worldbank.org/archive/website00236B/WEB/GR_01.HTM
20. Croft, M., 1992 'Single or Dual Mode: Challenges and Choices for the Future of Education In Ian Mugridge, ed. Distance Education in Single and Dual Mode Universities (perspectives on distance education). Vancouver: The Commonwealth of Learning, pp. 49–58 viewed 25 May 2018 from: http://web.worldbank.org/archive/website00236B/WEB/UNI_03.HTM
21. Phipps, R., Merisotis, J. (1999) "What's the Difference? A Review of Contemporary Research on the Efectiveness of Distance Learning in Higher Education' Institute for Higher Education Policy, Washington, DC. American Federation of Teachers, Washington, DC.; National Education Asociation, Washington, DC. viewed 11 May 2018 from: https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED429524.pdf

Калиева Г.С.
к.ю.н., доцент Университета международного бизнеса
Казахстан, г. Алматы
E-mail: kalieva-gs@mail.ru

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Резюме: *Автор в данной статье анализирует проблемы коррупции в Республике Казахстан. Уделено внимание вопросам национальной модели противодействия коррупции. Автор отмечает, что национальная модель противодействия коррупции опирается на системное реформирование. Казахстанская модель противодействия коррупции направлена на системное реформирование всей вертикали государственной власти посредством модернизации и этизации государственной службы, правоохранительной и судебной систем на принципах верховенства закона, открытости, прозрачности и подотчетности, клиенториентированности.*

Ключевые слова: *коррупция, национальная модель, противодействие, реформирование, государственная власть.*

Summary: *The author in this article analyzes the problems of corruption in the Republic of Kazakhstan. Attention is paid to the issues of the national anti-corruption model. The author notes that the national anti-corruption model relies on systemic reform. The Kazakhstan model of countering corruption is aimed at systemic reform of the entire vertical of state power through the modernization and ethization of the public service, law enforcement and judicial systems based on the principles of the rule of law, openness, transparency and accountability, client orientation.*

Keywords: *corruption, national model, counteraction, reform, state power.*

Түйін: *Нақты мақаланың авторы Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлық мәселелерін қарастырады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы ұлттық модельдің мәселелеріне назар аударылады. Автор сыбайлас жемқорлыққа қарсы ұлттық модель жүйелі реформаға сүйенетіндігіне мән береді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың қазақстандық моделі мемлекеттік басқарудың, құқық қорғау және сот жүйесін жаңғырту және заң үстемдігі қағидаттары негізінде, ашықтық, жариялылық және есептілік, тұтынушыға бағдарлау арқылы мемлекеттік биліктің барлық «тік» жүйесін жүйелі реформалауға бағытталған.*

Түйін сөздер: *жемқорлық, ұлтық модель, қарсы, мемлекеттік билік.*

Курс на решительную и бескомпромиссную борьбу с коррупцией, объявленный Президентом Казахстана - Лидером Нации Н.А. Назарбаевым на заре независимости, на протяжении всей современной истории Казахстана формирует ключевой смысл антикоррупционной политики республики.

Базовые векторы политики противодействия коррупции на современном этапе развития четко выстроены через реализацию задач антикоррупционного сдерживания, обозначенных Главой государства в Стратегии «Казахстан-2030» [1], Плане Нации «100 конкретных шагов» [2].

Системная и последовательная реализация мер по противодействию коррупции в Казахстане позволила сформировать уникальную модель антикоррупционной политики, которая постоянно находится в режиме самосовершенствования с учетом наработки национального опыта и привлечения лучших международных антикоррупционных практик.

2017 год стал завершающим годом реализации первого этапа Антикоррупционной стратегии, что позволяет оценить первые итоги осуществления обновленной антикоррупционной политики в Казахстане за трехлетний период [3].

Следует отметить, что Антикоррупционной стратегией изначально заложены механизмы, как самооценки эффективности ее исполнения, так и внешней оценки для повышения объективности анализа практических результатов.

В этих целях в 2017 году создана специальная мониторинговая группа, в состав которой вошли представители неправительственных организаций, СМИ, государственных органов, политических партии.

В целях снижения уровня коррупционных рисков в организационно- управленческой деятельности государственных, правоохранительных и судебных органов проделан большой объем работы по пересмотру подзаконных нормативных правовых актов и внутренних актов, которые регулировали правила отбора, карьерного продвижения и условия прохождения службы, минимизирующих возможности для коррупционных проявлений. В правоохранительных и судебных органах введено полиграфо-

логическое исследование с целью выявления у кандидатов на поступление скрытых противоправных намерений, негативных зависимостей и т.д. Внедрение процедур видеофиксации как судебных процессов, так и служебной деятельности сотрудников правоохранительных органов создало условия для действенного контроля над потенциальными правонарушениями с их стороны. Серьезные изменения произошли и в организации антикоррупционной работы в квазигосударственном секторе.

Существенным результатом также стало усиление неприятия коррупции за годы реализации Антикоррупционной стратегии. Как показали исследования, подавляющее большинство (81,4%) населения страны относится к коррупции негативно. Внести личный вклад в снижение уровня коррупции в государственных органах выразили готовность 55,5% респондентов.

Рефлексия исторического опыта является важным средством понимания современных процессов, поэтому обращение к этой знаменательной дате несет в себе необходимость осмысления недавнего прошлого в целях объективной оценки состояния процесса противодействия коррупции в Казахстане на сегодня.

История антикоррупционной политики Казахстана берет свое начало с Указа Президента Республики Казахстан от 17 марта 1992 года «О мерах по усилению борьбы с организованными формами преступности и коррупцией».

Активная борьба с коррупцией, которую Первый Президент Казахстана Н.А. Назарбаев объявил фактически с момента обретения Независимости в 1990-е годы прошлого века, наталкивалось на серьезное сопротивление, как старой номенклатуры, так и новоявленных «дельцов» начальной эпохи становления рыночной экономики.

Формирующейся суверенной казахстанской власти приходилось решать множество труднейших задач по созданию новых институтов власти на фоне хозяйственной разрухи и острого политического кризиса.

Безусловно, это отражалось на уровне распространения коррупции, которая получала подпитку через приток иностранного капитала, заинтересованного в национальных богатствах Казахстана.

В этих условиях только решительные действия могли переломить ситуацию и наметить пути по снижению распространения коррупции.

Именно поэтому в 1997 году Президент Казахстана, выступая с первым масштабным стратегическим документом, определяющим развитие страны до 2030 года, в качестве одного из важнейших приоритетов обозначил решительную и беспощадную борьбу с коррупцией.

«Необходимо беспощадно бороться с коррупцией, невзирая на лица и должности. Управленческий корпус должен решительно очищаться и обновляться». Эти слова Главы государства и послужили отправной точкой выработки системных законодательных мер по противодействию коррупции.

Стратегия «Казахстан-2030» фактически заложила основы будущей антикоррупционной политики и закрепила решимость Первого Президента Казахстана добиться успешных результатов в антикоррупционном сдерживании.

Как следствие, по инициативе Главы государства в июле 1998 года принят Закон РК «О борьбе с коррупцией», который стал одним из первых подобных законодательных актов на постсоветском пространстве.

Парадигма «борьбы с коррупцией» продиктована необходимостью принятия оперативных и эффективных мер противодействия, которые должны были остановить коррупцию и не дать ей разрастись до критических размеров, угрожающих национальной безопасности страны.

Принятие Закона фактически дало старт выделению антикоррупционной политики в самостоятельную отрасль внутренней политики государства.

И катализатором в этом процессе стало введение институционального обеспечения этой политики посредством создания специализированного антикоррупционного органа в 2003 году - Агентства Республики Казахстан по борьбе с экономической и коррупционной преступностью (финансовая полиция).

Первый Закон РК «О борьбе с коррупцией», действовавший на протяжении 17 лет, подвергался постоянному совершенствованию, и это позволяло ему на протяжении долгого времени оставаться актуальным современным реалиям.

Историческое значение этого Закона заключается в том, что он впервые четко определил принципы борьбы с коррупцией, субъектность в коррупционных правонарушениях, органы, осуществляющие

борьбу с коррупцией, ограничения, которые должны принимать на себя государственные служащие, меры финансового контроля, гарантии неприкосновенности лиц, оказывающих содействие в борьбе с коррупцией.

В период действия первого Закона «О борьбе с коррупцией» заложен фундамент антикоррупционной политики и наработан существенный опыт активного прямого противодействия коррупции.

Вместе с тем, по мере расширения антикоррупционной политики стало очевидно, что дальнейшее успешное продвижение антикоррупционного сдерживания во многом будет зависеть от работы на упреждение, потому что борьба со следствиями имеет кратковременный эффект и для достижения долгосрочных результатов антикоррупционной борьбы необходимо сделать упор на превенцию коррупции.

Как отмечали исследователи в 2012 году, система мер по противодействию коррупции в Казахстане на 72% состояла из мер уголовного преследования и только на 28% из мер по предупреждению и профилактики коррупционных правонарушений.

Именно поэтому в 2014 году Президент Казахстана - Лидер Нации Н.А. Назарбаев выступил с инициативой кардинального пересмотра концептуальных основ антикоррупционной политики, что и стало точкой отсчета нового этапа политики противодействия коррупции, направленного в первую очередь на искоренение глубинных факторов, порождающих коррупцию.

Вместе с тем, следует отметить, что первый Закон РК «О борьбе с коррупцией» сыграл историческую роль в становлении и достижении успешности антикоррупционной политики, а также в том, что благодаря ему были заложены основы современной казахстанской модели политики противодействия коррупции, апробированы различные формы пресечения коррупционных правонарушений, наработан опыт системной коррекции законодательства в плане снижения его коррупциогенности.

Принятый в 2015 году новый Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции» вобрал в себя лучший опыт правоприменительной практики предыдущего закона [4]. Он на качественно новом уровне внедрил инновационные превентивные механизмы по упреждению коррупции и тем самым создал серьезный задел по усилению возможностей антикоррупционной политики в рамках достижения целей по кардинальному снижению коррупционных проявлений, поставленных Президентом Казахстана в Стратегии «Казахстан-2050».

Последовательная материализация антикоррупционной идеологии Президента Казахстана - Лидера Нации Н.А. Назарбаева за последние 20 лет стала предтечей формирования в Казахстане специфической национальной модели противодействия коррупции. Учитывая одновременно местные реалии, она вобрала в себя лучшие достижения международного опыта и эффективные практики антикоррупционного сдерживания зарубежных стран.

Ключевую роль в казахстанской модели антикоррупционной политики играет Президент Казахстана, который устанавливает основные приоритеты ее реализации, определяет первоочередные антикоррупционные законодательные акты, контролирует работу уполномоченного органа по противодействию коррупции и других субъектов противодействия коррупции (государственные и правоохранительные органы) [5, с.73].

Национальная модель противодействия коррупции опирается на системное реформирование в рамках достижения следующих целей:

Профессиональный государственный аппарат, соблюдающий нормы этики.

С принятием в рамках реализации первой институциональной реформы Плана Нации «100 конкретных шагов» нового законодательства о государственной службе обеспечен переход на карьерную модель, максимально обеспечившую принцип меритократии.

Теперь кандидаты, впервые поступающие на госслужбу и не имеющие опыта работы, начинают свою профессиональную деятельность с низовых должностей по общему конкурсу. При этом, карьерное продвижение осуществляется по внутреннему конкурсу с соблюдением принципов состязательности и при наличии опыта работы на нижестоящих должностях.

Внедрена новая трехступенчатая система отбора для поступления на государственную службу, состоящая из следующих этапов отбора: тестирование на знание законодательства; оценку личных качеств; собеседование в государственном органе, объявившем конкурс.

Указанные меры позволили в 3 раза увеличить число принятых на госслужбу, в 2 раза снизить сменяемость кадров и в 18 раз сократить переводы госслужащих.

В 2017 году Агентством по делам государственной службы и противодействию коррупции (далее - Агентство) совместно с центральными государственными органами и компанией Кот Ferry HayGroup проведена работа по разработке проекта Факторно-балльной шкалы, которая с января 2018 года в пилотном режиме апробируется на базе Агентства, МЮ, акиматов г. Астаны и Мангистауской области. Данная система оплаты труда позволит учитывать масштаб, ответственность и сложность выполняемых функций и станет мотивирующим фактором к повышению эффективности деятельности государственного служащего.

Активно продвигается вопрос этизации государственной службы, который получил институциональную поддержку в лице уполномоченных по этике в центральных и местных государственных органах и Советов по этике.

За два года существования показал свою эффективность институт уполномоченного по этике, с введением которого государственные служащие и граждане получили возможность обращаться за консультацией в случае потенциального конфликта интересов и других проблем этического характера.

Начиная с 2017 года, уполномоченные по этике работают в новом для себя формате. Теперь они освобождены от иных функциональных обязанностей и наделены самостоятельным статусом, что существенно повысило результативность их работы.

Что касается Советов по этике, то следует отметить, что в настоящее время в их составе более 60% членов - представители институтов гражданского общества. Более того, с 2017 года в 3 регионах страны в пилотном режиме реализуется проект по введению самостоятельной работы членов Советов по этике.

Верховенство закона и правовое государство.

В рамках реализации Плана Нации «100 конкретных шагов» за последние годы проведена серьезная модернизация судебной системы

В частности, осуществлен переход к трехуровневой системе правосудия, обеспечена независимость порядка отбора и назначения судей, принят новый этический кодекс судей, внедрена полная автоматизация судебного делопроизводства и распределения судебных дел, а также внедрена непрерывная аудиовидеозапись всех судебных процессов.

Кандидаты в судьи теперь не только сдают квалификационный экзамен, но и проходят проверку на полиграфе и психологическое тестирование. Кандидаты должны иметь 5 летний стаж работы и участия в судебных процессах или 10 летний опыт работы по юридической специальности.

Для повышения профессионализма судейского корпуса введена годичная стажировка и оценка профессиональной деятельности после первого года работы, для остальных судей оценка каждые 5 лет.

Высший Судебный Совет стал автономным учреждением и выстроил системную работу по отбору и назначению судей. Все этапы отбора максимально освещаются в СМИ, к этому процессу также привлечены Общественные советы.

Внедрение информационных технологий позволило значительно упростить судопроизводство, расширить доступ граждан к правосудию, снизить бюрократические барьеры и минимизировать процессуальные контакты. Более 73,5% из всех поданных в суды исковых заявлений направлены посредством сервиса «Судебный кабинет». Электронное оповещение участников посредством SMS-сообщений позволило исключить волокиту и сократить жалобы на несвоевременное оповещение о заседаниях суда.

Реформирована деятельность Судебного жюри, которая позволила гражданам напрямую обращаться в данный институт с жалобами на действие судей. Кроме того, Судебное жюри будет давать оценку профессиональной деятельности действующего судьи и рассматривать вопросы дисциплинарного характера в случае нарушения Кодекса судейской этики.

Как следствие, согласно Глобальному индексу конкурентоспособности по индикатору «Судебная независимость», Казахстан улучшил свою позицию, переместившись со 111 на 79 место (рост составил 32 позиции). Кроме того, в рейтинге Всемирного Банка «Doing Business-2018» по индикатору «Обеспечение исполнения контрактов» судебная система Казахстана за 3 года продвинулась на 29 позиций (с 35 на 6, из 190 мест).

Наряду с судебной системой концептуальные реформы осуществляются в системе Министерства внутренних дел, Генеральной прокуратуры и других правоохранительных органов, обеспечивающих законность и правопорядок в обществе.

Осуществлен кардинальный отход от карательно-репрессивных методов и обвинительного уклона в уголовном процессе.

Принципиальное изменение в сфере прокурорского надзора - это исключение «общего надзора» из функций прокуратуры. Новый облик прокуратуры отвечает передовым практикам ОЭСР и ставит приоритетом защиту и восстановление прав и свобод человека, а также законность уголовного процесса.

Не менее важным событием стала децентрализация функций полиции путем создания местной полицейской службы, которая подотчетна местным исполнительным органам.

Созданы онлайн-карты, при помощи, которых граждане видят всю статистику по преступлениям в каждом регионе, а также все поступившие в госорганы обращения.

Изменилась и система рекрутинга в правоохранительные органы.

Теперь кандидаты в правоохранительные органы проходят такой же отбор, как и все госслужащие.

Открытость, транспарентность и подотчетность государственных институтов.

В рамках реализации Пятой институциональной реформы по формированию подотчетного государства в Казахстане создана электронная платформа «Открытое правительство».

Создание электронной платформы «Открытое Правительство», состоящей из пяти порталов открытых данных, позволило обеспечить доступ каждому гражданину к информации о бюджетных расходах, участие в обсуждении проектов нормативных актов, обращение онлайн за консультациями и с жалобами, а также открыто оценивать эффективность госорганов.

С принятием Закона РК «Об общественных советах» гражданскому обществу предоставлены широкие возможности для участия в общественном контроле деятельности государственных органов.

В деятельности общественных советов участвует более 4 тысяч человек, в том числе 75% - это представители гражданского общества.

Введена постоянная практика отчетов на общественных советах не только акимов, но и руководителей госорганов различного уровня.

Наряду с этим, советами проводится регулярный общественный мониторинг таких вопросов, как работа общественного транспорта, состояние водопроводных труб, строительство жилья, ремонт дорог, деятельность КСК, мониторинг цен на товары первой необходимости.

Одним из действенных механизмов обеспечения прозрачности, принимаемых госорганами решений, является рассмотрение общественными советами всех проектов нормативных правовых актов. Так, каждый государственный орган, разрабатывая нормативные правовые акты, обязан представить их на рассмотрение общественного совета и учесть их замечания.

С момента создания в 2015 году общественные советы стали эффективной и конструктивной площадкой для коммуникации населения и государственных органов, что обеспечивает оперативное рассмотрение и качественное решение проблемных вопросов как экономического, так и социального характера

Сервисное государство.

Вопросы повышения качества государственных услуг и совершенствования процессов их оказания - одно из важнейших направлений проводимой в Казахстане антикоррупционной политики.

Целью государственных услуг является удовлетворение потребностей общества как единой системы, а также удовлетворение потребности отдельной личности [6, с.21].

В 2017 году через инфраструктуру электронного правительства гражданам Казахстана оказано более 34 млн. государственных услуг, а количество зарегистрированных пользователей портала электронного правительство достигло 7 миллионов.

В рамках трансформации деятельности ЦОНов внедрена электронная очередь, интегрированы информационные системы государственных органов, перераспределены секторы самообслуживания, приема и выдачи документов, увеличена продолжительность рабочего дня.

Сегодня работа Госкорпорации «Правительство для граждан» строится на принципах клиентоориентированности», «прозрачности» и «безбарьерного» обслуживания граждан.

В результате повышения уровня автоматизации государственных услуг сокращаются прямые контакты госслужащих с гражданами, тем самым минимизируются условия для коррупционных проявлений.

49% услуг на сегодня оказываются в режиме онлайн, при этом все лицензии и разрешения предпринимателям выдаются исключительно в электронной форме, 23% всех услуг по принципу «одного окна» оказано через Госкорпорацию «Правительство для граждан».

90% госуслуг в течение ближайших лет перейдут в электронный формат, а оставшиеся 10%, по опыту Европы и развитых стран мира, будут реализовываться по принципу «одного окна».

В целом, системные меры в сфере повышения качества оказания государственных услуг позволили на две трети сократить уровень бытовой коррупции. Необходимо отметить, что прогресс в сфере оказания государственных услуг и повышение удовлетворенности населения качеством их оказания в Казахстане подтверждаются и международными оценками. Так, в рейтинге ООН по развитию «электронного правительства» Казахстан занял 33-е место из 190 стран мира, в рейтинге легкости ведения бизнеса Всемирного Банка - 36-е место из 190 стран.

Таким образом, планомерная реализация актуальных задач антикоррупционной политики, определенных Президентом Казахстана - Лидером Нации Н.А. Назарбаевым, позволило на сегодняшний день сформировать действенную модель антикоррупционной политики.

В ее основании заложены антикоррупционная идеология Лидера Нации, постоянно совершенствуемое антикоррупционное законодательство, институциональное обеспечение (субъекты противодействия коррупции, включая уполномоченный орган по противодействию коррупции), стратегически выверенное концептуальное обоснование (Антикоррупционная стратегия), многоуровневое планирование антикоррупционных мероприятий (План мероприятий по реализации Антикоррупционной стратегии, ведомственные и региональные антикоррупционные планы).

Казахстанская модель противодействия коррупции направлена на системное реформирование всей вертикали государственной власти посредством модернизации и этизации государственной службы, правоохранительной и судебной систем на принципах верховенства закона, открытости, прозрачности и подотчетности, клиенториентированности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Назарбаев Н.А. Послание Президента страны народу Казахстана: Казахстан-2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев// Казахстанская правда.1997, 11 октября – С.1-3.

2. Программа Президента Республики Казахстан от 20 мая 2015 года «План нации - 100 конкретных шагов».

3. Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015–2025 годы. // http://kyzmet.gov.kz/ru/kategorii/antikorrupcionnaya-strategiya-respubliki-kazahstan-na-2015-2025-gody

4. Закон РК от 18.11.2015 «О противодействии коррупции» / http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410

5. Смагулов А.А. Особенности борьбы с коррупцией В Республике Казахстан // Вестник Уральского института экономики, управления и права. - 2015, № 2.- С. 72-75.

6. Майдырова А. Б., Муксимов С. С. Совершенствование процесса оказания государственных услуг в Республике Казахстан. Научная монография. – Астана: Акад. гос. упр. при Президенте РК, 2015. – 211 с.

Шарипов Ш.М.
з.ғ.д., профессор
Қазақ ұлттық аграрлық университеті

Нурмаханова Ж.М.
аға оқытушы
Қазақ ұлттық аграрлық университеті

ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТЕГІ ЗАҢДЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация. *В данной статье рассматривается роль и значение прокуратуры в процессе формирования современного казахстанского правового государства и гражданского общества.*

Ключевые слова*: правонарушение, независимость, прокурорский надзор, Конституция, прокуратура, реформа.*

Аннотация. *Мақалада қазіргі уақыттағы қазақстандық құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамды қалыптастыру үдерісіндегі прокуратураның рөлі мен маңызы қарастырылады.*

Кілт сөздер*: правонарушение, независимость, прокурорский надзор, Конституция, прокуратура, реформа.*

Annotation. *This article discusses the role and importance of the Prosecutor's office in the process of formation of the modern Kazakhstan legal state and civil society.*

Keywords: *offense, independence, Prosecutor's supervision, Constitution, Prosecutor's office, reform.*

Әлемдік қауымдастықтың толыққанды мүшесі, тәуелсіз Қазақстан Республикасы, Ата заңы – Конституциясында демократиялық, құқықтық, әлеуметтік мемлекеттілікті қалыптастыруға бет алып, құқықтық жүйесін өркениетті елдердің алдыңғы қатарлы тәжірибесін, сондай-ақ өзінің де оңтайлы әрі сәтті ұйымдастыру жолдарын елеп- ескеріп, конституциялық және сот-құқықтық реформалар арқылы іске асырып келеді.

Қалыптасып қалған құқықтық жүйедегі прокурорлық қадағалаудың рөлі орасан зор. Олай деуіміз, құқықтың негізгі қайнар көзі –заң болып есептелетін, құқықтық (романо-германдық) жүйенің құрамдас бөлігі болуымызда. Екіншіден, ел ішіндегі заңдылық режимін қамтамасыз ету бұл құқықтық мемлекеттің басты міндеттерінен боп табылады.

Тәуелсіздік жылдары ішінде прокурорлық қадағалау да жүргізілген реформалардың нәтижесінде өзгерістерге тап болды.

30.08.1995 ж.қабылданған кезекті екінші Конституциямызда «тергеуді сот пен прокуратурадан бөлек шығаратын» норма ойластырылды (сол кездегі 84 бап). Осының нәтижесінде жаңарған тәуелсіз Қазақстанның прокуратурасының қызметінде заңдылыққа жоғары қадағалау басымдық ететін бағыт боп саналды. Ел ішінде дербес тергеу органы, сол жылдарғы мемлекеттік тергеу комитеті қызмет атқарды,

«Прокуратура туралы» 1992 ж. заңнан гөрі 21.XII 1995 ж. қабылдаған заң күші бар Президенттің «Прокуратура туралы» Жарлығы, бұл органның дербестігін ұлғайтып, заңдардың дәл және біркелкі қолданылуына жоғары қадағалау жүргізу миссиясын бекітті.[1]

Прокурорлық жүйені біркелкілендіру, онда мамандандырылған прокуратураларды (әскери, табиғатты қорғау, көлік, т.б.) ұйымдастыру арқылы, заңдылыққа жоғары қадағалаудың тиімділігі мен сапасын көтеру көзделді.

Жоғарыда айтылғандай, прокуратура заңдардың, Президент актілерінің және өзге де нормативтік актілердің Конституцияға сәйкестігін жоғары қадағалайтын орган болғанымен, Конституцияда (83 баптың сол кездегі мәтінінде) «Прокуратура туралы» (кейін, 09.08.2010ж. заң нысанына айналған) Заңда орын алған бұл норма өкінішке қарай, одан әрі жетілдірілмеуіне байланысты нақты ешбір іске аспай келді, бір сөзбен айтқанда, 1996 ж.(қолданысқа енген, 2017 жылға дейін заңға (немесе заңдарға) наразылық енгізу жөніндегі прокурорлық тәжірибе қалыптасқан жоқ.

Нәтижесінде, 30 маусым 2017 ж.қабылданған, кезекті «Прокуратура туралы» Заң прокурорлық қадағалауды елеулі түрде шектейді. Яғни, прокуратура, тек заңнан төмен актілердің ғана Конституцияға, заңдар мен Президент актілеріне сәйкестігін жоғары қадағалайтын боп тағайындалды. Есесіне, прокуратура жүзеге асыратын қылмыстық қудалаудың мемлекеттің атынан жүргізілетіндігі нақтыланды.

Осы тұста қадағалауға беріліп отырған «жоғары » мәртебесі лайық па, оның бүгінгі заңдағы ауқымы сондай мұрсат бере ме –деген сауалдардың тұрары анық.

Ендеше, осының төңірегіндегі өз пікірімізге тоқталар болсақ, әрине, «Заңдылықтың сақталуын жоғары қадағалау» (Конституциясының 83 және заңның 1 бабы) мәтініне жүгінсек, жоғары қадағалаудың пәні ең әуелі –заңның өзі болуы тиіс. Яғни, тавтологиялық көрінісіне қарамай, «Заңның заңдылығы» өзекті демекпіз.

Осыған орай, прокурорлық қадағалау «жоғары қадағалау» мәртебелі болсын десек, мұндай қадағалаудың нысанасы – заңның болғаны абзал. Сәйкесінше, Конституцияға қайшы немесе сәйкес келмейтін заңдарға қатысты прокурорлық ден қоюды ойластыру қажет. Біздің ойымызша, «конституциялық емес» заңдарда анықтаған күнде, Бас прокурор мәселені ҚР Конституциялық кеңесінің алдына, яғни «конституциялық емес» -деп тану, сәйкесінше осындай бастаманы жасауға құқылы болуы тиіс.

Дәл осыған жасалынып отырған акцентіміздің уәжі ретінде жекеленген әрекет немесе шешімдерден туындалатын заңды бұзушылықтардан гөрі, Ата заңға сәйкес келмейтін баққандай заңның қаншалықты қалаусыз салдарларды туғызуы мүмкін, салыстырмалы түрде қарастырсақ, әрине «заңның заңсыздығы» сөзсіз едәуір болары анық.

Сондай-ақ, жаңа заңмен жалпы қадағалаудың да аясы шектелініп, ендігі жерде, прокурорлар тексерісті тағайындау және жүргізу шешімдерін:

1) Физикалық, психикалық және өзге де мән-жайларға байланысты өз құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін қорғауды өзі дербес жүзеге асыра алмайтын адамдардың;

2) Шектелмеген адамдардың қатарының;

3) Егер бұл адамдардың өмірі, денсаулығы Қазақстан Республикасының қауіпсіздігі үшін орны толмас зардаптың алдын алуға қажет болса, адамдардың, қоғамның және мемлекеттің құқықтарын, бостандықтарын және заңды мүдделерін қорғау үшін қабылдайды.

Осыдан, екі ой туындалады. Біріншіден, мұндай ұстаным прокурорларға оңтайлы, яғни, қызмет барысында, тек заңда көзделген тұлғалар мен жағдайларға ғана қатысты жүргізуге сұрыптау болса, екіншіден азаматтардың Конституция бойынша теңдігі принципіне нұқсан келтіріледі.

Қалыптасқан өмірлік тәжірибе және ұлттық менталитетке сай, азаматтар бірінші кезекте, прокуратура органдарына заңды құқықтары, бостандықтары және мүдделерінің бұзылуына байланысты барады, сонда әділдік іздейді.

Ендеше, прокурорлық жоғары қадағалаумен барлық азаматтардың құқықтары тең дәрежеде қамтылғаны жөн.

Заңмен прокурорлық қадағалаудың пәнімен қоса, тәртібінің де нақтыланғаны және реттеле түскені дұрыс. Яғни, қызмет бабын пайдалану, асыра сілтеу, т.б. жол қойылмағаны абзал. Бір сөзбен айтқанда, прокурорлық тексерістердің өздеріне де қойылатын талаптардың күшейтілгені прокурорлардың жауапкершілігін арттырары сөзсіз. Солардың ішінде, прокурорлық тексерістерді рәсімдеу, тіркеу мен тұлғаларын анықтау, тек тексеріс пәніне (затына) кіретін мәселелерді ғана қамту, т.б. көзделген.

Жоғарыда көрсетілгендей, «Прокуратура туралы» заң күші бар, кезіндегі Президент Жарлығындағы прокуратураның жоғары қадағалауын бірінші кезекте Конституцияға бүкіл нормативтік массивтің, соның ішінде ең әуелі заңдардың сәйкес болуын көздеп, жүзеге асыруын еске алсақ, заманында бұл нормаға қатысты қызмет превентивтік бағытпен іске асқанын, яғни Бас прокурордың Парламенттегі өкілі, ондағы жұмыс топтарында (норма шығармашылық) прокурорлардың мүше болуы арқылы қабылдануға жататын заң жобаларын саралап-сараптау жолдарымен, яғни тек, Конституцияға сәйкестігіне байланысты қабылданып келгенін аңғаруға болады. Бұл да құқықтық мемлекетті құрудағы өркениеті жетістіктің бірі еді.

Міне сол тұста «прокурорлық қадағалаудың» толыққанды жоғары қадағалау болғаны рас. Ендеше, бүгінгі прокуратура неліктен заңдарға қатысты жоғары қадағалауын доғаруы тиіс?

Қазіргі уақытта, қазақстандық қылмыстық процесті реформалаудың нәтижесі анық көрініс беруде. Процеске қатысушылардың аясы кеңейтіліп, бірнеше жаңа процессуалдық фигуралар (тұлғалар) енгізілді.Атап айтқанда, қылмыстық қудалау органдары мен лауазымды адамдарының әрекеттері мен процестік шешімдеріне соттық бақылау жүргізетін, сонымен қатар, тергеу әрекеттерін санкциялайтын және мерзімдерді ұзартатын тергеу судьясы, қылмыстық іс бойынша заңдардың қолдануын қадағалауды іске асыратын, сондай-ақ мемлекет атынан қылмыстық қудалауды қамтамасыз ететін процесс прокуроры, қорғалуға құқығы бар куә, сот приставы, медиатор солардан.

Қылмыстық процестегі тараптардың тең құқылығын жетілдіру бағытында да біршама жаңалықтар бар. Айыптаушы мен қорғаушы жақтардың мүмкіндіктері біркелкілендірілді. Яғни, прокурорда аппеляциялық тәртіпте бірінші сатылы соттың үкімі мен қаулысына бұрынғыдайнаразылық емес, өтінішхат беретін болды. Ал, адвокаттың өкілеттіктері кеңейтіліп, ол «Заң көмегін көрсету үшін қажетті нәрселерді, құжаттарды, мәліметтерді, сондай-ақ өзге де деректерді жинауға және ұсынуға, т.б. құқылы болды.»

Тергеу әрекеттерінің жүйесінде «жасырын тергеу әрекеттері» атауымен ілгері «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Заңда болған он іс- шараның енгізілуі орын алды. Оларды жүргізу нәтижесі хаттамаланып, іске дәлелдеме ретінде жіберілетін болды.

Сот жүйесі тиімділеніп, үш сатылы: бірінші, аппеляциялық және кассациялық тәртіптерде істерді қарау және қайта қарау енгізілді. ҚР Президентінің 10.01.2018ж.№620 Жарлығымен тергеу әрекеттерін санкциялауды сот жүйесіне түбегейлі өткізу мен қылмыстық қудалауда соттық бақылауды күшейту нақтылана түсті.

Қылмыстық процестік Заңда процестік келісім жасалған істер бойынша іс жүргізу қарастырылды. Ол кінәні мойындау туралы мәміле нысанында және ынтымақтастық туралы процестік келісім түрінде жасалатын болды.

Түптеп айтқанда, прокуратураның қылмыстық процесте қадағалаудан гөрі, қылмыстық қудалауды басымдық рөлге ие болып шықты. Ал, осының өзі демократиялық, құқықтық мемлекетке тән құбылыс па? Ойланарлық тұстары көп, әрине...

Прокуратура қызметін іске асырып, заңды бұзушылыққа қарсы тұруында, бірден-бір құралы қадағалау және ден қою актілерін шығарып тұрады. Осы орайда, заңды бұзушылыққа неғұрлым тиімді қолданылып келінген «ұйғарым» және «прокурорлық актілерді мәжбүрлеп орындату » нормаларының жаңа заңда түсіп қалуы түсініксіз. Сондай-ақ, наразылықтың «заңсыз әрекеттерге» (әрекетсіздіктерге) қолданылуы да сынға лайық. Себебі, наразылық бойынша, оның орындалуын күнтізбелік 10 күн беріледі.

Міне осы және тағы басқа да «Прокуратура туралы» жаңа заңдағы, біздің пікірімізше, «сәйкессіздіктер» (немесе сәтсіз көріністері) ойлануға жататын тұстары болса керек.Ендеше, кезектегі реформалар осы айтылған пікірлерді қойнауына алса құба-құп болар деген үміттеміз.

Прокурорлық қадағалаудың басты, әрі негізгі міндеті-заңдардың, Президент пен Үкімет актілерінің, өзге де нормативтік-актілердің Конституцияға сәйкестігін жоғары қадағалаумен байланыстырылса, ол құқықтық мемлекетке тән құбылыс болары сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Назарбаев Н. Ой бөлістім халқыммен /Н.Назарбаев. - Алматы: Мектеп, 2006. - 248 б.

2. Назарбаев Н. Қазақстан халқының азаматтық таңдауы - тарихи зерде, ұлттық татулық және демократиялық реформалар. Қазақстан халықтары Ассамблеясының IY сессиясындағы баяндама – /Н.Назарбаев. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 70 б.

3. Ұлтаралық келісім – Қазақстан Республикасының индустриалды –экономикалық қарқынды дамуының кепілі. Аймақтық ғылыми-практикалық конференция материалдары. 23 сәуір 2012 ж. – Тараз: Тараз университеті. - 2012.

4. Жумагулова Ш.Б. Бірлігіміз жарасқан / Ш.Б.Жумагулова //Мектептегі кітапхана. – 2014. - No 6. – 34 б.

5. Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру**.** Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазан.

Шарипов Ш.М.
Қазақ ұлттық аграрлық университеті,
«Құқық» кафедрасының
профессоры, з.ғ.д.

Укибаева Қ.Е.
оқытушы, заң ғылымының магистрі

АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ – ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа. *Адам құқықтарының қорғалуы тетіктерінің бірі қылмыстық-процестік құқық болғандықтан және қылмыстылықтан, сондай-ақ қылмыстық құдалаудан адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау бірдей көзделуі тиіс. Осыған орай, мақалада заңнамада қол жеткен жетістіктермен қоса, әлі де жетілдіре түсетін тұстарына көңіл бөлінген. Қылмыстық-процестік заңды өзгертуге тиіс тың ұсыныстар келтірілген.*

Анотация. *Одним из механизмов защиты прав человека является уголовный процесс. Защита прав и свобод человека и гражданина от преступных посягательств, а также от уголовного преследования должны осуществляться в равной степени. В этой связи в статье отмечены положительные сдвиги в законодательстве Вместе с тем, авторами высказаны ряд предложений по улучшению действующего уголовно-процессуального законодательсвта по вопросам защиты прав, свобод и законных интересов участников уголовного процесса.*

Annotation. *One of the mechanisms for the protection of human rights is the criminal process. Protection of the rights and freedoms of a person and a citizen from criminal encroachment, as well as from criminal prosecution should be equally carried out. In this regard, the article noted positive developments in the legislation. At the same time, the authors made a number of proposals to improve the existing criminal procedure legislation on the protection of the rights, freedoms and legitimate interests of participants in criminal proceedings.*

Сонау XX ғасырдың орта шенінде – ақ, анығырақ айтсақ, екінші дүние жүзілік соғыс аяқталғаннан бері, жалпы халықаралық құқықты унификациялау үрдісі нәтижесінде, оның басты лейтмотивті – адам құқықтарының концепциясы жасалынды. Оның астарында қабылданған бірнеше халықаралық конвенциялар, шарттар мен келісімдер адам мен азаматтың іргелі құқықтарын сақтау мен қорғауды көздеді.

Өркениетті елдер мен мемлекеттер аталған адам құқықтарының Концепциясына негізделген заңнамасы мен тәжірибесін реттеп, соның ішінде қылмыстық құдалаумен байланысты саясатында, басымдық рөлдегі халықаралық құжаттармен сәйкестендіру үдерісін жалғастырды.

Адам құқығының пәлсапасы мен іргелі демократиялық принциптерге негізделген (кінәсіздік жорамалы; әділсоттылыққа құқық; айыпкерге қорғану құқығын ұсыну; мәжбүрлеу шараларын қолданарда сәйкесінше кепілдіктерді қамтамасыз ету, т.с.с) құндылықтардың танылуы мен іске асуы көрініс бере бастады.

Кеңес Одағы тұсында, неғұрлым саясаттандырылған сот және құқық қорғау жүйесі, қылмыстық құдалаумен байланысты іс өндірісін (сотқа дейінгі және сотта) объективті жүргізуі мүмкін емес еді. Саяси қуғын сүргінге салу, кінәсіздік презумпциясын тек қағаз жүзінде уағыздап қана қоюмен, керісінше, Вышинскийдің концепциясына лайық: «айыпкердің кінәсін мойындауы – дәлелдердің патшасы» - дегенді үстем қою, кеңестік қылмыстық процестің реакциялық мәні мен мағынасын паш ететін. Сәйкесінше, процестің сайыскерлігі уағыздалғанмен, іс жүзінде айыптаушы жақтың үстемдігі аңғарылап тұратын.

Бұл адамзат тарихындағы тарихи және легислативті (легис – заң, latus – енгізілген, белгіленген) сот өндірісі жүйелерінен өткен көріністер еді.

Дүние жүзіндегі негізгі екі модельдің айырмашылықтары негізінен екі нәрсеге байланысты боп келеді: 1) «объективтікқ ақиқат» принципіне сай дәлелдерді ұйымдастыруға; 2) қылмыстық–процестік билікті бөлісуге, әсіресе осы функциялардың өзара шектелуі мен кімдерге тиесілігіне тікелей қатысты.

Егемен ел, тәуелсіз мемлекет болғалы бері Қазақстанда жүріп жатқан Конституциялық және сот – құқықтық реформалар ескіден (кеңестік тәжірибеден) арылу, жалпыәлемдік өркениеті стандарттарға еліктеу арқылы, демократиялық, құқықтық мемлекетке тән құқықтық жүйені, әсіресе оның құрамдас бөлігі сот және құқық қорғау жүйесін, заңнамасын қалыптастыру мен жетілдіруді көздейді.

Осы жылдардың ішінде, енгізіліп тұрған өзгерістер мен толықтыруларды қоспағанда, үш заңнаманың негізінде қазақстандық қылмыстық процесстің тарихы қалыптасты: 1) Өтпелі кезеңде 1991 – 1997 ж аралығында ҚазССР – нің қылмыстық–процессуалдық кодексі; 2) 13.XII.1997 ж. қабылданған, 01.01.1998 ж қолданысқа берілген ҚР – ның қылмыстық іс жүргізу кодексі; 3) 04.07.2014 ж қабылданған, 01.01.2015 ж қолданысқа берілген қазіргі қылмыстық–процестік кодекс.

Іргелі ғылым әрі құқық саласы – қылмыстық құқыққа қызмет ету басты міндеті, қолданбалы құқық (ғылым) – қылмыстық процестің қылмыстылыққа қарсы күрестің негізгі құралы екені анық. Әрине, одан басқа қылмыстылыққа төтеп берудің – жедел іздестіру, қарсы барлау құралдары екені әйгілі болғанымен, олардың өз кезегінде қылмыстық процеске қызмет ететіні анық.

Елдің Ата Заңы – Конституциясында атап көрсетілгендей, адам оның өмірі мен құқықтары, бостандықтары – құқықтық мемлекеттің ең қымбат қазынасы. Осы тұрғыдан қарастырғанда, қылмыстық процесс ең әуелі қылмыстан зиян шеккеннің (жәбірленушінің, ақы талапкердің) мүдделерін қорғауға бағышталары анық. Бірақ, қылмыстық процессті (заңды) дәл осылай қабылдау, шолақ ұғымды тудырады. Өйткені, қылмыстық процесте кінәлінің де (күдікті, айыпталушы, сотталушы) мәртебесі айқындалып, оған да тиесілі құқықтар қарастырылады. Себебі, ол да осы мемлекеттің азаматы, яғни қымбат қазынасы. Бір қарағанда, бұл құқықтағы парадокстардан. Дегенмен солай, және өркениеті елдегі құқық жөніндегі дау– дамайлар мен қақтығыстар, тек заңның аясында, құқыққа болған құрметпен санасу арқылы іске асуы тиіс.

Аралас қылмыстық процесс (сотқа дейінгі қудалау; соттағы сайыс керлік) ретінде ұйымдастырылған, қазақстандық қылмыстық процесте, жекеше – жариялы және жариялы айыптаумен байланысты істер сотқа дейінгі саты – тергеуден өтері мәлім. Дәл осы сатыда, қылмыстық қудалау басымдық рөлге ие кезеңде, процестің орбитасымен қамтылған тұлғалардың, әсіресе қылмыстық қудалауға түскендерінің құқықтарын барынша қамту мәселелері байқалады. Осыған орай, дамудың кезең–кезеңдерінде жасалынған іс – шаралар, әсіресе заңнаманы жаңалау, өзгерту, толықтыру арқылы қол жеткен жетістіктерде аз емес.

Атап айтқанда, қылмыстық процестің міндеттерінде (ҚПК 8 бабы) тергеуге «бейтараптықты» міндеттеудің өзінде үлкен жаңалық бар. Бұл ілгері заңдарда (кодекстерде ҚазССР; 1997 ж.) болмаған норма. Жаңа қылмыстық– процестік кодексте күдіктінің тұлғасы іспеттес қорғалуға құқығы бар куәнің енгізілуі процестің репрессивтік мәнін азайтумен байланысты жәйт. Әрине, күдіктінің (айыпталушының) құқықтарының аясын кеңейту, соның ішінде қорғаушы алып қорғану құқығын бекемдей түсу, іс өндірісіне алқабилерді қатыстыру, ал жалпы қылмыстық саясатта ізгілендіру, (декриминализациялау), өлім жазасына моратория жариялау, татуластыру институтын, қылмыстық процесті үнемдеу (процестік әрекеттерді азайту, мерзімді үнемдеу), істерді қысқартылған тергеу нысандарында және сотта қысқартылған тәртіпте қарау, т.б. енгізу арқылы қол жеткен прогрессивті жетістіктер аз емес.

Қылмыстық процестегі жәбірленушінің жағдайына байланысты да елеулі өзгерістер байқалады. Атап айтқанда, тараптарды татуластыру, процестік келісім бойынша іс жүзінде жәбірленушіге қатысты диспозитивтік бастама, жәбірленушіге өтемақы қоры т.б солардан деп білуге болады.

Қылмыстық процеске қатысушылардың аясы кеңейтіліп, жаңадан бірнеше процесуалдық фигуралар (тұлғалар) енгізілді. Атап айтқанда, қылмыстық қудалау органдары мен лауазымды адамдардың (тергеушінің, анықтаушының, прокурордың, т.б.) әрекеттері мен процестік шешімдеріне соттық бақылау жүргізетін, сонымен қатар, тергеу әрекеттерін санкциялайтын және мерзімдерін ұзартатын тергеу судьясы, қылмыстық іс бойынша заңдардың қолданылуын қадағалауды іске асыратын – процесс прокуроры, қорғауға құқығы бар куә, сот приставы, медиатор солардан.

Процестегі тараптардың тең құқылығын жетілдіру бағытында – айыптаушы мен қорғаушы жақтардың мүмкіндіктері біркелкілендірілді. Яғни, прокурорда апелляциялық тәртіпте бірінші сатылы соттың үкімі мен қаулыларында бұрынғыдай наразылық емес, өтінішхат беретін болды. Ал, адвокаттың (қорғаушы) өкілеттіктері кеңейтіліп, ол «заң көмегін көрсету үшін қажетті нәрселерді, құжаттарды, мәліметтерді, сондай – ақ өзге де деректерді жинауға және ұсынуға т.б.» құқылы болды.

2018 ж 5 шілдеді №177 – VI «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» ҚР Заңы қабылданып, адвокаттың қылмыстық процестергі орны мен рөлі күшейтіле түсті.

Өркениеті жетістіктердің бірі – заңда дәлелдемелер ретінде жол берілмейтін нақты деректердің нақтылануымен қатар, оған орайластырылған қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жаңадан ашылған мән – жайлар бойынша қайта бастау, сондай – ақ ақтау (реабилитация), қылмыстық процесті жүргізетін

органның заңсыз әрекеттерімен келтірілген зиянды өтеу институттарын қарастырумен байланысты болды.

Тергеу әрекеттерінің жүйесінде «жасырын тергеу әрекеттері» атауымен ілгері «Жедел – іздестіру қызметі туралы» Заңда қарастырылып келген он іс – шараның енгізілуі орын алды. Оларды жүргізу нәтижесі хаттамаланып іске дәлелдеме ретінде жіберілетін болды.

Сот жүйесі тиімділеніп, үш сатылы: бірінші, апелляциялық және кассациялық тәртіптерде істерді қарау және қайта қарау енгізілді. ҚР Президентінің 10.01.2018 ж №620 «ҚР мамандандырылған тергеу соттарын құру туралы» Жарлығымен тергеу әрекеттерін санкциялауды сот жүйесіне түбегейлі өткізу мен қылмыстық қудалауда соттық бақылауды күшейту нақтылана түсті.

Қылмыстық процестік заңда процестік келісім жасалған істері бойынша іс жүргізу қарастырылды. Ол кінәні мойындау туралы мәміле нысанында және ынтымақтастық туралы процестік келісім түрінде жасалатын болды.

Әрине, ҚР Президентінің соңғы жылдардағы халқына Жолдауларында жариялы айыптаудан біртіндеп жекеше айыптауға басымдық беру қажеттігіне нұсқағандығын ескерсек, жәбірленушінің де процеске ынталылығын, біртіндеп оған берілетін құқықтары мен мүмкіндіктерінің аясын кеңейту арқылы күшейтуге болады.

Қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтары мен қоса, өзектісі – қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады. Бұл тұста, жетілген мемлекеттердің тәжірибесі игеріліп, нәтижеде елімізде «Қылмыстық процеске қатысушылардың құқықтарын қамтамасыз ету туралы» Заң қабылданып, оның шеңберінде нақты іс – шаралар қарастырылған. Олардың сақталуы мен іске асуы қылмыстық процесті жүргізуші органдар мен лауазымды адамдардың міндеттері боп саналады.

Мәжбүрлеу, соның ішінде бұлтартпау шараларының қатарына, кепіл, үйқамақ, жақындауға тиым салу енгізілді.

Куәгерлердің қатысуымен жүргізілетін процестік әрекеттер нақтыланып (қарап – тексеру, тінту, жеке тінту), қылмыстық процесте ғылыми – техникалық құралдарды пайдалану кең етек алуда.

Құқықтың қайнар көзі боп табылатын ҚР Жоғарғы Сотының Нормативтік қаулылары, сондай – ақ, Бас Прокурормен қабылданатын нормативтік актілерде, т.б. қылмыстық процестің тәжірибесін кеңейтіп, өрісін ұлғайтуда.

Әрине, әлі де қылмыстық процесті жетілдіре түсуге тиесілі шаралардың аз еместігі анық.

Солардың қатарында, әлемдік тәжірибені, әсіресе имплементациялауға тиесілі кейбір нормаларға қатысты ойларды айтуға болады. Мысалы, сот прецедентін ішінара енгізуге қатысты пікірімізді айтар болсақ, әсіресе қылмыстық жазаны, оның түрі мен мөлшерін белгілеуге қатысты (кейбір жағдайларда) сот прецеденті қолданылса, әділдік (әділсоттылық) прецеденті нығая түсерме еді деген ойдамыз.

Жоғарыда көрсетілгендей, процеске енгізілген тұлғалардың ішінде қорғауға құқығы бар куәнің мәртебесі ҚПК 78 бабында (куәға арналған) қамтылып, бір сөзбен айтқанда, күдікті іспеттес процестік тұлға ретінде қарастырылған. Біздің пікірімізше, қылмыстық процеске дәл осындай атаумен, яғни қорғауға құқығы бар куәнің енгізілуі дұрыс емес. Себебі, біріншіден, мәртебесі бірдей деуге болатын екі тұлғаны бөліп қарастыруға болмайды. Екіншіден, бұл жемқорлыққа себепші фактор болуы мүмкін.

Қылмыстық – процестік заңның дәлелдеуге арналған нормасында, (121 бап) – дәлелдеу істі заңды, негізді және әділ шешу үшін маңызы бар мән – жайларды анықтау мақсатында дәлелдемелерді жинаудан, зерттеуден, бағалаудан және пайдаланудан тұрады – деп көрсетілген. Әрі қарай, 16 – тарауда, осы үдерістердің алғашқы үшеуіне жекеленген талдау (122 – 125 бб.) берілгенімен, дәлелдемелерді пайдалану ұғымы шет қалдырылған. Яғни, дәлелдемелерді пайдалануға түсінік берілмей кеткен.

Дәлелдемелердің қатарындағы заттай дәлелдемелер түсінікті кеңейтіліп, «Қылмыстың оқиғасы жазылған (бейнеленген) техникалық құралдары» - деп толықтырған жөн деп есептейміз. Себебі, тәжірибеде оларды дәлелдеме ретінде пайдалану әдеттегі үрдіске айналған. Екіншіден, дәлелдеме көзі ретінде, олар сәйкесінше тексеруден, бағалаудан өтеді.

Заңға «жасырын тергеу әрекеттерін» енгізу түсініксіз. Дәл осы тұста қылмыстық қудалаудың инквизициялық элементтерімен күшейтілгені айдан анық. Қылмыстық процесті неғұрлым демократияландыру үрдісіне қайшы келеді. Қылмыстылыққа қарсы күресте осы екеуінің: процеспен жедел – іздестіру қызметінің бұрында ынтымақтастығы жарасымды, әрқайсысы өздеріне тән әдіс әрі құралдарымен іске асырып келгені әйгілі.

Сондай – ақ процестік келісімді қарастыру, әсіресе оның «мойындау туралы мәміле нысанын енгізу, қылмыстық процесстің тұғырлы негіздерінің бірі – кінәсіздік презумпциясымен үйлеспесі анық. Әсіресе, ешкімнің де тек өзінің мойындауы негізінде айыпталуы және жазаға тартылуы мүмкін еместігіне қайшы келері сөзсіз.

Қайткенде дамудың және жетілудің шегі жоқ деген аксиомаға жүгінсек, еліміздің қылмыстық процесін түбінде үлгілі үдеріске айналдырмасқа не бөгет?

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексі, 2014 ж. 4 шілдедегі №213-V ҚРЗ.
2. «Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2010-2020 Тұжырымдамасы туралы» 2009 ж. 24 тамыздағы №858 Жарлығы.
3. «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Заңы 2018 ж. 5 шілдедегі № 176-VI ҚРЗ.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGY

Абдуллаева П. Т.,
педагогика және білім беру менеджменті
кафедрасының аға оқытушысы
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Ибрай А. Е.
«Әлеуметтік педагогика және
өзін-өзі тану» мамандығының 4 курс студенті

КІШІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ГЕНДЕРЛІК ТӘРБИЕСІНЕ АНИМАЦИЯ ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ ӘСЕРІ

Резюме. *Авторы статьи попытались раскрыть статью, осмыслить теоретический «образ» гендерного подхода. Рассмотрено использование термина «гендерное воспитание». Для социального педагога статья представляет совершенно конкретный практический интерес.*

Ключевые слова: *гендерное воспитание, гендерный подход, гендерная социализация, мультимедиа, анимация.*

Summary. *The authos of the article tried to disclose it, to comprehend the theoretical «image» of gender approach. The use of the term « gender upbringnig « is considered. For the social teacher, the articly is of very concrete practical interest.*

Key words: *gender upbringnig, gender approach, gender socialization, multimedia, animation.*

Түйін. *Мақала авторлары гендерлік тұғырды теориялық тұрғыдан ашуға тырысты. Сондай-ақ, мақалада "генделік тәрбие беру" терминін педагогикалық-психологиялық әдебиеттерде қолданылуы қарастырылды. Әлеуметтік педагог-тәжірибеші үшін мақала ерекше қызығушылық туғызады.*

Кілттік сөздер: *гендерлік тәрбие беру, гендерлік тұғыр, гендерлік әлеуметтену, мультимедиа, анимация.*

Қоғамда ерлер мен әйелдердің теңдігіне қол жеткізуді көздейтін Қазақстанның заманауи мемлекеттік саясаты жыныс белгісі бойынша кемсітушіліктердің барлық түрлерін еңсеруге, ерлер мен әйелдердің еңбекте, қоғамдық және жеке өмірінде қабілеттерін толық іске асыруы үшін саяси алғышарттар мен қажетті әлеуметтік жағдайлар жасауға бағытталған. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 6 желтоқсандағы № 384 Жарлығында: Отбасын қолдау, нығайту және қорғау, отбасы мен олардың мүшелеріне тәни, зияткерлік, рухани, адамгершілік дамуына қажетті жағдайларды жасау, ананы, әкені және баланы қорғау мемлекеттік отбасылық саясаттың мақсаты болып табылады. Қоғам өмірінің барлық салаларында ерлер мен әйелдердің тепе-тең құқықтарға, пайдаға, міндеттер мен мүмкіндіктерге қол жеткізуі, жыныс белгісі бойынша кемсітушіліктің барлық нысандары мен көріністерін еңсеру мемлекеттік гендерлік саясаттың мақсаты болып табылады. [1]

Осылайша, жас ұрпақты тәрбиелеу сапасына көбіне оның өмірге деген көзқарасы мен қоғам өмірінің түрлі саласындағы мемлекет саясатына қарым-қатынасы байланысты болады.

Бірақ бұл мақсаттарды іске асыру үшін мектеп қабырғасындағы кіші сынып оқушыларымен жұмыс істеу керек, себебі, гендерлік сананың қалыптасуы жүріп отырған кезде, балалар өздерін белгілі бір жыныспен және оның мінез-құлқымен сәйкестендіреді.

Қазіргі замандағы қоғамда болып жатқан түрлі өзгерістер балалардың гендерлік қасиеттерінің өзгертістеріне әкелуде. Бұрын әдетті болған дәстүрлі еркектік қасиеттер мен әйелдік қасиеттердің өзгеріп, аралас типтегі андрогинді тұлғалардың қалыптасуы орын алуда. Бұл қазіргі заман талаптарына, адамның тіршілік әрекетінің өзгеруіне байланысты еркектерде феминдік қасиеттер мен әйелдерде маскулиндік қасиеттердің байқалуынан көрініс табады.

Кіші сыныптағы ұлдар мен қыздардың қарым-қатынас бөлінушілігінің алдын алу, олардың достық қарым-қатынастарын қалыптастыру, қарым-қатынас мәдениеті, бір-біріне құрмет көрсету - Қазақстан Республикасының бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартын жүзеге асыру жағдайында гендерлік тәрбиелеудің маңызды шарттарының бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасының бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартының шеңберінде кіші сынып оқушыларына гендерлік тәрбиелеуді жүзеге асыру үшін жағдай

жасалуы керек. Кіші сынып оқушыларын тәрбиелеуде гендерлік тұғыр мәселесі бойынша нормативтік және психологиялық-педагогикалық әдебиеттерге сүйене отырып, кіші сыныптағы оқушылардың гендерлік қалыптасу ерекшеліктерін ескеру және анимацияны пайдалана отырып, кіші сынып оқушыларын тәрбиелеуде гендерлік тұғыр мәселесі бойынша жұмыс жасау қажет.

«Білім туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2007 жылғы 28 маусымдағы N 546 Қаулысында: «Білім беру мазмұны - жеке адамның біліктілігі мен жан-жақты дамуын қалыптастыру үшін негіз болып табылатын білім берудің әрбір деңгейі бойынша білімдер жүйесі (кешені).

Білім беру мазмұны білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарттары негізінде әзірленетін білім беретін оқу бағдарламаларымен айқындалады.

Бастауыш білім берудің жалпы білім беретін оқу бағдарламалары баланың жеке басын қалыптастыруға, оның жеке қабілеттерін, оқу қызметіндегі оң себептер мен іскерліктерін: негізгі мектептің білім беру бағдарламаларын кейіннен меңгеру үшін оқудың, жазудың, есептеудің, тілдік қатынастың, шығармашылық тұрғысынан өзін-өзі көрсетудің, мінез-құлық мәдениетінің қарапайым дағдыларын дамытуға бағытталған. [2]

Е.Кудрявцева, Н. Ледовскаяның айтуынша, қазір әлеуметтік институт ретінде отбасылық дағдарыс орын алуда. [3]

Ерлі-зайыптылардың өзара қарым-қатынастарын қалыптастырмауы, отбасылық-тұрмыстық міндеттерін бөліп алуы, ерлі-зайыптылардың өзара түсіністігінің және олардың әрекеттері үйлесімділігінің бұзылуына, отбасылық жанжалға, олардың қызметінің тиімсіздігіне, үйлесімсіздікке, ажырасуға әкеледі. Ажырасу – стрессогенділігі жағынан өмірдегі қиын жағдайлардың ішінде басты орынды алады. Ажырасудың және толық емес отбасыларда бала тәрбиелеудің психологиялық салдары – Мен-концепциясының бұзылуы, жыныстық-рөлдік идентіліктің қалыптасуының бұзылуы, құрбы-құрдастармен және отбасымен қарым-қатынастың нашарлауы. Бұл өз кезегінде балалардың санасында отбасылық өмір туралы идеалдардың қалыптаспауына әкеліп соқтырады.

Осылайша, кіші сынып оқуышыларын тәрбиелеуде гендерлік тұғырды пайдалану керек, егер шынайы ерлер мен әйелдерді тәрбиелеуді қаласақ, оған жынысы бойынша берілетін ерекше мүмкіндіктерді анықтауға көмектесу керек деген қорытындыға келдік.

Бүгінгі таңда анимация балалар арасында ең танымалдылыққа ие және еліктіргіш және қызықты сипатта орын алады. Сондықтан, біз өз зерттеуімізде анимацияны қолдану арқылы кіші сынып оқушыларын тәрбиелеуде гендерлік тұғыр мәселесін зерттеуге тырысамыз.

Кіші сынып оқушыларының гендерлік даму ерекшеліктері. Нейропсихологтар В. Д. Еремеева мен Т. П. Хризман өз зерттеулерінде жаңа туылған нәрестелердің миында болатын электромагниттік тербелістерді жазып алған. Жаңа туылған нәресте жастағы ұлдар мен қыздардың миы бірдей жұмыс істемейтініне сенімді болған. [4]

Кіші сыныптағы ер балалар мен қыз балалардың тұлғалық дамуында гендерлік-психологиялық айырмашылықтар жаңа туылған кезінен бастап әртүрлі екендігіне көз жеткіземіз.

Ұлдар

– ересектердің (көп сатылы) тапсырмаларын орындау қиын;
– олар үшін тапсырманың принципі мен мағынасын түсіну маңызды, «қарапайымнан күрделіге дейін» ұғымын түсіну қиынырақ;
– тапсырмаларды байыппен орындайды;
– бірізділікке төзбейді;
– жаңа ақпарат оң жақ жарты шардың (кеңістіктік, интуитивті, эмоционалды түрде) көмегімен талданады.

Қыздар

– жаңа материалды тезірек игереді;
– алгоритм мен ережелерді үйрену оңай;
– жұмысты қайталауға деген сүйіспеншілік;
– ақпараты нақты қабылдайды және толықтай ойластырады;
– үздіксіз оқып үйрену - «қарапайымнан күрделіге дейін»;
– жаңа ақпарат сол жақ жарты шардың көмегімен талданады.

Т.А. Репинаның зерттеуіне сәйкес ұлдары мен қыздары бір-бірінен бөлек тәрбиелеуге болмайды, өйткені табиғатынан берілген жынысқа тән қасиеттер қалыптасуы мүмкін және басқа жыныс үшін өзара сыйластық пен эмпатия сияқты қасиеттер дағдыларды күшейтпестен қалыптаса алмайды. [5]

Сондықтан, бастауыш мектеп жасында тұлғаның өзін-өзі өзектендіруіне қалыптасу шарттарын анықтау қажет, ұлдар мен қыздарды парасатты және достық қарым-қатынасқа ұмтылуға тәрбиелеу, болашақта олардың арасындағы үйлесімді өзара әрекеттестіктің негізі болып табылады. Осы нәтижеге қол жеткізу үшін адамгершілік сезімдер мен қасиеттерді, мінез-құлықтың моральдық мотивтерін, сондай-ақ алынған қасиеттерді және білімді іске асыру үшін қажетті дағдылар мен қабілеттерді қалыптастыру маңызды.

Кіші сыныптағы оқушылардың жас ерекшелік дамуындағы маңызды компоненті - оқу әрекеті, яғни, қыз балалар мен ұлдардың оқу үлгерімі, олимпиадалық жарыстарға қатысу жиілігі, көшбасшылық көзқарастары сияқты сапалық көрсеткіштері . Ұлдар мен қыздардың өзіндік тәртіп, өзін-өзі басқару мен өзін-өзі бағалауымен анықталатын өзін-өзі жөнге салу сияқты көрсеткіштерінде кіргіземіз. Жынысына сәйкес мінез-құлық үлгілерін игеру – кіші сыныптағы оқушыларды *әлеуметтендіру* процесінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Гендерлік әлеуметтену – қоғамда адамға туғаннан бастап белгіленген, әйел не еркек екеніне (яғни гендерлік рөліне) байланыссыз адамның әлеуметтік рөлді игеру үрдісі.

Идентификациясы: 1) сол не басқа белгілер негізінде объектілердің тепе-теңдігін белгілеу; 2) әлеуметтік психологияда өздерінің қасиетін, стандарттарына, құндылықтарына, әлеуметтік пайымдаулары мен рөлдеріне тән игеру негізінде болатын, сол не басқа объектімен, адаммен немесе топпен индивидті теңестіру үрдісі. [6]

Әлеуметтену үрдісі өмір жолының әр кезеңінде әр түрлі өтеді. Мысалы: балалық шақ кезеңінде (әлеуметтенудің алғашқы сатысы) әлеуметтену жанұясы, құрбы-құрдастары, араласатын ортасы яғни мектеп қабырғасындағы достары себебін тигізеді. Бастауыш сынып жасы – айналадағы өзге әлемді баланың өз бойына сіңіре бастау, білім жинақтау, осыларды басымдылықпен игеру кезеңі болып табылады. Бұл жас кезеңіндегі баланың психикасының ерекшелігі - танып-білуге деген белсенділігі. Кіші сынып тобы – балалардың қоғамдық қасиеттерді, гендерлік-рөлдік мінез-құлықты қалыптастыруы үшін ортасы болып табылады.

«Гендер» және «жыныс» – ұғымдарының түсініктері бірдей емес. Жыныс – бұл адамдардың анатомиялық-биологиялық ерекшеліктерін анықтайтын ұғым, яғни оның негізінде адамдарды еркек және әйел деп бөледі. Гендер – бұл өте күрделі әлеуметтік – мәдени құрылым, яғни қоғам қалыптастыратын еркектер мен әйелдер арасындағы рөлдер, іс-әрекеттер, мінез-құлықтар, менталдық, сезімдік сипаттамалар.

Гендерлік тұғыр - [ағылш.gender - жыныс] - жыныстық айырмашылықтың психологиялық сипаттамаларын зерттеу, жыныстық биологиялық түсінікке қарағанда морфологиялық және физиологиялық ерекшеліктер жиынтығы ретінде әлеуметтік гендердің рөлін түсіндіру.

Осылайша, біз ұлдар мен қыздарды әртүрлі тәсілдермен тәрбиелеу керек екеніне сенімдіміз, себебі олар физиологиялық және психологиялық жағынан әртүрлі дамиды, балаларды бір-бірінен бөлектендірмей, балалардағы гендерлік жеке дараландыруды қалыптастыратын қол жетімді түрдегі технологияларды қолдану қажет.

Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы ҚР Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 604 бұйрығы. Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында: Бастауыш білім берудің мақсаты мынадай кең ауқымды дағдылар негіздерін меңгерген білім алушы тұлғасының үйлесімді қалыптасуы мен дамуына қолайлы білім беру кеңістігін жасау болып табылады: ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана білу. [7]

Ұсынылып отырған тұғырды пайдаланудың негізгі артықшылықтары өзгермелілік мүмкіндіктерін кеңейтуге, даму үдерісін даралауға және дифференциациялауға байланысты. Ақпараттық технологиялар оның айқындылығын, тиімділігі мен кері байланыс тиімділігін едәуір жақсарта алады.

Кіші сынып оқушыларына гендерлік тәрбие беруде ақпараттық білім беру технологияларын қолданудың дидактикалық принциптерінің бірқатары қажет. Олардың бірі – мультимедиялық технология принципі. Мультимедиа жаңа бағыт, бұл компьютердің ақпараттың көптеген түрімен жұмысы, оған жоғары рұқсатпен түсті графика, жүгіртпе және аққыш түстері бар динамикалық эффектілер, дыбыстардың дыбысталуы және синтезделген әуеннің дыбыстары, «мультяшкалар», толық түсті видеоклиптер және видеофильмдер кіреді. [8]

Сондықтан біз анимация негізінде кіші сынып оқушыларына арналған гендерлік тәрбие беру мәселесін сынақтан жүргізуді ұйғардық, себебі қазіргі кезде бұл балалар арасындағы қызығушылықтардың кең тараған әдісі.

Анимация қалыптастыруға мүмкіндік береді:

—*эмоционалдық даму* - түрлі оқиғалар, кейіпкерлердің іс-әрекеттері, олардың сезімдері, динамикасының өзгеруі баланың жадындағы оқиғаларды еске түсіруге және оларды есте сақтауға және бала кезіккен жағдайды дұрыс бағалауға көмектеседі.

—*адамгершілік даму* - моральдық талаптарды сақтау. Сюжеттің кейіпкерлері негізінен көрермендер сияқты балалар, яғни, баланы кейіпкердің орнына қойып, онымен не болғанын білу мүмкіндігі бар. Бұл жерде баланы жеке тұлға ретінде тәрбиелеуге, өздерінің әрекеттері үшін жауап беруге үйретуге болады.

—*танымдық даму* - анимацияның сюжеті мәселенің қалай қалыптасқанын, қалай жүзеге асқанын және одан қалай шығуға болатындығын көрсетеді.

Анимацияны қолдану кезінде балалар визуалды көрнекі-бейнелеуді ойлауға ие және оларды қабылдауға сезімтал болып келеді. Бұл кезде бала барлық іс-әрекет саласын белсенді түрде дамытады. Атап айтқанда, көркем және эстетикалық, коммуникативті және әлеуметтену процесінде бала өз халқының әлеуметтік мәдениетін біріктіріп, рухани құндылықтар мен болашақ моральдық нормаларды меңгеруді анықтайтын мотивтерді қалыптастырады.

Алдымен шетелдік өндірістің танымал және кеңінен сатылатын «Барби перизат әлемінде» және «Спанч боб» анимациясын қарастырсақ: Спанч Боб мультфильмінің кейіпкерлерінің барлығы – бұзақылар. Планк – өте кішкентай, әрі қу қызғаншақ кейіпкер. Боб пен Патрик бір-біріне жаман теңеулер көп айтады. Сараң – Мистер Крабс. Жалқаулық – Патрик. Тәкапар – Сэнди. Ашушаң – Сквидвард. Тойымсыздық – Гэри. Жағымпаздық – Спанч боб. Демек, бұл мультфильмде жжағымды кейіпкер жоқ. Шынында да, балалардың бүкіл әлемде көретін ең танымал мультфильмдері балалардың ойы мен қиялына теріс әсер етуі мүмкін! «Спанч боб» мультфильмі танымалдылықтан үшінші орында және баланың психикасы үшін деструктивті болып саналады. «Барби перизат әлемінде» мультфильм мейірімділік, өзара көмек сезімін тәрбиелеуге қолайлы болып көрінеді. Алайда, барлық перизаттар әртүрлі, бірақ олардың дене бітімі бір-біріне ұқсас, атап айтқанда, барлығы – барби. Балалар өте әсерлі болғандықтан, олардың сүйікті кейіпкерлеріне еліктейді. Бұл неврозға әкелетін кемшілік сезімін тудырады.

Отандық анимация балаға әртүрлі мәдени бейнелерді үйретуге бағытталған: қоршаған орта (орман-дары, өзен, шалғындар), таныс кейіпкерлер (үй жануарлары, аң патшалары, жылқылар), қолданыстағы заттар (егін шаруашылық құралдары, домбыра, киіз үй). Бұл қоршаған табиғаттың сұлулығын ашуға, жақсы кейіпкерлерді құрметуге үйретеді. Мысалы: «Құйыршық», «Ер Төстік», « Қарлығаштың құйрығы неге айыр?», «Балдырған» және т.б.

Мультфильмдерді салыстыратын болсақ:

Отандық

– 10-30 минут аралығында көрсетеді;

– баланы әртүрлі мәдени ерекшеліктерге үйретеді: табиғат, сұлулық;

– жақсылық пен зұлымдық ұстанымы айқын көрінеді, ал жамандық төбелесу түрінде емес, орындалатын нұсқаулар түрінде жеңіске жетеді;

– өмірлік сабақ беретін қызықты сюжет;

– көркем, анық, жағымды тіл;

– мультфильм кәсіби актерлер тарапынан дыбысталған;

– агрессия жоқ;

– отандық музыка, күйлер.

Шетелдік

– көру уақыты 40 минуттан 2 сағатқа дейін созылады;

– баланы басқа ұлттың мәдениетіне үйретеді;

– жеңіске қырып-жою арқылы жетеді;

– барлық мультфильмдерде қайталанатын қарапайым, анық сюжет;

– түсіну үшін сөздің мағынасы барынша азайтылады;

– қыз және ұл кейіпкерлерге бір ғана аудармашының дауысы қолданылады;

– аресcия көп;

– шулы, шапшаң музыкалар.

Балалардағы гендерлік мінез-құлықты қалыптастыратынымызды ескере отырып, біз ерлер мен әйелдіктің бейнелері ең айқын көрінетін отандық анимациясының алтын қорына енгізілген мультфильмдерді атап өтсек:

Ұл балалардағы ерліктің бастамасын қалыптастыру:

- «Ер Төстік»
- «Отырарды қорғау»
- «Қанатты барыс»
- «Ордабасы» және т.б.

Қыз балалардағы нәзіктіктің бастамасын қалыптастыру:

- «Қыз Жібек»
- «Баян Сұлу»
- «Біздің жанұя» және т.б.

Балаларға гендерлік тәрбие беруде қолдануға болатын мультфильмдер тізімдемесі:

- Толағай
- Ордабасы
- Қанатты барыс
- Қажымұқан
- Тимур мен Жаник
- Тастүлек
- Жомарт пен сараң
- Бәйдібек би
- Қошқар мен теке
- Мақтаншақ қыз
- Алып піл
- Тұрлыхан
- Әнуар мен Мұса
- Айдahар
- Ер Төстік
- Қиянат пен аманат
- Момын мен Қарақшылар
- Алдар көсе
- Баян-Сұлу мен Қозы-Көрпеш
- Ермағанбет
- Қаражай батыр
- Үш достың ерліктері
- Біздің жанұя
- Аққұс
- Отырар дастаны
- Томпақ батырлар
- Алтын шахмат
- Алтын алма
- Әли мен Айя
- Әке мен бала
- Балдырған
- Қазақ елі
- Ақ қаз
- Құйыршық
- Ертегілер еліне аяхат
- Көк ту мен достар
- Қыз Жібек
- Айжұлдыз
- Шахмат патшалығы
- Ертемір
- Айдар
- Қоңыр қаз
- Увсы
- Жанәділ
- Достар қаласы
- Тігінші мен Ай
- Қарлығаштың құйрығы неге айыр?
- Үш шебер
- Алпамыс батыр
- Жібек шашақ

Қорытынды:

–балаларға гендерлік тәрбие беруде анимацияны қолдану тиімді тәсіл болып табылады;

–анимацияны қолдану тәсілі гендерлік мінез-құлық түсінігін дамытумен қатар, гендерлік көріністердің нормаларын тәжірибеге асырудың нақты деңгейін қалыптастырады;

–гендерлік тәрбие беруде, болашақта қыздар мен ұлдар болашақта өз рөлдерін жақсы түсінуі үшін, көптеген «ортақ» қасиеттерді қалыптастыру қажет: шыншылдық, еңбекқорлық, мейірімділік, әділеттілік, табандылық, үйіне деген сүйіспеншілік.

Бірақ гендерлік қасиеттердің мынандай жинақтары анықталуы керек:

Ұл балаларға	Қыз балаларға
– эмоционалдық тұрақтылық – батылдық – шешім қабылдаушылық – батылдық анықтау – жауапкершілік – жомарттық – қорғаныш сезімдері	– нәзіктік – қамқорлық – қарапайымдылық – ұқыптылық – төзімділік – жанжалдарды бейбіт жолмен шешіуге ұмтылушылық

Кіші сынып оқушылары ересектер әлемін, оның құндылықтары мен мәдениетін түсіне бастайды, әлеуметтік рөлдерді және мінез-құлықты меңгереді. Дамудың көзі, әдетте, айналадағы іс-әрекет болып табылады. Өз іс-әрекеттерінде, бала өзіне маңызды оқиғалар мен фактілерді көрсетіп, өз-өздерін сынап, қоғаммен өзара әрекеттесу үшін баға жетпес тәжірибе жинақтайды.

Сондықтан педагогтар балалардың бойында мына қасиеттерді дамытуға күш жұмсау керек:

- өз жынысына деген жағымды эмоционалды қарым-қатнас
- оған тиесілі мақтаныш сезімі
- тиісті гендерлік ерекшеліктерді мен мүдделерді түсіну
- ер адамдарға (маскулиндік) және әйелдерге (фемининдік) тән бастапқы қасиеттер
- ұлдар мен қыздар арасындағы жақсы қарым-қатынас.

Анимация баланың мінез-құлқы мен іс-әрекет принциптеріне әсер етіп, гендерлік ерекшеліктерді қалыптастыра алады, сондықтан баланың тұлға болып қалыптасу үдерсінде мультфильмдерді сауатты таңдау өте маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасындағы 2030 жылға дейінгі отбасылық және гендерлік саясат тұжырымдамасын бекіту туралы ҚР Президентінің 2016 жылғы 6 желтоқсандағы № 384 Жарлығы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000384

2. «Білім туралы» ҚР Заңының жобасы 2007 жылғы 28 маусымдағы №546 Қаулысы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P070000546_/history

3. Кудрявцева Е.О. Нравственном воспитании детей разного пола в группе сверстников. Дошкольное воспитание, 2003. №9. - С. 21-28.

4. Еремеева В. Д., Хризман Т.П. Мальчики и девочки-два разных мира. Нейропсихологии-учителям, воспитателям, родителям, школьным психологам.-М.: ЛИНКА-ПРЕСС,1998. - 184 с.

5. Репина, Т. А. Проблема полоролевой социализации детей / Т. А. Репина. Москва – Воронеж, 2004. - 300 с.

6. Беркімбаева Ш.К., Қожахметова К.Ж. Гендерлік білім: теориясы мен тәжірибесі: Оқу құралы. Алматы: ҚМҚПИ -2007.- 225 б.

7. Білім берудің барлық деңгейінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы ҚР Білім және ғылым министрінің 2018 жылғы 31 қазандағы № 604 бұйрығы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1800017669/history

8. Абдраманова Г. Б., Таженова С. К. Оқу үрдісінде мультимедиа технология-ларын қолдану // Молодой ученый: 2015. №7.1.- С.8-9.

Альмурзаева Б.К.
п.ғ.к., доцент
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
E-mail: bibigul.almurzae@mail.ru

Капина Э.А.
аға оқытушы, пед.магистрі
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
E-mail: kapina.e78@mail.ru

СЫНИ ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ- ОҚУШЫЛАРДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙЛАУЫН ДАМЫТУ ҚҰРАЛЫ

Түйін: *Мақалада сыни тұрғысынан ойлау технологиясының мазмұны сипатталады және аталған технологияның оқушылардың шығармашылық ойлауын дамытуда негізгі құралы болатыны айтылады.*

Түйін сөздер: *Жаңару, дамыту, сыни тұрғыдан ойлау, шығармашылық дамыту.*

Резюме: *Данная статья раскрывает результативность влияния технологии критического мышления на развитие творческого мышления у обучаемых.*

Ключевые слова: *Обновление, развитие, критическое мышление, творческое развитие.*

Summary: *This article to reveals the effectiveness influences technology of critical thinking on development creative thinking at students.*

Keywords: *Update, development, Critical thinking, creative thinking, students.*

Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартында “Қазіргі кезеңдегі білім беру сапасы оқушылардың түрлі қызметтер саласындағы проблемаларды өз бетінше шешу мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін қалыптасқан негізгі құзыреттілік түріндегі білім беру нәтижелерінің жетістіктерімен түсіндіріледі”, делінген. Білім, білік дағдыларды меңгертуден құзыреттіліктерді қалыптастыруда, құзыреттіліктер түрінде күтілетін білім беру нәтижелерін білім сапасына бақылау жасаудың тәртібі қарастырылады. Білімнен құзыреттілік қағидасынан негізделген жаңаша оқыту технологиясы оқушылардың танымдық қызметтерінің заңдылықтарына оқудағы құндылық бағдарға, яғни оқушының зерттеушілік, шығармашылық және рухани адамгершілік қызметтеріне негізделген технологияға айналуы тиіс.

“Қазіргі заманға жастарға ақпараттық технология мен байланысты әлемдік стандартқа сай, мүдделі жаңа білім беру өте қажет”, - деп елбасы атап көрсеткендей, жаңа технологиялық әдіс-тәсілдерді мектеп өміріне енгізу, оны әр пән мұғалімінің тиімді пайдалана білуі бүгінгі таңда білім сапасын арттырудың бірден-бір жолы.

Мемлекетіміздің білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған бағдарламасының қабылдануы білім саласындағы үлкен жаңалық. Білім беру жүйесінен күтілетін нәтижелердің бірі – «өмірлік білімнен баршаға өмір бойы игерілетін білім». Бұл өмірдің әртүрлі талқысынан сүрінбей өту, тұлға ретінде дамуы үшін адамға білім қай жаста қажет екенін әр адам өз өмірі барысында үздіксіз білім алуға тиіс екенін айқындай түседі. [2, 21]

Қазіргі оқыту барысында қолданып жүрген көптеген технологиялар жеке тұлғаның жетілуіне оқыту тиімділігінің негізін құруға бағытталған, соның ішінде “сыни тұрғысынан ойлауды дамыту” технологиясының түрлі стратегиялары оқушының жеке тұлға ретінде қалыптастыруға зор ықпалын тигізеді. Бұл технология оқушының еркін сөйлеуіне, пікір алмасуына, достарының ойын тыңдауға, проблеманы шешу жолдарына бағыттайды. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясына негізделген сабақтар материалды жан-жақты және тереңірек ашуға, балаларға бағыт-бағдар беріп, әсер етуге септігін тигізеді.

Сыни тұрғысынан ойлау— бұл ақпарат пен ойдың бірігіп алудың шынайы тәсілі. Ақпаратты алу ғана емес, сонымен қатар алған ақпаратты сыни тұрғыдан бағалап, ой елегінен өткізу арқылы қолдану.

Сыни тұрғысынан ойлау – бұл қиын тапсырманың шешімін табу үшін жасалатын дұрыс шешім. Сол шешімге сенудің бірден бір жолы.

Сыни тұрғысынан ойлау-оқушының дұрыс ойлануына жасалатын ой моделі және ой әрекетінің қызметі.

Сыни тұрғысынан ойлау— шығармашылық ойлауын дамытатын ең маңызды бағыт.

Д. Клустердің ойынша сын тұрғысынан ойлаудың 5 қыры бар:

- Бірінші-бұл өз бетімен ойлау;
- Екінші-бұл ойын қорыту;
- Үшінші-бұл проблемалық және сол ойын бағалай білуі;
- Төртінші-бұл ойын дәлелдеуі;
- Бесінші-сын тұрғысынан ойлаудың өзі әлеуметтік ойлау болып табылады (өмірмен байланысты).

Сыни тұрғысынан ойлау технологиясы анықтағандай 6 компоненттен тұрады.

Сыни ойлаушы:

- Өз ойын қалыптастыра біледі;
- Әртүрлі ойлармен санасып, өз ойын дәлелдеуге тырысады;
- Тақырып бойынша мәселені шеше алады;
- Дәлелді пікірталас құра алады;
- Бірлескен жұмыстан түбегейлі шешім шығаруды толықтай құптайды;
- Кезкелген сұрақтың шешімін табу үшін адамның қабылдауының өзі көптеген факторлардың әсерінен болатынына түсінеді және бағалай біледі.

Сыни тұрғысынан ойлау технологиясының негізгі белгілері:

- Осы технологияның мақсаты-оқушылардың ойлау дағдыларын, оқуда ғана емес тұрмыстық өмірде де(толық түбегейлі шешім қабылдауға, түрлі жағдайттардың қыр-сырын білуге, ақпаратпен жұмыс жасауға және оны талдай алуына) дамыту;

Сыни тұрғысынан ойлау технолгиясының негізі— сабақтың үшбағыттық құрылымында:

- Ой шақыру;
- Ойлау;
- Кері байланыс;

Ой шақыру тапсырмалары:

- Өтілетін (оқытылатын) материал бойынша оқушылардың білімдерін жаңарту, не болмаса естеріне түсіру;
- Өтілетін материалға деген оқушылардың қызығушылығын ояту;
- Өтілетін тақырыпты оқушылардың өздері анықтауға мүмкіндік беру;

Ойды жүзеге асыру үшін берілетін тапсырмалар—

- Өтілетін тақырыпты белсенді меңгеруіне жағдай жасау;
- Өткен тақырып пен жаңа тақырыпты байланыстыра білуге жағадай жасау;

Кері байланыстың тапсырмалары –

- Өтілген тақырып бойынша өз ойын қорытуға көмек беру;
- Келесі тақырыпты өз бетімен анықтауға көмек беру;

Сыни тұрғысынан ойлауды дамытудың түрі мен құралдары:

- Тақырып бойынша жинақ;
- Мәтіндер талдауы;
- Түрлі көзқарастағы тапсырмалар құрастыру;
- Ұжымдық пікірталас;
- Топпен және жұппен жұмыстардың әр түрі;
- Дебаттар;
- Пікірталастар;
- Оқушылардың жазба жұмыстарын жариялау;

Сыни тұрғысынан ойлау жазба жұмыстары (оқушылардың жазған «Эссе», «5 жолды өлең» жинап отыру.

Сыни тұрғысынан ойлау технологиясындағы мұғалім ролі:

- Оқушыларды анықталған бағытқа бағыттау;
- Түрлі пікірлермен бетпе – бет келеді;
- Өз бетімен дұрыс шешім шығаруға жағдай жасайды;

- Оқушыларға өз беттерімен шешім шығаруға мүмкіндік береді;
- Қалыптасқан танымдық ішкі жағдаяттарды дайындайды;

Сыни тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасы әлемнің түкпір-түкпірінен жиылған білім берушілердің бірлескен еңбегі. Тәжірибені жүйеге келтірген Джейнни Л. Стиль, Куртис. С, Мередит, Чарльз Темпл. Жоба негізі Ж.Пиаже, Л.С.Выготский теорияларын басшылыққа алады.Мақсаты барлық жастағы оқушыларға кез келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға біздің елімізде Джордж Соростың ашық қоғам институты, «Сорос-Қазақстан» қоры арқылы келген бұл технология орыс және қазақ тілдерінде мектеп тәжірибелеріне ене бастады.»Сыни тұрғысына ойлау» ұғымын белгілі бір идеяларды қабылдай отырып, оның неге қатысты екенін зерттеу, оларды жеңіл септикалық ойларға қарсы қоя білу, салыстыра алу, сол идеяларға қарсы көз қарастармен тепе-теңдікте ұстап зерттеу, оларға сеніммен қарау деп түсіндіреді авторлар. [1, 18]

Сыни тұрғысынан ойлау деңгейіндегі ойлау тек ересек адамдарға, жоғары сынып оқушыларына ғана тәндеп ойлау аса дұрыс түсінік емес. Жас балалардың да бұл жұмысты дұрыс ұйымдастырған жағдайда өз даму деңгейіне сәйкес ойы шыңдалып, белгілі бір жетістіктерге жетері сөзсіз.

Сыни тұрғысына ойлау оқушыларды тынымсыз ізденімпаздылыққа баулиды. Баланың еркін де терең ойлауына, үздіксіз жұмыс жасауына жол ашады. Оқушының ізденісі жеміссіз болмақ емес. Дәстүрлі білім беру кезіндегі оқушыны сын тұрғысынан ойлайтын оқушымен салыстырғанда нәтижесі жақсы болды. [1, 8]

Сыни тұрғысынан ойлауды үйрету үшін мына төменгі шаралар орындалуы шарт:

1. Сыни тұрғысынан ойлауды тудыру үшін уақыт керек:
2. Оқушыларға ойланып-толғануға, ойын ашық айтуға рұқсат беру:
3. Әртүрлі идеялар мен пікірлерді қабылдау:
4. Үйрену барысындағы оқушылардың белсенді іс-әрекетін қолдау:
5. Кейбір оқушылар түсіп қалған қолайсыз жағдайларды әжуаға айналдырмау:
6. Оқушылардың бір-бірінің жауабына жасаған сынының дәлелді, дәйекті болуын талап ету:
7. Сыни тұрғысынан ойлауды бағалау:

Ал оқушылардан осыған байланысты:

- Сенімділікпен жұмыс жасау
- Бар ынтасымен оқуға берілу
- Пікірлерді тыңдау, құрметтеу

Тек сонда ғана олар:

- Мен осы мәселе туралы не ойлаймын?
- Өз пікірін ашық білдіруді талап ету қажет
- Осы мазмұннан алған ақпарат менің бұрынғы осы мәселе туралы білетініме сәйкес пе?
- Осы ақпаратты үйрене отырып мен бірдеңе жасай аламын ба?

Маған бұл жаңа ойлар, идеялар қаншалықты әсер етті? Деген сауалдар төңірегінде ойлауға үйренеді. [3, 91]

Сыни тұрғыдан ойлауды шыңдау жеңіл міндет емес. Дегенмен сыни тұрғысынан ойлауды дамытатын оқыту жағдайлары мен әдістері бар. Сыни тұрғысынан ойлау тәжірибесі болуы үшін мүмкіндік пен уақыттың қажеттілігі оқушылардың ойлауына рұқсат ету, оқу үрдісіне белсенді қатысқан оқушыларды мадақтау, пікірлерін дұрыс қалыптасуға көмектесу, сыни тұрғысынан қарастырылған мәселелердің құндылығын білдіреді. Оқушыларды біртіндеп сыни пікірлерін дұрыс айтуға, мәселені нақтылы шешуге үйретеді. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясы- оқушылардың шығармашылық ойын дамытудың басты құралы екені сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Өстемірова К., Айтбаева А. Қазіргі білім беру технологиялары.- Алматы, 2002 ж .
2. Қозыбай А., Жексенбаева Н. Кәсіптік білім беру жүйесіндегі оқыту технологиялары. – Алматы, 2014ж.
3. Дүйсенбаева А.Қ. Педагогикалық менеджмент – Алматы, 2015 ж.

Аязбекова Б.К.
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің аға оқытушысы,
Қарағанды қ., e-mail: b.ayazbekova@mail.ru

Ибраева А.С.
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің аға оқытушысы,
Қарағанды қ., e-mail: aimanibraeva@mail.ru

Тлеужанова К.Т.
Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің аға оқытушысы,
Қарағанды қ., e-mail: 84kenje@mail.ru

ЕРТЕ ЖАСТАН ШЕТЕЛ ТІЛДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін: *Берілген мақалада авторлар мектепке дейінгі және кіші мектеп жасындағы балаларды шетел тіліне ерте жастан оқытудың ерекшеліктерін қарастырады. Ерте жастан шетел тіліне оқыту – бұл ең алдымен баланы тәрбиелеу мен дамытуға бағытталған ойын әрекеті, баланы әлеуметтендіру әдісі, сонымен қатар, жеке ерекшеліктерін ескеру арқылы баланың әлеуетін айқындау мақсатын көздейтін үдіріс.*

Резюме: *В данной статье авторы рассматривают особенности раннего обучения иностранному языку детей дошкольного и младшего школьного возраста. Раннее обучение иностранным языкам - это, прежде всего игровая деятельность, направленная на развитие и воспитание ребёнка, это способ социализации малыша, а также процесс, целью которого является раскрытие потенциала ребёнка с учетом его индивидуальных особенностей.*

Summary: *In this article the authors consider the features of early foreign language training of children of preschool and primary school age. Early learning of foreign languages - is primarily a game activity aimed at the development and education of the child, it is a way of socialization of the baby, as well as the process, the purpose of which is to unlock the potential of the child, taking into account its individual characteristics.*

Мемлекет басшысы, Ұлт Көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында көрсетілгендей «… болашақта мемлекеттің жетістігі оның табиғи байлықтарымен емес, оның халқының бәсекеге қабілеттілігімен анықталады. Сондықтан әрбір қазақстандық азамат біздің ұлтымызды 21 ғасырда одан да күштірек болуына септігін тигізе алатындай сапаға ие болуы керек. Компьютерлік сауаттылық, шетел тілдерді білу, ой өрісі кең сияқты факторлар жақын арада анықтаушы факторлар болады. Болашақ он жылда біздің өмір сүру салтымыз, жұмыс, тұрмыс, демалыс, адами қарым-қатынас – осының барлығы үлкен өзгерістерге ұшырайды. Осының барлығына біз дайын болуымыз керек. Сондықтан ашық және басқалардан тек жақсыны ғана алуымыз керекпіз…». Берілген факт Қазақстан Республикасында 2011-2020 жылдарға білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасының мақсаттарында ескерілген [3].

Бұл бағдарламаны жүзеге асыру шетелдік тәжірибені есепке ала отырып Қазақстанда шетел тілдерін ерте жастан оқыту тәжірибесінің бірыңғай жүйесін келтіруге; шетелдік білім берудің үздіксіздігін және білім беру бағдарламасының бірізділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді; мемлекеттің интеллектуалды әлеуетін дамытудың факторы ретінде көптілді тұлғаны калыптастырудың жоғары сапасы мен тиімділігін қамтамасыз етеді. Жоғарыда айтылғандардың барлығы шетел тілдерін ерте жастан оқыту мәселесін оқу мен шешудің өзектілігін артады.

Шетел тілдерін ерте жастан оқытуға арналған бірыңғай әдістемелік платформаның жоқтығы мектепке дейінгі және орта білім беру мекемелерінің шетелдік оқыту бағдарламаларын отандық шетел тілдерді оқыту жағдайларымен сәйкестендірмей өздігінен таңдауларына еліктірді. Мектепке дейінгі және бастауыш мектептерде шетел тілдерін оқыту сапасына теріс әсерін тигізетін жағдайды көптілді білім беру аясында ерте жастан оқытуды қамтамасыз ететін кадрлар құрамының жетіспеушілігі күрделендіреді. Сондықтан оқу үрдісіне жекеше әдістерді қолдану емес, жаңадан әдістемелік шешім ретінде шетел тілдерді ерте жастан оқытудың ғылыми-дәлелденген технологияларын құрастыру және оны әдістемелік қамтамасыз ету керек деп ойлаймыз.

Мектепке дейінгі жаста ересек адам бала үшін тек қана жаңұя мүшесі ғана емес, сонымен қатар қоғамдық функцияны атқаратын кісі ретінде болады. Баланың сондай функцияларды атқарам деген ынтасы оның шынайы өмірдегі мүмкіндіктеріне қарама-қайшы келеді. Бұл қарама-қайшылық мектепке дейінгі жастағы іс әрекеттердің жетекші түрі ретінде ойын арқылы даму көмегімен шешіледі.

Алты жастағы балалар ойын басталмас бұрын өз рөльдерін бөле алады және сол рөльге сәйкес өздерін ұстай алады. Ойындық өзара әрекеттесу алынған рөльдің мазмұны мен дауыс ырғағына сәйкес келеді. Шынайы өмірдегі сөздері рөльдік сөздерден ерекшеленеді. Балалар әлеуметтік қатынасты игере бастайды және үлкен кісілердің әр түрлі әрекеттеріндегі бағынушылықты түсінеді, кейбіреулері оларға ұнаса, басқалары ұнамайды. Ойын барысында балалардың әрекеттері алуан түрлі болады. Баланың бойындағы барлық қасиеттерді дұрыс қолдану үшін балаларды мектептегі және уйдегі жұмыстарға тезірек баулу керек, оларды оқуға, ұқыпты, да шыдамды болуларына үйрету керек.

Балалардың бейнелеу қызметі дамиды. Бұл жаста бала белсенді сурет салады. Бір жыл ішінде балалар екі мыңға жуық суреттер салады. Суреттер мазмұны жағынан алуан түрлі болады: мысалы балалардың өмірдегі әсерлері, ойдан ойлап тапқан жағдайлар және фильмдер мен киноларға деген суреттемелер. Әдетте суреттерде әр түрлі обьекттердің жүйелік бейнелері болады, сонымен қатар олар композициялық өзгешеліктермен ерекшеленеді. Суреттердің сюжеттік маңызы пайда болады; өте жиі қайта қайта қайталанатын немесе сәл өзгерістері бар сюжеттер кездеседі. Суреттердегі адамның бейнесі егжей-тегжейлі және үйлесімді болады. Суретке қарап бейнеленетін адамның жыныстық ерекшелігі мен эмоционалдық жағдайын байқауға болады.

Мектептегі кіші жастағы балалардың даму қоры өте зор. Оларды анықтау және тиімді пайдалану – жас ерекшелік пен педагогикалық психологияның аса маңызды тапсырмаларының бірі. Баланың мектепке баруымен оқудың әсерінен оның барлық саналы процесстері өзгереді, ересек адамдарға тиесілі сапаларға иеленеді, себебі балалар жаңа әрекеттерге және тұлға аралық қарым-қатынастарға түседі. Баланың барлық түсіну процесстерінің жалпы сипаттамаларына еріктілік, нәтижелілік, тұрақтылық кіреді.

Осы кезеңде баланың мектепте жүйелі түрде оқуына септігін тигізетін болашақ физикалық және психофизиологиялық дамуы жүзеге асады. Ең басты бас миының және нерв жүйесінің жұмысы жетіледі. Физиологтардың айтуынша 7 жасқа қарай үлкен жарты шардың қабығы аса жетілу деңгейіне жетеді. Алайда бұл жастағы балалардың программалау, психологиялық әрекеттердің күрделі формаларын бақылауына және реттелуіне жауап беретін бас миының арнайы маңызды адами бөліктері өзінің қалыптасуын (мидың алдынғы бөлігінің дамуы 12 жасқа қарай аяқталады) аяқтаған жоқ, соның салдарынан бас ми қабатының ми қыртысы астына реттеуші және тежегіш әсері жеткіліксіз болады. Ми қабатының реттеуші функциясының жетілмеуі осы жастағы балаларға тән жүріс-тұрыстарының, іс-әрекеттерін ұйымдастыру және эмоционалдық ерекшеліктеріне әкеледі: кіші жастағы мектеп оқушылары оңай алданады, ұзақ тұрақтылыққа бейім емес, эмоционалды, ашушаң.

Мектептегі кіші жас қарқынды дамудың және танымдық процесстерінің сапалы ауысуының кезеңі болып табылады: олар жанама міңезге иеленеді және саналы бола бастайды. Бала бірте бірте өзінің психологиялық процесстерін игереді, түсіну, көңіл бөлу, еске сақтауға үйренеді.

Мектепке барған бала жаңа әлеуметтік даму ортасына түседі. Мұғалім әлеуметтік дамудың негізі болады. Мектептегі кіші жаста оқу әрекеті жетекші рөль атқарады. Оқу әрекеті – оқу субьектісі ретінде өзін-өзі өзгертуге бағытталған оқушының белсенділігінің ерекше формасы. Ойлау мектептегі кіші жастағы басымды функцияларының бірі. Мектепке дейінгі жастағы көрнекілік-бейнелеуден логикалық-ауызша ойлауға өту аяқталады.

Мектептегі кіші жастың соңына қарай балалардың арасында жеке ерекшеліктер пайда болады. Психологтар ауызша сабақ тапсырмаларын жеңіл шешетін «теориктер» немесе «ойшылдар» деп, көрнекілікті және практиканы қажет ететін «практиктер» деп, айқын бейнелеп ойлайтын «суретшілер» деп топтарға бөледі. Көптеген балаларда әр түрлі ойлау түрлерінің арасында салыстырмалы тепетеңдік байқалады.

Кіші мектеп жасында қабылдау әлі жеткілікті сараланбаған. Сол себепті бала «кейде бір біріне ұқсас сандар мен әріптерді шатастырады (мысалы 9 бен 6 немесе Я немесе R әріптері)». Алайда бала заттар мен суреттерді мақсатты қарастыра алады, ол ең алдымен көзге көрінетін анық қасиеттерін – түсін, формасын, үлкендігін анықтай алады.

Егер мектепке дейінгі балалар саралап түсінумен сипатталса, мектептегі кіші жастың соңына қарай қажетті оқыту арқылы жинақтап түсінумен сипаттала бастайды. Даму интеллектісі қабылданатын элементтері арасында байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Бұны балалардың суреттерді сипаттау кезінде оңай байқауға болады. Осындай ерекшеліктерді баламен қарым-қатынас жасау кезінде ескеру қажет.

Қабылдаудың жас сатылары: 2-5 жас – суреттегі заттарды атап көрсету сатысы; 6-9 жас – суретті сипаттау; 9 жасынан кейін – көргенді түсіндіру.

Мектептегі кіші жаста еске сақтау екі бағытта дамиды – ерікті және саналы түрде. Балалар оларды қызықтыратын, ашық көрнекі құралдармен ойын түрінде жеткізілген оқу материалын өздігінен еске сақтайды және т.б. Бірақ мектепке дейінгі балаларға қарағанда олар өздеріне қызықты емес материалды да мақсатты түрде еске сақтауға қабілетті. Жыл сайын оқыту ерікті ес арқылы жүзеге асады. Мектептегі кіші жастағы балаларда да, мектепке дейінгі жас балаларда жақсы механикалық еске сақтау қабілеті болады. Олардың көбісі бастауыш мектепте оқу барысында оқу мәтіндерін механикалық түрде жаттайды және де бұл орта мектепте маңызды қиыншылықтар тудырады, әсіресе материал қиындай бастағанда және көлемі жағынан үлкен бола бастағанда, ал оқу тапсырмаларын орындау тек қана материалды айтып берумен шектелмейді. Осы жаста мағыналы еске сақтауды жетілдіру мнемоникалық әдістердің көбісін меңгеруге мүмкіндік береді, яғни еске сақтаудың тиімді әдістерін (мәтінді бөліктерге бөлу, жоспар құру және т.б.) [2].

Осы мектептегі кіші жаста көңіл бөлу дамиды. Осы психологиялық функциясының қалыптасуынсыз оқыту үрдісі мүмкін емес. Сабақта мұғалім оқушылардың көңілін оқу материалына бөлу керек және оны ұзақ уақытта сақтай алуы керек. Кіші жастағы оқушы бір іспен көңіл аудара отырып 10-20 минут жұмыс істей алады. Көңіл аудару көлемі екі есе көбейеді, оның тұрақтылығы, басқа материалға ауысу және бөлу қабілеттері жоғарылайды.

Мектептегі кіші жас – тұлғаның аса байқалатын қалыптасу жасы. Ондай жас ересек адамдармен, құрдастармен жаңа қарым-қатынасқа түсуменен, ұжым жүйесіне ену, жаңа іс әрекетке түсуменен сипатталады, осының бәрі оқушыға қойылатын талаптары бар оқу, білім алу деген ұғымға кіреді.

Осының барлығы адамдарға, ұжымға, оқуға деген қарым-қатынастың, оған деген жауапкершіліктін жаңа жүйесін қалыптастыру мен бекітуге септігін тигізеді, міңезді, ерікті қалыптастырады, қызығушылық ортасын кеңейтеді, қабілеттіліктерді дамытады.

Мектептегі кіші жаста адамгершілік міңез-құлықтың негізі қаланады, тәртіп ережесі мен моральдың нормаларды меңгеру жүзеге асады, тұлғаның қоғамдық бағыты қалыптаса бастайды.

Кіші жастағы мектеп оқушыларының міңездері кейбір ерекшеліктерімен көзге түсе бастайды. Ең алдымен олар қызба міңезді болып келеді – жағдайды бағдарламай, ойламастан аяқ асты импульстардың әсерінен тез арада әрекет жасауға бейім болады. Себебі – өз тәртібін ерікті реттеудің әлсіздігі жағдайында сыртқы белсенді қуатының қажеттілігінде.

Жас ерекшеліктердің бірі ретінде еріктіктің жоқтығын атап кетуге болады: кіші жастағы мектеп оқушысында алдына қойған мақсатына жету үшін күресу, қиыншылықтар мен кетергілерден өтуде үлкен тәжірибесі жоқ. Ол сәтсіздік кезінде көңілі қалады, өз күшіне деген сенімді жоғалтады. Кейде еркелік пен қасарушылық байқалады. Ондай міңездің бір себебі – отбасылық тәрбиенің жетіспеушілігі. Бала осыған дейін оның барлық армандары мен талаптары орындалатынына үйренген, оған ешкім жоқ деп айтпаған.

Еркелік пен қасарушылық – баланың мектеп талап ететін талаптарға қарсы, қалағанын қию қажеттіліктеріне деген наразылықтың бір түрі.

Кіші жастағы мектеп оқушылары өте эмоционалды болып келеді. Эмоционалдылық олардың психологиялық әрекеттері әдетте эмоцияға толы болғандықтан байқалады. Балалардың бақылау, ойлау, істеу әрекеттері оларда эмоционалды қатынасты тудырады. Екіншіден, кіші жастағы мектеп оқушылары өздерінің сезімдерін ұстай алмайды, оларды бақылай алмайды, олар қуаныштарын, қайғыларын, өкініштерін, реніштерін көрсетуде бірбеткей және ашық болады. Үшіншіден, эмоционалдылық олардың эмоционалды тұрақсыздықпен, көңіл-күйлерінің жиі ауысуымен, қызбалыққа деген бейімділігімен, қуаныштарын, қайғыларын, ашуларын лезде көрсетумен айқындалады. Жылдан жылға өз сезімдерін реттеу қабілеттіліктері дамиды.

Мектептегі кіші жас ұжымдық қатынасқа тәрбиелеуге көп мүмкіндік береді. Бірнеше жылда кіші жастағы оқушы болашақ дамуы үшін дұрыс тәрбие алған жағдайда ұжымдық әрекет тәжірибесіне

ие болады. Ұжымшылдыққа тәрбиелеу балалардың қоғамдық, ұжымдық әрекеттерге қатысуына көмектеседі. Жоғарыда айтылғаннан бәрін қорыта келгенде шетел тілдерді ерте жастан оқытудың ғылыми-дәлелденген технологияларын құрастыру және оны әдістемелік қамтамасыз ету барысында осы ерекшеліктерді ескерген жөн деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Қазақстан мұғалімі. 2004.

2. Шет тілін оқытудың әдістемесі – Амандыкова Г.Н., Мұхтарова Ш.Е., Баймұқанова, А.Н.Бисенғалиева Б.С. Оқу құралы «Фолионт» баспасы, Астана - 2007.

3. 2011-2019 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы//http://control.edu.gov.kz/ru/gosudarstvennaya-programma-razvitiyaobrazovaniya-i-nauki-respubliki-kazahstan-na-2016-2019-gody

4. Жетписбаева Б.А., Тлеужанова Г.К., Жетписбаева М.А., Акбаева Г.Н., Аданов К.Б. Organizational and pedagogical conditions of introduction foreign language teaching at early stage in the Republic of Kazakhstan: experience, problems and perspectives. - Novosibirsk State Pedagogical University Bulletin. - 2016.- №4. - P.73-84

Әлқожаева Н.С.
п.ғ.к., профессор, ғылыми кеңесші
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Жумабекова К.Б.
аға оқытушы, педагогика және психология мамандығының 1 курс докторанты
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

БОЛАШАҚ БІЛІМ МЕНЕДЖЕРЛЕРІНІҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін: *Мақалада басқарушылық қабілеттер мен іс-әрекеттерді жетілдіру, білім менеджерлерін басқарушылық қызметке даярлану мәселелері қарастырылады.*

Кілттік сөздер: *басқару, менеджмент, білім менеджері, басқарушы, директор.*

Резюме: *В статье рассматриваются вопросы совершенствования управленческих способностей и действий, подготовки менеджеров образования к управленческой деятельности.*

Ключевые слова: *управление, менеджмент, менеджер образования, управленец, директор.*

Summary: *The article deals with the issues of improving management skills and actions, training managers of education for management activities.*

Key words: *management, education Manager, Manager, Director.*

Қазақстан Республикасының “Білім туралы” Заңының 3-бабында білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың негізгі принциптерінің бірі - білім беруді басқарудың демократиялық сипаты, білім беру жүйесі қызметінің ашықтығы көрсетіледі, ал екінші тарау білім беру жүйесін басқаруға арналған, онда Қазақстан Республикасы Үкіметінің, Жергілікті өкілетті және атқарушы органдардың білім беру саласындағы құзыреті, білім беру жүйесін басқару органдарын ақпараттық қамтамасыз ету, білім беру саласындағы мемлекеттік кепілдіктер, оқыту және тәрбиелеу тілі айқындалады [1].

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының мақсаттарының бірі – білім беруді басқарудың мемлекеттік-қоғамдық жүйесін қалыптастыру. Сондай-ақ, осы бағдарламада білім берудегі менеджментті жетілдіру, оның ішінде ұжымдық басқару қағидаттарын енгізу, білім беруде мемлекеттік-жеке әріптестік жүйесін қалыптастыру, білім беруді дамыту мониторингі жүйесін жетілдіру, оның ішінде халықаралық талаптарды ескере отырып, ұлттық білім статистикасын құру және т.б. сияқты міндеттерді шешуге болжам жасалған [2].

Демек, білім беру сапасы мен білім алушыларға, білім беру саласындағы қызметкерлерге аса жоғары талаптар қойылатындығы айқын сипатқа ие. Білім беру менеджерінің қызметінде педагогикалық блокқа үлкен мән беріледі. Өткен ғасырдың Н.А. Корф, К.И. Пирогов, Н.Ф. Бунаков, К.Д. Ушинский сияқты танымал педагогтары білім саласындағы кез келген басқарушылық қызмет педагогикалық сипатта болуы керек деп санады. Бұл көзқарасты заманауи отандық педагогтар да қолдап келеді. Басқару теориясында, сондай-ақ басшы іс-әрекетінің педагогикалық аспектісі ұжымға тәрбиелік ықпал ете алуы болып табылады.Директор қызметінің педагогикалық сипатының ең айқын идеясы В.А. Сухомлинскийдің “...жақсы директор – бұл, ең алдымен, жақсы ұйымдастырушы, тәрбиеші тек өз сабақтарында оқытатын балаларға ғана емес, сонымен қатар барлық мектеп тәрбиешілері мен мұғалімдерге де қатысты үйретуші” – деген тұжырымындасипат алады.Сонымен қатар, білім менеджерлерінің қызметі сипаты бойынша мұғалім қызметінен ерекшелененіп тұрады. Педагогикалық қызметке еңбекті бөлуге негізделген қызмет сәйкес келеді, ол еңбек процесінде түрлі адамдар орындайтын жекелеген функцияларды бөлуді көздейді.Мәселен, мұғалімдердің бірлескен іс-әрекетінің субъектісі – директор. Директордың іс-әрекеті немесе еңбегі басқа адамдардың еңбегін бағдарлау арқылы жүзеге асады, осы кезеңде директордың аналитикалық іс-әрекеті, оқу-тәрбие процесін басқаруды түсіну және жалпылау жүргізіледі.

Білім менеджерінің қызметіне жалпы қызметке сәйкес, бірақ білім беру мекемесін басқарумен байланысты ерекше сипаттар тән. Өзінің табиғаты бойынша білім беру менеджерінің қызметі көпфункционалды, ол ұйымдастырушы, әкімші, зерттеуші, педагог, шаруашылық жүргізуші, қоғам

қайраткері рөлін атқарады. Көптеген ғалымдар білім беру менеджерінің іс-әрекет құрылымын 4 блокқа бөледі:әкімшілік; педагогикалық; коммуникативтік; зерттеушілік.Бұл ретте соңғы екі блок - коммуникативтік және зерттеушілік – алғашқы екі блокта қарастырылып және оларға қызмет көрсетеді.

Яғни, білім беру менеджері қызметінің мақсаты оқушыларды оқытудағы, тәрбиелеудегі, дамытудағы маңызды нәтижелерге әлеуметтік тұлғаның қол жеткізудегі педагогикалық үдеріске қатысушылардың қызметін басқаруды және үйлестіруді қамтамасыз ету болып табылатыны анық. Демек, білім беру ісіне қатысатын тұлғаларды білім менеджерлері деп қарастырып, басқару ісіндегі жауапты қызметтердің иесі деп танимыз. Білім беру мекемесін басқару бойынша іс-әрекет нақты педагогикалық мазмұнмен толықтырылғанда ғана мағынаға ие болады. Осылайша, білім менеджерінің іс-әрекеті өзінің мазмұны бойынша басқарушылық және педагогикалық болып табылады. Білім менеджерінің басқарушылық-педагогикалық іс-әрекеті педагогикалық ұжымның алдында тұрған міндеттерді жүзеге асыру бойынша табысты іс-әрекеті үшін жағдай жасауды қамтамасыз етуді мақсат етеді.

Сонымен, жалпы менеджер деп – «мемлекетке қажетті маңызды жұмысты орындаушы; адамзат өмірінің жоғары моральдық және этикалық жақтарын сипаттайтын бизнеспен айналысушы; қоғамдық пікірді қалыптастыратын адам; барлық әрекет ету аймағында сыйлы және табысты қызметкер» деп танитын болсақ, білім беру мекемесінің менеджері – білім алушыларды білімге жақындату мүмкіндігін жасайтын адам. Білім –үлкен әлем десек, ал менеджер ондағы бизнесті жандандырушы болып табылады.

Менеджердің кәсіби білім беру процесі ең басты төрт процесті біріктіреді: тану; даму; тәрбиелеу; оқыту. Менеджерді кәсіби даярлауда білім беру технологиялары үлкен маңызға ие, олардың ішінде бүгінгі күннің сипаты ретінде келесі тенденцияларды атап өтуге болады: қоғамдық бағытта даму; жеке көзқарас; оқушылардың өздік жұмыс істеу принципі; жеке және топтық жобалармен жұмыс істеу; шектелмеген оқу құралдарының барлығын қолдану; оқытудың қарым-қатынас жасау әдісі; қарым-қатынастың демократиялық стилі; айқындау және оқушылар мен түлектердің пікірін, қызығушылықтарын есепке алу.

Болашақ менеджерлерді оқыту барысында жағдаяттық талқылауға негізделген басқаруға оқыту немесе үйрету бірінші жоспарға шығады. Сондай мәселенің шешімдерін табу нақты жағдаятты талдау және идея мен әрекетті бағалау іскерлігімен байланысты. Себебі, басқаруға оқыту барысында білімге қарағанда, іскерлік, дағды, өзін ұстау тәртібі маңызды екенін ескеру керек. Осыған сәйкес менеджерлердің негізгі атқаратын қызметтеріне тоқтала кетсек: *стандарттalған:* басқару циклынан туындайтын қарапайым күнделікті мәселелер; оларды шеше отырып, менеджер стандартты әрекет етеді. Оның қызметі «мәселені сезіну», оны анықтау және іс-әрекеттің басталуы үшін жауапкершілікті өзіне алу. Бұл деңгейде басқарушылық ұйымдастырушылық қабілетке ие болу маңызды; *жағдаяттық*, бұл деңгейде менеджер мүмкін болатын шешімдердің толық шеңберін бағалап, ең қолайлысын таңдауытиіс. Бұл жерде басқарушылық құзыреттілік пен кәсібилік талап етіледі; *ынталы*, бұл деңгейде менеджер мүмкіндігінше тексерілген және кейбір жаңа идеялар негізінде шығармашылықпен шешім таңдауы керек, мұнда батылдық пен қабілет талап етіледі; *инновациялық*-өте күрделі, мүлдем жаңа тәсілді талап етеді. Мұнда менеджерге жаңа болжанбаған мәселелерді түсіну жолдарын табу қажет, оларды шешу, одан жаңа ойлар туындату талап етіледі.

Менеджерлерді дайындау барысында менеджменттің теориясы мен практикасын меңгеруге және болашақ басшының жетекші қасиеті ретінде өзін-өзі дамытуға ерекше көңіл бөлінеді. Менеджерлерді дайындаудың білім беру жүйесінің әр мемлекетте (мысалы, АҚШ, Жапония, Батыс Еуропа, т.б.) әртүрлілігіне қарамастан, кез келген деңгейдегі басшы немесе менеджер берілген қызметке сәйкес келесі талаптарға жауап беруі тиіс:

- білімін үнемі жаңаландыруға ұмтылу;

- экстремалды жағдайларда шешімді тез әрі дұрыс қабылдауға қабілетті және белгілі дәрежеде тәуекелділікке дайын болу;

- қажетті коммуникативтілік қабілетті игеру, қоластындағылардың психологиясын жақсы түсіне алу, басқаруда кооперативті стильді ұстану;

- қызметтегі міндеттері мен мекеме дамуының стратегиялық мақсаты

арасындағы байланысты түсіну және қабылдаған шешімдердің салдарын білу [3, 15 б].

Арнайы білімсіз арнайы қабілеттер мен тұлғалық қасиеттердің дамуы мүмкін емес. Ал осы арнайы қабілеттері мен арнайы басқарушылық білімі бар білім саласындағы басқарушы тұлға, мектеп менеджері болып табылады. Мектеп менеджері өзінің басқарушылық қызметі процесінде нақты пәндік

білімді игеруі керек, өйткені дәл осы білім бүкіл кәсіби біліктіліктің қалыптасуының ірге тасын қалайды. Мектеп менеджері қызметі адамға бағытталған және ол өз қызметін осы адамдар арқылы жүзеге асырады. Адамдармен жұмыс – адамзат қызметінің ең күрделі де қиын түрі. Педагогикалық ұжымды психологиялық-педагогикалық білімсіз басқару мүмкін емес. Себебі, басшылық жасау -басқалардың табысқа жеткізу дегенді білдіреді. Ал менеджмент адамның жоғары деңгейдегі қажеттіліктерін қанағаттандыру, шығармашылық кәсіби қызмет арқылы өзін-өзі көрсету тұрғысындағы табысты қарастырады.

Менеджер жоғары өнер деңгейіндегі адамдарды ұйымдастырушы болып табылады, сондықтан білім беру менеджері - ерекше дайындықты талап ететін мамандық. Осы кезеңдегі білім беру менеджерлерінің міндеті –бұлтұтас процесті қабылдау қабілетін қалыптастыру, жекелеген процестердің әрқайсысын дамытуды қамтамасыз ету, олардың негізінде жатқан қайшылықтарды анықтай білу, оларды шешу тәсілдерін табу.

Басқарушылық педагогикалық іс-әрекеттің нормативтік-логикалық сипаттамаларының болмауы, білім беруді реформалау мен жаңарту сапалы жаңа болашаққа көшуге мүмкіндік беретін арнайы нысандар, әдістер, техникаларбойынша жүйені дамытуға бағытталған кәсіби басқару қызметін дамытуды талап етеді. Бұл тек басқарушыбілім менеджерлерін дамыту жағдайында ғана мүмкін болады [4].

Елімізді білім беруді дамытудың негізгі бағыттарының бірі – таңдау бойынша білім беруді ізгілендіру, тұлғалық-бағдарлы оқыту болып табылады. Білім берудің басты құндылығы адамд ауйрену шішегінен шығу қажеттілігімен мүмкіндігі, шығармашылық әлеуетінде өзін-өзі жүзеге асыруға қабілеттілігі, өмір бойы өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жетілдіруге бағытталуы болып табылады.

Қалыптасқан білім беруді басқару жүйесі заман талабына сай үнемі жетілдіруді және жаңартуды қажет етеді, бүгінде білім беру мекемелерінің экстенсивтіден қарқынды даму және өзін-өзі дамыту жолына көшуін қамтамасыз ету “басшы-мұғалім – оқушы-ата-ана” жүйесін субъект-субъектілік байланыспен алмастыру болып табылады. Білім беру жүйесі үшін менеджерлерді даярлау мәселесінің өзектілігі мен әзірленбеуін, сондай-ақ оларды оқыту процесінде озық басқару тәжірибесін және білім беру жүйесіндегі менеджмент мәселелерінің зерттеу нәтижелерін жинақтау мен пайдалану қажеттігін ескере отырып, білім беру менеджерінің моделін әзірлеу қажеттігі туындайды.

Осы міндеттерді шешу барысында жетекші орындардың бірі білім беру менеджеріне тиесілі, ол жаңа міндеттердің ұлғаюымен бетпе-бет кездесіп, қабылданған шешімдер мен түпкілікті нәтижелер үшін үлкен жауапкершілік алады. Біздің түсінігіміздегі білім беру менеджері – жеке тұлға ретінде үздіксіз дами отырып және өзін-өзі көрсете отырып, кәсіби басқарушылық-педагогикалық іс-әрекетті шығармашылықпен жүзеге асыратын кәсіби маман.

Білім менеджерлерінің басқару іс-әрекеттеріне байланысты (теориялық, тәжірибелік) талдауларды қарастырар болсақ, басқаруәдебиетінде “басқару” термині үшұстанымммен қарастырылады. Бірінші ұстанымға сәйкес”... басқару қызмет ретінде анықталады (Й. Кхол, В.С. Лазарев, Л.И. Суворов, Г.Х. Попов, М.М. Поташник және т.б.). Тіпті, кезінде А. Файоль басқару процесін ұйымның мақсаттарын жүзеге асыру іс-әрекеті ретінде қарастырды. Осыған ұқсас, “мектепті басқару” анықтамасымен түсініктері беріліп, онда осы ерекше қызметтің белгілері тіркеледі: функционалдық құрам (жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау және басшылық), нысаналы мақсат (білім беру процесіне қатысушылардың бірлескен қызметінің ұйымдастырылуы және оның білім беру мақсаттарымен мектептің дам умақсаттарына қол жеткізуге бағыттылығы) және іс-әрекет субъектілері (В.С. Лазарев).

Екінші ұстанымға сәйкес, басқару бір жүйенің басқа жүйеге бір адамның басқа адамға немесе топқа әсер етуі ретінде қарастырылады (В.Г. Афанасьев, Л.Б. Ительсон, О.В. Козлова, М. Майков, А.А. Орлов, Н.Н. Сунцов, Н.Д. Хмель, А.В.Филиппов және т.б.). Осы ұстанымның жақтастары үшін басқару-субъектінің объектіге мақсатты түрде әсер етуі және әсер ету нәтижесінде өзгеруі немесе басқа субъектіге мақсатты ықпал ету процесі.

Үшінші ұстанымды жақтаушылар басқаруды субъектілердің өзара әрекеттесуі деп қарастырады (А.Т. Абрамов, В.Г. Афанасьев, П.И. Третьяков, Т.К. Чекмарева, Т.И. Шамова, Д.В. Юдин және т.б.). Соңғы нұсқадағы мектеп басқаруын түсіндіру көбінесе шынайы басқару тәжірибесіне сәйкес келеді. Біз үшінші бағытты ұстанамыз, онда мектепті басқару әкімшілік, еңбек ұжымы, оқушылар, ата-аналар, қоғам, түрлі ұйымдар мен кадрлық, материалдық-қаржылық, ұйымдастырушылық, педагогикалық және басқа да міндеттерді шешу негізінде оқушылардың танымдық, тәрбиелік мақсаттары мен

оларды дамыту мақсаттарын жүзеге асыруіс-әрекеттері ретінде қарастырылады. Осы міндеттерді шеше отырып, біз оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру үшін жағдай жасаймыз. Аталған міндеттердің әрқайсысын шешу – талдау, басқарушылық шешімдерді қабылдау, мақсатқа жету, жоспарлау және болжау, орындауды ұйымдастыру, бақылау және басшылық негізінде жүзеге асырылады. Мұндағы талдау-басқару іс-әрекетінің түрі, яғни объектілерді құрамдас бөліктерге (блоктар, бағыттар, элементтер) бөлу; элементтерді өзара және басқа объектілермен салыстыру; объектінің қазіргі жағдайын бағалау, оның даму үрдістерін, заңдылықтарын анықтау; жағдайдың себептерін анықтау. Басқарушылық шешім қабылдау – бұл мақсаттарды, міндеттерді, өызмет барысын алдын ала анықтау. Мақсатты болжау – мақсаттар мен міндеттерді анықтау. Жоспарлау – қойылған мақсатқа жету үшін болашақ қызметті жобалау. Жобалау – белгілі бір деректер жүйесі негізінде (талдау, даму үрдістерін белгілеу негізінде) алда болатын даму мен нәтиже туралы ықтимал қорытынды белгілеу; орындауды ұйымдастыру–басқарушылық қызметтің түрі ретінде ұжымның әрбір мүшесінің міндеттерін неғұрлым нақты жоспарлау және айқындау; жұмыс жоспарын және осы жоспарды орындау туралы шешімді орындаушыларға жеткізу; жұмысты орындаушыларды жұмылдыру, ынталандыру; жұмыс барысын түзету және реттеу. Бақылау – біржағынан мақсаттар, міндеттер, нормативтер, жұмыс жоспарлары және екінші жағынан нақты нәтижелер арасында сәйкестікті белгілеу. Басшылық – мекеме басшылары ғана іске асыратын және басқару жүйесін құру, басқарманың барлық қатысушыларын үйлестіру және интеграциялау (басқару процесіне қатардағы мұғалімдер жиі тартылады), басқару қызметінің барлық түрлерін үйлестіру және интеграциялау (басқарудың барлық функциялары) сияқты іс-әрекеттерді білдіретін басқару қызметінің түрі [5]. Осы іс-әрекеттер мен қызмет түрлерін меңгеру, оларды басты назарда ұстау әрбір білім менеджерлерінің алдына қоятын міндеті болуы тиіс. Соған сәйкес, білім мекемелері болашақ білім менеджерлерін заман талабына сай, сұранысқа ие, білікті де, білімді, сапалық қасиеттерге бай маман ретінде даярлауды алдыңғы қатарға қоюда. екі жақты процестің өзара сәйкестігі, өзара үйлесім табуы қашан да нәтижелі болары анық.

Қазіргі кезеңде менеджерлерден білім берудегі инновациялық технологияларды болжау мен ұйымдастыру қызметіне, білімнің үнемі жаңалануына байлыныста нарық конъюктурасының, сұраныс пен ұсыныс динамикасының жағдайын зерттеу үшін маркетингтік қызметке енуін талап етіп отыр. Ол үшін білім беру менеджері маркетинг негіздерін білуі керек, мемлекеттік тіл мен шет тілдерін меңгеруі тиісдеген талаптарға тіреледі [3].

Қазіргі білім мен болмыстың құндылықты өзегі адам қоғамының денсаулығы мен әл-ауқаты болып табылады. Бұған қол жеткізуді кәсіби білім берудің ұлттық доктринасы көздейді. Қазіргі педагогикалық үдерістердің негізінде оқыту, тәрбиелеу және дамытудың соңғы нәтижесін алуға бағытталған миссияны туындататын басқару ғылымы жатыр.

Жоғарыда айтылғандар бойынша, білім берудегі инновациялық технологияларды болжау мен ұйымдастыруды білетін, өз ісінің маманы болып табылатын мектеп менеджерлерін даярлау мәселесі еліміздегі білім беру реформаларының тиімділігін қамтамасыз етудің басты ресурстарының бірі болуда деген қорытынды жасауға болады. Қазақстанның үздіксіз білім беру жүйесін біліктілігі жоғары басшылар, яғни менеджерлер басқаруы қажет, ал олар білім беру саласындағы келешек реформалардың табысты болуының негізгі іргелі факторы болуы әбден мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының “Білім туралы” Заңы. - Алматы, 2007 /zakon.kz

2. Государственная программа развития образования РК на 2011-2020 гг. // Казахстанская правда. – 2010. - 14 дек.

3. Әлқожаева Н.С., Жұмабекова Қ.Б. Педагогикалық менеджмент: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 132 б.

4. Анисимов О.С. Принятие управленческих решений: методология и технология, - М., 2002.

5. Назмутдинов В.Я., Яруллин И.Ф. Управленческая деятельность и менеджмент в системе образования личности. – Казань: ТРИ «Школа», 2013. – 316 с.

Баймаханов А.А.
Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының
жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының
2-ші оқу жылының докторанты
Ақмола облысы, Қосшы ауылы
E-mail: cr5aiko@mail.ru

ЕЛІН СҮЙГЕН, ЕЛІ СҮЙГЕН ЕЛБАСЫ

Түйін: *Мақалада* Тұңғыш Президент күні мерекесіне орай, *Елбасының* қанатты сөздеріне тоқталу арқылы отандық білім мен ғылымның жетістіктері, сондай-ақ, *шетелде ұйымдастырылған тағылымдамадан зерттеу тақырыбы бойынша алынған нәтижелер туралы айтылады.*

Резюме: *В статье освещен ход и результаты зарубежной стажировки в рамках темы исследования, в честь праздника Дня Первого Президента, в данной статье приводятся крылатые слова Елбасы, раскрывая тему достижений отечественного образования и науки.*

Summary: *In the article motion and results of foreign internship are lighted up within the framework of theme of research, in honour the holiday of Day of the First President, to this article the winged words of Elbasy are driven, exposing the theme of achievements of home education and science.*

«Тәуелсіздікпен бірге біз елдік дәстүр мен мемлекеттік мәдениетті жаңғырттық. Осылайша, төртқұл дүниені ат тұяғымен дүбірлеткен даңқты бабалардың «Мәңгілік ел» мұратын қайта жалғадық. Тегеуріні берік, тепкісі қатты заманда тең жарымынан айрылған халқымыз ана тілінен, қасиетті дінінен көз жазып қала жаздады. Дегенмен, соның бәрі халқымыздың рухын жасыта алған жоқ, азаттыққа деген аңсарын жеңе алмады»
Н.Ә. Назарбаев

Елбасының әрбір сөзінде мән мағына бар. Тәлім алар, тағылым боларлық құндылықтар жетерлік болғандықтан, оқырманмен бірге осы мақалада Елбасының қанатты сөздерінен өнеге алып отырамыз.

«Тәуелсіздікке қол жеткізу де, оны баянды ету де оңай емес», - деген Елбасының сөзінен, халқымыздың осы тәуелсіздікке жетуде сан қилы қиындықтан өтіп, оны сақтап, әрі қарай баянды қылу ортақ борыш екендігін сезінуге болады.

Бұл төңіректегі ойымызды жалғастыруда Мемлекет басшысының келесі қанатты сөздері көмек болмақ; «Бой салыстыратын заман емес, ой салыстыратын заман», «Болашақ - білімді жастар қолында», «Бұл заман білекке сенетін емес, білімге сенетін заман» және «Заманауи әлемде елдің қуаты ең алдымен азаматтарының білімімен өлшенеді» [1].

Өздеріңіз оқып отырғаныңыздай, Елбасымыз осы тақырыпқа, яғни білімге, білімді халық болуға, оның ішінде әсіресе жедел өтіп жатқан түрлі жаһандық өзгерістерде өзіміздің жастарымызға сапалы білімді беруге ерекше көңіл бөледі.

Оның бір дәлелі ретінде, 1993 жылғы 5 қарашада Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев қаулысымен «Болашақ» халықаралық стипендиясы тағайындалып, дарынды жастарға келешекте өздерінің жинақтаған тәжірибелерін мемлекет игілігіне пайдалану үшін шетелде сапалы білім алуға көмектесу идеясының жүзеге асуын айтуға болады.

Бүгінде әлемнің 35 еліндегі 170 үздік жоғары оқу орнында оқу үшін 12 000-нан астам қазақстандыққа «Болашақ» халықаралық стипендиясы тағайындалғанын атап өткен жөн [2].

Менің де іні-қарындастарым «Болашақ» стипендиясы арқылы Англия мен АҚШ елдерінде оқып, қазіргі уақытта еліміздің үлкен ұйымдарында жұмыс атқарып келеді.

Осы орайда, Қазақстан халқының терең білім алып, бұл білімді нарықтық бәсекеге төзімді әрі табысты қолдануы - тәуелсіздікті баянды етуіміздің бірден бір жолы деп түсінем.

Білім беру деңгейін көтеру саясаты тек азаматтық салаларда ғана емес, сондай-ақ құқық қорғау саласын да қамтып келеді.

Бұл ретте, «Білімді дамыта алмайтын елдің болашағы жоқ», - деп білген Мемлекет басшысының салиқалы саясатымен, Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 4 мамырдағы жарлығымен құрылғанын атап өтсек болады [3].

Оның мақсаты - жетекші білім беруші ғылыми орталыққа айналып, сапалы жаңа кадрлық әлеуетті даярлауды қамтамасыз ету болып табылды.

Бас прокуратура жанындағы Құқық қорғау органдары академиясының құрылуы құқықтық жүйені одан әрі жетілдіру бойынша міндеттерді іске асырудың маңызды кезеңінде екені айқын.

Елбасының осындай білімге және құқық органдарының дамуына деген қолдауын өзіме ұстаным етіп, аталған академияның «құқықтану» мамандығы бойынша PhD докторантурасына 2017 жылы оқуға түстім.

Биыл осы оқу аясында халықарылық тағылымдаманы Германия Федеративтік Республикасының Дюссельдорф қаласында орналасқан, Генрих Гейне атындағы Университеті жанындағы, «Interkulturelle Weiterbildungsgesellschaft e.V» Білім беру және ғылыми ақпараттандыру халықаралық орталығында өттім.

Аталған университет Германияның ең үздік жоғарғы оқу орындарының бірі болып саналады.

Немістің профессорлары, заңгерлер және түрлі мамандарымен кездесіп, олардың дәрістерін тыңдап, олармен сұқбаттасуға мүмкіндік алдым.

Одан бөлек, Заң факультетінің кітапханасымен танысып, электрондық деректер базасына кіруге рұқсат алып, құқықтану, халықаралық құқық және басқа да тақырыптардағы көптеген әдебиеттерге қол жеткіздім.

Елбасының: «Тек кітап қана алға жылжуды, адамдық шыңына шығуды үйретеді» - деген сөзін есіме ұстап, тұпнұсқадағы Германияның қылмыстық және азаматтық кодекстерін, сондай-ақ университет журналдарын және Германияның беделді профессорларының бейне таспаға жазылған орысша аудармасымен дәрістерін өзіммен бірге алып келдім.

Мысалы, бейне таспаға жазылған профессор Пиотровскийдің «Немістің мемлекеттік университеттерінің жүйесі» атты дәрісінде, университеттердің құрылымы, олардың дамуы және т.б. қызықты мәліметтер қамтылған.

Аталған материалдар Құқық қорғау органдары академиясының кітапханасына өткізіліп, профессорлық-оқытушылық құрамы, докторанттар мен магистранттардың ортақ пайдалануына берілді.

Оған қоса, өзімнің диссертациялық зерттеуім аясында, яғни кәмелетке толмаған адамды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамаумен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау мен тергеу ерекшеліктері зерделенді.

Германия Федеративтік Республикасының Қылмыстық кодексінің 171-параграфымен аталған іс-әрекет үшін де жауаптылық көзделген [4].

Бұл ретте, тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамауды дәлелдеуде арнайы мамандардың қорытындысы қажеттігін анықтадым, сол сияқты аталған параграф пен Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 140-бабының 1-бөлігіндегі диспозициялардың бір қатар өзгешіліктері бар [5].

Мысалы, біздің заңнама бойынша кәмелетке толмағандарды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерді орындамауға қатысты жауаптылық көзделсе, неміс заңнамасында осындай міндеттерді он алты жасқа толмаған адамға қатысты орындалмаған жағдайда ғана жауаптылық қаралған.

Бұл тағылымдама аясында жалпы диссертациялық зерттеу тақырыбым бойынша бірқатар жаңа идеялар туындап, елімізге пайдасы тиетін тиімді ұсыныстар келтіруге септігін тигізетіні анық деп санаймын.

Әрине, үлкен тарихы бар неміс құқығынан үйренер тұстарымыз көп, әйтсе де Қазақстанның оңды тәжірибелері біздің шетел әріптестерін қызықтыратынын байқадым.

Оның ішінде, еліміздің сотқа дейінгі тергеп тексерудегі, сот процессінде және т.б. салаларда цифрландыруға өткенін айтуға болады.

Тағылымдама аясында Брюссель қаласында *(Бельгия)* орналасқан Еуропарламентке бару ұйымдастырылып, оның жұмысымен терең танысуға мүмкіндік алдым.

Шетелдің тәжірибесімен танысып, жаңа білім алу сапарымда Қазақстан туралы тек жақсы сөздер мен жылы лебіздер естіп келдім, әсіресе шетелдіктердің Елбасымыздың салиқалы саясатына тәнті екендіктеріне көз жеткіздім.

Бұл ретте, Елбасымыз тәуелсіздік пен бостандықтың игі мұраттарынан баянды етіп, өркениетті елдерге тән қадамдар жасауда, ел алдындағы саясаткерлік, қайраткерлік, азаматтық және перзенттік парызын адал орындау арқылы әлемдік беделге ие болғанын түсіну қажет.

Оның «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында Ұлы даланың тарихымен танысу идеясы арқылы, өз тарихын білген ел ғана өткеннен сабақ алып, жарқын болашаққа жол тауып жетістіктерге жетеді деген пікірге келеміз [6].

Ойымды түйіндей келе, Елбасының: «Терең білім - тәуелсіздігіміздің тірегі, ақыл-ой азаттығымыздың алдаспаны» - деген сөзін алға тартып, осындай білім алуға және шетелдердің тәжірибелерімен танысуға мүмкіндік алғанына мемлекетімізге алғысым шексіз.

Осы мақалам арқылы өзімнің өмір жолымдағы Елбасы тұлғасына деген әсеріммен бөлісіп, барша отандастырымызды Тұңғыш Президент күні мерекесімен құттықтағым келеді!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Елбасының қанатты сөздері - ұрпаққа өнеге // https://abai.kz/post/47978/
2. Әділова А., Жакишева М. Тағылымдама барысында түйген ойлар...// білім - образование ғылыми-педагогикалық журналы. – 2016. – №4. – Б. 64.
3. Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы Құқық қорғау органдары академиясын құру туралы: 2015 жылдың 4 мамыры, №15 қабылданған.
4. Германия Федеративтік Республикасының Қылмыстық кодексі 15.05.1871 ж.
5. Қазақстан Республикасының 3.07.2014 ж. №226-V Қылмыстық кодексі.
6. Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы // http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy/

УДК 37.013.02 (292.4)

Белгибаева Г.А.,
Аспирант КМУ им. И. Арабаева

Толешова А.Ә.
М .Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті

СРЕДСТВА ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КАК ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Резюме: *Назначение гуманитарных наук, составивших образовательную область «Язык и литература», – воспитывать нравственность, духовность, учить быть человеком, в полном смысле слова – быть достойным представителем человечества. Гуманитарные науки рассматривают те проявления человека, в которых он выступает как мыслящее и творческое существо, как создатель культуры, как личность, носитель сознания и самосознания. Для бережного отношения к окружающему миру в человеке важно равновесие эмоционального и рационального начал, что, по глубокому убеждению, автора, может быть сформировано в процессе воспитания, способствующего нравственному становлению личности. Такое воспитание может быть организовано на материале дидактических произведений, содержательная специфика которых также отражена в данной статье.*

Ключевые слова: *педагогика, школа, нравственное воспитание, духовность, мораль, дидактические произведения.*

Summary: *The purpose of the humanities, which constituted the educational field "Language and Literature", is to educate morality, spirituality, to teach to be human, in the full sense of the word - to be a worthy representative of humanity. The humanities view those manifestations of man in which he acts as a thinking and creative being, as the creator of culture, as a person, a carrier of consciousness and self-consciousness. For a careful attitude to the world in a person, it is important to balance emotional and rational beginnings, which, according to the author's deep conviction, can be formed in the process of education that promotes the moral development of the personality. Such education can be organized on the material of didactic works, the substantive specificity of which is also reflected in this article.*

Keywords: *pedagogy, school, moral education, spirituality, morality, didactic works.*

Түйін: *Гуманитарлық ғылымдар саласындағы «Тіл және әдебиет» аумағында білім берудің мақсаты – адамгершілік, руханилық, үйрету, адам болу, адамзат атауына лайықты жеке тұлға тәрбиелеу. Гуманитарлық ғылымдар адам баласын ойшыл және шығармашыл, мәдениетті жасаушы жеке тұлға ретінде қарастырады. Мақалада автор адамды тәрбиелеу процесінде ықпал ететін адамгершілік тұлғаның қалыптасуына дидактикалық шығармалардың мазмұндық ерекшелігі мен ықпалын сөз етеді.*

Түйін сөздер: *педагогика, мектеп, адамгершілік тәрбие, руханият, мораль, дидактикалық шығармалар.*

Двенадцатого апреля 2017 года была опубликована статья Главы Государства Казахстан Н.А. Назарбаева, направленная на модернизацию общественного сознания. Сохранить и приумножить духовные и культурные ценности – такова основная цель работы по программной статье президента «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» («Курс в будущее: духовное обновление»). Она логично вписана в уже принятые ранее и успешно реализованные программы, имеющие своей целью совершенствование образовательного поля страны. С 2004 года была реализована программа «Мәденимұра», направленная на восстановление историко-культурных памятников и объектов на территории Казахстана. В 2013 году была принята программа «Халық тарих толқынында», позволившая системно собрать и изучить документы из ведущих мировых архивов, посвященные истории Казахстана. Новый шаг навстречу будущему предполагает масштабную и фундаментальную работу, необходимую для того, чтобы изменить общественное сознание, стать единой Нацией сильных и ответственных людей. В программе выделено несколько направлений модернизации сознания всего общества в целом и каждого казахстанца в отдельности. Представим содержательный компонент каждого из направлений.

1. Конкурентоспособность – это шанс на успех, безусловными предпосылками которого выступают такие факторы, как компьютерная грамотность, знание иностранных языков, культурная открытость.

2. Прагматизм – еще одно направление духовного возрождения нации, необходимое для сохранения среды обитания, ресурсов земли. И здесь необходимо умение планировать свое будущее, основанное на экономном расходовании национальных и личных ресурсов.

3. Сохранение национальной идентичности на основе изменения сознания и понимания своего национального духа путем пропаганды народных традиций и обычаев, языка и музыки, литературы и искусства: «Мудрость Абая, перо Ауэзова, проникновенные строки Джамбула, волшебные звуки Курмангазы, вечный зов аруаха – это только часть нашей духовной культуры». Знать и гордиться историей своего края и не забывать о принадлежности к единой и великой нации – таков формат этого направления программы.

4. Культ знания, стремление к образованию ярко проявились в годы Независимости. Сегодня идет подготовка казахстанских специалистов в лучших университетах мира на основе программы «Болашак», создан ряд университетов очень высокого уровня, функционирует система интеллектуальных школ. Необходимо понимание того, что образование –основной фактор успеха в будущем, и в системе приоритетов оно должно стоять на первом месте.

5. Эволюционное, а не революционное развитие Казахстана означает: извлекая уроки из прошлого, отказавшись от чуждых форм общественного устройства, нация исправляет ошибки путем индустриализации, создания социальной и производственной инфраструктуры, формирования новой интеллигенции. «Серьезное переосмысление того, что происходит в мире, – это часть огромной мировоззренческой, идеологической работы, которую должны провести и общество в целом, и политически партии и движения, и система образования».

6. Открытость сознания – это готовность к переменам, способность перенимать чужой опыт, учиться у других. Открытость и восприимчивость к лучшим достижениям, а не заведомое отталкивание всего «не своего» – вот залог успеха и один из показателей современного сознания [1].

Обращение Президента страны Н.А. Назарбаева адресовано молодому поколению, его ведущей идеей является духовная составляющая. Именно она придает силу, веру, нерушимость и незыблемость национальному формату возрождения. Не случайно название программы содержит составляющую, несущую сакральный смысл, – духовность. Категория «дух» («рух», «пневма», «spiritus) означает вдохновение, некую героическую силу. В трудах философов «дух» трактуется как «свободная энергия», прорывающаяся в природный и исторический мир (Н.А. Бердяев), как «живая энергия», призванная превозмогать негативную силу влечений и обстоятельств, воздействующих на личность (И.А. Ильин), как способность человека владеть своими витальными влечениями (В.С. Соловьев).

Современная философия рассматривает дух как космическую силу и потенциал, способный активно воздействовать на тело и душу, проще говоря, – активность человека, его энергию, направленную на позитивное преобразование действительности [2].

Духовность представляет собой интегративное качество личности, включающее в себя целый ряд смысложизненных ценностей. Как социальное явление, она представляет собой и общественную потребность, и важнейший фактор развития цивилизации, и качественную характеристику общественного сознания, и глубинное основание культуры. Духовность отдельной личности рассматривается как симбиоз интеллектуальных, волевых, чувственных способностей человека, направленных на производство самых высоких жизненных ценностей: истины, добра, красоты, веры, надежды, любви [3].

Уровень духовности общества и отдельной личности тесно связан с нравственным воспитанием. Нравственность, наряду с интеллектуальными, творческими качествами, эмоционально-чувственной природой человека, интуицией и т.п., входит в содержательную структуру духовности. Поскольку образование представляет собой синкретизм таких педагогических понятий, как «обучение» и «воспитание», нуждается в более тщательном изучении вопрос о формировании духовности через все воспитательные направления (патриотическое, гражданское, трудовое, физическое, эстетическое, экологическое), и в первую очередь – нравственное. Очевидно, что развитие духовности личности и всего общества предполагает формирование этической культуры, что возможно при условии педагогически грамотной организации нравственного воспитания. Нравственное становление личности связано со всеми сторонами воспитания и является стержнем всего воспитательного процесса, организуемого на образовательном поле.

Нравственное воспитание – это целенаправленное систематическое воздействие на сознание, чувства и поведение людей, в результате которого формируются моральные качества личности с определенной сферой нравственных чувств и идеалов. Нравственное развитие личности – это процесс освоения духовных ценностей. В основе нравственного воспитания лежит мораль как форма общественного сознания. Мораль представляет собой совокупность нравственных понятий, принципов, норм и

правил, которыми люди руководствуются в своем поведении; это опыт поведения и отношений в человеческом обществе. Передача подрастающему поколению морали общества и ее активное освоение – главное назначение нравственного воспитания [4].

Проблемы нравственного воспитания всегда были стержневыми в педагогике любого народа. Эту социально-педагогическую категорию надо рассматривать как процесс становления личности в природо-социо-культурной среде, сфере духовной деятельности и институциональной системе как фундаментальный способ самосохранения и развития общества на основе воспроизведения нравственного опыта поколений в личностном мире ребенка.

Проблемы нравственного воспитания издавна интересовали многих великих мыслителей своего времени. Так, Цицерон определил сущность человека понятием «humanitas» («человечность»), а добродетель рассматривал как основной источник счастья. Моральное совершенствование человека как главную воспитательную задачу утверждал философ Древнего Рима Сенека. Основным педагогическим методом он считал стремление к божественному идеалу, чем предвосхитил религиозные воззрения на воспитательный процесс. Укрепление нравственности по Конфуцию является конечной целью человека. Для мыслителя Древнего Востока Аль-Фараби главное в воспитании детей – это подведение к счастью через постоянное совершение добрых поступков.

Ценные идеи об огромном нравственном и духовном потенциале народной педагогики мы находим в трудах М.Кашгари, А.Югнаки, Асан-Кайгы и других философов-мыслителей, поэтов прошлого. Большое место возрождению и сохранению традиционных форм этнической культуры, реализации богатейших возможностей народного воспитания отводили в своих трудах Ч.Валиханов, А.Кунанбаев, Ы.Алтынсарин. Общие проблемы этнопедагогических воззрений получили методологическую оценку в исследованияхГ.С.Виноградова, Г.Н.Волкова, У.Джанибекова, А.Измайлова, К.Б.Жарыкбаева, С.Калиева, К.Ж.Кожахметовой, С.А.Узакбаевой и др.

Так, представляет особый интерес монография Г.Н. Волкова «Этнопедагогика», где ученый объектом внимания читателей сделал духовную общность народов, традиции дружбы и представил наиболее концентрированно педагогические аспекты единства и духовного родства, содружества народов, раскрыв это на обширном теоретическом и фактическом материале. Анализируя богатый педагогический опыт народов, автор, делая обоснованный вывод о том, что в педагогических культурах наций много общего, раскрывает сущность проблемы духовного развития в многонациональном государстве [3].

Особенно успешно это происходит в школе– в процессе усвоения, присвоения образцов деятельности и поведения, заложенных в народной культуре, традициях и обычаях, когда растущий человек открыт к восприятию социальных образцов. Народные традиции, духовная культура выступают здесь реальным, веками проверенным и отточенным регулятором развивающегося самосознания и поведения растущего человека.

Необходимость использования ценностей народной педагогики в нравственном воспитании определяется их теснейшей связью со многими сторонами мировоззрения и взаимоотношениями людей, тем, что в них наиболее ярко и своеобразно отражен накопленный, проверенный и умноженный тысячелетиями народный опыт, мудрость, национальный колорит и характер. Неписаные нравственные законы народной культуры формировались с опорой на мощные традиции, истоки которых прослеживаются в устном народном творчестве. Моральные идеалы вырабатывались в народе, утверждались в форме общественного сознания, развивались с ходом исторического процесса, видоизменялись по мере совершенствования экономических, социальных и других общественных отношений, закрепляясь в традициях, обычаях, ритуалах, в общественном мнении, в приемах народной педагогики.

Народная культура достигла своего наивысшего развития в эпоху традиционного общества, представляющего собой достаточно жесткую и замкнутую систему, заинтересованного в утверждении высокой нравственности своих членов, определяющего ее как залог и фундамент своей прочности. Нравственность простых людей была связана с добровольной зависимостью своих желаний, стремлений и деятельности с интересами своих сограждан, всего общества в целом. В современном обществе формирование высоких моральных качеств подрастающего поколения осуществляется через:

• привитие чувства привязанности и любви к семье и родственникам, уважения и доброжелательного отношения к соседям, знакомым;

• воспитание почитания традиций своих предков, уважения к укладу жизни своей семьи, рода, селения;

• формирование любви к природе родного края.

Одним из основных путей достижения незыблемости основ традиционного общества и сегодня остается воспитание подрастающего поколения на идеалах Добра и Справедливости. Примечательно, что представления об этих идеалах у разных этносов могут не всегда совпадать. Вместе с тем основные понятия о таких важнейших этических категориях, как добро и зло, справедливость и несправедливость, добродетель и порок, любовь к своей родине и к своему народу, поэтическое, гордое отношение к подвигам предков везде одинаковы. Об этом свидетельствует фольклор любого народа.

Поиск путей эффективности духовно-нравственного становления общества и его субъектов приводит к пониманию воспитательных возможностей всех видов искусства, позволяет обосновать тезис о важности художественной литературы в становлении и развитии духовно-нравственной личности. Обращение к отечественному фольклору и литературе, по нашему глубокому убеждению, способствует целостному подходу к духовно-нравственному воспитанию в условиях школы, оказывает позитивное влияние на организацию разнообразных форм деятельности, обеспечивает осознанное и активное участие выпускников в творческом преобразовательном процессе в любых сферах общественной жизни. Само содержательное обеспечение образовательной области «Язык и литература» в школе дает возможность усвоения таких категорий, которые лежат в основе понятия нравственности. Целенаправленная и организованная учебно-воспитательная деятельность педагогов в единстве с учебно-познавательной и самообразовательной деятельностью учащихся призвана создать в школе среду для духовно-нравственного воспитания учащихся.

В нашем исследовании ведущей идеей является утверждение важности использования в учебно-воспитательном процессе школы произведений национального фольклора и литературы. Мы исходим из того, что на уроках гуманитарного цикла идет целенаправленный процесс реализации в единстве обучающих, развивающих и воспитательных задач. И здесь вполне логичным является понятие «дидактическое произведение» (от греч. didaskein – поучать) – условное обозначение весьма многообразных фольклорных и литературных жанров, вводящих нелитературный (философский, религиозный, научный, практически-моральный и т.д.) материал в обычные формы художественно-словесного творчества. В работе используется традиционное определение дидактической литературы как «формы художественного творчества, имеющей целью поучать, показать полезность какого-либо предмета или популяризировать отрасль какой-либо науки» [4].

Формы дидактической литературы особенно продуктивно представлены в специфических культурах Востока, античного мира и европейского средневековья и находят отражение, воспроизводятся в произведениях устного народного творчества. На почве этих культур создаются канонические формы произведений дидактической литературы: дидактический эпос, фабульный и бесфабульный, малые фабульные жанры (притча, басня, аполог), дидактическая лирика, а также различные формы изречений. Наше дальнейшее исследование будет направлено на поиск эффективных путей организации нравственного воспитания на материале дидактических произведений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Назарбаев Н.А. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, 2017: http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

2. Канке В. А. Философия: исторический и систематический курс./учебник. – М.: Логос, 2014. – 375 с.

3. Духовность [Электронный ресурс] // Википедия: свободная энциклопедия. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/

4. Никитич Л.А. Этика. Курс лекций : учеб. пособие / Никитич Л.А . – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2015.– 392 с.

5. Волков Г.Н. Этнопедагогика: Учеб.для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 1999. – 168 с.

4. Большой толковый словарь: http://yaxy.ru/dictionaries/big_dic/33.html

Буланова Т.М.
аға оқытушы, Әл - Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
E-mail: tolqynay@mail.ru

Дауытова Ж.К.
аға оқытушы, Әл - Фараби атындағы Қаза ұлттық университеті
E-mail: fotka_e.f.j@mail.ru

Смағұл М.Ж.
аға оқытушы, Әл - Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
E-mail: smagul.meirat@mail.ru

Мырзахметова А.К.
аға оқытушы, Әл - Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
E-mail: altynya92101@gmail.com

ҮШБҰРЫШҚА АРНАЛҒАН КҮРДЕЛІ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Түйін: *Макалада әрі қызықты, әрі геометрияның бір қатар теоремаларын қайталап шығатын күрделі есеп қарастырылған. Геометрия есебтерінде арифметикалық заңдылықтар байқалып, оқушының логикалық ойлау өрісін дамытып, тәжрибелік деңгейін шыңдай түседі.*

Резюме: *В данной статье рассматриваются одновременно интерестные и сложные задачи, при решении которых применяется немалое количество теорем геометрии. В ходе решений замечаются аналогий с арифметической прогрессией, с чем осложняются и развиваются логическое мышление и практический уровень ученика.*

Summary: *In this article, both interesting and complex problems are considered at the solution of which a considerable number of geometry theorems are applied. In the course of the decisions, analogies with an arithmetic progression are noticed, with which logical thinking and the practical level of the student are complicated and developed.*

Есеп. ABC үшбұрышында A_1 нүктесі BC қабырғасын BA_1: A_1C=1:1 қатынасында бөлген. $B_1 \in AC$, $C_1 \in AB$, AA_1,BB_1,CC_1 кесінділері O нүктесінде қиылысқан. AO:OA_1=1:1 болғанда ABC үшбұрышының бойындағы басқа элементерінің мәндері қандай?

Шешуі (1-сурет). AO:OA_1=1:1,

BA_1: A_1C=1:1 қатынастарын ескеріп анықтаймыз.

1) $\frac{AO}{OA_1} = \frac{AB_1}{B_1C} \cdot \left(\frac{CA_1}{A_1B} + 1\right) => \frac{1}{1} = \frac{AB_1}{B_1C} \cdot \left(\frac{1}{1} + 1\right)$

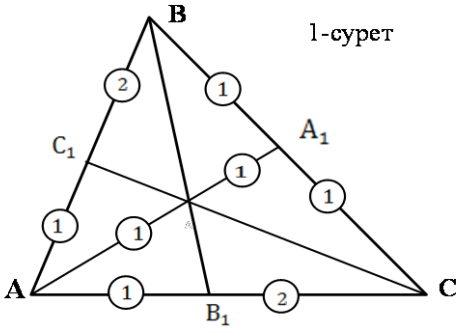
$$\frac{AB_1}{B_1C} = \frac{1}{2}$$

2) $\frac{AO}{OA_1} = \frac{AC_1}{C_1B} \cdot (\frac{BA_1}{A_1C} + 1)$, $\frac{1}{1} = \frac{AC_1}{C_1B} (\frac{1}{1} + 1)$;

$$\frac{AC_1}{C_1B} = \frac{1}{2}$$

Тексеру. $\frac{AC_1}{C_1B} \cdot \frac{BA_1}{A_1C} \cdot \frac{CB_1}{B_1A} = \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{1} \cdot \frac{2}{1} = 1$

Чева теоремасы орындалып тұр.

1-сурет

3) $\frac{BO}{OB_1} = \frac{BA_1}{A_1C} \cdot \left(\frac{CB_1}{B_1A} + 1\right) = \frac{1}{1} \cdot \left(\frac{2}{1} + 1\right) = \frac{3}{1}$

$$\frac{BO}{OB_1} = \frac{3}{1}$$

4) $\frac{CO}{OC_1} = \frac{CB_1}{B_1A} \cdot \left(\frac{AC_1}{C_1B} + 1\right) = \frac{2}{1} \cdot \left(\frac{2}{1} + 1\right)$;

$$\frac{CO}{OC_1} = \frac{3}{1}$$

5) A_1, B_1, C_1 нүктелерін өзара қосайық. ABC үшбұрышының ауданын тіректі элемент ретінде пайдаланамыз. Төмендегі қатынастардың пайдасы тиеді.

$\frac{AB_1}{AC}=\frac{1}{3}$; $\frac{AC_1}{AB}=\frac{1}{3}$; $\frac{BA_1}{BC}=\frac{1}{2}$; $\frac{BC_1}{BA}=\frac{2}{3}$; $\frac{CA_1}{CB}=\frac{1}{2}$; $\frac{CB_1}{CA}=\frac{2}{3}$.

6) $\frac{S_{AB_1C_1}}{S_{ABC}}=\frac{\frac{1}{2}\cdot AB_1\cdot AC_1\cdot \sin A}{\frac{1}{2}AC\cdot AB\cdot \sin A}=\frac{AB_1}{AC}\cdot\frac{AC_1}{AB}=\frac{1}{3}\cdot\frac{1}{3}=\frac{1}{9}$;

$S_{AB_1C_1}=\frac{1}{9}S_{ABC}$

7)Дәл осы жолмен: $S_{A_1BC_1}=\frac{BA_1}{BC}\cdot\frac{BC_1}{BA}\cdot S=\frac{1}{2}\cdot\frac{2}{3}\cdot S=\frac{1}{3}\cdot S$

$S_{A_1BC_1}=\frac{1}{3}\cdot S$

8) $S_{CA_1B_1}=\frac{CA_1}{CB}\cdot\frac{CB_1}{CA}\cdot S=\frac{1}{2}\cdot\frac{2}{3}S =>$

$S_{CA_1B_1}=\frac{1}{3}\cdot S$

9)ABC үшбұрышының ауданы S болғанда, A_1, B_1, C_1 үшбұрышының ауданы қандай?

Теңдеу құрамыз:

$S_{AB_1C_1}+S_{BA_1C_1}+S_{CA_1B_1}+S_{A_1B_1C_1}=S_{ABC}$,

$\frac{1}{9}S+\frac{1}{3}S+\frac{1}{3}S+S_{A_1B_1C_1}=S$,

$S_{A_1B_1C_1}=S-\frac{7S}{9}=\frac{2S}{9}$.

$S_{A_1B_1C_1}=\frac{2S}{9}$; $\frac{S_{A_1B_1C_1}}{S_{ABC}}=\frac{2}{9}$

10) Стандартты жолмен AA_1B үшбұрышынан

$\frac{A_1B_2}{B_2C_1}=\frac{A_1O}{OA}\cdot\left(\frac{AC_1}{C_1B}+1\right)=\frac{1}{1}\cdot\left(\frac{1}{2}+1\right)=\frac{3}{2}$;

$\frac{A_1B_2}{B_2C_1}=\frac{3}{2}$

$2-$ші суретте $AA_1\cap B_1C_1=A_2$, $BB_1\cap A_1C_1=B_2$,

$CC_1\cap A_1B_1=C_2$ Осы белгілерді ескеріп:

10) $\frac{A_1B_2}{B_2C_1}=\frac{A_1O}{OA}\cdot\left(\frac{AC_1}{C_1B}+1\right)=\frac{1}{1}\cdot\left(\frac{1}{2}+1\right)=\frac{3}{2}$;

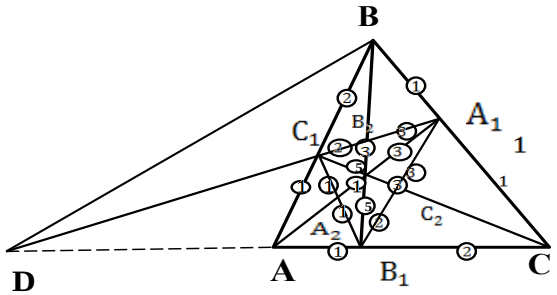
$\frac{A_1B_2}{B_2C_1}=\frac{3}{2}$

11) AA_1C үшбұрышында $\frac{A_1C_2}{C_2B_1}=\frac{A_1O}{OA}\cdot\left(\frac{AB_1}{B_1C}+1\right)=\frac{1}{1}\left(\frac{1}{2}+1\right)=\frac{3}{2}$, $\frac{A_1C_2}{C_2B_1}=\frac{3}{2}$

A_1, B_1, C_1 үшбұрышында $A_1A_2\cap B_1B_2\cap C_1C_2=0$, Сондықтан:

12) $\frac{C_1A_2}{A_2B_1}\cdot\frac{B_1C_2}{C_2A_1}\cdot\frac{A_1B_2}{B_2C_1}=1$, $\frac{C_1A_2}{A_2B_1}\cdot\frac{2}{3}\cdot\frac{3}{2}=1$; $\frac{C_1A_2}{A_2B_1}=\frac{1}{1}$;

2-сурет

13) $A_1, C_1\cap CA=D$ болсын. Менелай теоремасы бйынша:

$\frac{CA_1}{A_1B}\cdot\frac{BC_1}{C_1A}\cdot\frac{AD}{DC}=1$;

$\frac{1}{1}\cdot\frac{2}{1}\cdot\frac{AD}{DC}=1$; $\frac{AD}{DC}=\frac{1}{2}$;

DC=2AD;

DA+AC=2AD; AC=AD! D және B нүктелерін қоссақ:

$S_{DBA}=S_{ABC}$; $S_{DBC}=2S$!

14)Төмендегі теңдіктерге көңіл аударыңдар.

ΔAB_1C_1 табаны $B_1A_2: A_2C_1$=1:1. Сондықтан $S_{AB_1C_1}=\frac{1}{9}$ S болғандықтан

$S_{AB_1A_2}= S_{AC_1A_2} = \frac{1}{18}S\leftarrow$ (14)

$S_{A_1BC_1} = \frac{1}{3}S$; $A_1B_2: B_2C_1$ =3:2;

$S_{A_1BB_1}=\frac{3}{5}S_{A_1BC_1}=\frac{3}{5}\cdot\frac{1}{3}S = \frac{1}{5}S.$

15) $S_{B_2BC_1} = \frac{2}{5}\ S_{A_1BC_1} = \frac{2}{5}\cdot\frac{1}{3}S = \frac{2}{15}S;$

$S_{A_1BB_2}=\frac{1}{5}S$ $S_{B_2BC_1}= \frac{2}{5}S_{A_1BC_1}=\frac{2}{15}S;$

Тексеру: $\frac{1}{5}S+\frac{2}{15}S = \frac{5}{15}S = \frac{1}{3}S=\ S_{A_1BC_1}!$

16) $S_{CA_1B_1}=\frac{1}{2}\cdot\frac{2}{3}\cdot S = \frac{1}{3}\cdot S;$ $S_{CA_1B_1}=\frac{1}{3}\cdot S$

17) $S_{CA_1C_2}= \frac{3}{5}S_{CA_1B_2}=\frac{3}{5}\cdot\frac{1}{3}S = \frac{1}{5}S;$ $S_{CA_1C_2}= \frac{1}{5}S$

18) $S_{CB_1C_2} = \frac{2}{5}S_{CA_1B_1}=\frac{2}{5}\cdot\frac{1}{3}S=\frac{2}{15}S;$ $S_{CB_1C_2} = \frac{2}{15}S$

Тексеру: $\frac{1}{5}S+\frac{2}{15}S=\frac{5}{15}S = \frac{1}{3}S = S_{CA_1B_1};$ $A_1C_2: C_2B_1$=3:2!

19) Алда әрталай қызықты қатынастар тұр.

A_1, B_1, C_1 үшбұрышының төбелерінен шыққан үш кесінділер бір О нүктесінде қиылысып тұр.

ΔAA_1C-дан $\frac{A_1O}{OA_2}=\frac{A_1C_2}{C_2B_1}\cdot\left(\frac{B_1A_2}{A_2C_1}+1\right)=\frac{3}{2}\cdot\left(\frac{1}{1}+1\right)=\frac{3}{1};$ $\frac{A_1O}{OA_2}=\frac{3}{1}$

20)$\frac{B_1O}{OB_1}=\frac{B_1C_2}{C_2A_1}\cdot\left(\frac{A_1B_2}{B_2C_1}+1\right)=\frac{2}{3}\cdot\left(\frac{3}{2}+1\right)=\frac{5}{3};$ $\frac{B_1O}{OB_1}=\frac{5}{3}$

$\frac{C_1O}{OC_1}=\frac{C_1B_2}{B_2A_1}\cdot\left(\frac{A_1C_2}{C_2B_1}+1\right)=\frac{2}{3}\cdot\left(\frac{3}{2}+1\right)=\frac{5}{3};$ $\frac{C_1O}{OC_1}=\frac{5}{3};$

Тапқырлық жасайық. BA_1=A_1C болғанда

$S_{DBA_1}=\frac{1}{2}S_{DBC} = \frac{1}{2}\cdot 2S = S!$

S_{DCA_1}=S; Бұрыш анықталған: $S_{A_1BC_1}=\frac{1}{3}S.$

Сонда $S_{DBC_1}= S-\frac{1}{3}S=\frac{2}{3}S;$ $S_{DBC_1}=\frac{2}{3}S$

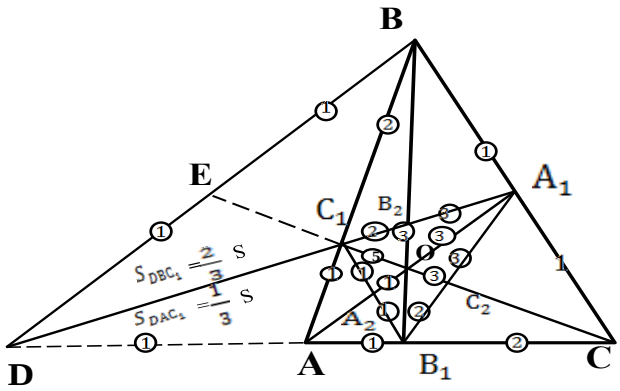
21) $S_{AC_1A_1C}= S_{ABC}-S_{A_1BC_1}$ =S−$\frac{1}{3}$S = $\frac{2}{3}$S.

$S_{AC_1A_1C}=\frac{2}{3}S.$ Сонда $S_{DAC_1}= S_{DA_1C}-\ S_{AC_1A_1C}$ =S−$\frac{2}{3}$ S = $\frac{1}{3}$S.

1)Ескерту. $\frac{AC_1}{C_1B}=\frac{1}{2}$, бұдан $S_{DAC_1}=\frac{1}{3}S$

$S_{DBC_1}=\frac{2}{3}S$

2) 2-суретті үлкейтіп салайық.

22) S_{DAB}= S және AC_1:C_1B=1:2 болғандықтан

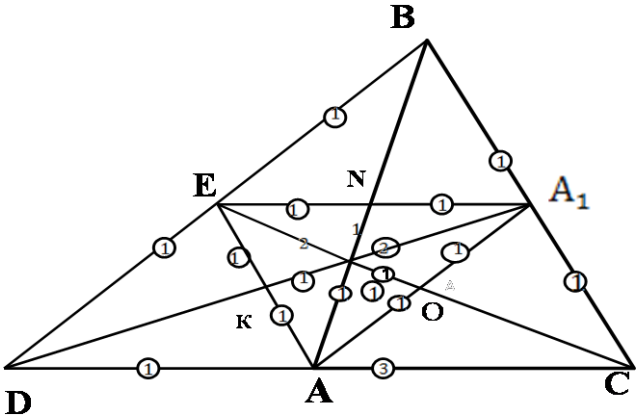
$S_{DAC_1} = \frac{1}{3}$ S, S_{DC_1B}= $\frac{2}{3}$ S, $S_{A_1BC_1} = \frac{1}{3}$ S,

$\frac{S_{DC_1B}}{S_{A_1BC_1}} = \frac{\frac{2}{3}S}{\frac{1}{3}S} = \frac{2}{1} = \frac{DC_1}{C_1A_1}$; $\frac{DC_1}{C_1A_1} = \frac{2}{1}$.

Осы теңдіктерден C_1 нүктесі BCD үшбұрышының медианаларының қиылысу нүктесі екен деген қорытынды жасаймыз. $CC_1 \cap DB$= E болса, CC_1: C_1E=2:1 және DE=EB, DE:EB=1:1.

A_1 мен E ,E мен A нүктелерін қоссақ қызықты қорытындылар жасауға болады.

Суретте A, A_1 және E нүктелері қабырғалардың орта нүктелері.Сол себепті

1)AE=BA_1=A_1C;

AA_1=BE=ED, ндеше AA_1=BE параллелограмм екен!

AB мен A_1E оның диагональдары: A_1N=NE;

AN=NB.

2) AA_1ED-екінші параллелограмм болып тұр. AE мен A_1D-оның диагональдары. Сол себепті AK=KE, A_1K=KD.

3) ACA_1E- үшінші параллелограмм; AO=OA_1,CO=OE.

ABC үшбұрышының ауданы S тіректі элемент болсын.

Сонда $\frac{S_{A_1BE}}{S_{CBD}} = \frac{A_1B}{BC} \cdot \frac{BE}{BD} = \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$; S_{CBD} =2S, себеп DA=AC

$S_{A_1BE} = \frac{1}{4} \cdot 2S = \frac{1}{2}$S; $S_{A_1BE} = \frac{1}{2}$ S; Дәл осы әдіспен табатынымыз:

$S_{DAE} = \frac{1}{2}$ S; $S_{ACA_1} = \frac{1}{2}$ S.

$S_{AA_1BE} = S_{CBD} - 2 \cdot S_{CAA_1} = 2S - 2 \cdot \frac{1}{2}S = S$

S_{AA_1BE} =S көңіл аударыңыздар: S_{AA_1ED} =S және S_{ACA_1E} = S

Қажет болса: $S_{AA_1E} = S_{CBD} - 3 \cdot S_{ACA_1} = 2S - 3 \cdot \frac{1}{2}S = \frac{1}{2}$ S

Тағы да бір қатынас сұранып тұр:

S_{AA_1E} : $S_{DBC} = \frac{1}{2}$ S:2S=1:4 немесе $S_{AA_1E} = \frac{1}{4}$ S_{DBC}

Келешекте кәдеге жарайтын мәндер:

1) $S_{CBE} = S_{CDE}$;

2) $S_{DBA_1} = S_{DCA_1} = \frac{1}{2} \cdot 2S = S_{ABC}$

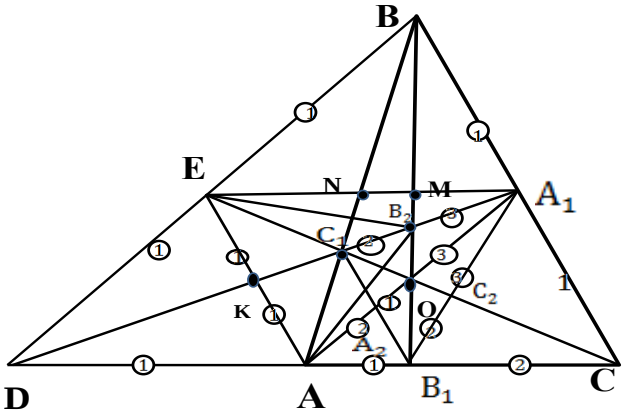
3) $S_{CBE} = S_{CDE} = S_{ABC} = S$

AA_1E үшбұрышында C_1 нүктесі медианалардың қиылысу нүктесі.Сонда

1)$S_{AEO} = S_{A_1EO} = S_{AA_1K} = S_{A_1EK} = S_{EAO} = S_{EA_1O} = \frac{1}{2}S_{A_1AE} = \frac{1}{2} \cdot \frac{5}{4}S = \frac{5}{8}S$

Мына қатынастар AC_1: C_1N=2:1, A_1C_1: C_1K=2:1, EC_1: C_1O=2:1

Келешекте қажетке жарайды. Үлкейтіп салған 2-суретті толықтырып салайық(4-сурет)

DA_1 кесіндісін К,C_1,B_2 нүктелері қандай қатынастарда бөледі? DK:KC_1: C_1B_2: B_2A_1?

Кесіндіні берілген қатынаста бөлу, олардың бөліктерін анықтау жолдары бұрынан белгілі .

1) Паралелограммның диагональдарының қасиеті бойынша:

EK=KA, DK=KA_1, AA_1ED-параллелограмы.

DK=$\frac{1}{2}$$DA_1$, K$A_1$=$\frac{1}{2}$ DA_1, $\frac{KC_1}{C_1A_1}=\frac{1}{2}$.

Соңғы қатынасты түрлендіреміз: $\frac{A_1C_1}{C_1K}=\frac{2}{1}$, $\frac{A_1C_1+C_1K}{C_1K}=\frac{2+1}{1}$

A_1K=3C_1K, $C_1K=\frac{1}{3}A_1K$;

$C_1K=\frac{1}{3}\cdot\frac{1}{2}DA_1=\frac{1}{6}DA_1$; $KC_1=\frac{1}{6}DA_1$

$\frac{KC_1}{C_1A_1}=\frac{1}{2}$ теңдігінен C_1A_1=2 C_1K =2·$\frac{1}{6}$ DA_1= $\frac{1}{3}$ DA_1.

$C_1A_1=\frac{1}{3}DA_1$; C_1A_1 кесіндісінің бойында $C_1B_2=\frac{2}{5}$ $C_1A_1=\frac{2}{5}\cdot\frac{1}{3}DA_1=\frac{2}{15}DA_1$;

$C_1B_2=\frac{2}{15}DA_1$.

Енді B_2 $A_1=\frac{3}{5}$ $C_1A_1=\frac{3}{5}\cdot\frac{1}{3}DA_1=\frac{1}{5}DA_1$; B_2 $A_1=\frac{1}{5}DA_1$;

Негізі анықталған қатынастарды орындарына қойып түрлендіреміз:

DK:KC_1: C_1B_2: B_2 $A_1=\frac{1}{2}DA_1:\frac{1}{6}DA_1:\frac{2}{15}DA_1:\frac{1}{5}DA_1$=15:5:4:6

НОК(2;6;15;5)=30 екенін ескердік. DA_1 кесіндісі 15+5+4+6=30 бөліктен тұр.

Соны ескеріп және $S_{DEA_1}=\frac{1}{2}\cdot S_{BA_1D}$ =>

1) $S_{DEA_1}=\frac{1}{2}S$; $S_{EDK}=\frac{15}{30}\cdot S_{DEA_1}=\frac{1}{2}\cdot\frac{1}{2}S=\frac{1}{4}S$

2) $S_{EKC_1}=\frac{5}{30}\cdot S_{DEA_1}=\frac{1}{6}\cdot\frac{1}{2}S=\frac{1}{12}\cdot S$; $S_{EKC_1}=\frac{1}{12}\cdot S$

3) $S_{EB_2C_1}=\frac{4}{30}\cdot S_{DEA}=\frac{2}{15}\cdot\frac{1}{2}S=\frac{1}{15}S$; $S_{EB_2C_1}=\frac{1}{15}S$

4) $S_{EB_2A_1}=\frac{6}{30}\cdot\frac{1}{2}S=\frac{1}{10}S$; $S_{EB_2A_1}=\frac{1}{10}S$

Тексеру: $S_{DEA_1}=\frac{1}{4}S+\frac{1}{12}\cdot S+\frac{1}{15}S+\frac{1}{10}S=\frac{30}{60}\cdot S=\frac{1}{2}\cdot S$

Ескерту: $S_{DAA_1}=S_{DEA_1}=\frac{1}{2}\cdot S$.

DA_1 кесіндісінің төменгі жағындағы DKA, KC_1A, AB_2C_1, AB_2A_1 үшбұрыштарының аудандары жоғары жағындағы анықталған сәйкес үшбұрыштардың аудандарымен бірдей. Мысалы $S_{AC_1B_2}=S_{EC_1B_2}=\frac{1}{15}S$

Енді C_2,O,C_1 нүктелері CE ксіндісін қандай бөліктерге бөлтінін анықтауға кірісейік.

CO = OE = $\frac{1}{2}$ CE, себебі C кесіндісі CA_1EA параллелограммның диагоналі:

Суреттен $\frac{CO}{OC_1}=\frac{CB_1}{B_1A}\cdot\left(\frac{AC_1}{C_1B}+1\right)=\frac{1}{2}\cdot\left(\frac{1}{2}+1\right)=\frac{3}{1}$; $\frac{CO}{OC_1}=\frac{1}{3}$

Мұнда $\frac{CB_1}{B_1A}=\frac{1}{2}$, $\frac{AC_1}{C_1B}=\frac{1}{2}$ – есептің шарты бойынша $\frac{EC_1}{C_1O}=\frac{1}{2}$, себебі C_1 нүктесі медианалары EO, A_1K, AN қиылысу нүктесі $EC_1=2C_1O$; $EO=\frac{1}{2}$ CE болғандықтан

$EC_1=\frac{2}{3}EO=\frac{2}{3}\cdot\frac{1}{2}$ CE $=\frac{1}{3}$CE; $EC_1=\frac{1}{3}$ CE

$C_1O=\frac{1}{3}\cdot EO=\frac{1}{3}\cdot\frac{1}{2}$ CE; $C_1O=\frac{1}{6}$CE

Есептеуді әрі қарай жалғастырайық.

$\frac{CC_2}{C_2O}=\frac{CB_1}{B_1A}\cdot\left(\frac{AO}{OA_1}+1\right)=\frac{2}{1}\left(\frac{1}{1}+1\right)=\frac{4}{1}$; $\frac{CC_2}{C_2O}=\frac{4}{1}$

$CO=\frac{1}{2}$CE теңдігін ескереміз.

$\frac{CC_2+C_2O}{C_2O}=\frac{4}{1}+1$, $\frac{CO}{C_2O}=5$; $C_2O=\frac{1}{5}CO=\frac{1}{5}\cdot\frac{1}{2}$ CE; $C_2O=\frac{1}{10}$CE

$CC_2=CO-C_2O=\frac{1}{2}CE-\frac{1}{10}CE=\frac{4}{10}$ CE $=\frac{2}{5}$ CE; $CC_2=\frac{2}{5}$CE

Енді табылған мәндерді орындарына қоямыз.

$CC_2:C_2O:OC_1:C_1E=\frac{2}{5}$ CE: $\frac{1}{10}$CE: $\frac{1}{6}$CE: $\frac{1}{3}$ CE=12:3:5:10;

Мұнда EKOE(5;10;6;3)=30.

CE кесіндінің үстіңгі жағында CA_1E үшбұрышы орналасқан. Оның бөліктері $CA_1C_2A_1O$;

OA_1C_1 және C_1A_1E үшбұрыштары CE кесіндісі 12+3+5+10=30 бөліктен тұрады екен. Стандартты жолмен олардың мәндерін анықтаймыз.

1)$S_{CA_1C_2}=\frac{12}{30}$. $S_{CA_1E}=\frac{2}{5}\cdot\frac{1}{2}S=\frac{1}{5}$ S, $S_{CA_1C_2}=\frac{1}{5}S$

2) $S_{C_2A_1O}=\frac{10}{30}\cdot S_{CA_1E}=\frac{1}{10}\cdot\frac{1}{2}S=\frac{1}{20}S$

$S_{C_2A_1O}=\frac{1}{20}S$

3)$S_{OA_1C_1}=\frac{5}{30}\cdot S_{CA_1E}=\frac{1}{6}\cdot\frac{1}{2}S$; $S_{OA_1C_1}=\frac{1}{12}S$

4)$S_{C_1A_1E}=\frac{10}{30}\cdot S_{CA_1E}=\frac{1}{3}\cdot\frac{1}{2}S$; $S_{C_1A_1E}=\frac{1}{6}S$

Тексеру. $S_{CA_1E}=\frac{1}{2}S=\frac{1}{5}S+\frac{1}{20}S+\frac{1}{12}S+\frac{1}{6}S=\frac{(12+3+5+10)S}{60}=\frac{30}{60}=\frac{1}{2}S$!

Дұрыс табылған аудандар екен! Енді ұқыптылықпен түрлендірейік.$S_{CA_1C_1}=\frac{1}{12}S$

Жоғарыда табылған

5) $S_{A_1B_2O}=\frac{3}{5}S_{A_1OC_1}=\frac{3}{5}\cdot\frac{1}{12}S=\frac{1}{20}S$; $S_{A_1B_2O}=\frac{1}{20}S$

6) $S_{B_2C_1O}=\frac{1}{30}S$

4-суретке үңілейік. AA_1BE-параллелограмм, онда AN=NB=$\frac{1}{2}$AB,

EN=NA=$\frac{1}{2}EA_1$; $AC_1:C_1N=2:1$; $AC_1+C_1N=\frac{1}{2}$AB;

$AC_1=\frac{2}{3}AN=\frac{2}{3}\cdot\frac{1}{2}AB=\frac{1}{3}AB$; $AC_1=\frac{1}{3}$ AB

$C_1N=\frac{1}{3}AN=\frac{1}{3}\cdot\frac{1}{2}AB=\frac{1}{6}AB$; $C_1N=\frac{1}{6}AB$

$AC_1:C_1N:NB=\frac{1}{3}AB:\frac{1}{6}AB:\frac{1}{2}AB=2:1:3$

$AC_1:C_1N:NB=2:1:3$

C_1 нүктесі AA_1E үшбұрышының медианаларының қиылысу нүктесі. Сондықтан

$EN=NA_1=\frac{1}{2}A_1E\cdot\frac{A_1M}{MN}=\frac{A_1B_2}{B_2C_1}\left(\frac{C_1N}{NB}+1\right)=\frac{3}{2}\cdot\left(\frac{1}{3}+1\right)=\frac{3}{2}\cdot\frac{4}{3}=\frac{1}{2}$; $\frac{A_1M}{MN}=\frac{2}{1}$

$S_{A_1BE}=\frac{1}{2}\cdot\frac{1}{2}2S=\frac{1}{2}S$; $S_{A_1BE}=\frac{1}{2}S$

$S_{A_2BN}=S_{EBN}=\frac{1}{2}S_{A_1BE}=\frac{1}{2}\cdot\frac{1}{2}$ S; $S_{A_2BN}=\frac{1}{4}S$

$S_{NBM}=\frac{1}{3}S_{NBA_1}=\frac{1}{3}\cdot\frac{1}{4}$ S$=\frac{1}{12}$ S; $S_{NBM}=\frac{1}{12}S$

$S_{MBA_1}=\frac{2}{3}S_{NBA_1}=\frac{2}{3}\cdot\frac{1}{4}S=\frac{1}{6}$ S; $S_{MBA_1}=\frac{1}{6}S$

Тексеру:

$S_{EBN}+S_{NBM}+S_{MBA_1}=\frac{1}{2}S_{EBA_1}+\frac{1}{12}S+\frac{1}{6}S=\frac{1}{2}\cdot\frac{1}{2}S+\frac{1}{12}S+\frac{1}{6}S=\frac{(3+1+2)S}{12}=\frac{6}{12}S=\frac{1}{2}S=S_{A_1BE}$

$S_{NBM}:S_{MBA_1}=\frac{1}{12}S:\frac{1}{6}S=\frac{1}{2}=\frac{NM}{MA_1}$!

Көңіл аудар!

$\frac{S_{NBM}}{S_{ABB_1}} = \frac{1}{12}$S:$\frac{1}{3}$S=$\frac{1}{4} = \frac{BN}{BA}:\frac{BM}{BB_1} = \frac{1}{2} : \frac{BM}{BB_1}$

$\frac{BM}{BB_1} = \frac{1}{2}$; $BM = \frac{1}{2}BB_1$;

$BM+MB_1 = BB_1$; $\frac{1}{2}BB_1+MB_1=BB_1$;

$MB_1 = \frac{1}{2}BB_1$

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Садыков Ж.С., Садыкова А.Ж., Дауытова Ж.К.. Геометрия (планиметрия). 1бөлім.–А.: Әл-Фараби атындығы ҚазҰУ, 2009.

2. Садыков Ж.С., Абылқасымова А.Е..Дайындық бөлімінің тыңдаушыларына планиметрия есептерін шығаруға арналған методикалық нұсқаулар. -А.: 1988.

3.Садыков Ж.С., Садыкова А.Ж., Әбдібекова К.Ж., Дауытова Ж.Қ.. Үшбұрыштар әлеміне саяхат. – А.: Әл-Фараби атындығы ҚазҰУ, 2018.

УДК 378

Гусенова М.Ш.
Магистр наук, ассистент профессора ФОГН
Международная Образовательная Корпорация, Казахско – Американский Университет
город Алматы, Республика Казахстан

Гусенова С.Ш.
Докторант, преподаватель лицея при КазГАСА
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
город Талдыкорган, Алматы, Республика Казахстан

Гусенов Б.Ш.
Докторант, преподаватель кафедры государственного
управления и менеджмента
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова
город Талдыкорган, Республика Казахстан.
E-mail: king_bara@mail.ru

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Резюме: *В статье рассмотрены задачи по необходимости введения различного типа социальных инноваций; описаны характер и направленность нововведений в высшем образовании; указана роль субъективных факторов и ценностных ориентаций субъектов образования; структурированы основные характеристики инноваций и их управления в системе высшего образования Республики Казахстан. В статье указано то, что общественное развитие на рубеже веков характеризуется необходимостью трансформации всей системы образования. Глубокие изменения, происходящие в общественной структуре, во взаимоотношениях между различными государствами и народами, в экономических, политических, социальных и культурных процессах, порождают возникновение целого ряда требований к системе высшего образования по формированию нового типа специалистов, наиболее адаптированных к условиям переходной экономики и современным задачам. Дано определение понятию инновации в образовании. Структурированы особенности применения инновационных методов обучения в системе высшего образования.*

Ключевые слова: *высшее образование, инновации, инновационные методы, инновационный процесс, педагогическое мастерство, модернизация образования, образовательная среда.*

Түйін: *Мақалада әр түрлі әлеуметтік инновацияны енгізу қажеттілігі бойынша міндеттер қарастырылған; жоғары білім берудегі жаңалықтардың сипаты мен бағыттылығы сипатталған; білім беру субъектілерінің субъективті факторлары мен құндылықтық бағдарларының рөлі көрсетілген; Қазақстан Республикасының Жоғары білім беру жүйесінде инновациялардың және оларды басқарудың негізгі сипаттамалары құрылымдалған. Мақалада ғасырлар тоғысында қоғамдық даму бүкіл білім беру жүйесін трансформациялау қажеттілігімен сипатталады. Қоғамдық құрылымда, әртүрлі мемлекеттер мен халықтар арасындағы өзара қарым-қатынастарда, экономикалық, саяси, әлеуметтік және мәдени процестерде болып жатқан терең өзгерістер өтпелі экономика жағдайларына және қазіргі заманғы міндеттерге негұрлым бейімделген мамандардың жаңа түрін қалыптастыру бойынша жоғары білім беру жүйесіне бірқатар талаптардың туындауын туындатады. Білім берудегі инновация ұғымына анықтама берілді. Жоғары білім беру жүйесінде оқытудың инновациялық әдістерін қолдану ерекшеліктері құрылымдалған.*

Түйін сөздер: *жоғары білім, инновация, инновациялық әдістер, инновациялық процесс, педагогикалық шеберлік, білім беруді жаңғырту, білім беру ортасы.*

Summary: *The article deals with the problem of the need for the introduction of various types of social innovation; describes the nature and direction of innovation in higher education; the role of subjective factors and value orientations of subjects of education; structured the main characteristics of innovation and their management in the higher education system of the Republic of Kazakhstan. The article states that social development at the turn of the century is characterized by the need to transform the entire education system. Profound changes taking place in the social structure, in relations between different States and peoples, in economic, political, social and cultural processes, give rise to a number of requirements for the higher education system to form a new type of specialists, the most adapted to the conditions of the transition economy and modern challenges. The definition of innovation in education is given. The features of application of innovative teaching methods in the system of higher education are structured.*

Keywords: *higher education, innovation, innovative methods, innovative process, pedagogical skills, modernization of education, educational environment.*

Общественное развитие на рубеже веков характеризуется необходимостью трансформации всей системы образования. Глубокие изменения, происходящие в общественной структуре, во взаимоотношениях между различными государствами и народами, в экономических, политических, социальных и культурных процессах, порождают возникновение целого ряда требований к системе высшего образования по формированию нового типа специалистов, наиболее адаптированных к условиям переходной экономики и современным задачам [1].

Реформа образования, осуществляемая в настоящее время в Республике Казахстан, связана с целым комплексам мер, направленных на изменение его организационно-экономических, правовых, структурных и содержательных компонентов. В условиях, открывшихся для Казахстана вместе с обретением суверенитета, явно определяется цель - построение правового, демократического государства с социально ориентированной рыночной экономикой. При этом важную роль приобретает решение ключевых проблем, сформулированных Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым: "укрепить государственные начала, построить правовое общество, обеспечить становление полнокровного национального рынка на новой технологической, структурной, институциональной основе".

Решение этих задач связано с необходимостью введения различного типа социальных инноваций (содержательных, методических и структурных) как в общественные и экономические отношения, так и в образовательный процесс. Объективными факторами, определяющими сущность, характер и направленность нововведений в высшем образовании выступают [2]:

- становление республики Казахстан в качестве суверенного независимого государства;
- ориентация на рыночную модель экономики;
- развитие различных форм собственности и создание новых экономических структур;
- вхождение образования в мировую образовательную систему.

В то же время нельзя игнорировать роль субъективных факторов и ценностных ориентаций субъектов образования: студенческой молодежи республики, их родителей и профессорско-преподавательского состава.

Эффективность процесса реформирования системы образования в Казахстане во многом определяется как этими факторами, так и степенью обобщения накопленного мирового опыта в области образования [3].

На современном этапе реформирования казахстанской образовательной системы, преобразованиями и нововведениями охвачены практически все стороны образовательного и воспитательного процесса: происходит смена педагогических парадигм; осуществляется процесс адаптации системы образования Казахстана к мировым стандартам (моделям); стандартизации подвергается сам содержательный аспект высшего образования; осуществляется внедрение нетрадиционных и интерактивных образовательных процессов, а также ведется поиск новых методов и технологий; трансформируются методы управления образованием [4].

Современное образовательное пространство состоит из двух типов педагогических процессов - инновационных и традиционных. **Педагогическая инновация** - это теоретически обоснованное, целенаправленное и практико-ориентированное новшество, которое осуществляется на трех уровнях: макроуровне, мезоуровне и микроуровне.

На *макроуровне* инновации затрагивают изменения во всей системе образования и приводят к изменению ее парадигмы.

На *мезоуровне* инновации направлены на изменения в образовательной среде региона, в конкретных учебных заведениях. На мезоуровне речь в основном идет о создании новых учебных заведений на базе новых концептуальных подходов. На микроуровне инновации направлены на создание нового содержания, как отдельного курса, так и блока курсов (например, экологических, гуманитарных, профессиональных и т.п.); либо на отработку новых способов структурирования образовательного процесса; либо на разработку новых технологий, новых форм и методов обучения.

В исследовании Н.А. Ильиной показано, что конкретное отношение работников к нововведению складывается из трех компонентов: познавательного, эмоционального и поведенческого. Ею выделены пять типов отношения к нововведению: активно-положительное, пассивно-положительное, нейтральное, пассивно-отрицательное и активно-отрицательное.

Социальные психологи делят людей по их отношению к инновациям на следующие типы.

1. **Новаторы** - люди, для которых характерен постоянный поиск возможностей усовершенствования учебно-воспитательного процесса; они разрабатывают технологические, организационные и иные новинки, вносят инициативные предложения и добиваются их внедрения [5].

2. **Энтузиасты** - люди, которые принимают новое независимо от его проработки, обоснованности, возможностей использования, его полезности. Для энтузиастов новинка ценна сама по себе, как продукт творческой мысли. Он считает ее полезной уже потому, что она отличается от старого, будоражит сознание. Энтузиасты, как правило, берут на себя нелегкий труд по пропаганде еще не окрепших, слабо обоснованных идей.

3. **Рационализаторы** - это работники, принимающие новаторские предложения только после тщательного анализа их полезности, возможностей использования, эффекта, вероятных трудностей на пути внедрения. Этот тип людей является наиболее оптимальным в работе с инновациями [6].

4. **Нейтралы** - это те люди, которые действуют в зависимости от того, что им приказали или как на них повлияли. Отношение нейтрала к новинкам осторожное, инициативы он не проявляет. Но если ему прикажут, то он сделает то, что от него потребуют.

5. **Скептики** - люди, которые не склонны на слово верить ни одному полезному предложению, даже очевидному для всех. Скептик может стать хорошим контролером проектов и предложений как человек, сомневающийся во всем, с чем он сталкивается.

6. **Консерваторы** - в принципе такие же, как и скептики. Но только их скептицизм практически не имеет границ. Даже если инновация продумана до мелочей и просчитана до копейки, они ее отвергнут.

7. **Ретрограды** - очень похожи на консерваторов. Разница в степени нигилизма. Отбрасывание новинок без анализа и до анализа - характерная черта ретрограда. Ретроград обращен в прошлое, но не ради изучения опыта, а для поиска оснований своим принципам – «старое заведомо лучше нового», «новое - это хорошо забытое старое», «все велосипеды давно изобретены» и т.п. Он активен, как новатор, но его активность расходуется на то, чтобы повернуть все назад, в прошлое.

Результаты научных исследований свидетельствуют о том, что в сознании консерваторов, ретроградов и скептиков возникают так называемые психологические барьеры, а у нейтралов можно наблюдать предбарьерные состояния.

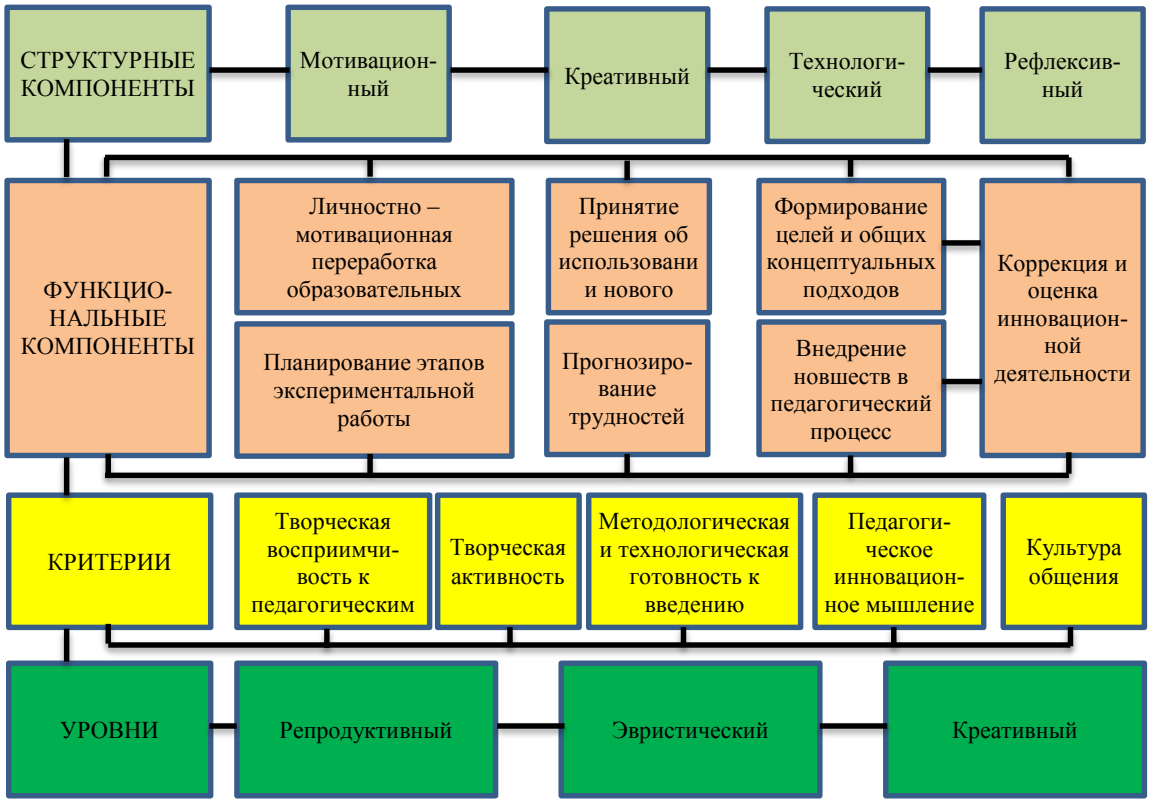
Модель инновационной деятельности преподавателя.

Структура инновационной деятельности может быть описана в разных аспектах: аксиологическом, рефлексивно - деятельностном, социально-психологическом и др. [7].

Аксиологический подход к инновационной деятельности раскрывает ее с позиций ценностных установок педагога. В процессе овладения новшеством преподаватель присваивает общечеловеческие культурно-педагогические ценности в той мере, в какой ему это позволяет уровень развития самосознания и глубина внутреннего мира. Профессиональное сознание внутренне мотивировано, именно оно позволяет педагогу самоопределиться относительно внедрения новшества в учебный процесс. Как показывают работы В.Н. Мясищева, С.Л. Рубинштейна, К.А. Абульхановой - Славской и др., доминирующей аксиологической функцией в системе педценностей служат цели профессионально-педагогической деятельности. Именно цели инновационной деятельности (желание использовать альтернативные подходы в обучении и воспитании подопечных; стремление к самоопределению; изменение себя; преодоление препятствий для самореализации; тяга к профессиональной свободе) выступают детерминантом новаторской деятельности учителя.

Модель инновационной деятельности должна разрабатываться на основе модели социального взаимодействия, которая создана в зарубежной педагогической инноватике (Ю. Вооглайд, Б. Мор, И. Перлаки, Э. Роджерс). Построение модели также должно учитывать рефлексивно-деятельностный подход С.Л. Рубинштейна и А.Л. Леонтьева. Соединение этих двух источников позволило авторам предложить такую модель инновационной деятельности педагога, в которой нашлось место всем элементам инновационного процесса как социального явления (рис.1).

Рисунок 1. Структура инновационной деятельности педагога

Примечание: составлено авторами на основе изученного материала

Исходя из вышесказанного, можно сделать следующие выводы:

- внедрение инновационных технологий в учебно-воспитательный процесс профессиональных учебных заведений является одним из условий прогрессивного развития современного казахстанского общества;

- новая образовательная парадигма ориентирована, прежде всего, на развитие личности, повышение ее активности и творческих способностей, расширение использования методов самостоятельной работы студентов, самоконтроля, использование активных форм и методов обучения.

- проникновение современных инновационных технологий в сферу образования позволяет педагогам качественно изменить содержание, методы и организационные формы обучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Дьюи Дж., Дьюи Э. Школы будущего [Электронный ресурс]: // Народное образование. – 2018. – № 8. URL: http://jorigami.narod.ru/PP_corner/Classics/Dewey/Dewey_Schools_of_Future.htm (дата обращения: 23.08.2018).

2. KARBOZOVA Zh.Zh., ABDYMANAPOV B.Sh., SALBYROVA M.T., ORALOVA S.Sh., GUSSENOV B.. Principles of design of electronic educational resources. Revista Espacios. Vol. 39, 2018 y., Number 17, Page 25.
Recovered from: http://www.revistaespacios.com/a18v39n17/18391725.html

3. KANTUREEV M.T., FROLOVSKAYA M.N., SULTANOVA, G.S., SAKHYBAYEVA A.T., GUSSENOV B.Sh. Pedagogical conditions of formation professional competences of the bachelor–economist on the basis of understanding. Revista Espacios. Vol. 39, 2018 y., Number 23, Page 30.
Recovered from: http://www.revistaespacios.com/a18v39n23/18392330.html

4. Иванова Е.В., Косова Л. И., Аветова Т. Ю. (2014). Инновационные педагогические технологии. Модульное пособие для преподавателей профессиональной школы / Под ред. - СПб.: Изд-во ООО Полиграф-С.

5. Кларин, М. В.(2017). Педагогическая технология в учебном процессе (анализ зарубежного опыта) Москва. 217 с.

6. Послание Президента Республики Казахстан — Лидера нации Нурсултана Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства». — Официальный сайт Президента Республики Казахстан. – 2018 г. — http://www.akorda.kz.

7. Наби Ы. А. Оценка эффективности проектирования системы обеспечения качества высшего образования на основе модели EFQM // Вестник Академии Педагогических Наук Казахстана. – 2017. — № 3.

Есіркепов Ж.М.
п.ғ.к., Қоркыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

Ким В.Ч.
Гандболдан Қазақстан Республикасының Еңбек сіңірген жаттықтырушысы

ГАНДБОЛШЫ ӘЙЕЛ ҚАҚПАШЫЛАРДЫҢ ТЕХНИКАЛЫҚ ДАЯРЛЫҚТАРЫН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

(Қазақстандық гандболшылар тәжірибесінен)

Түйін: *Зерттеу жұмысының мақсаты білікті гандболшы әйел қақпашылардың техникалық дайындығын жан-жақты зерттеу болды. Авторлар қазақстандық қақпашылардың техникасы мен Азия чемпионатында ұлттық құрама ойыншыларының техникасын салыстырып қарады. Азияның және Қазақстан суперлигасының негізгі қақпашыларына допты ұстауға арналған сегіз негізгі әдіс қолданылады. Осы кластағы ойыншылардың ойында қолданған допты ұстау тәсілдерінің саны айтарлықтай ерекшеленбеді. Білікті гандболшылардың қалай ойнайтынын талдау қазақстандық шеберлердің қызығушылықтарына емес, бастысы «мектепке» байланысты екендігін көрсетті.*

Резюме: *Целью этого исследования было изучение технической подготовленности элитных женщин-гандбольных вратарей. Авторы сравнили технику вратарей казахстанской и технику игроков сборных на чемпионате Азии. Восемь основных способов применяются к задержанию мяча главными вратарями вратарей азиатских и казахстанских суперлиги. Количество способов задержания мяча, используемого в игре игроками этого класса значительно не отличается. Анализ способов задержания мяча в игре различных квалификационных игроков показал значительное различие в «школе» игры, а не в интересах казахстанских мастеров.*

Summary: *The purpose of this research was to examine the technical prepared-ness of elite female handball goalkeepers. The authors compared the technique of the Kazakhstan super league goalkeepers and the technique of players of national teams on the world championship. Eight basic ways apply to the detention of a ball by main goalkeepers of the Asian and the Kazakhstan superlegue goalkeepers. The quantity of ways of the detention of a ball used in game by the players of that class considerably does not differ. The analysis of ways of the detention of a ball in the game of various qualification players has revealed the significant distinction in the «school» of a game, and not for the benefit of the Kazakhstan foremen.*

Кіріспе. Гандболшы қыздардың түрлі ампулада орындалатын техникалық даярлығы оның командадағы негізгі ойын позициясына байланысты қалыптасатындығы белгілі [1,2]. Құрамына қарай гандбол командасы алаңдағы ойыншылар мен қақпашы болып бөлінеді. Қақпашы ойыны шалт қимылға бейім, қатты жылдамдықпен ұшып келе жатқан допқа тосқауыл қоюға дайын, жылдам және батыл болуы керек. Сондықтан бұл ойында гандболшы-әйелдерді даярлау аса мұқияттылықты қажет етеді [2,3,4,5].

Қақпашы ойынының нәтижелі болуы көп жағдайда олардың техникалық даярлық деңгейіне байланысты [6,7,8,9]. Жоғары білікті қақпашылар орындайтын қимылдар мен жаттығуларды есепке ала отырып даярлықты жоспарлау үшін, сол жоғары дәрежелі қақпашыларға қойылатын талаптарды білу қажет.

Қазіргі таңда қазақстандық әйелдер гандболы әлемдік деңгейдегі өз позицияларынан төмендеп кетті. Осы спорт түрінен көшбасшылар қатарына қосылу үшін табыс кілті неде екеніне мұқият талдау жасалуы тиіс. Біздің басты мақсатымыз жоғары дәрежелі әйел қақпашылардың техникалық даярлығын жан-жақты зерттеу болып табылады. Ол үшін біз алдымен әйелдер арасындағы жарыстарда Қазақстан суперлигасы мен Азия, Әлем біріншіліктерінде өнер көрсететін ең мықты қақпашылардың ойындарын салыстырып көрдік.

Ол үшін жарыс барысындағы ойыншылардың қимыл-әрекеттеріне педагогикалық бақылау жүргізілді. Материалдарды жинақтау тікелей Қазақстанның 2016-2018 жылдардағы біріншілік турлары мен 2018 жылы Индонезияның Джакарта қаласында өткен Азия ойындары кезінде жүргізілді.

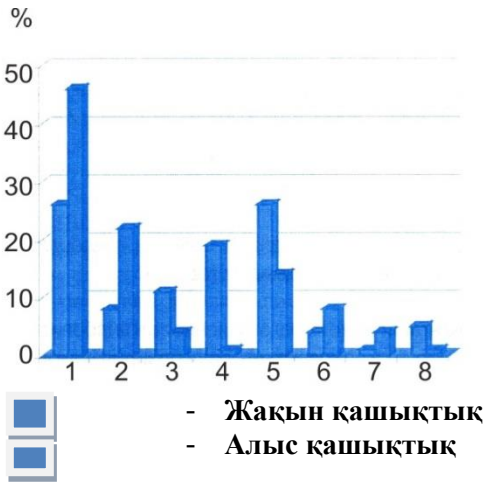
Зерттеу нәтижелері. №1 кестеде ел біріншілігі суперлига ойындарындағы гандболшы әйел қақпашылардың алыс, орташа қашықтықтан және айып алаңынан соғылған доптарды қабылдау тәсілдері келтірілген.

1-кесте

Допты ұстау тәсілдері	Жалпы көрсеткіштері, 100%		Жақын қашықтықтан, 68%		Алыс қашықтықтан, 22%		Айып алаңынан, 10%	
	n	%	n	%	n	%	n	%
«Бір қолмен»	571	31	333	26	186	46	52	30
«Екі қолмен»	202	11	106	8	92	22	4	2
«Екі аяғымен»	159	9	138	11	15	4	6	3
«Қағу арқылы»	274	15	233	19	3	1	38	22
«Ұмтылу арқылы»	453	25	325	26	58	14	70	40
«Шпагатпен»	83	465	47	4	32	8	4	2
«Құлау арқылы»	33	2	16	1	17	4	0	0
«Денесімен»	61	3	58	5	3	1	0	0
Барлығы	1836	100	1256	100	406	100	174	100

1-кесте. Қазақстан суперлигасы мен біріншіліктерінің 36 ойынында қақпашылардың допты ұстау тәсілдерінің саны мен арақатынасы

Жақын және алыс қашықтықтан соғылған допты ұстаудың бір тәсілін қолдану арақатынасын талдау кезінде біз алған мәліметтер қызықты болды (1-сурет).

1-сурет. Қазақстан суперлигасында қақпашылар қолданатын допты ұстау тәсілдері санының арақатынасы.

Көбіне шабуылдаушылар соққыны жақын қашықтықтан орындайды (олардың алыс қашықтықтан орындаған соққыға қарағанда айырмашылығы – 75:25%). Айтарлықтай айырмашылық бар. Мұнда қысқа қашықтықта орвндау барысында жылдамдық динамикасы өте жоғары болатынын байқауға болады.

Жақын қашықтан қақпашының тәсілмен ұстауы - 46%. «Екі қолмен» ұстау кезіндегі жағдай да осындай: жақын қашықтықтан - 8%, ал алыс қашықтықтан үш есе артық – 23%. «Қағу арқылы», «екі аяқпен» және «денесімен» ұстағанда жағдай керісінше: жақын қашықтықтан тиісінше 19; 11; 5%, алыстан – шамамен 1; 4; 1%. Алыс қашықтықтан соққанда «Қағу арқылы» және «денесімен» ұстау қолданылмайды деуге болады. Алыстан соғылған допты ұстау кезінде «шпагат» және «құлау арқылы» тәсілдері 2-3 есе жиі қолданылады. Мұндай жағдайда орындау техникасы үдемелі, қарқынды болатынын байқауға болады.

Айып добы соғылғанда қақпашылар көбінесе (30% жағдайда) «бір қолымен қайтарса, 22% - «бір аяғын серпу» арқылы және 40% «денесімен». Айтарлықтай аз жағдайда қақпашылар (бар-жоғы 2% доп) «екі қолмен» және «бір қолмен шпагат арқылы» ұстаса, 3% - «екі аяқпен». Айып добын қайтарғанда допты құлау арқылы денесімен ұстау мүлде қолданылған жоқ.

Біздің міндетіміз түрлі тәсілдердің нәтижеліліктерін анықтау болды. Ойынның жалпы нәтижелілігі 36% болды. Нәтиженің ең жоғары көрсеткіші - 85%-ы допты «денесімен» ұстау болды,

«құлау арқылы» - 53%, «екі қолмен» - 56%, ең төменгі көрсеткіш – «бір қолмен сермеу арқылы» тәсілін қолданған қақпашыларда - 23%, «ұмтылу арқылы» - 27% және «бір қолмен» - 30%.

Жақын қашықтан допты ұстау біршама төмен көрсеткіш көрсетті - 32%, ал алыстан соғылған допты ұстау - 46% (2-сурет). Айтарлықтай нәтижелі тәсіл – «денесімен» ұстау көрсеткіші мынадай: жақын қашықтықтан - 4%, алыстан - 100%. Ең көп қолданылатын тәсілдер - «екі қолмен», «екі аяқпен», «құлау арқылы» нәтижелері төмендегідей: жақын қашықтықтан тиісінше – 47; 41; 47%, ал алыстан – 66; 60; 59%. Жақын қашықтықтан соққанда төмендегі тәсілдер біршама төмен нәтиже көрсетті: «шпагат» - 32%, «бір қолмен» - 28%, «аяқты сермеу» - 23%.

2-сурет. Жақын және алыс қашықтықтан қақпашылардың допты ұстау тәсілдері нәтижелілігінің арақатынасы

Жақын және алыс қашықтықтан доп соққанда допты ұстау жиі қолданған сайын оның нәтижелілігі төмендей беретіндігі анықталды.

Айып соққысын жасағанда ең жақсы нәтиже «шпагат» тәсілінде - 50%, «екі аяқпен» - 33%, «екі қолмен» - 25%, «сермеу» және «денемен жабу» - 18%. Қақпашылар қолданған ең нашар нәтиже «бір қолмен» тәсілін қолданғанда - 10%.

Осылайша, жоғары дәрежелі гандболшы әйел қақпашылардың допты ұстау кезінде ойында қолданатын негізгі тәсілдерінің сандық және сапалық көрсеткіштері анықталды.

Қазақстан суперлигасының мықты қақпашылары мен Азия ойындарындағы мықты командалар қақпашыларының допты ұстау тәсілдерін салыстыру кезінде олардың қолданатын тәсілдерінің арасында айтарлықтай айырмашылықтың жоғы анықталды. Жақын қашықтықтан шабуылдаушылар жасаған соққыларды Қазақстан біріншілігінде қақпашылардың қайтаруы 68,4% болса, ал, Азия ойынында – 70,6%. Алыс қашықтықтан тиісінше 22,1 және 19,3%. Азия ойынында төрешілер Қазақстан біріншілігімен салыстырғанда айып добын айтарлықтай көп тағайындады. Қазақстандық қақпашылар ойындағы барлық соққылармен салыстырғанда 9,5% жағдайында допты қайтарған, ал Азия қақпашылары – 10,1%.

Қазақстан біріншілігінде қақпашылар бір ойында қолмен, кеудемен және аяқпен орындалатын 51 тәсіл қолданады, олар тиісінше қазақстандықтарда - 45:55%, ал шетелдіктерде – 51:49%. Алыс қашықтықтан соғылған допты ұстау кезінде бұл тәсілдердің арақатынасында айтарлықтай айырмашылық бары байқалады (65:45%).

«Кеудемен жабу» тәсілінің көрсеткіштер арақатынасында айтарлықтай айырмашылық бар (24% біздің қақпашыларда, 12% - шетелдіктерде) және «шпагат» тәсілінде (тиісінше 4 және 17%). Қазақстан біріншілігінде гандболшы қыздар «кеудемен жабу» тәсілі арқылы 12%-ға артық доп ұстаса, «шпагат» тәсілімен 12%-ға кем ұстаған. Азия ойынында гандболшы әйел қақпашылар біздің қақпашыларға қарағанда «екі қолмен» тәсілі арқылы допты 3%-ға артық ұстады. «Кеудемен ұстау» тәсілімен ұстағанда да біршама айырмашылық бар (қазақстан қақпашылары - 3%, шетелдіктер - 7%) және «екі қолмен» тәсілінде (тиісінше 11 және 14%).

Біздің ойыншыларға қарағанда шетелдік мықты командалар қақпашыларының жалпы нәтижелілігі Азия ойынында 10%-ға артық (46:36%). «Екі қолмен» ұстау әдісінің нәтижелеріне баса назар аударғымыз келеді: біздің ойыншыларда 30% болса, шетелдіктерде 51%.

Әлемнің мықты командалары қақпашылары төмен келе жатқан допты ұстау кезінде «шпагат» тәсілін жиі қолданады және бұл тәсілдің нәтижелілігі біздің отандастарымызға қарағанда 10%-ға жоғары. Бақылаудан көргеніміздей, мұндай жағдайларда біздің қақпашыларымыз «үстінен құлау» әдісін қолданады. «Шпагатта» мықтылар допты көбінесе екі қолымен астынан ұстайды (доп екі аяқ арасынан ұшады) және жанындағы допты кеудені сол бағытқа ию арқылы. Сонымен қатар, тез құлау олардың кеңістікті бүкіл денесімен жабуына мүмкіндік береді, соққыға тосқауыл ретінде өзін тосады. Сондықтан да шетелдік гандболшылар допты көп жағдайда «денесімен» тосып алады.

Бізді жас және біліктілігі әр түрлі қақпашылардың допты ұстау саны мен нәтижелілігінің салыстырмалы талдауы қызықтырды (3-сурет).

3-сурет. Допты ұстау тәсілдері мен зерттеліп отырған гандболшы әйел қақпашылардың арақатынасы.

Жас қақпашылардың допты ұстау тәсілдерін қолдану арақатынасы шетелдік қақпашыларға қарағанда қазақстандық шеберлерге жақындау. Әсіресе бұл «кеудемен жабу» және «шпагат» тәсілдерін салыстырғанда анық байқалды. Қазақстандық ойыншыларда төмен келе жатқан допты «кеудемен жабу» тәсілі басым (19%), ал «шпагат» тәсілін олар осындай жағдайлардың 6%-ында ғана қолданған. Бұдан қазіргі таңдағы отандық мектептің негізі айқын көрінеді.

Қорытынды. Азия командалары мен Қазақстан суперлигасындағы мықты қақпашылар допты ұстау үшін барлық жағдайда негізгі тәсілдерді қолданатындығы белгілі болды. Жоғары деңгейдегі ойыншылардың қолданатын тәсілдерінің санында айтарлықтай айырмашылық болған жоқ.

Түрлі біліктіліктегі әйел спортшылардың ойында допты ұстау тәсілдеріне жүргізілген талдау көрсеткендей, олардың «мектептерінде» айтарлықтай айырмашылықтың бары анықталды. Қазақстандық шеберлер шетелдіктерге қарағанда нашар екендігін көрсетті. Әсіресе, олар төмен келе жатқан допты ұстағанда «кеудемен жабу» және «шпагат» тәсілін қолдануларымен ерекшеленеді. Зерттеу жұмысымызда қазақстандық гандболшы әйел қақпашылар (жас және тәжірибелі ойыншылары да) «шпагат» тәсілін сирек қолданатындығы, ал ол тәсіл әлемнің мықты қақпашыларына үнемі табыс әкелетіндігі анықталды. Мықты қақпашылардың тәсілдерін орындау үшін тиісті деңгейде дене шынықтыру даярлығы және күшті дамытатын жаттығулармен қатар икемділікті жетілдіретін жаттығулар да өте қажет. Алдағы уақытта қазақстандық жаттықтырушылар әлемдік деңгейдегі жарыстарда жетістіктерге жетуі үшін осы бағытта жұмыс жүргізулері тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Тхорев В.И., Аршинник С.П., Кашкаров Е.К. Женский гандбол: некоторые аспекты современного состояния // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. 2018. № 2 (156). - С. - 248-253.

2. Алехина О.В., Сушкова А.В., Григорьева И.В. Обучение студентов техническим приемам игры вратаря в группах специализации по гандболу В сборнике: Фізичне виховання, спорт та здоровя у сучасному суспільстві збірник матеріалів II Всеукраінська науково-методична конференція. Харківский національний автомобільно-дорожній університет. 2014. - С. - 143-145.

3. Игнатьева В.Я. Теория и методика гандбола / Учебник. – М.: 2016.

4. Бөдеев М.Т., Рамашов Н.Р. Спорт ойындары / Оқу құралы. - Алматы «Мектеп», 2016. - 238-256 б.

5. Қамысбаева Д.А., Байзақова Н.Р.О., Кегенбаев С.Ж., Уразбаев Т.Ат.Е., Уадилов Д.Й. Гандбол ойыны кезінде қолданылатын айла-тәсілдерді үйретудің әдістемесі // Интернаука. 2017. - № 30 (34). - 84-86 б.

6. Жунисбек Д.Н., Кудашова Л.Р., Кефер Н.Э., Андреюшкин И.Л. Совершенствование отбора студенток на основе контроля физической подготовленности на занятиях по гандболу // Вестник физической культуры и спорта. – Алматы, 2017. - № 2 (17). - С. - 25-37.

7. Данилов Р.С. Исследование скоростно-силовых качеств у студентов при занятиях гандболом в зависимости от режима тренировки // Инновации в науке. 2017. - № 12 (73). - С. - 32-33.

8. Корбан А.Н. Средства и методы развития двигательных качеств на курсе спортивного совершенствования по гандболу // В сборнике: Инновационные преобразования в сфере физической культуры, спорта и туризманаучные труды XX Международной научно-практической конференции. Министерство спорта РФ; Научно-методический совет по физической культуре Юга РФ; ФГБОУ ВО "Ростовский государственный экономический университет (РИНХ)". 2017. - С. - 91-95.

9. Абдурахмонов М.С. Гандбол - активная спортивная игра // Теория и практика современной науки. 2018. - № 5 (35). - С. - 53-55.

Избасарова А.Б.
з.ғ.м., аға оқытушы
Қазақ-Орыс Халықаралық университеті, Ақтөбе қ.
E-mail: I_asel28@mail.ru

МЕКТЕП МЕДИАЦИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін: *Мақалада мектеп медиациясын қолданудың тиімді жақтары туралы айтылған.*
Summary: *The article deals with the effective aspects of school mediation.*
Резюме: *В статье рассказывается об эффективных аспектах использования медиации.*

Мектеп - қоғамның бір бөлігі, ол әртүрлі жанжалдармен сипатталады: оқушылар арасында, мұғалімдер мен оқушылар арасында, мұғалімдер мен ата-аналар арасында.

Мектепте медиацияны қолданудың алғашқы әрекеттері 1980 жылдардың басында АҚШ-та жасалды. Содан бері бұл әдіс белгілі бір формада әлемнің көптеген елдерінде білім беру кеңістігінде кеңінен қолданылады.[1]

Еске түсіретін болсақ, медиация бұл – тараптардың ерікті келісімі бойынша жүзеге асырылатын, олардың өзара қолайлы шешімге қол жеткізуі мақсатында медиатордың (медиаторлардың) жәрдемдесуімен тараптар арасындағы дауды (дау-шарды) реттеу рәсімі.[2] Медиация рәсімі тараптардың консенсустық шешімдерін әзірлеуге бағытталған.

Қазақстандық медиативтік қауымдастық алдында біздің еліміз үшін білім беру-тәрбие саласы – мектеп медиациясын түсінетін тәсілді пайдалана отырып, арнайы бірегей әдісті әзірлеу міндеті тұрды.

“Мектеп медиациясы” – бұл инновациялық әдістеме және баланы тәрбиелеуге және жеке тұлғаны қалыптастыруға қатысатын барлық институттарда-отбасынан және мектепке дейінгі мекемелерден жоғары мектепке дейін қолдануға арналған оқу технологиясы.

Өмірге келіп, әрбір бала жеке тұлға ретінде оң және теріс даму әлеуетіне ие болып келеді.

Сондықтан ересектердің міндеті-оған берілген барлық жақсылықты жүзеге асыруға мүмкіндік беру. Өмірдің алғашқы жылдарында бұл міндет отбасында жатыр, одан кейін оны мектепке дейінгі мекемелер, мектеп өзіне алады және әрине, бала мен жасөспірімнің жеке басының дамуы мен қалыптасуында, құрдастарымен қарым-қатынаста ерекше орын алады. Осы аспектілердің қандай да бір мәнін бағаламауға болмайды, бірақ өмірдің әр кезеңінде олардың әсері мен маңыздылығы әр түрлі болады.

“Мектеп медиациясы” әдісінің мақсатын келесідей тұжырымдауға болады:

1. белсенді азаматтық ұстанымы бар, шешім қабылдай алатын және өз іс-әрекетіне жауап бере алатын тұлғаның дамуына қолайлы қауіпсіз орта құру;

2. медиативтік дүниетанымға негізделген жанжалдағы конструктивті мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеу, оның негізінде адам өмірінің құндылығын, әрбір жеке тұлғаның бірегейлігін тану, қабылдау, әркімнің өз қажеттіліктерін қанағаттандыру және өз мүдделерін қорғау құқығын құрметтеу (бірақ бөтен мүдделерге зиян келтірмей);

3. оқу-тәрбие үдерісіне барлық қатысушылардың (отбасы, тәрбиешілер, педагогтар, тәрбие-білім беру мекемелерінің әкімшілері, психологтар, әлеуметтік қызметкерлер, әлеуметтік педагогтар, мектеп инспекторлары, балалар, жасөспірімдер, жасөспірімдер сияқты) позитивті қарым-қатынасқа, құрметтеуге, мейірімділікке, ересектер мен балалар топтарының ішінде, сондай-ақ осы топтар арасында өзара қабылдауға негізделген медиативтік тәсілдің көмегімен өмір сүру сапасын жақсарту.

Ең дұрысы, білім беру жүйесінің әрбір қызметкері медиативтік тәсіл дағдыларын меңгеруі тиіс. Әрбір білім беру мекемесінде мұғалімдер, мектеп психологтары, әлеуметтік педагогтар және т.б. қатарынан 5-6 мектеп медиаторы болуы тиіс және олар «мектеп қақтығысын» реттеу кезінде делдал болуға, сондай-ақ балаларды, ата-аналарды, мұғалімдер мен мектеп әкімшілігін жағымды ойлау дағдыларына және жанжалдағы сындарлы мінез-құлыққа үйретуге тиіс. Мектеп медиаторы жанжалдарды реттеумен қатар медиация қағидаттарын таратуы тиіс. Ең бастысы - қақтығыстарды алдын алу.

Алайда медиативтік тәсіл мен медиация негіздеріне балаларды да оқыту маңызды. Балаларды медиативтік тәсіл арқылы жанжалдарды шешуге үйрете отырып, біз оларды өздерін құрметтеуге,

сондай-ақ басқаларды бағалауға және қабылдауға үйретеміз. Біз балаларда өз қадір-қасиетін танытуға ықпал етеміз, сондай-ақ өз іс-әрекетіне, іс-әрекетіне және жалпы өмірге жауапкершілікпен қарауды тәрбиелейміз.

Медиативтік тәсіл өздерінің өмірлік сценарийін одан әрі дамыту үшін жауапкершілікті өзіне ала отырып, сондай-ақ қоршаған ортаға өзінің ықпалының күшін сезіне отырып, оларды белсенді өмірлік ұстанымды атқара білуге және дамытуға үйретеді. Балаларды жанжалды жағдайларға дұрыс жауап бере білуге үйрету өте маңызды.

Тәрбие - білім беру мекемелерінің аумағында жанжалды азайту үшін балаларды медиация арқылы оқыту нысандарының бірі ересек және кіші жасөспірімдер арасында «тең топтар» деп аталатын ересектер арасында құру болып табылады. «Мектеп медиациясын» оқытқан ересектер балалармен тең топта жұмыс істейді. Бұл балаларды жұмысқа белсенді тартуға мүмкіндік береді. Құрдастарды («тең топтар») оқыта отырып, біз олардың тұлғааралық жанжалдарды шешу үшін жағдай жасаймыз, ал екінші жағынан оларға өзін – өзі жүзеге асыру мүмкіндігін береміз. Балалар өздері медиация идеясын таратады.

«Мектеп медиациясы» әдісінің мүмкіндіктерін күшейту үшін оған тағы екі маңызды блокты біріктіру қажет. Бұл білім беру процесінің барлық қатысушыларына бағытталған құқықтық білім беру блогы. Ата-аналар, балалар және білім беру жүйесінің барлық қызметкерлері үшін ақпарат қарастырылған құқықтық білім блогы. Балалар мен ересектер үшін осындай ликбез жасау қажет.

Педагогикалық кадрларға құқықтық білім жетіспейді. Бұл көбінесе өте күрделі жанжалдарға, бір жағынан, кейде құқықтық жанжалдарға ұласатын, ал екінші жағынан, балалардың психологиялық жарақаттануына жиі себеп болатын, себеп болып отыр.

Күрделі қарым-қатынастар екі жақтың құқықтық сауатсыздығына, сондай-ақ бір-бірімен қарым-қатынас жасай алмауына, басқа тарапты тыңдау мен естуге, жан-жақты қарым-қатынас жасауға байланысты ата-аналар мен оқытушылар арасында қалыптасады. Мұғалімдер жиі ата-аналардың түсініспеушілігінің және тұтынушылық қарым-қатынасының құрбаны болады. Сондықтан әрбір тараптың барлығының тең құқықтардың бар екенін түсінуі, осы құқықтар туралы хабардар болуы маңызды, бұл ретте кез келген құқық үшін міндет пен жауапкершілік қажеттігін толық көлемде сезіне отыру қажет.

Екінші блок-бұл нейропсихология блогы, бала неге үйренгісі келмейді және оған қалай көмектесуге болатынын түсіну тәсілі. Себебі, бұл - ұзақ, қиын жол. Бірақ бүгінде қалыптасқан жағдайда біз осындай балалардың қажеттілігіне назар аударуға міндеттіміз, оның үстіне жыл сайын олардың саны артып келеді. Қазіргі заманғы білім беру жүйесі нормативтік болып табылады. Осы нормативтік талаптарға жауап беретін балалар өте аз және осы иесіздендірілген нормаларға сай келмейтін балалар аутсайдерлер «екінші сорт» болып табылады, бұл балалардың қатты зардап шегуіне әкеп соқтырады.

Қазіргі статистикада балалардың 80% - дан астамы мектепке дейінгі мекемеде қойылатын нормативтік талаптарға сәйкес келмейтінін көрсетеді. Бұл ретте объективті себептер бар. Ең алдымен, олар өз уақыттарын көп бөліп өткізетін, оқып-үйренетін ортадан бас тартады.

Ата-аналардың осы мәселе бойынша сауатсыздығы себебінен мұғалімдердің, олардың құрбы-құрдастарынан бас тартуы көбінесе көмек пен түсініктен айырылды, бұл тәуекел топтарына кіретін балалар. Өмір сценарийіне әлеуетті үміткерлер ретінде теріс жолмен дамуы. Көбінесе олар қиын жасөспірімдер, кәмелетке толмаған құқық бұзушылар қатарына қосылады.

Ата-аналардың бұл мәселедегі сауатсыздығына байланысты, көбінесе көмек пен түсінуден айырылған өз құрдастарымен бас тартқан кезде, дәл осы балалар тәуекел топтарын толықтырады. Олардың өмірлік сценарийінің жағымсыз жолмен дамуы үшін әлеуетті үміткер бола отырып, олар көбінесе қиын жасөспірімдер, кәмелетке толмаған құқық бұзушылар қатарын толықтырады. [3]

Мұғалім бала тынымсыз, көнбейтін, тапсырмаларды орындамайтынын көрген кезде, әрине, мұғалімнің тітіркенуін тудырады. Ол баланы іштей айыптай бастайды, оның іс-әрекетінде бала жаман тәрбиеленді деген жаман ой тудырдады. Мұғалім мен ата-аналар арасында жанжал туындайды. Шын мәнінде, балаға көңіл бөлу, оған кәсіби кеңес беру көмегін көрсету және осындай мінез-құлықтың шынайы себептерін анықтауға тырысу керек. Кейбір жағдайларда, себептер анықталғаннан кейін олар бұл көмекті өздері де көрсете алады. Бірақ бұл блоктың маңызды міндеттерінің бірі-білім беру, жағдайға көзқарасты өзгертуге, өз мүмкіндіктерін сезінуге және қақтығысқа әкеп соқтыратын, өзіне және қоршаған позициядан бас тартуға мүмкіндік беретін білім. Медиативтік тәсіл барлық тараптардың тең

құқықты және өзін-өзі көрсету және өз мүдделерін қорғау үшін тең кеңістік беруді көздейтін диалогтық қарым-қатынасына негізделген. Ал осы мүмкіндіктерді жүзеге асыру үшін барлық тараптар өздерінің құқықтары мен міндеттерін нақты көрсетіп қана қоймай, өз жауапкершілігінің шекарасын ұғынуы керек. Өйткені, «Мектеп медиациясы» әдісі мен медиативтік тәсілдің көмегімен білім беру-тәрбие саласындағы қауіпсіз ортаны құра отырып, әркімнің өз мүдделерін қорғау және қорғау құқығы мен мүмкіндіктері туралы айтамыз, бұл ретте тең құқықты мойындай отырып және өзінің оппоненті үшін өз мүдделерін басқаларына, ең алдымен балаларға зиян келтірмей жүзеге асыру болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қуанышбекқызы Г. Мектеп медиациясы қандай дауларды шешеді? www. egemen.kz

2. Медиация туралы заң 2011жыл 28 қаңтар. www.adilet.zan.kz

3. Цисана Шамликашвили. Президент Научно-методического центра медиации и права, Председатель подкомиссии по альтернативным способам разрешения споров и медиации «Ассоциация юристов России». www. garant.ru

Исалиева А.А.
магистр, старший преподаватель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана,
г. Уральск, aiza_1080@mail.ru

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ПОМОЩИ ФОРМАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ

Түйін. Мақалада формативті бағалау бойынша сұрақтар қарастырылған. Бағалау - құрал, ол дамытуды анықтауға мүмкіндік береді, оқытушылық қызмет прогресі; білім алушылар қызметінің түзету тәсілі, оның көмегімен оқытушы білім алушының дайындық деңгейін анықтайды. Қалыптастырушы бағалау оқытудың нәтижелерін жақсартуға және жетілдіруге екпін жасайды. Ол кері байланысты қамтамасыз етеді.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы формативного оценивания. Оценивание - инструмент, который позволяет определять развитие, прогресс в преподавательской деятельности; способ коррекции деятельности обучаемых, с помощью которого преподаватель определяет уровень подготовленности обучающегося. Формирующее оценивание делает акцент на улучшение результатов обучения и совершенствование преподавания. Оно обеспечивает обратную связь, позволяющую регулировать обучение и учение в интересах обучающегося.

Summary. Now, the main tasks of speech formation are construction of free, correct and successful oral statements. Communicative competence can be characterized as the level of preparedness to the communication in the real life conditions, in all the spheres, including professional as well. Young specialist must not only master the secrets of professional skill, but posess fluent and correct speech as well.

Образование – это большой навык применения знаний. Надо уметь применять свои знания. Труд развивает человека еще больше, чем теоретические знания. Особенностью современного образования является больший перегиб в сторону информативности, но главная задача – не напичкать информацией, а научить добывать её и перерабатывать. Формативное оценивание создано для помощи учебному процессу, путем обеспечения обучаемого информацией, которая может быть использована для определения сильных и слабых мест, а значит для улучшения показателей в будущем. Формативное оценивание лучше всего подходит там, где результаты предполагается получить для внутреннего использования лицами, участвующими в процессе обучения (обучающиеся, преподаватели, составители учебных планов) [1]. Оценивание – это контроль качества образования; инструмент, который позволяет определять развитие, прогресс в преподавательской деятельности; способ коррекции деятельности обучаемых, с помощью которого преподаватель определяет уровень подготовленности обучающегося. Причем, как считает доцент, к.и.н. Международного университета инновационных технологий Казаккызы Нургуль, под понятием «контроль» ни в коем случае нельзя понимать наказание, это лишь обратная связь, благодаря которой можно корректировать процесс образования, для получения желаемых результатов.[2] Сегодня очень много говорится об индивидуализации учебного процесса, повышении учебной мотивации и учебной самостоятельности обучающихся. Наиболее соответствующим требованиям современного общества механизмом, который учитывает индивидуальные способности обучающихся и их возрастные особенности является формативное оценивание, которое можно еще назвать оцениванием для обучения. Как считает Г.С.Чепекова, только в том случае, когда система оценивания соответствует целям и задачам образовательного процесса, она становится эффективным механизмом повышения его качества. Одним из таких механизмов является формативное (формирующее) оценивание, которое можно еще назвать оцениванием для улучшения обучения. [3] И.С.Фишман и Г.Б. Голуб в своей работе «Формирующая оценка образовательных результатов учащихся» [Фишман, 2007] указывают на то, что формирующее оценивание предполагает оценку достижений обучающихся, выявление пробелов в усвоении элементов содержания образования с тем, чтобы восполнить их с максимальной эффективностью. Ссылаясь на Smith A., Lovatt M. и Wise D.,они приводят следующую метафору, определяющую суть формирующего оценивания: «Если представить учеников в образе растений, то внешнее (суммирующее) оценивание растений есть процесс простого измерения их роста. Результаты измерений могут быть интересны для сравнения и анализа, но сами по себе они не влияют на рост растений. Внутреннее (формирующее) оценивание, наоборот, сродни подкормке и поливу растений, являя собой то, что напрямую влияет на их рост» [Smith, 2003].«Формирующее

оценивание делает акцент на улучшение результатов обучения и совершенствование преподавания. Оно противоположно суммирующему оцениванию, нацеленному на отчетность и ранжирование обучающихся [4]. Оценивание должно быть валидным (объекты оценки должны соответствовать поставленным целям курса), справедливым (разные студенты должны иметь равные возможности добиться успеха), своевременным (поддерживающим развивающую обратную связь), эффективным (выполнимым, не забирать все ваше время и время ваших студентов). Оценивать нужно как в процессе учебы, так и в его конце. При формативном оценивании критерии оценивания сфокусированы на определенной теме или разделе, тогда как при суммативном оценивании они являются обширными. Критерии оценивания должны быть основаны на целях обучения, и в процессе обучения преподаватель всегда должен обращать внимание студентов на критерии оценивания. Критериальное оценивание учебных достижений студентов позволяет сделать процесс выполнения работы целенаправленным, а процесс оценивания – прозрачным.[5] По мнению И.Л.Колесниковой, критериальная система оценивания – это процесс, основанный на сравнении учебных достижений обучающихся с четко определенными, коллективно выработанными, заранее известными всем участникам процесса критериями, соответствующими целям и содержанию образования, способствующими формированию учебно-познавательной компетентности обучающихся. В основе критериального оценивания лежит критериальный подход - определение степени индивидуального приближения обучающегося к ожидаемым результатам образования. Создать положительную мотивацию можно, используя деятельностные технологии, когда каждое занятие становится живой моделью научного исследования. Сильные эмоции на подобных занятиях побуждают студентов к постоянной активной деятельности. [6] Современный человек получает от СМИ, телевидения и сети интернет много информации, но только при помощи организованного, систематического и целенаправленного обучения вся эта информация может трансформироваться в знания, в компетентность и стать собственностью, приносящей пользу. Не случайно Конфуций говорил: «Скажи мне – и я забуду, покажи мне – и я запомню, дай мне сделать - и я научусь». В связи с этим, по мнению Л.И.Башмачниковой, саморегуляция - это понимание обучающимися как и чему учиться. Студент должен, прежде всего, осознать и принять цель учебной деятельности, т. е. понять, что от него требует преподаватель. Если студент мотивирован на успех, усваивает материал, успешен в обучении - у него высокий уровень саморегуляции. Основной путь развития саморегуляции - это организация самостоятельной работы обучающихся. Поэтому занятия надо проводить так, чтоб было интересно, т.е. использовать различные творческие задания, проводить презентации, дискуссии, уроки-конференции и т.д. В этом случае можно наблюдать активную саморегуляцию студентов. Таким образом, процесс оценивания – один из важнейших элементов современного преподавания и учения. От правильной организации оценивания во многом зависит эффективность управления учебным процессом. Использование методов формативного оценивания помогает обучающимся выработать навыки самостоятельной работы, работы в группе, у них появляется интерес к учебе, повышается чувство взаимопомощи, коллективизма.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Селезнева Н.А. Качество высшего образования как объект системного исследования. Лекция-доклад. Изд. 3-е. М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2003. - 95 с.

2. Казаккызы Н. (доцент, к.и.н. Международного университета инновационных технологий). Postedon 29 Апрель, 2013 bykutbilimin Абитуриент, Методика, На русском // 0 Commentshttp://kutbilim.journalist.kg/2013/04/29/otsenivanie-v-obrazovanii/

3. Чепекова Г.С.: «Использование формативного оценивания на уроках русского языка в кыргызской школе» URL: http://www.mugalim.kg/ru/mugalim/266-gschepekova

4. Фишман И. С. Формирующая оценка образовательных результатов учащихся: метод.пособие / Фишман И. С., Голуб Г. Б. – Самара : Издательство «Учебная литература», 2007. – 244 с. 5. Критерии оценивания. Педагогика. Институт педагогики. Кыргызский государственный университет им. Арабаева

6. Колесникова Л. И. Совместное проектирование как фактор развития профессиональной компетентности преподавателей педагогического колледжа: автореф. дис. … канд. пед. наук / Колесникова Л. И. – Иркутск, 2002. – 21 с.

Искалиева А.Т.
магистр, старший преподаватель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана
г.Уральск, aina_0480@mail.ru

РОЛЬ СОВРЕМЕННОЙ КОММУНИКАЦИИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Түйін. Қазіргі таңда сөйлеуді қалыптастырудың негізгі міндеттері – ауызша еркін, нақты сөйлеу. Қарым-қатынас құзіреттілігі өмірдің барлық салаларында, соның ішінде кәсіби салада сөйлеу мәдениетін қалыптастырады. Жас маман кәсіби шеберліктің құпияларын меңгеріп қана қоймай, сондай-ақ еркін және сауатты сөйлей білуі керек.

Резюме. В настоящее время основными задачами формирования речи являются построение свободных, грамотных и успешных устных высказываний. Коммуникативную компетентность можно охарактеризовать как степень подготовленности к общению в реальных условиях жизни, во всех сферах, в том числе и профессиональной. Будущий специалист должен не только овладеть секретами профессионального мастерства, но и уметь свободно выражать свою мысль.

Summary. Now, the main tasks of speech formation are construction of free, correct and successful oral statements. Communicative competence can be characterized as the level of preparedness to the communication in the real life conditions, in all the spheres, including professional as well. Young specialist must not only master the secrets of professional skill, but posess fluent and correct speech as well.

В современном обществе коммуникация преимущественно осуществляется посредством различных технологических средств, включая телевидение, радио, печатные издания, интернет. Современные информационные технологии обеспечили расширение коммуникационного пространства за пределы любой общности или ранее обособленной социальной группы. Если раньше общественные группы искали средства эффективной коммуникации между собой, то сейчас все чаще появляются отдельные социальные группы, которые стремятся сократить объемы информации, получаемой по каналам коммуникации [1].

Исследованию коммуникативной компетентности посвящены работы многих ученых: И.А.Зимней, А.А. Леонтьева, Л.А.Петровской, Ю.Н.Емельянова, А.П. Панфиловой, Ю.М.Орлова, В.А.Кан-Калика, Т.Н. Щербаковой, Е.А. Быстровой, М.Н.Вятютнева, М.А.Василика, Д.И. Изарен-кова, Е.В.Клюева, О.И.Матьяш, А.П. Панфиловой, А.И.Сурыгина и мн. др.

Обучение студентов устному и письменному речевому общению приобретает особую значимость в современной ситуации, когда неуклонно снижается уровень языковой культуры в целом: в средствах массовой информации, в художественной литературе, в публицистике и в повседневном общении. Мы всё чаще сталкиваемся в обыденной жизни с небрежным обращением с языком. Коммуникативная направленность в его изучении не только служит практической цели – формированию навыков общения и речи студентов, но и развивает общую образовательную культуру личности. Основное умение, формируемое в рамках коммуникативной компетенции, – это умение создавать и воспринимать тексты – продукты речевой деятельности. Для этого надо знать основные понятия лингвистической речи: стили, типы речи, их композицию, способы связи предложений в тексте, владеть умениями и навыками анализа текста. В настоящее время основными задачами формирования речи являются построение свободных, корректных и успешных устных высказываний. Общество завтрашнего дня формируется сегодня. Это огромная комплексная работа, направленная на формирование личности, физически и нравственно здоровой, образованной, культурной. Эти требования вполне своевременны и оправданны, они продиктованы рынком труда, возрастающей конкуренцией. Обществу нужны инициативные люди, способные принимать самостоятельные решения и внедрять инновации, с активным творческим мышлением и коммуникативной компетентностью.

Анализ теоретической литературы позволяет рассматривать коммуникативную компетенцию с различных точек зрения и определить следующие подходы к формулированию понятия «коммуникативная компетенция».

Данное понятие состоит из двух слов: коммуникация и компетенция. Слово «коммуникация» произошло от латинского «communicatio», что означает «сообщение, передача информации». По словам языковеда А.Р.Арутюнова, это специфический вид деятельности, содержанием которого является обмен информацией между членами одного языкового сообщества для достижения взаимопонимания и взаимодействия [2].

Что подразумевается под данным термином сегодня? Рассмотрим значение слова «коммуникация» по словарю. В Словаре русского языка С.И.Ожегова слово имеет несколько значений: 1. Путь сообщения, линия связи. 2. Сообщение, общение (книжн.). В Словаре иностранных слов термин обозначает акт общения, связь между двумя или более индивидами, основанные на взаимопонимании; сообщение информации одним лицом другому или ряду лиц. В Словаре синонимов понятия «коммуникация», «связь», «сообщение», «общение» характеризуются как синонимы. Второе слово в понятии – компетенция. Слово произошло от латинского глагола «competere» – «соответствовать, подходить», его значение по Словарю русского языка С.И.Ожегова означает: 1. Круг вопросов, в которых кто-нибудь хорошо осведомлен. 2. Круг чьих-нибудь полномочий, прав. В Толковом словаре русского языка под ред. Д.Н.Ушакова термин «компетенция» определяется как круг вопросов, явлений, в которых данное лицо обладает авторитетностью, признанием, познанием, опытом.

Следуя словам Г.М.Андреевой, суть коммуникативного процесса – не просто взаимное информирование, а совместное постижение предмета. Поэтому в каждом коммуникативном процессе деятельность, общение и познание должны быть в единстве [3].

Ученый А.Б.Добрович на основе работ Р.Якобсона, К.Бюлера, Э.Берне, Д.С.Парыгина рассматривает модели человеческих коммуникаций, наиболее полно освещая все аспекты общения. По словам исследователя, коммуникативная компетенция – это готовность к взаимодействию, контакту [4].

Коммуникативную компетентность можно охарактеризовать как степень подготовленности к общению в реальных условиях жизни, во всех сферах, в том числе и профессиональной. Безусловно, основы коммуникативной компетентности, без которой невозможна дальнейшая социализация личности, закладываются семьей и школой, но процесс ее «шлифования» происходит в вузах, взявших курс на приобщение студента к духовным ценностям цивилизованного мира. Молодой специалист должен не только овладеть секретами профессионального мастерства, но и свободно и грамотно владеть речью.

Таким образом, владение языком и культурой речи помогает личности адаптироваться в социальной действительности, успешно взаимодействовать, сотрудничать, работать в команде, принимать решения. Задачу формирования коммуникативной компетентности призваны решать преподаватели русского языка.

Как активизировать мыслительную и речевую деятельность студента, а через них – коммуникативную компетентность? В любой сфере деятельности (в том числе и в образовании) работа может выполняться по готовому образцу или с элементами творчества. Выполнение заданий по образцу нацелено на закрепление знаний, формирование навыков и активно используется в процессе преподавания. Творческое мышление, способность к инновациям вырабатываются в ходе активной познавательной деятельности, самостоятельной работы, выполнения заданий проблемного, поискового характера. Именно такие задания следует использовать для развития речи: они способны преодолеть отсутствие интереса, безразличие к изучаемому.

Поэтому методом убеждения следует добиться осознания, понимания непреложных истин: речь – это визитная карточка человека; грамотность – первый признак образованности; умение общаться повышает шансы на успешность во всех сферах – как в профессиональной, общественной, так и в личной. Только осознанность и наличие мотивации способны пробудить интерес и желание развивать коммуникативную компетентность.

Именно языковая и коммуникативная компетенции способствуют формированию умений и навыков речевого общения. А для этого необходимо создавать на каждом занятии условия речевого общения. Речевая деятельность формируется во всех её видах – чтении, говорении, письме, аудировании. Обучать общению, общаясь, – без этих условий нет занятия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Нестеров А.К. Роль коммуникации в современном обществе // Образовательная энциклопедия.

2. Алифанова Е.М. Формирование коммуниктаивной компетенции детей дошкольного и младшего школьного возраста средствами театрализованных игр: Дис. ... канд. пед. наук. — Волгоград, 2001 3. Андреева Г.М. Социальная психология. — М.: Аспект-пресс, 2004. — 366 с.

4. Добрович А.Б. Общение — наука и искусство. — М.: Яуза, 1996.

5. Пронина Е.П., Протасова Г.Г. Формирование коммуникативной компетентности студентов переводческого отделения на занятиях по стилистике русского языка // Известия Самарского научного центра РАН. - №3. - Самара: Издательство Самарского научного центра РАН, 2006. - С.108-114.

ҒТАХР 14.25.05

Қарсыбаева Р.К.
педагог. ғылымд. кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.,
Қазақ Мемлекеттік Қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан, kar.pochta@mail.ru

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ СЫНЫПТАН ТЫС ЖҰМЫСТАРДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада бастауыш мектептегі ұйымдастырылатын сыныптан тыс жұмыстар туралы айтылады. Сыныптан тыс жұмыстардың негізгі ерекшеліктері мен формалары қарастырылады. Сондай-ақ, сыныптан тыс жұмыстардың түрлеріне жан жақты талдау жасалады.

Кілт сөздер: сыныптан тыс жұмыстар, сабақтан тыс жұмыстар, оқытудың формасы, бастауыш сынып оқушысы, кеш, үйірме, викторина, баяндама.

Қарсыбаева Р.К.,
кандидат педагогических наук, и.о. ассоциированного профессора,
Казахский государственный женский педагогический университет ,
Алматы, Қазахстан, kar.pochta@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ВНЕКЛАССНЫХ РАБОТ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. В статье говорится об организации внеклассных работ в начальной школе. Раскрываются особенности и формы проводимых внеклассных работ. Внеклассная работа - составная часть учебно-воспитательной работы начальной школы, одна из форм организации досуга учащихся. А также автор анализирует виды внеклассных работ.

Кілт сөздер: внеклассная работа, внеурочная работа, форма обучения, учащийся начальных классов, кружок, викторина, доклад.

Karsybayeva R.K.
Candidate of pedagogical sciences,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty city, Kazakhstan, kar.pochta@mail.ru

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF EXTRACURRICULAR ACTIVITIES IN PRIMARY SCHOOL

Abstract: The article talks about the organization of extracurricular activities in elementary school. Discloses the features and forms of extracurricular activities. Extracurricular work is an integral part of the educational work of an elementary school, one of the forms of organization of students' leisure time. And also the author analyzes the types of extracurricular activities.

Keywords: extracurricular activities, extracurricular activities, a form of education, a primary school student, a circle, a quiz, a report.

Бастауыш сынып оқушыларының жеке тұлғасын дамытуда, олардың бос уақыттарын пайдалы, тиімді өткізуде, адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуде, ұлттық өнерді қастерлеу, қорғауға да сыныптан тыс жұмыстың маңызы зор.

Мектептегі сыныптан тыс жұмыстар оқу үдерісімен тығыз байланыста жүргізілгендіктен, оқу-тәрбие міндеттерін шешуге, оның сапасын арттыруға бағытталуы тиіс.

Сыныптан тыс жұмыстар бастауыш сынып оқушыларының білімін тереңдетіп, шыңдай түсіреді. Жаңа табиғи, ғылыми құбылыстардың себеп-салдарын орнатып, олардың өзара байланыстарын түсініп, кейбір жалпы ұғымдарды меңгереді, жаратылыс тізбегін түсінеді.

Сыныптан тыс жұмысты сабақтан тыс жұмыстан ажырата білу қажет. Сабақтан тыс жұмыс тікелей бағдарламамен байланысты болады және оқушылардың барлығы міндетті түрде қатысады. Сабақтан тыс жұмыстарды ұйымдастыру қажеттілігі бағдарламалық ұғымдарды меңгеруге сабақ

барысында үлгермейтіндіктен, сабақ кестесіне сыймағандықтан туындап отыр. Мұнда оқушылар оқу барысында алған тапсырмалары бойынша жұмыс істейді. Мұғалім жұмыс барысын қадағалап, тексеріп, бақылап, нәтижесін сабақта қолданады. Ал сыныптан тыс жұмыс болса барлық оқушыларға міндетті емес болуымен ерекшеленеді.

Сыныптан тыс жұмыстар туралы отандық және шетелдік еңбектер жеткілікті. Көптеген ғалымдардың зерттеу объектісіне де айналған. Мәселен, М.К.Садықова өзінің ғылыми зерттеу жұмысында сыныптан тыс жұмыстарды былайша пайымдайды: "… сыныптан тыс тәрбие жұмысы дегеніміз – оқушылардың сабақ үстінде алған білімін тереңдетіп, қабілетін арттыру және адамгершілік қасиеттерін дамытып, адамзат қауымы қалыптастырған мәдени байлықтарды бойына сіңіруге арналып, әдейі ұйымдастырылған іс-шаралар түрі" [1].

Ал, Н.И.Болдырев сыныптан тыс жұмыстарды зерделей келе, оның ерекшеліктерін көрсетеді. Олар: сыныптан тыс жұмыстар ерікті болады; жас шамасы әртүрлі оқушылар қатысады; мазмұны міндетті бағдарламалар көмегімен байланысты болмайды; сыныптан тыс жмыстардың формалары мен әдістерінің сан алуан болады.

Жалпы алғанда сыныптан тыс жұмыстардың басты ерекшеліктері: олар оқушылар өз еркімен қатысады, оларға баға қойылмайды, оқушылардың жас шамасы шектелмейді.

Оқушылар сабақтан тыс жұмыстарда жүргізілген бақылауларын сыныптан тыс жұмыстарда жалғастыра алады.

Бастауыш мектепте сыныптан тыс жұмыстар оқушылардың танымдық әрекеттерін дамытуға, логикалық ойлауларын арттыруға үлкен мүмкіндік береді.

Сыныптан тыс жұмыстардың әдіс-тәсілдері саналуан: зерттеу әдісі, әдеби әдіс, бақылау, саралау, талдау, жинақтау, статистикалық т.б. Үйірме жұмысының негізгі әдісі оқушылардың өздігінен іс-әрекеті болып табылады

Кез-келген сыныптан тыс жұмыстардың мазмұны мен мақсаты нақты, айқын болуы шарт.

Сыныптан тыс жұмыстардың түрлеріне үйірме, кеш, олимпиада, конкурс, дөңгелек үстелдер, ойындар, тақырыптық бұрыштар немесе мұражайлар жатады.

Осылардың ішінен кең тарағаны бұл - үйірме жұмыстары. Қазіргі таңдағы бастауыш мектептерде жүргізілетін үйірмелер: би үйірмесі, шахмат, робототехника, хор, музыка бойынша - домбыра, гитара, скрипка, фортепиано, спорт салалары бойынша саналуан үйірмелер бар.

Аталмыш үйірмелер бастауыш сынып оқушыларының белгілі бір сала бойынша қабілеттерін арттырады, сабаққа деген қызығушылықтарын дамытады.

Үйірме - сыныптан тыс жұмыстарының түрлі формаларын пайдалануға, үйлестіруге мүмкіндік береді.

Үйірменің негізгі мақсаты нақты бір сала бойынша оқушының білім мен іскерлігін кеңейту, тереңдету және қоғамдық пайдалы еңбекке қатынасу, денсаулығын жақсарту болып табылады.

Үйірме жұмысының нәтижесінде оқушылардың өздігінен оқу әрекетінің іскерлігі мен дағдылары меңгеріледі, белгілі бір ой-қорытындысын шығаруға; табиғаттың кейбір заңдылықтарын түсінуге; логикалық тәсілдерді қолдануға; әдебиетпен жұмыс істеуге төселеді, спорт саласы болса денесін шынықтырып, денсаулығын нығайтады.

Үйірме жұмысында міндетте түрді оқушылардың жас және дербес ерекшеліктері ескерілуі тиіс. Ондағы жұмыс оқушыларға түсінікті, қолайлы, қарапайым болуы керек. Жұмыс істеу үшін үйірме қатысушылары топтарға, секцияларға, бөлімдерге бөлінеді. Үйірме мүшелері түрлі конкурстарға қатысып, нәтижесінде үйірме жұмыстары қоғамдарға, клубтарға айналады. Бірақ сыныптан тыс жұмыстың бұл формасы бастауыш мектептерде кең таралмаған.

Сыныптан тыс жұмыстардың ішінде кең тараған формасы - викториналар. Викторинаның мақсаты - бастауыш сынып оқушыларын белгілі бір пәнге қызықтыру, көркем шығарма әдебиетті, мерзімді баспасөз беттерін оқуға ынталандыру, оқушыларды қызықтыру.

Викториналар ойын түрінде (шарада, ребус, сөзжұмбақ құрастыру, салыстыруға арналған сұрақтар, т.б.) берілетін сұрақтарға дұрыс жауап алатын түрлі деректерді, нақтылы меңгеруді көздейді. Викториналар арнайы алдын-ала дайындықты, өзбетімен жұмыс істеуді талап етеді. Викторина көп жағдайда сұрақтардан тұрады. Викторина сұрақтары толық жауапты талап етпейді. Викторина сабақта, сыныптан тыс жұмыстарда шығармашылық жағдайды тудыртып, оқушыларға өз білімдерін тексеруге мүмкіндік береді.

Викториналар мазмұны жағынан 3 түрлі болады: комплекстік, пәндік, тақырыптық. Сыныптан және мектептен тыс жұмыстарда викториналардың барлық түрлері өтіледі, ал сабақта - көбінесе тақырыптық, мектеп бағдарламасымен байланысты болады. Кейде сұрақтар картиналарды көрсетумен, өлең, көркем әдебиет үзінділерін оқумен алмастырылады.

Сыныптан тыс жұмыстардың ішінен кең тараған тағы бір түрі - әдеби кештер. Әдеби кештер үлкен жауапкершілікті, дайындықты талап етеді. Алдын ала мақсат қойылады, жоспар құрылады. Кештің бағдарламасы әзірленеді, онда өлеңдер, баяндамалар, шығармалар дайындалады. Мұндай кештердің оқу-тәрбиелік маңызы аса зор. Оқушылардың білімдері кеңейеді, қызығушылықтары оянады, отанға деген сүйіспеншілік сезімі қалыптасып, дүниетанымы кеңейеді.

Кештердің мақсаты - өнердің түрлі тәсілдері арқылы (көркем оқу, ән, музыка, қойылым) туған жердің табиғат құбылыстарын, тарихы мен халқын, ерекшелігін оқушыларға эмоционалды қабылдауға көмектесу.

Сыныптан тыс жұмыстардың аса ерекше бір түрі - ол конференциялар. Конференция оқушыларды ғылымилыққа, нақтылыққа үйретеді. Мұнда алдын-ала конференцияның бағдарламасы жасалады, баяндама тақырыптары таңдалады, фотомонтаждар, стенттер, газеттер, альбомдар дайындалады. Конференция мазмұнына байланысты белгілі ғалымдар шақырылады.

Конференцияға баяндаманы дайындау үшін мұғалім көмегі қажет. Ол қатысушыларды конференцияның талаптарымен таныстырады. Тиісті әдебиеттерді, құжаттарды, т.б. материалдарды ұсынады, қажет етсе архив, мұражайлардан керекті ақпаратты алуға тапсырма береді.

Мектептегі сыныптан тыс жұмыстардың жеке формаларының бірі - баяндама жазу. Баяндама тақырыбы мектептің оқу-тәрбие жұмысының негізінде құралып, оқу-тәрбие міндеттерімен анықталады. Мұғалімнің міндеті - баяндамамен жұмыс істеу процесінде бастауыш сынып оқушыларын әдебиетпен жұмыс істеуге, материалдарды өңдеуге, олардың ішінен маңыздысын бөліп алуға, қорытынды жасауға, талдауға, жинақтауға, салыстыруға, рефлексия жасауға төселдіру. Әрбір оқушы өзіне бір тақырып таңдайды, мұғалімнің жетекшілігімен оның толық жоспарын, әдебиет тізімін құрып, қажетті ақпаратты алудың жолдарын белгілейді. Жұмыстың кейінгі кезеңі жиналған материалдарды өңдеу болып табылады. Сонымен қоса картосхема, график, диаграммалар, кестелер құру жатады.

Баяндама көлемі оқушылардың жас шамасына, дайындық деңгейіне, тақырып ерешелігіне байланысты болмақ. Дайындаған баянадаманы оқушылар қорғайды. Жұмыс талқыланып, бағаланып, оның әрі қарай жүзеге асуына ұсыныстар беріледі.

Эстафета ұйымдастыру – сыныптан тыс жұмыстардың тағы бір формасы болып табылады. Әсіресе бастауыш мектепте эстафетаны ұйымдастырудың маңызы аса зор. Ол қызықты, оқушының белсенділігін оятады.

Эстафеталарды өткізу үшін әр сынып белгілі бір ұсынылған тақырыптардың біреуін таңдайды, онымен жұмыс істейді. Яғни алдын-ала жұмыс жоспарын құрады. Керекті материалды жинайды, олардан альбом немесе макет жасайды.

Сыныптан тыс оқу – қазіргі уақытта кең тараған бір түрі болып табылады. Сыныптан тыс оқу бұл өте маңызды, қажетті. Себебі қазіргі оқушыларды кішкентай кезінен оқуға төселдіру керек. Әсіресе бүгінгі оқушы ғаламтор желісіне тәуелді болып тұрған кезде, сыныптан тыс оқуды дұрыс тиімді, қызықты ұйымдастыру өзекті болып келеді. Мұнда кітап көрмелерін, әдеби кештерді ұйымдастырып, белгілі бір тақырып бойынша қосымша әдебиет ресурстарын айқындаудың маңызы зор.

Топсаяхат – кең тараған сыныптан тыс жұмыс. Әсіресе оқушыларды бір біріне жұмылдыру, кішіпейілдік, сенім арту, көмек көрсету, адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Топсаяхаттың педагогикалық құндылығы ерекше. Топсаяхаттар оқушыларға сабақ, оқулық мазмұны мен қоршаған шындық арасында байланыс орнатуға көмектеседі, өздерінің әдебиеттен оқығандарын, алған білімдерін мұғалімнің сабақта айтқандарын күнделікті өмірде дәлелдеуге, пайдалануға көмектеседі. Яғни, оқушыларға қоршаған дүниеде болып жатқан құбылыстар мен процестерді көруге, олардың себебін ашуға, шамасы келгенше өзгертуге көмектеседі. Топсаяхат өмірді практикамен байланыстырады.

Топсаяхаттың мақсаты әртүрлі болып келеді. Ол тікелей объектіні зерттеу, объектімен танысу, демалу т.б. болуы мүмкін. Сабақтан гөрі топсаяхаттарда көрнекілік құралы әрқашанда оқушылардың таным және тәрбие объектісі болады. Топсаяхат оқушылардың қызығушылығын оятып, оларға ерекше әсер етеді, мұғалімнің топсаяхат барысында айтқан әңгімесін тез қабылдауға көмектеседі.

Топсаяхатсыз оқушылардың зерттеу жұмысы жүзеге асырылмайды. Топсаяхаттың педагогикалық мәнінің маңыздылығы осында.

Қазіргі таңда бастауыш мектептерде топсаяхаттың екі түрі болады. Біріншісі міндетті топсаяхаттар. Олар бағдарлама материалын оқумен байланысты - оқу топсаяхаттары. Екіншісі сыныптан тыс жұмыстың жоспары бойынша жүргізілетін бағдарламадан тыс топсаяхаттар. Оқу топсаяхаттары бағдарлама талаптарынан шығып, уақытпен шектелсе, бағдарламалардан тыс топсаяхаттар уақытпен шектелмейді.

Топсаяхатты өткізу үшін мұғалімнен үлкен дайындық талап етіледі. Көп жағдайда топсаяхат барысында теориялық мәселелерді толық ашуға мүмкіндік болмайды. Сондықтан ұзақ теориялық ойларды, егер қажет болса, топсаяхат алдында немесе соңында беріледі.

Топсаяхатты өткізу жұмыстық және ақпараттық бөлімдерден тұрады. Ақпараттық бөлім - мұғалімнің түсіндіру әңгімесі. Жұмыстық бөлігі - оқушыларның зерттеу және тіркеу әрекеті (материал жинау, өлшеу, суретін салу, талдау, салыстыру).

Сыныптан тыс жұмыстардың келесі формасы - ол тақырыптық бұрыштар мен мұражайлар. Оқу-тәрбие жұмысын жақсартудың, оқушылардың қызығушылығын оятудың бір жолы.

Тақырыптық бұрыштар мен мұражай мазмұны жағынан оқушылардың оқу үлгерімін арттыруға және олардың белгілі бір пәнге, туған жеріне деген сүйіспеншілік сезімін тәрбиелеуге көмектесуі керек.

Мұражайды ұйымдастыруда жаппай сынып, мектеп болып қатысуға болады. Тақырыптық бұрыштарға оқушылардың үздік жазылған дәптерлері, күнделіктері, жазылған шығармалары, салған суреттері, шығармашылық жұмыстары қойылады.

Бұл айтылған сыныптан тыс жұмыстардың кез келген түрі арнайы бекітілген жоспар бойынша ұйымдастырылады. Және сол жоспар бойынша өтілген іс шаралар тіркеліп, хаттамалары жазылып отырады.

Сонымен бастауыш сынып оқушылардың білімін, ойлау қабілетін арттыруда, олардың жеке тұлғасын датымуда, денсаулығын қалыптастыруда сыныптан тыс жұмыстардың маңызы зор.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сыдықова М. «Қазақстан мектептерінде оқушылармен жүргізілген сыныптан тыс тәрбие жұмыстарының дамуы (1940-1960 жж.)» Автореферат. Қазақстан Республикасы. Алматы, 2002.

2. Болдырев Н.И. Методика воспитательной работы в школе. Москва 1994, 224 стр.

3. https://kladraz.ru/metodika/vneklasnaja-rabota-v-nachalnoi-shkole.html Внеклассная работа в начальной школе. 2015 г.

4. Сластенин В.А. и др. Педагогика. Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; Под ред. В.А. Сластенина. - М.: Издательский центр «Академия», 2013. - 576 с.

Кодекова Г.С.,
PhD докторант 1 курса специальности «6D050100 Социология»,
факультета социологии и социальной работы КазНУ им. аль-Фараби,
kodekova.gs@gmail.com

ЕВРОПЕЙСКАЯ ОПЫТ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ ДЛЯ НЕ ТИТУЛЬНЫХ НАЦИЙ

Аннотация. В то время, когда на международной арене происходит ряд тревожных событий, в результате которых затрагиваются права человека, общественная безопасность и взаимное уважительное сосуществование в едином обществе, некоторые организации пытаясь в политическом свете интерпретировать события и раскалывать общество, используют искаженную интерпретацию международных законов по регулированию прав не титульных наций. Одним из этих вопросов является образование национальных меньшинств.
Ключевые слова: этнические меньшинства, образование, Европа, мигранты
Аннотация. Адамзат құқықтарын, қоғамдық қауіпсіздікті және бір қоғамда өзара сыйластық өмір сүруді қозғайтын халықаралық аренадағы бірқатар алаңдаушылық тудыратын оқиғалар саяси жарығдағы оқиғаларды түсіндіруге және қоғамды бөлуге тырысатын кейбір ұйымдар құқықтарды реттейтін халықаралық заңдардың бұрмаланған түсіндірілуін пайдаланады тақырыптық мемлекеттер емес. Осы мәселелердің бірі этникалық аз ұлттардың білім алуы.
Түйінді сөздер: этникалық аз ұлттар, білім, Еуропа, мигранттар
Annotation. At a time when a number of alarming events occur in the international arena, which affect human rights, public safety and mutual respectful coexistence in a single society, some organizations, trying to interpret events in a political light and split society, use a distorted interpretation of international laws regulating rights not title nations. One of these issues is the education of national minorities.
Keywords: ethnic minorities, education, Europe, migrants

В 2013 году, Рита Ижак-Ндиайе, Специальный Докладчик Организации Объединенных Наций по вопросам меньшинств представила Совету по правам человека Организации Объединенных Наций свой ежегодный доклад, в котором главное внимание уделялось проблемам и правам языковых меньшинств. В данном докладе Специальный докладчик выразила обеспокоенность тем что проблемы на пути осуществления языковыми меньшинствами своих прав существуют во всех регионах. Они включают ограничения возможностей для представителей языковых меньшинств учиться и получать образование для своих детей на языках меньшинств, а также ограничения в отношении использования языков меньшинств в общественной жизни и в средствах массовой информации. Специальный докладчик предупредила, что на глобальном уровне многие языки меньшинств находятся под угрозой значительного сокращения или исчезновения. Это происходит вследствие таких факторов, как преобладание национальных и международных языков, ассимиляция и сокращение числа людей, говорящих на языках меньшинств. В ходе доклада было обозначено и обсуждено девять проблемных областей: 1) угрозы существованию языковых меньшинств и их языков; 2) признание языков меньшинств и языковых прав; 3) использование языков меньшинств в общественной жизни; 4) языки меньшинств в сфере образования; 5) языки меньшинств в средствах массовой информации; 6) языки меньшинств в области государственного управления и судопроизводства; 7) использование языков меньшинств в написании имен, названий мест и указателей; 8) участие в экономической и политической жизни; 9) предоставление информации и услуг на языках меньшинств.(Языковые права языковых меньшинств Практическое руководство Специального докладчика Организации Объединенных Наций по вопросам меньшинств).

Языковая политика и принцип многоязычия стали приоритетными вопросами при создании Европейского союза. В 1995 г. Европейская комиссия опубликовала официальный доклад о вопросах образования, в котором была поставлена цель трёхъязычия всех европейских граждан. Комиссия подчеркнула важность многоязычных навыков общения в условиях единого рынка в информационном веке [3, с.6-8]. Таким образом, опираясь на богатейший европейский опыт, можно с уверенностью сказать, что основным сектором, позволяющим соблюдать права национальных меньшинств на использование языка в должной мере, является образование. Угроза социальной нестабильности, возникающая в любом государстве из-за неподготовленности молодого поколения к жизни в условиях поликультурной среды, послужила во многих случаях стимулом к тому, чтобы возвести полиязычное образование в ранг государственной политики. В демократическом и многокультурном обществе образование должно

быть объединяющим, а не увеличивающим сегрегацию фактором [6, с. 9-11].

В Евросоюзе нет общих правил, которые бы регулировали систему обучения для групп национальных меньшинств. Все аспекты образования и языковой политики находятся в компетенции национальных властей. Интересы нетитульных групп защищаются, прежде всего, в двух основных документах Совета Европы — Рамочной Конвенции о защите прав национальных меньшинств и Европейской Хартии региональных языков или языков меньшинств. Однако формулировки в отношении образования нацменьшинств в обоих документах достаточно декларативны или не являются обязательными для государств.

Известны случаи, когда страны проводят лояльную политику в отношении нацменьшинств по собственной инициативе. Например, Италия не ратифицировала Хартию, но стандарты соблюдения прав австрийского меньшинства в Южном Тироле считается одним из наиболее высоких в ЕС. Латвия ратифицировала Конвенцию, но категорически отказалась присоединяться к Хартии [1, с. 9-11].

Несмотря на разный исторический опыт и отличающиеся политические установки, вызовы, с которыми сталкиваются нацменьшинства, проживающие в странах Европы, в целом похожи. В исследовании, проведенном по заказу Комитета по культуре и образования Европарламента, выделяется ряд ключевых моментов, от которых зависит успешность организации системы образования для детей нацменьшинств.

Существует несколько моделей для преподавания языков меньшинств в Европе. Язык меньшинства часто добавляется в школьную учебную программу либо как отдельный предмет, либо как средство обучения. Образовательные модели языка меньшинства могут быть одноязычными, двуязычными или трехъязычными. В случае последнего национальный язык используется вместе с региональным языком или языком меньшинства в дополнение к третьему иностранному языку (часто английскому). Лучшим примером использования такой методики считаются фризские школы в Нидерландах. Начальная школа «De Flambou» в Остерберуме — это трехъязычная школа (голландский, фризский, английский). В школе помимо фризов учатся также дети мигрантов, для которых родным языком являются в основном польский и арабский. В учебный процесс активно вовлечены родители (на них возложены обязательства читать дома детям книги на родном языке). Другим проектом школы является «Vakantie-taalboek» («Языковая книга для отпуска»), в рамках которого детей просят вносить в специальную записную книжку слова и предложения, которые они узнали на других языках во время своего отпуска за границей [4, с. 5-6].

В отличие от стран Балтии, где политика нацменьшинств традиционно является вопросом государственной важности, в других странах Европы решения об организации жизни нетитульных групп чаще принимаются на региональном уровне. Тем более, что нацменьшинства обычно проживают достаточно компактно. Например, в Испании Страна басков имеет высокую степень автономии. Баскский язык поддерживается властями региона и считается политическим приоритетом. На практике это означает значительные инвестиции в сохранение и развитие языка. Немецкое меньшинство в итальянском Южном Тироле также наделено высокой степенью автономии. Южный Тироль сам по себе является автономной провинцией с высоким экономическим потенциалом. Регион может самостоятельно выбирать, куда и как инвестировать налоговые сборы. Государственное управление в Тироле является двуязычным, и все общественные услуги предлагаются на двух языках. Как отмечается в исследовании Европарламента, уровень автономии и возможность выбора инвестиций в двуязычные услуги являются важным фактором, способствующим предоставлению услуг на двух языках. Закон об автономии предоставляет населению Южного Тироля право говорить на всех признанных языках [4, с. 7-8].

Для сохранения языков меньшинств большую роль играют отношения с исторической родиной. В случае венгерского меньшинства в Словакии и Румынии ситуация политически чувствительна: напряженные отношения между Словакией и Венгрией препятствуют дальнейшему развитию венгерского языкового образования в Словакии. В случае Венгрии и Словении ситуация совершенно иная. После падения коммунистических режимов Будапешт и Любляны договорились о признании меньшинств и языков друг друга, что является взаимовыгодным для обеих стран. Как объясняется в исследовании, разница между Словенией, с одной стороны, и Словакией и Румынией, с другой, заключается в том, что в регионе Помурска в Словении венгерское население относительно мало и сконцентрировано, тогда как венгерское меньшинство в Словакии и Румынии более неравномерно

распространено по всей стране. В случае Словении и Венгрии двуязычие также создает больше возможностей на рынке труда, поскольку существует много компаний, которые ведут бизнес в обеих странах.

Согласно исследований Европарламента отмечается, что школы меньшинств в Европе часто зависят от поставок учебных пособий с исторической родины. Однако некоторые государства предпочитают самостоятельно разрабатывать собственные учебные пособия на языках нацменьшинств, адаптируя их под культурные и исторические особенности региона. Худший сценарий возникает, если страна запрещает завозить импортные учебники, но при этом не оказывает поддержки для создания собственных. Так, в румынских школах запрещено использовать изданные в Венгрии книги. Школы венгерского языка вынуждены переводить местные учебные пособия с румынского на венгерский, но это очень дорого, поскольку спрос на подобную литературу мал. В Литве учебные пособия также является проблемой, несмотря на поддержку, которую польское государство предлагает польскому меньшинству в Литве. Некоторые преподаватели сами привозят учебные материалы из Польши или делают свои собственные польскоязычные учебные материалы, но, например, буклеты, которые используются в дошкольных учреждениях, публикуются только на литовском языке. По этой причине преподаватели в польских дошкольных учреждениях, хотя они и учат на польском языке, используют литовскоязычные учебные материалы. В нидерландском регионе, где проживают фризы, наблюдается дефицит учебных материалов на фризском для таких предметов, как история или математика. Лучшие практики можно найти в испанской Стране Басков, в Ирландии, а также в Уэльсе (Великобритания). Как правило, в этих странах имеется ряд издателей, которые создают и публикуют учебные материалы для начального и среднего образования. В Стране басков учебные материалы для профессионального образования часто не являются доступными по цене, но Департамент образования региона пытается решить эту проблему, предоставляя учителям возможность не преподавать в течение трех месяцев. За это время они могут пройти 3-4-недельный курс повышения квалификации, а затем подготовить собственные учебные материалы на баскском, согласно инструкциям [2, с. 114-117].

Еще одна общая проблема, которая выявлена в тематических исследованиях, — это качество и квалификация учителей. Например, во Фризии большинство учителей не способны преподавать фризский язык. Регионы, которые требуют, чтобы преподавание языка меньшинства осуществлялось носителями языка, особенно сильно страдают от дефицита учителей. Баскское образование также зависит от учителей, которые не являются носителями языка, и у них часто возникают трудности с достижением требуемого уровня компетентности. Ирландская инспекция также отметила слабое владение ирландским языком у учителей. В более чем половине классов качество преподавания и квалификация учителей ирландского языка были средними и низкими [7, с. 219]. В Уэльсе наблюдется низкий спрос со стороны студентов на профессиональную подготовку, чтобы учиться или преподавать на валлийском языке. Этот низкий спрос частично объясняется отсутствием поддержки со стороны колледжей, которые предлагают профессиональное образование. Впрочем, у государства есть инструменты, чтоб решить эту проблему. Например, в сорбских регионах Германии (Саксонии и Бранденбурге) профессиональные школы выделяют специальные места и стипендии для обучения студентов-сорбов. Перед началом учебы студенты подписывают соглашение, которое гарантирует им работу по окончании вуза в одной из местных школ меньшинств.

Государства обязаны гарантировать всем гражданам равные возможности для участия в экономической, социальной, культурной и политической жизни общества. Кроме того, защиту прав национальных меньшинств следует рассматривать в качестве одной из функций надлежащего управления и одного из способов содействия интеграции. Надлежащее урегулирование межэтнических проблем отвечает интересам не только меньшинства, но и самого государства и социальной группы, составляющей большинство. Принадлежащие к национальным меньшинствам лица, чьи права в качестве меньшинств уважаются, которые реально участвуют в политической и экономической жизни государства и которые видят, что имеют возможность реализовать свои цели, действуя через государственные институты, более склонны проявлять лояльность в отношении государства и добровольно выполнять свой долг перед ним.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Durk Gorter, Victoria Zenotz, Jasone Cenoz, Minority Languages and Multilingual Education: Bridging the Local and the Global.

2. Lucia Buttaro Effective Bilingual Education Models, 2014/2 (Vol. XIX).

3. Jeremy Smith, The Education of National Minorities: The Early Soviet Experience, The Slavonic and East European Review, Vol. 75, No. 2 (Apr., 1997).

4. Colin Baker, Foundations of Bilingual Education and Bilingualism. 4th edition. Published by Archetype IT Ltd. The USA, 2006.

5. Krzysztof Drzewicki, National minority issues and the EU Reform Treaty. A perspective of the OSCE High Commissioner on National Minorities .

6. Absattarov R.B., Sadykov T.S., Education of students of international communication culture. – Almaty, 1999. – 15 p.

7. Polivara Z., Karabulatova I., Koishe K. Linguistic personality in transforming society: ethno-linguistic differentiation bilingual Tatars at different ethnic environment.- M.: Phlinta, 2013. - 216-220 p.

Курманова Б.Х.
преподаватель
Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана
г. Уральск
E-mail: kurmanovab@list.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДОВ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ФАКУЛЬТЕТОВ

Түйін. Бұл мақала жоғары оқу орындарында сыни тұрғыдан ойлау технологиясын орыс тілі сабақтарында қолдану ерекшеліктері қарастырылған, сонымен қатар пәнді оқыту аясында осы технологияның тиімді әдістерін анықтау.

Аннотация. Данная статья посвящена особенностям применения технологии развития критического мышления на занятии русского языка в неязыковом вузе, также выявлению целесообразных методов и приемов преподавания дисциплины в рамках данной технологии.

Annotation. This article is sanctified to the features of application of technology of development of the critical thinking on employment of Russian in unlanguage institution of higher learning, and also to the exposure of expedient methods and receptions of teaching of discipline within the framework of this technology.

Большое внимание в методической литературе, посвященной проблемам языковой подготовки студентов в неязыковом вузе, уделялось применению методов критического мышления, которые позволяют повысить уровень профессионального языкового образования выпускников вузов, развить необходимые деловые качества и компетенции и повысить их возможности успешно адаптироваться к постоянно меняющемуся спросу на рынке труда.

Метод критического мышления занял достойное место в педагогической практике, так как является эффективным средством познания студентами особенностей своей профессии и необходимых для нее компетенций, определения адекватности профессиональной подготовки студента и мотивации к самообразованию и саморазвитию.

Критическое мышление – это точка опоры для мышления человека, это естественный способ взаимодействия с идеями и информацией. Мы и наши студенты часто стоим перед проблемой выбора, выбора информации. Необходимо умение не только овладеть информацией, но и критически ее оценить, осмыслить, применить. Встречаясь с новой информацией, обучающиеся должны уметь рассматривать ее вдумчиво, критически, оценивать новые идеи с различных точек зрения, делая выводы относительно точности и ценности данной информации.

В данной статье я хочу поделиться опытом проведения практических занятий с использованием методики развития критического мышления.

Технология “Развитие критического мышления” разработана Международной ассоциацией чтения университета Северной Айовы и колледжей Хобарда и Уильяма Смита. Авторы программы - Чарльз Темпл, Джинни Стил, Курт Мередит. Она позволяет добиваться таких образовательных результатов как: умение работать с увеличивающимся информационным потоком, умение выражать свои мысли (устно и письменно) ясно, уверенно и корректно по отношению к окружающим, умение вырабатывать собственное мнение, способность самостоятельно заниматься своим обучением, умение сотрудничать и работать в группе, способность выстраивать конструктивные взаимоотношения с другими людьми. Опорой “демократического” общества являются думающие граждане, способные принимать обдуманные, взвешенные решения.

Авторы этих технологий считают, что необходимо дать возможность обучающимся самим поставить цель обучения и выработать собственный мотив к учению. Какую информацию мы усваиваем лучше всего? Ту, которая вызвала у нас интерес, о которой мы что-то уже знаем и нам она жизненно необходима. Студенты на занятии работают самостоятельно, выстраивая собственный процесс познания, а преподаватель здесь не носитель и источник знаний, а всего лишь умелый режиссер или дирижер, дающий вектор этому процессу. Занятия, проводимые по данной технологии, вызывают большой интерес у студентов. Им нравится работать в группах, в сотрудничестве с командой они чувствуют себя

комфортно. Правда такие практические занятия требуют более тщательной подготовки, чем традиционные: необходимо подобрать и оформить большое количество самых разнообразных и интересных индивидуальных и групповых заданий, скомпоновать их в определенной логической последовательности, соответственно задачам различных этапов занятий. С помощью этих заданий преподаватель стимулирует студентов к выполнению основной цели данного занятия.

Чтобы стимулировать мышление обучающихся на занятии, надо перенести акцент с формы высказывания на его содержание. Когда у студентов появляются мысли, возникает желание поделиться ими с друзьями, узнать мнение других людей по тому или иному вопросу. Так и возникает живое общение, коммуникация.

Использование на занятиях методики развития критического мышления включает три этапа или стадии. Это **«Вызов – Осмысление – Рефлексия».**

Первая стадия – **вызов**. Ее присутствие на каждом занятии обязательно. Эта стадия позволяет:

- актуализировать и обобщить имеющиеся у студентов знания по данной теме или проблеме;
- вызвать устойчивый интерес к изучаемой теме, мотивировать студента к учебной деятельности;
-сформулировать вопросы, на которые хотелось бы получить ответы.

Основные правила:

-Давать студентам возможность высказывать свою точку зрения по поводу изучаемой темы свободно, без боязни ошибиться и быть исправленным преподавателем.

-Фиксировать все высказывания: любое из них будет принято для дальнейшей работы. На данном этапе нет “правильных” и “неправильных” высказываний.

-Сочетать индивидуальную и групповую работу. Индивидуальная работа позволит каждому обучающему актуализировать свои знания и опыт; групповая – услышать другие мнения, изложить свою точку зрения без риска ошибиться. Кроме того, часто некоторые студенты боятся излагать свое мнение преподавателю или сразу большой аудитории, поэтому занятия в небольших группах позволяют им чувствовать себя более комфортно.

Вторая стадия – **осмысление**. Здесь другие задачи. Эта стадия позволяет студенту:

- получить новую информацию;
- осмыслить ее;
- соотнести с уже имеющимися знаниями;
- искать ответы на вопросы, поставленные в первой части.

Основной задачей данного этапа является отслеживание восприятия учеником изученного материала.

Итак, на фазе осмысления содержания учащиеся:

-осуществляют контакт с новой информацией и сопоставляют ее с уже имеющимися знаниями и опытом;

-акцентируют свое внимание на поиск ответов на возникшие вопросы и затруднения;

-готовятся к анализу и обсуждению услышанного или прочитанного.

Третья стадия – **рефлексия**. Здесь основным является:

-целостное осмысление, обобщение полученной информации;

- присвоение нового знания, новой информации обучающего;

-формирование у каждого из студента собственного отношения к изучаемому материалу.

На стадии рефлексии осуществляется анализ, творческая переработка, интерпретация изученной информации. Работа ведется индивидуально, в парах или группах.

Устная форма: диалог между одним студентом и преподавателем, диалог между двумя студентами, отдельные реплики от разных студентов, возврат к ключевым словам, верным и неверным утверждениям, полилог в виде беседы или обсуждения, игровые методы, круглый стол.

Письменная форма: анкетирование и опросы с использованием различных методик: ответы на вопросы, открытые предложения, выбор из предложенных вариантов, расстановка по степени важности, согласие, несогласие с утверждениями. Творческие задания: синквейн, эссе, письмо, сочинение.

Результаты учебных достижений студентов по учебным занятиям предполагают, что использование методов и приемов ТРКМ способствует активизации мыслительной деятельности студентов, а именно: умению ставить вопросы; умению выделить главное; умению делать сравнение; умению устанавливать причинно – следственные связи и делать умозаключения; умению видеть смысл в ин-

формации, понимать проблему в целом; способности к поиску, анализу, к творческой переработке информации. Студенты научились преодолевать в себе некоторые комплексы в общении, отстаивать своё мнение. Наблюдается рост желания вступить в диалог, поделиться информацией, высказать своё мнение и выслушать мнение других, поучаствовать в конкурсах и олимпиадах.

Сущность применения элементов технологии критического мышления заключается в создании условий для творческой самореализации обучающихся. Положительная мотивация использования технологии критического мышления заключается в том, что она позволяет соединить обучение и воспитание в один целостный процесс развития творческой личности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Государственный общеобразовательный стандарт образования Республики Казахстан 2003-2007, Астана, 2007 г.

2. Клустер Д. Что такое критическое мышление? // Критическое мышление и новые виды грамотности. М.: ЦГЛ, 2005. С. 5-13.

3. Загашев И.О., Заир-Бек С.И. Критическое мышление: технология развития. – СПб:Альянс-Дельта, 2003. – 284 с.

4. Заир-Бек. С.И. Технология развития критического мышления посредством чтения и письма//БШ№12-16-30 июня 2001.

5. Современные педагогические технологии обучения. Сборник. Книга I (стр. 38) Алматы - 2006.

6. Воронкова Н.Ю. Динамика развития профессиональной мотивации студентов новых специальностей в процессе вузовской подготовки: Автореф… канд. психол. наук: 19.00.07. - М., 2008. - 25 с.

Мукашева А.Б.
п.ғ.д., доцент

Тажу Т.К.
Әлеуметтік педагогика және
өзін-өзі тану мамандығының 4 курс студенті
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

Удуримова Ш.С.
№10 гимназия директоры
г. Алматы

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ИНКЛЮЗИВТІК БІЛІМГЕ БЕЙІМДЕУ ҮШІН ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГ ҚЫЗМЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности социально-педагогической деятельности по адаптации учащихся начальных классов к инклюзивному образованию. В данной статье широко освещается система инклюзивного образования и ее текущее состояние. А также показаны особенности системы инклюзивного образования в начальной школе.

Ключевые слова: инклюзив, инклюзивное образование, адаптация, начальные классы, социальный педагог.

Annotation. The article deals with the features of socio-pedagogical activity on the adaptation of primary school students to inclusive education. This article widely covers the system of inclusive education and its current state, as well as shows the features of inclusive education in primary school in our country.

Keywords: inclusive, inclusive education, adaptation, primary classes, social teacher.

Түйіндеме.Мақала бастауыш сынып оқушыларын инклюзивтік білімге бейімдеу үшін әлеуметтік педагог қызметінің ерекшеліктеріне бағытталған. Инклюзивтібілім беру жүйесі, жәнеоның қазіргі жағдайы кеңінен қарастырылған, бастауыш сыныптардағы инклюзивті білім беру жүйесінің ерекшілігі көрсетілген.

Кілттік сөздер:«инклюзив», «инклюзивтібілім беру», «бейімдеу», «бастауыш сынып», «әлеуметтік педагог».

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының негізгі міндеттеріне сәйкес бугін мектептегі инклюзивтік білім беру жүйесі жетілдіріліп келеді. Оқыту бағыттары және жекелей дамыту бағдарламалары өңделуде, әртүрлі патологиялары бар - неврологиялық симптоматика, ерте жастағы аутизм, церебральды паралич, ақылойдың артта қалуы, тіл мүкістіктері және басқа психофизиологиялық бұзылулары бар балаларға арналған реабилитациялық бағдарламалары жасалуда. Мүмкіндігі шектеулі балалар үшін санитарлық бөлмелерде көтергіш құралдар, пандустар, арнайы құрылғылар орнату, тұтқалармен, арнайы парталармен, үстелдермен және басқа да арнайы компенсаторлық құралдармен жарақтандыру арқылы «кедергісіз аймақтар» құру жоспарланып отыр. [1]

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеттеріне: білім бағдарламаларын меңгеру үшін жағдайлар жасау және жеке адамның шығармашылық рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілікпен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы парасатты байыту» деп атап көрсеткен. Осыған байланысты қоғам алдына оқушының жеке басын үйлесімді дамытуа бағыттайтын міндеттер қойылып отыр.

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде даму мүмкіндігі шектеулі балаларға айрықша орын бөлінген. Бұл балаларға қатысты біздің алдымызда тұрған негізгі міндет – олардың әлеуметтік ақталуы мен бейімделуіне, қоғамдағы толыққанды өмірге дайындалуына жағдай жасау және көмек көрсету.

Қазіргі таңда барлық әлем жұртшылығының назарын аударып отырған мәселе балалардың жеке сұраныстары мен ерекшеліктеріне ортаның, отбасының қатысуымен білім беру үрдісіне толық қосуды қарастыратын инклюзивті білім беру. Осы жаһандық мәселеге әлем ғалымдары мынадай анықтама береді: инклюзивтік білім беру дегеніміз - барлық балаларды, соның ішінде мүмкіндіктері шектеулі

балаларды жалпы білім үрдісіне толық енгізу және әлеуметтік бейімдеуге, жынысына, шығу тегіне, дініне, жағдайына қарамай, балаларды айыратын кедергілерді жоюға, ата-аналарын белсенділікке шақыруға, баланың түзеу-педагогикалық және әлеуметтік мұқтаждықтарына арнайы қолдау, яғни, жалпы білім беру сапасы сақталған тиімді оқытуға бағытталған мемлекеттік саясат.

Қазақстанда мүмкіншілігі шектелген балалардың туғанынан бастап әлеуметтік және медициналық-педагогикалық коррекциялық амалдары, психологиялық-медициналық-педагогикалық тексерілуді және білім алуды ақысыз пайдалану құқығы еліміздің бас Конституциясында «Білім туралы», «Мүмкіншілігі шектелген балаларды әлеуметтік және медицина-педагогикалық тұрғыдан қолдау туралы», «Қазақстан Республикасында мүгедектерді қорғау туралы», «Арнайы әлеуметтік қызмет туралы» заңдарда бекітілген. [2]

Инклюзивтік бағыт арқылы мүмкіндігі шектеулі балаларды оқуда жетістікке жетуге ықпал етіп, жақсы өмір сүру мүмкіншілігін қалыптастырады. Осы бағытты білім беру жүйесіне яғни бастауыш сыныптарға енгізу арқылы оқушыларды адамгершілікке, ізгілікке, қайырымдылыққа тәрбиелей аламыз. Сонымен бірге, инклюзивтік оқыту үрдісі балаларды толеранттылыққа тәрбиелеудің бастауы болмақ. Бастауыш сыныпта инклюзивтік білім беру – барлық балалардың тең құқығын анықтайды және ұжым іс-әрекетіне қатысуға, адамдармен қарым-қатынасына қажетті қабілеттілікті дамытуға мүмкіндік береді. Инклюзивтік оқыту арқылы барлық балалардың мұқтаждықтарын ескеріп, ерекше қажеттіліктері бар балалардың білім алуын қамтамасыз ететін жалпы білім үрдісін дамытуға болады. Мұндай оқыту түрі арнаулы білім беру жүйесінде дәстүрлі түрде қалыптасқан және даму үстіндегі формаларды ығыстырмайды, қайта жақындатады.

Ерекше қажеттілікті қажет ететін балалар жалпы білім мектептерінің бағдарламасын толық немесе толық емес ауқымды алулары керек. Қазіргі кездегі Қазақстандық қоғамдағы жеке тұлғаға деген қызығушылықтың жоғарлауы бала құқығы туралы мәселелерді қарастыруға, мүмкіндігі шектеулі балаларға әлеуметтік психикалық және медициналық-педагогикалық көмек көрсетумен және оны зерттеу мәселесіне байланысты жаңа мәселелерді белсенді қарауға мүмкіндік береді. [3]

Қалай десек те, бастауыш сыныпта инклюзивтік білім беруді ұйымдастыру тиімді түрде жүзеге асыруда кездесетін кедергілер мен қиындықтар жетерліктей. Ол жалпы білім беретін мектептердегі мүмкіндігі шектеулі балалар оқу материалын меңгеруде жеке тәсілдің жоқтығы, арнайы түзету, психологиялық, педагогикалық, әлеуметтік қолдаудың жеткіліксіздігі салдарынан әлеуметтік дағдыларды игеруде елеулі қиындықтарға тап болады. Бүгінгі мектеп педагогтары жалпы білім беретін бастауыш сыныптарында мұндай категориялы балаларды оқытудың нақты тәсілдерін әлі білмейді.

Бастауыш мектеп мүмкіндіктері шектеулі балалар үшін «өмірлік орнын толтырудың» тәрбие «институты» болуы керек. Оны оқуға, жазуға, есепке, еңбектенуге оқыта отырып, бірлестік қарым-қатынасын, мәденит тәртіп ережелерін үйренуін, әртүрлі әрекетте икемдерін қалыптастыру маңызды болып табылады. «Инклюзивті білім беру. Денсаулық мүмкіндіктері шектеулі балалармен жұмыс істейтін педагогтың үстел кітабы» - атты әдістемелік құралда, авторлар бастауыш сыныпта инклюзивтік білім беруді ұйымдастыруда мүмкіндігі шектеулі баланы жалпы білім беру үдерісіне кіріктірудің үш кезеңдік моделін ұсынады: [4].

1 сурет - **І кезең – Дайындық кезең**

2 сурет - **II кезең – Білім беру үдерісіне жарылай кіріктіру**

3 сурет - **ІІІ кезең – Білім беру үдерісіне толық кіріктіру**

Бастауыш сыныпта инклюзивтік білім беру үдерісі кезінде баламен және оның ата-аналарымен бірлестік, білім алу орталарын ұйымдастыруда психологиялық жайлылыққа жағдай жасау, баланы психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу инклюзивтік оқытудың ең басты шарты. Даму мүмкіндігі шектеулі балалардың білім деңгейін көтеріп, өмірге қажетті білім білік дағдысын тәртібін қалыптастыруға байланысты түрлі шаралар жасалуда. Бұл балаларды бақылайтын әлеуметтік педагогтар үшін алдына үш түрлі міндет қойылады:

1. Баланың мектепке дайындығын анықтау.
2. Тәрбиесіндегі кемістігін жою.
3. Сабақты жүйелі жоспарлау.

Даму мүмкіндігі шектеулі баланың бастауыш мектепке дайындығын анықтау үшін оларды жазу, сызу, оқуға үйретпес бұрын олардың қабілеті бойынша жеке ерекшелігін, психологиялық дайындығын байқау керек. Белгілі психологтарД .В.Эльконин, В.В. Давыдов, Р.С. Немов зерттеулері бойынша баланы жүйелі оқыту үшін психологиялық дайындығына ерекше назар аудару керек дегенді атап айтады. Даму мүмкіндігі шектеулі балаға сабақ беретін бастауыш сынып мұғалімі алдымен баланың даму ерекшелігін анықтайтын тесттер арқылы ойының, қиялының, зейінінің тұрақтылығынан ықтапалу керек. Ол үшін «Дөңгелек қию», «Лабиринт», «Танграм», «Көру әдісі», «Есту әдісі» тәрізді тесттерді қолданып, баланыңшама-шарқын анықтапалуға болады. Ұйымдастыру барысында баланың тіл мүкісін, қолының буындарының қимылын, саусақтарының моторикасын дамытуға ерекше көңіл бөліп отыру қажет. [5]

Қорыта келе, мүмкіндігі шектеулі балалармен түзету жұмыстарын еғұрлым ерте бастасақ, соғұрлым қайтарымы үлкен болады. Өз уақытында бұл заңдылықты Ян Амос Коменский айтқан болатын. «Барлық тіршілік иесінің табиғаты сондай, — олар икемді болып табылады және нәзік жас кезінде олар тәсілдерді жеңіл қабылдайды, қатайып кеткен соң, оларға қалыптасу қиын болады. Жұмсақ балауызды оларға түрлі пішін беріп сомдауға болады, ал егер қатып қалса, оны сындырап тастау оңайырақ»,- деп жазды. [6] Сондықтан бүгінгі күні мүмкіндігі шектеулі балаларды жалпы білім беретін мекетептерге кіріктіруді басатауыш сыныптардан бастай отырып, қоғамның көпшілік бөлігінің күшеттерін біріктіру маңызды деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. ҚР Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 Жарлығымен бекітілген.// Егемен Қазақстан. – 2010. - 14 желтоқсандағы. - № 529-532 (26375).

2. Руководящие принципы политики в области инклюзивного образования. Париж, ЮНЕСКО, 2009.

3. Организационные основы и формы включения школьников с ограниченными возможностями в общеобразовательный процесс: Методические рекомендации/ под ред. Б.Б. Амриной, И.Г. Елисеевой, Т.А. Жангазиевой, О.Ф. Чумаковой. – Алматы: Национальный научно-практический центр коррекционной педагогики, 2013. – 84 с.

4. Инклюзивное образование. Настольная книга педагога, работающего с детьми с ОВЗ: Методическое пособие – М.: Гуманитарный изд. центр ВЛАДОС, 2012. – 167 с.

5. Организационные основы формирования позитивной культуры инклюзивной школы: Методические рекомендации/ под ред. А.А. Айдарбековой, Л.Х. Ермекбаевой, Г.С. Дербисаловой, З.Р. Самигулиной. – Алматы: Национальный научно-практический центр коррекционной педагогики, 2013. – 95 с.

6. Инклюзивтік білім беру жағдайында бастауыш сынып оқушыларының оқу үрдісін ұйымдастыру мәселесі// «Орталық Қазақстандағы жоғары педагогикалық білімнің дамуы: тарихы, міндеттері, келешегі» ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Қарағанды: Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, 2013. – 297 б.

УДК 808.5

Сейдина Б.З.
Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік
педагогикалық институты

Акылбекова Э.А.
Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік
педагогикалық институты

ОРЫС ТІЛДІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЕШЕНДІК СӨЙЛЕУ МӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. В этой статье говорится о разных путях формирования культуры речи школьников на русском языке.
Ключевые слова: воспитание, принципы, образование.
Summary. This article tells about different ways of forming culture of speech of schoolchildren in Russian.
Key words: education, principles, education.
Аннотация. Бұл мақалада орыс тілінде сөйлеу мәдениеті қалыптастырудың әртүрлі әдістері қарастырылады.
Түйін сөздер: тәрбие, принциптер, білім беру.

Мектеп оқушысы бір сабақ барысында өзінің қызығушылығын білдіріп отырады. Осыған орай әрбір бала жас және дара ерекшеліктерімен ерекшеленеді. Балалардың ішкі жан дүниесінде, айналамен қарым-қатынас жасауында, үлкендер арасында өзінің алатын орнын түсінуінде елеулі өзгерістер байқалады. Мектеп жастағы балалар намысқор болады. Үлкендердің бақылауын сүймейді, әкімшілік шаралармен жекіріп сөйлеуді ұнатпайды. Сондықтан ол бұл жағдайды үлкендердің озбырлық жасауы деп түсінеді де, өздерінше өкпелеп наразылық білдіреді. Үлкендерге байланып, олардың мінезіндегі шындық пен жалғандықты байқауға тырысады. Сөйтіп, үлкендер мен балалардың қатынасында түсініспеушілік, салқындық туады. Әсіресе, жеткіншектік кезеңде өзіне тән кейбір ерекшеліктерін комплексін есепке алып, тәрбие жұмысын тиімді ұйымдастырған жөн. Адамгершілік қасиеттерінің дамуы, үлкендермен қарым-қатынасы, танымдық бағалау іс-әрекеті, ойланбай асығыс шешім қабылдау, қоғамға пайдалы істерге ықыласы, коллектившіл, жолдастық, достық сезім қателігін көріп, оны ұғына білу сияқты қасиеттердің бәрі басқа адамды, өзін түсініп, дұрыс бағалау үшін керек.

Балалардың тілінің дамып қалыптасуы жоғары жүйке жүйесінің жетілуімен тығыз байланысты. Баланың айналасындағы өмірді танып, білудегі басты жәрдемшісі – тіл. Ал тілдің дамуы оның сана – сезімінің, ой – өрісінің басқа да психологиялық үрдістің жетіле түсуіне негіз болады. Мектеп жасындағы орыс тілді оқушылырдың сөздік қорын байытуда сөздерді үйретудегі ұстанымдар [1]

- Сөздің оқушылардың күнделікті өмірімен байланыстылығын ескеру;
- Үйретілген сөздің жеңілдігі;
- Шешендік мысалдар оқушылар ұғымының сөз мағынасына сай келуі;
- Сөздерді оқытылатын тақырыптармен таңдап алу;
- Сөздердің мағыналық ерекшеліктерін ескеру;
- Сөздердің тәрбиелік, ізгілік ұғымына сәйкестілігін есепке алу.

Л. Колбергтің пікірі бойынша, орыс тілді оқушылардың дамуындағы жалпы бағыт әр түрлі: біреулері үшін – өмірде ең бастысы кітап пен білім болса, екіншілері, сабаққа деген қызығушылығы төмен, ал үшіншілері, ересектіктің сыртқы көріністері онша қызықтырмайды, бірақ ол шешесінің сүйеніші, өзін ерлік қасиеттерге тәрбиелейді. Бұл ой ғалым В.А.Крутецкийдің еңбектерінде тұжырымдалады: «Мектептік кезең – балалардың өмірге деген өз көзқарастарының, сенімділігінің қоғам принциптері мен идеалдарының өз іс-әрекетіне басшылық жасайтын кезеңі болып есептеледі. И.С. Кон еңбектерінде: «Оқушылық кезеңде өзінің сыртқы келбетін сұлуландыруға, күнделікті өмірде киім киінуінде, шашын, бет-әлпетін көріктендіруге тырысу, яғни сөйлеу және қарым-қатынас стилін саналы түрде өңдеу»-деп қарастырады.

Жазушы шеберлігін, жалпы тіл мәдениетін көтеруде мақал-мәтелдермен бірге шешендік сөздерді мұқияттап жинап, зерттеп, сұрыптап жариялаудың әдеби мәні зор. Өйткені, сөз өнерінің әлі жеткілікті зерттелмеген саласы – шешендік, тапқырлық, нақыл сөздерде, мақал-мәтелдер сияқты, ойды кеңейтіп, тіл байытатын мазмұнды да көркем сөз үлгілері мол.

Шешендік сөздер ақындық сөздер (өлең - жырлар) мен көркем қара сөздерін (ертегі, әңгімелер) алғашқы бөліне бастауын көрсететін аралық жанр сияқты. Өйткені шешендік сөзде әңгіменің де белгілері бар. Қара сөзбен өлең сөздің бөлінуі мен шешендік сөз өнері өткінші жанр ретінде жойылып кетпеген қайта өз алдына дамып, дербес жанр болып қалыптасқан [2].

Шешендік сөздер ертегі – аңыздар мен халық поэзиясынан іріктеліп – сұрыпталып бөліне отырып, халықтық бірыңғай әдеби тіліміздің қалыптасуына себепкер болған. Шешендік сөздердің сөйлем құрылысы мен сөздік құрамы, мазмұны мен тұлғасы жағынан да қазіргі әдеби тіліміздің аса алшақ емес. Шешендік сөздер – әдеби тіліміздің сөздік қоры, сарқылмас көзі. Демек, шешендік нұсқалар – ауыз әдебиетінің басқа салаларымен бірге қазіргі қолданылып жүрген әдеби тіліміздің үлгісі, ұйтқысы. Оны зерттеп білу, оқып – үйрену тіліміздің байлығын, сөйлем құрылысын, дұрыс сөйлеу ережесін меңгеруімізге, әдеби тіліміздің дамып, ой – өрісіміздің кеңеюіне негіз болған, бола бермек.

Қазақ шешендік сөздері әлі толық жиналып, зерттеліп болған жоқ. Бұл іс, шын мағынасында жаңа қолға алынды.

Бүгінгі күні мемлекетіміздің өркениетке жету жолындағы өмір талабына тұғыр боларлықтай ұрпақ оқыту, тәрбиелеу ісін жаңа сапалық өзгерістер деңгейіне көтеруді талап етіп отыр. Мектеп құрылымында болып жатқан өзгерістер, білім беру мақсаттарының алмасуы, оның дамытушылық сипаттарының бекітілуі, көпнұсқалық оқытуға көшу сияқты мәселелер орындаушылардан шығармашылық бастамалық, жұмыстың жоғары сапасын және кәсібилікті талап етеді.

Шығармашылық — бұл адамның өмір шындығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі қажет. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, олардың өшуіне жол бермеу, оның рухани күшін нығайтып, өмірден өз орнын табуға көмектеседі. Өйткені адам туынды ғана емес жаратушы да.

Бұл үлкен жауапкершілік артатын күрделі мақсат ең алдымен оқыту мазмұны жаңартылып, әдістәсілдің озығы өмірге келуі, олар әрбір азаматтың жеке басының қасиеттерін, қабілеттерін дамытып, шығармашылығын, талантын ұштайтындай болып ұйымдастырылуы қажет. Сонда ғана мектептерден өз өміріне өзгеріс енгізе алатын, өз бетінше өмір сүру жолдарын таңдай алатын азаматтар тәрбиеленіп шығады.

Баланы жеткіншек жастан бастап шығармашылық ойлауға, қалыптан тыс шешімдер қабылдай алуға, практикалық әрекеттерге дайын болуға әкелудің жолдарын көрсету керек. Шығармашылық — бүкіл тірішіліктің көзі. Адам баласының сөйлей бастаған кезінен бастап, бүгінгі күнге дейін жеткен жетістіктері шығармашылықтың нәтижесі. Бұған бүкілхалықтық, жалпы және жеке адамның шығармашылығы арқылы келдік. Әр жаңа ұрпақ өзіне дейінгі ұрпақтың қол жеткен жетістіктерін меңгеріп қана қоймай, өз іс-әрекетінде сол жетістіктерді жаңа жағдайға бейімдей, жетілдіре отырып, барлық салада таңғажайып табыстарға қол жеткізеді.

Ал бүгінгі күрделі әлеуметтік-экономикалық жаңарулар тұсында шығармашылық қабілеттер басты нысана болып, керісінше, оқушыда шығармашылық қабілеттің болмауы үлкен проблема саналып, ойландыруы тиісті деп ойлаймыз. Себебі өмірдегі сан алуан қиыншылықтарды шешу тек шығармашыл адамдар ғана қолынан келеді. Тек шығармашылық қана қандай түрде, қандай деңгейде болмасын адамға өмірдің мәнін түсінуге, бақытын сезінуге мүмкіндік әпереді. Мұндай күрделі мәселені шешуде үздіксіз білім беру ісінің алғашқы сатылары болып саналатын бастауыш мектептің орны ерекше.

Баланың шығармашылық қабілеттерін дамытудың жолдарын, құралдарын анықтау психология мен педагогика ғылымдарында өте ертеден зерттеліп келеді. Шығармашылық әлемдік мәдениеттің барлық дәуіріндегі ойшылдардың назарында болғандығын «шығармашылық теориясын» жасауға деген көптеген ізденістердің болғандығынан байқауға болады. Бұл әрекеттер өзінің логикалық шегіне жеткен деп айтуға болмайды. Сондықтан шығармашылық педагогикасының негізгі мақсаты - бүгінгі күн талаптарынан туындаған, озық қоғамға лайықты жаңа сана, рухани сапа қалыптастыру және дамытуда тың жолдар мен соны шешімдер іздестіру болып табылады.

Баланың шығармашылық қабілетін дамыту мәселесін талдау ең алдымен «қабілет» ұғымының мәнін терең түсініп алуды қажет етеді. Философияда «қабілеттерді» тұлғаның белгілі бір әрекеті

орындауға жағдай жасайтын жеке еркешеліктері дей келе, олар қоғамдық —тарихи іс-әрекеттердің нәтижесінде қалыптасып, әрі қарай дамып отыратындығын атап көрсеткен [3].

Демек, жоғары сынып оқушыларының тұлғалылығын тәрбиелеу үшін, ең алдымен олардың қабілеттерін дамытудың мәні зор.

Жоғары орыс тілді оқушыларының қабілеттерін екі түрлі әрекетте шешендік сөйлеуге қалыптастыру қажет.. Біріншіден, орыс тілді оқушы оқу әрекетінде адамзат баласының осы кезге дейінгі жинақталған тәжірибесін меңгерсе екіншіден, орыс тілді оқушы шығармашылық әрекеттер орындау арқылы өзінің ішкі мүмкіндіктерін дамытады. Оқу әрекетінен шығармашылық әрекеттің айырмашылығы - ол орыс тілді баланың өзін-өзі қалыптастыруына өз идеясын жүзеге асыруына бағытталған жаңа әдіс-тәсілдерді іздейді. Проблеманы өзінше, жаңаша шешуге талпыныс жасайды. Біздің ойымызша, бүгінгі орыс тілді оқушыларының кез келгені шығармашылық тапсырмаларды өмірде шешендік сөйлеуге шешуді табыспен меңгере алады. Тек ол жұмысқа дұрыс басшылық, шебер ұйымдастырушылық қажет.

Осыған орай, ғалымдар жүргізілген тәжірибе барысында, барлық пәндердегі білім мазмұнында оқушының шығармашылық қабілеттерінің дамуы басты нысана болып алынуымен байланысты, оқулықтарда берілген тапсырмалардан басқа өздігінен бақылау жүргізу, қарапайым тәжірибе, эксперимент қою, мәтінмен, сызбамен, суретпен, диаграммамен жұмыс істеу, жекеден жалпыны шығару, жалпыны жекелей қолдану т.б. сияқты оқушыны іскерлікке, дербестікке баулитын, ойына түрткі болып, шығармашылыққа жетелейтін, өздігінен ізденіске салатын, айналадағы дүниемен қарым-қатынысқа түсіретін, «жаңалық ашып», оның нәтижесінің «қызығына» бөлейтін әдіс-тәсілдер мен мазмұндық ойындар, қызықты тапсырмалар тұрақты жүргізіліп отырылуы біз көтеріп отырған мәселені нәтижелі ететіні нақтыланды.

Ендеше, шешендік өнер үлгілеріне жас жеткіншектерді тәрбиелеу мақсатындағы мектептегі іс-тәжірибе нәтижесінде білім мен тәрбие беруге байланысты қазақ ұлттық дәстүрлеріне қызығушылығы, сыйлы қатынасы бар екендігі анықталды.

Дәл қазіргі кезеңде бала тәрбиесіне дұрыс ықпалының бар екенін жете түсіну қажеттігі туындап отырғанын байқаймыз. Сауалнама, әңгімелесу, тест, бақылау әдістерін қолдану кезінде жеткіншек жастағы оқушылардың шешендік өнері туралы білім мен тәрбие беруге байланысты қазақ ұлттық дәстүрлерін пайдалануға даярлығының бастапқы күйі анықталды.

Осы кездегі қайта өрлеу заманында ұлттық дәстүрлердің тәлім-тәрбиелік, әлеуметтік-педагогикалық маңызы бұрынғыдан да артып отырғаны белгілі. Өйткені, ол болашақ жеткіншектердің шешендік өнер арқылы қазақ халқының ұлттық дәстүрлерінің тәлімдік-тағылымдары саласынан қағидаларды меңгеруі – білім мен тәрбие беруде де ықпалы зор.

Дегенмен, қазіргі өркені өскен ұрпақ кешегі өмір шындығы, ата-бабаларының тұрмысын, салт-санасын, әдет-ғұрпын білгісі келеді. Әрине, мұндай құмартушылық ермек үшін емес, өз халқының өткендегі тарихын білу, оны терең ұғынып, жан-тәнімен сезіну өмір талабынан туып отырғандығы мәлім. Сондықтан да, мұның әлеуметтік-саяси мәні зор. Бүгінгі тұрмыс-салт жырлары бұрынғы жырларға тек түр жағынан ғана ұқсастығы болмаса, мазмұны жағынан тіпті бөлек.

Бүгінгі тұрмыс-салт жырларының тақырыбы кең, мазмұны тереңдігімен де ерекшеленеді. Ал, бұл тұрмыс - салт жырлары жастарға адамгершілік тәрбиесін беруде бірден-бір қажетті дүние. Қазақтың қазіргі замандағы алуан жүйелі өмір тану жолдары, соларға тәрбие беру әдістері ертеден қалыптасып, одан бүтіндей қол үзбеген. Ендігі мақсат ата-баба дәстүрлерінің озығын жаңарту. ұрпақ тәрбиесінің басты құралына айналдыру, қазақтың ата салтын, қағидасын қазіргі өмір тынысына сай пайдалану. Халқымыздың әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін пайдалану ұзақ жылдар бойы мектептерде күйзеліске ұшырап келді. «Енді еліміз өз алдына егемен ел болғанда қанша заман өтсе де, тот баспайтын салт-дәстүріміздің мол тағылымын тәлім-тәрбие жұмысының түп қазығына айналдыру мектептердің де, ата-наның да, көпшілік ортаның да басты міндеті болу керек», - делінген Қазақстан Республикасының «Тәлім-тәрбие» тұжырымдамасында. Тұрмыс-салт жырлары негізінде оқушыларды адамгершілік мінез-құлыққа тәрбиелеу, олардың өз қажеттігіне байланысты іс-әрекетте болуын, оны орындауға деген сезім құштарлығын туғызып, оны нақты іс -әрекетке айналдыру әрбір жеке адамның мінез-құлықтық қасиетіне де байланысты екенді психологиядан белгілі.

Халқымыздың ертеден өзінің мәдени – этникалық білімі мен тәрбие берудегі ұлттық тәрбие негізін қайта жаңғырту арқылы халқымыздың мәдени құндылықтарына көңіл аударылады. Себебі,

бүгінгі күні халқымыздың ұлттық мәдениетінің қайта өркендеу жағдайында келешек ұрпақтарымызды халқымыздың салт – дәстүрлерінде, әдет – ғұрыптарында ертеден сақталып келе жатқан мәдени бай мұраларымыздың қадір – қасиетін сезіне білу заңды құбылыс деп санауымыз керек. Өйткені, бүгінгі жас оқушылар өз халқының рухани мол қазынысын тереңірек оқып білу арқылы өз бойларында сіңіріп, ұлттық ерекшеліктерімізді қадірлей білуге мүмкіндік алады. Сондықтанда қазіргі таңда қоғам салауатты да жігерлі ұрпақты тәрбиелеу барысында қазақ шешендік өнерінің с ан ғасырлар бойы тереңнен тамырланған негіздері бар екенін және шешендік өнер қашанда ұлт тағдырына, ел, жер мүддесіне сай қоғамдық қызмет атқаратыны мәлім [4].

Әсіресе, қазақтың шешендік сөздері орыс тілді оқушыларына тәрбие берудің аса қасиетті де құнарлы қаруы болып табыладығ себебі, оқушыларының жас және дара ереекшеліктерін ескере отырып, шешендік сөз өнерінің қуатын арттыратын тілдік құралдар, дидактикалық сирпаттағы ақыл, нақыл сөздер таным үрдісі мен дұрыс ойлау қажеттіктерін ашуда маңызы зор. Сонымен, қатар шешендердің сөйлеу әрекетін, сөйлеу түрлерін, шешен бейнесін талдаудан туындаған шешендік сөз тағылымы қазіргі орыс тілді оқушыларын тәрбиелеуде өзекті мәселе болып отыр. Өйткені, шешендік сөз өнері өмір шындығымен, әлеуметтік уақыттың қатал да құбылмалы мінезімен бетпе бет келгенде адамға рухани жәдігер болып, көзден алыс, көңілге жақын құбылыстарды түсінуге жетелейді. Орыс тілді оқушыларына көпшілік алдында шығып сөйлеу, тіл арқылы білдіру, сөйлеу түрінің әсерлі де дұрыс, дәл орынды болуын. Сондықтан да, біз әдістер жүйесін іріктеуде проблемалық әдістер жүйесін танымдық, ізденімпаздық тұрғыдан қарастырып, дамытатын әдістер ретінде қарастырамыз.

Әрбір оқушыға шешендік сөздердің астарлы мағынасын талдау, белгілі бір шешеннің сөз стилін талдау, даулы шешу, тапқырлық логикалық жұмбақтарды, шешкізу ыммен сөйлесу сияқты шешендік өнерді үйретететін түрлі үрдісті проблема қоя отырып, ұйымдастыруымыз қажет. Мысалы: Сократ ақиқатты танытуды істі сұрақпен бастап, жауабын біріге іздеп, нәтижесінде тыңдаушысының өзі ақиқатқа жеткендей ететіні белгілі. Бұл сенімділікті қалыптастыру әдісі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ақылдың кені. Жинақ. Алматы, 1991 ж
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. Алматы, 1992 ж.
3. Даналардан шыққан сөз. Алматы, 1987 ж.
4. Адамбаев Б. Шешендік сөздер. Алматы, 1992 ж.

Советканова Д.М.
Абай атындағы ҚазҰПУ, Интеллектуалды ұлт қалыптастыру ҒО-ның
аға ғылыми қызметкері, педагогика және психология мамандығының 1-курс докторанты, Алматы қ.,
dami_88@list.ru

Умирбекова А.Н.
Абай атындағы ҚазҰПУ, Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі кафедрасының аға
оқытушысы, PhD доктор
Алматы қ., akerkesha_85@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНАН КЕЙІНГІ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Түйін. Мақалада жоғары оқу орнынан кейінгі білім алушылардың зерттеушілік белсенділігін арттырудың жолдары сипатталады. Ересек адамдарды оқытуды ұйымдастырғанда қазіргі білім беру жағдайында олардың тап болатын қиыншылықтары келтіріледі. Сонымен қатар, мақалада көптеген шетел ғалымдарының негіздеген зерттеушілік белсенділік туралы сыни тұжырымдамалары салыстырылып көрсетіледі. Ересектердің білімінің басты міндеті – қазіргідей динамикалық жылдам өзгеретін қоғамда еркін еңбек ете алу, толыққанды өмір сүре алу үшін адамдарды білім, білік, дағдымен қамтамасыз етіп, алған білімді өз мәселесін шешуде тиімді пайдалана алудың жолдары мен ересек адамның өз білім, білік, дағдыларын әрдайым жаңартып отыруына, қосымша білім алуына қажетті шарттар сипатталады.

Түйін сөздер: зерттеушілік, белсенділік, еңбек, сапа, тұлға, даму, салыстыру.

Резюме. В статье раскрывается проблема исследовательской активности в образования взрослых. Концепция непрерывного образования постулирует непрерывное обучение как способ жизнедеятельности человека, процесс приобретения им необходимых знаний, умений, навыков, личностных качеств и ценностных ориентаций по мере возникновения потребности в них, процесс происходящий на протяжении всей жизни человека, а также предусматривает создание условий, обеспечивающих непрерывное обучение человека. Образовательная деятельность взрослого населения в настоящее время практически во всем мире является основой стабильности и поступательного развития общества во всех сферах: социально-экономической, политической, социально-психологической, нравственной и главным инструментом решения всех основных и глобальных проблем современного периода: от личностных до экологических.

Ключевые слова: исследование, активность, компетентность, развитие, качество.

Resume. In the article the problem of research activity in education of adults is revealed. The concept of continuous education postulates continuous training as a way of activity of the person, process of acquisition of necessary knowledge, abilities, skills, personal qualities and valuable orientations by it in process of emergence of need for them, the process happening over all human life and also provides creation of the conditions providing continuous training of a person. Educational activity of adult population almost around the world is now a basis of stability and forward development of society in all spheres: social and economic, political, social and psychological, moral and main tool of the solution of all main and global problems of the modern period: from personal to ecological.

Keywords: research, activity, competence, development, quality.

Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістер нәтижесінде елімізде еңбек ету мен басқарудың жаңа жүйелері пайда болып, даму жолындағы мемлекеттерге тән әлеуметтік динамикаға сәйкес жылдар бойы қалыптасқан білімдер мен өндірістік технологиялар көнеріп, дәстүрлі жұмыс орындарының қысқаруы, оған керісінше, жаңа технологиялармен жұмыс жасайтын кәсіпорындардың көптеп ашылуы орын алуда. Осыған сәйкес азаматтардың жаңа мамандықтарды меңгеру, кәсіби тұрғыда өсу, шет елдерде білім алу мен тәжірибе жинақтауға деген қажеттіліктері артуда.

Еңбек нарығының осындай жаңа сұраныстарына жауап ретінде ересектер білімінің әртүрлі салалары дамуда. Олардың қатарына жоғарыдан кейінгі білім: магистратура мен докторантура жүйесі де жатады. Магистратура және доктарантураға арналған жалпыға міндетті мемлекеттік стандартында жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің мақсаты: рухани және өнегелі қасиет иесі болатын тұлғаның дамуындағы перспективаларды ескере отырып еліміздің бәсекеге қабілетті, жоғары білікті, өзіндік ойлау қабілетті және қоғамның прогрессивті техникалық, ғылыми, әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын қамтамасыз ететін жоғары білікті кадрларды дамыту және даярлау болып табылады

деп атап көрсетілген. Осы құжатта білім беру қызметін ұйымдастыру, жоспарлау, оқу сабақтарын жүргізу магистранттар мен докоранттардың өзіндік жұмыстары мен өз бетінше білім алуын басқару арқылы жүзеге асатындығы белгіленген. Кәсіби дайындық жүйесінде бүгінде кеңінен қолданыс тапқан кредиттік оқыту технологиясы білімнің сараланууы, таңдау құқығы негізінде білім алушының белсенділігін қамтамасыз етіп, білімді шығармашылықпен игеруді басты назарда ұстайды. Жоғарыдан кейінгі білім мамандардың оған дейінгі білімдері мен жинақтаған тәжірибесінің жетілуін, маманның кәсіби және тұлғалық тұрғыда дамуын қамтамасыз етеді.

Білім ешқашан яқталмайтын категория. Қазіргі жағдайда оның қоғамды дамыту институты ретіндегі ролі артып отырғаны белгілі. Бұл жағдайда адамды сол әлеуметтік ортаны оның жеке, қоғамдық-саяси және әлеуметтік-өндірістік әрекетті бұзуға емес бекітуге әкелетіндей етіп оқыту мәселесінің өзектілігі артады. Қоғамға А.И. Субеттоның сөзімен айтсақ әмбебап-біртұтас адамның қажет болуы құндылықтар (аксиология) мәселесіне ерекше назар аудару қажеттілігін туындатады [1].

Ересектердің дипломнан кейінгі қосымша білімін құндылық ретінде қарастырған С.Г. Вершловский әлеуметтік және экономикалық фактордың тұрақсыздығы прагматизм, білім мазмұнында мәдениеттанымдық компоненттің төмендеуі, адамның физикалық және рухани күштерінің нарықтық конъюктураға бағынуы, оның білімдік қажеттіліктері мен білімге деген бастамаларының жеткілікті дәрежеде жетілмеуі, мемлекеттік деңгейдегі үздіксіз білімнің белгілі бір дәрежеде ролінің төмендеуі, дипломнан кейінгі қосымша білімнің өзінің баяу өзгеруі сияқты ерекшеліктерден деген ой білдіреді [2].

Адам, оның өмірінің мәні, әрекеті көптеген ойшылдардың еңбектерінің түйінді мәселесі болған. Олардың ішінде атап өткіміз келіп отырғаны В. Франклдің «Человек в поисках смысла» атты еңбегінде келтіргендей адамға өзінің өмірінің мәнін іздеу туа берілетін мотивтердің бірі, оның дамуының қозғаушы күші деген тұжырымы [3].

Біз қарастырып отырған зерттеушілік белсенділікті дамыту алдымен білім мен тәжірибені толықтыру үрдісі, екіншіден тұлғаның өзін өзі өзгертуі деп санаймыз. Бұл сапаны жетілдіру сыртқы әсерлерді өзгертуге тікелей байланысты. Жоғары оқу орнынан кейінгі білім алушылар өзіндік білімге деген қажеттілікті сезіне алатын, өзара сенім, сыйластық пен қолайлы жағдайға негізделген, әртүрлі көзқарастар мен өзіндік пікірлерді білдіруге болатын білімдік орта жасауға ат салыса алатын, жаңартылған білім алудың мақсаттарын түсініп, оларды өз мақсаттарына сәйкестендіре алатын, жоспарлау мен оқыту үрдісіндегі жауапкершілікті сезіне алатын, оқу үрдісінің дамуына белгілі деңгейде өз үлесін қоса алатын, мақсатқа жетудегі ілгерілеуді сезінетін тұлға [4].

Бұл мәселе философия, психология мен педагогика саласындағы көптеген еңбектердің түйінді ойы болған. Ересектер білімін үздіксіз білім жүйесі аясында қарастырған еңбектер Ю.Н. Кулюткин, В.Г. Онушкин, Е.И. Огарев, М.В. Кларин, С.Г. Вершловский, П.В. Гоннастаев және т.б. ғалымдар еңбектерінен көрініс тапқан.

Ересек білім алушылардың субъектілігі мәселесінің әртүрлі астарлары Н.Е. Водопьянова, Е.А. Климов, В.Д. Шадриков, ал үздіксіз білімдегі кәсіби дамуға қатысты С.Г. Вершловский еңбектерінде қарастырылады.

Дегенмен, жоғарыдан кейінгі білім сатысындағы білім алушылардың зерттеушілік белсенділігі олардың танымдық белсенділігіне, сапалы білімімен, кәсіби дамуына қаншалықты әсер ететіні арнайы зерттеу нысанасына алынбағандығы анықталды.

Ересектер білімі қоғамдағы адамдардың әлеуметтік белсенділігінің негізгі формасы және қоғамдық әрекеттің маңызды саласы ретінде аса көкейтесті мәселе болып табылады. Ересектерді оқыту теориялық-практикалық мәселелерін зерттеудің қажеттілігі мен ересектер білімінің теориялық-әдіснамалық негіздерінің толық айқындалмауы, танылу және даму алғышарттар, механизмдері, заңдылықтары, ахуалы, деңгейлері педагогика және психология ғылымдары тәжірибесі үшін жеткілікті дәрежеде анықталып, тұжырымдалмаған [5]. Қазіргі білім беру үрдісіне және ұстаз біліктілігіне қойылып отырған талаптарды негізге ала отырып, жоғары оқу орнынан кейінгі білім алушылардың зерттеушілік белсенділігін арттырудың ғылыми негізін анықтау аса құнды. Бүгінгідей динамикалық жылдам өзгеретін қоғамда еркін еңбек ете алу, толыққанды өмір сүре алу үшін адамдардың қоғам өзгерістеріне қарай бейімделе алуға, өзінің өмірлік, рухани күштерін өзгерте, сақтау арқылы үстемелеп қоса алуға, өз шығармашылық әлеуетін өзін дамытуға көмектесу. Сондықтан, Қазақстандағы ересектерге білім берудің мүмкіндіктерін арттыру бүгінгі таңдағы жаһандану жағдайы мен заман талабына сай болашақ қоғамымыздағы ересектерді рухани-мәдени салада жан-жақты жетілдіруге мүмкіндіктер туғызады.

Жоғары оқу орны жағдайындағы білім беру үдерісін модернизациялау мәселелерін теориялық-әдістемелік негіздеу және оның түсініктемелік қамтамасыз етілуі, бұған бірнеше өзара байланысты және жүйелік-әрекеттік және пәнаралық тәсілдердің пайдаланылуын қарастыратын түсініктер кіреді (сапа, стандарттау, тиімділік, оңтайландыру және интенсивтендіру). Заманауи білім беруді, оқыту теорияларын модернизациялау концепциясына негізделе отырып, аталған мәселенің технологиялық жүзеге асырылуы жоғары оқу орнындағы білім беру үдерісін сапа жағынан жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді [6].

Магистранттар мен докоранттардың өз бойында ғылыми ізденушілік сауатын анықтау мақсатында төмендегідей критерийлер басшылыққа алынды:

• ғылыми-әдіснамалық материалдармен жұмыс істей алуы;

• халықаралық және республикалық ғылыми-практикалық немесе теориялық конференцияларға қатысып, өз тезистерін, ғылыми баяндамаларын қорғауы;

• отандық немесе шетелдік басылымдарға ғылыми тұжырымдары мен ой-пікірлерін жариялап отыруы;

• Білім және ғылым министрлігі тарапынан ұйымдастырылатын байқаулар мен ғылыми жобалар мен танымдық байқауларға қатысу деңгейі.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылғы 10 қаңтардағы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Халыққа Жолдауында білім берудің жаңа сапасы жоғары білім беру ісінде жасанды интеллектпен және «үлкен деректермен» жұмыс істеу үшін ақпараттық технологиялар бойынша білім алған түлектер санын көбейту керек, - деп белгіленген. Ендеше бәсекеге қабілетті ұлт, ұлттық сана сезімі мол білікті маман иесі болу үшін, қарқынды цифрлық өсу заманында жеке дамуға қажетті ақпаратты саналы түрде іріктей алуының, кез – келген қоғам өзгерістеріне жылдам бейімделуі.

Осы мәселе аясында еңбек еткен ғалымдар еңбегін зерделей келе, біз мамандардың зерттеушілік белсенділігін арттырудың жолдары төмендегідей әдіснамалық талаптарды қанағаттандыруы тиіс. Олар:

Тұжырымдамалығы. Әрбір белсенділікті арттырудың әдісі алдымызға қойылған мақсатқа жету үшін негіз болатын философиялық, психологиялық, дидактикалық, әлеуметтік-педагогикалық құрылымдардан тұратын белгілі бір тұжырымдарды басшылыққа алуы керек.

Жүйелілігі. Әрбір зерттеушілік белсенділік әдісінің логикасы, оның барлық әсер етуші бөліктермен байланыстылығы мен біртұтастығы сияқты жүйенің белгілері болуы шарт.

Басқарушылығы. Әр іс-әрекет жүйелі мақсаткерлік, жоспарлау, білімдік үрдісті жобалау, кезеңдер бойынша диагностикалау, әдіс-тәсілдерді өзгерту, нәтижені түзету сияқты басқарушылық қызметтерді талап етеді.

Ғылыми зерттеу жұмыстарындағы жоғары оқу орнынан кейінгі білім алушылардың зерттеушілік белсенділігін арттыру жөніндегі пайымдауларға сүйене отырып, бұл сапаның сипаттамалары қатарына мыналарды жатқызамыз:

- зерттеушілік әрекетке дайын болу;

- зерттеушілік, шығармашылық және өзінің ізденушілік мүмкіндіктерін құндылық ретінде мойындау;

- тәжірибе кезінде туындайтын мәселелерді дер кезінде шешімін таба алу;

- түрлі тұлғааралық қарым-қатынастар жүйесіне бейімделе алу.

Осыған байланысты бүгінгідей динамикалық жылдам өзгеретін қоғамда еркін еңбек ете алу, толыққанды өмір сүре алу үшін адамдардың қоғам өзгерістеріне қарай бейімделе алуға, өзінің өмірлік, рухани күштерін өзгерте, сақтау арқылы үстемелеп қоса алуға, өз шығармашылық әлеуетін өзін дамытуға көмектесуін алға тартады. Жоғарыдан кейінгі білім беру үрдісін жандандырады, жаңартылған білім беру мазмұнына сәйкес жаңа технологиялар дамуына ықпалын тигізеді деп күтілуде. Руханиадамгершілік, әлеуметтік-мәдени құндылықтар қазіргі білім бағдарламаларында орын алып, білім мазмұнын құрауы тиіс, өйткені ол болашақ жас мамандарға бағытталған, жас буын-оның мақсатты аудиториясы.

Қортындылай келе, өркениеттің ғарыштап дамуындағы ғажап идеялар, дархан істер, ғаламат жоспарлар – жаңа ғасырдың қолынан ғана келеді десек, мұндай ғасырдың тізгіні – ұрпақтарының қолында ғана!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Субетто А.И. Творчество, жизнь, здоровье, гармония. М.: Логос, 1992. – 171 с.

2. Вершловский С.Г. Учитель о себе и профессии. Л.-1988.- 88с.

3. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.

4. Тұрғынбаева Б.А. Андрагогика. Алматы «Алатау» баспасы, 2011.- 180 б.

5. Абдраманова Г. Б., Оспанова Г. К. Үздіксіз білім беру жүйесінде ересектерді оқыту ерекшеліктері // Молодой ученый. — 2016. — №5.2. — С. 39-41. — URL https://moluch.ru/archive/109/26703/

6. Морен Э. Образование в будущем: семь неотложных задач // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – С.26-96.

УДК 378.02

Тобагабылова А.Ж.
Магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры Исполнительское искусство
Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави
aijan_baki@mail.ru

ВОЗМОЖНОСТИ МУЗЫКАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ В РАЗВИТИИ ЭМОЦИОНАЛЬНО-НРАВСТВЕННОЙ ОТЗЫВЧИВОСТИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Резюме. Исследование направлено на изучение возможностей музыкально-педагогических технологий в развитии эмоционально-нравственной отзывчивости младших школьников и актуализирует её важность как части социальной культуры личности; определяет необходимость разработки новых подходов в развитии, содержания процесса развития эмоционально-нравственной отзывчивости младших школьников; обосновывет выбор эстетического и эмоционально-деятельностного подходов в качестве подходов к развитию исследуемого феномена в контексте данного исследования.

Ключевые слова: эмоционально-нравственная отзывчивость, музыкально-педагогические технологии, системообразующее ядро личности, инновационное обучение.

Түйін. Зерттеу бастауыш сынып оқушыларының эмоционалдық-адамгершілік ынтасын дамытудағы музыкалық-педагогикалық технологиялардың мүмкіндіктерін зерттеуге бағытталған және оның жеке тұлғаның әлеуметтік мәдениетінің бөлігі ретінде маңыздылығын өзектендіреді; бастауыш сынып оқушыларының эмоционалдық-адамгершілік ынтасын дамыту процесінің мазмұнын, дамуындағы жаңа тәсілдерді әзірлеу қажеттілігін анықтайды; осы зерттеу контекстінде зерттелетін феноменді дамыту тәсілі ретінде эстетикалық және эмоциялық-әрекеттік тәсілдерді таңдауды негіздейді.

Түйінді сөздер: эмоциялық-адамгершілік жауап, музыкалық-педагогикалық технологиялар, тұлғаның жүйе құраушы өзегі, инновациялық оқыту.

Summary. The study is aimed at studying the possibilities of musical and pedagogical technologies in the development of emotional and moral responsiveness of younger students and actualizes its importance as part of the social culture of the individual; determines the need to develop new approaches to the development, the content of the process of development of emotional and moral responsiveness of younger students; justifies the choice of aesthetic and emotional-activity approaches as approaches to the development of the phenomenon under study in the context of this study.

Keywords: emotional and moral responsiveness, musical and pedagogical technologies, system-forming core of personality, innovative learning.

Введение. Известно, что эмоциональная сфера является определяющей в психическом развитии детей, а раннее детство - ведущий период зарождения эмоций и чувств. Несмотря на то, что проблема развития эмоционально-нравственной отзывчивости принадлежит к числу важнейших в педагогике и, как правило, рассматривается в связи с социальной, интеллектуальной и эстетической активностью школьников, психолого-педагогическая литература свидетельствует о том, что сложное понятие «эмоционально-нравственная отзывчивость» имеет разночтения.

В базовых направлениях педагогическая логика развития эмоционально-нравственной отзывчивости определяется теоретическими положениями этики, раскрывающими сущность нравственности и морали, диалектику нравственного выбора и поступка (В.И. Бакштановский, М.М. Бахтин, В.А. Бачинин, А.Н. Бердяев, Г.В.Ф. Гегель, А.А. Гусейнов, О.Г. Дробницкий, И.А. Ильин, С. Кьеркегор, В.В. Розанов, В.С. Соловьев), а также индивидуально-психологическими особенностями субъекта причинения.

В музыкальной педагогике эмоциональная отзывчивость тесно связана с эмоциональной природой музыкального искусства. Педагоги-музыканты указывают, что эмоционально-нравственная отзывчивость развивается по тем же законам, что и познавательный акт.

Анализ музыкально-педагогической литературы позволил по новому организовать совместную деятельность педагога и учащихся с возможностью достижения основной цели системы образования, заключающейся в важности воспитания у младшего поколения эмоционально-нравственной отзывчивости как составляющей социального потенциала общества. Нововведения в контнксте данного исследования сопровождаются процессом освоения новых способов и технологий, внедрение

которых в образовательный процесс даст возможность творческого переосмысления и положительного результата в данном направлении.

Важно отметить тот факт, что ряд программ, положенных в основу обучения детей младшего школьного возраста на уроке музыки, на сегодняшний день нуждаются в обновлении по многим критериям, что влечёт за собой необходимость в разработке технологий, в основе которых лежал бы комплексный подход к организации учебного процесса с введением музыкально-педагогических технологий.

Основная часть. Каким образом музыкально-педагогические технологии в интегрированном личностном качестве младшего школьника, способствуют восприятию, идентификации и оценивании эмоционального состояния (содержание) объекта (явления), адекватно и эмоционально отзываться, развивая индивидуальный эмоционально-нравственный опыт.

Для решения этого вопроса технологичной должна быть не только программа, но и процесс организации деятельности урока музыки. К сожалению, вопросу адаптации образовательных программ по музыке с учётом объективных условий преподавания, психофизических возможностей развития и обучения не уделяется должного внимания в методических разработках на сегодняшний день.

Опираясь на особенности возраста младшего школьника, их личный накопленный опыт, культурные потребности в системе управления образованием мы пытаемся реализовать цели и задачи музыкального образования.

Как привести ребенка в музыку, сохранить и развить интерес к музыкальному искусству, развить способность к самовыражению, научить понимать музыку и размышлять о её влиянии на различные сферы жизнедеятельности человека? Эти вопросы побудили нас заняться разработкой и применением музыкально-педагогической технологии направленной на развитие личностного, духовно-творческого потенциала учащихся через воздействие на эмоциональную сферу.

В чём заключается новый подход к обучению музыке в данной технологии в сравнении с традиционным? В педагогической концепции Д.Б. Кабалевского целью обучения является формирование понятийного мышления учащихся, а, следовательно, применяются исключительно традиционные методы обучения, что ведет к чрезмерной активизации работы левого полушария и к снижению функции правого полушария. При этом возникающий дефицит эмоциональной экспрессии учеников приводит к разрыву чувственного восприятия музыкального материала, увлечение анализом произведений обусловливают проблемы утраты интереса и желания в обучении музыке.

Инновационное обучение, в отличие от традиционного, ориентированно на формирование готовности младшего школьника к быстро меняющейся среде, к жизненной реальности через развитие навыков быстро «реагировать» на возникающие проблемы, способности к разным формам мышления, к творчеству в любых его проявлениях, а также способности к совместной деятельности со сверстниками. В целом же инновационное обучение – новый тип учебно-воспитательного процесса, раскрепощающий личность обучающегося и преподавателя, подкреплённый мерами организационного, методического и психологического характера с целью оптимизации обучения.

Следует также отметить, что проектирование учебных технологий, в отличие от методики, происходит исходя из конкретных условий и ориентированно на заданный результат. «Технология не допускает вариативности, её главное назначение – получить гарантированный результат…» [1, с. 404].

Музыкально-педагогическая технология увеличивает долю компонента «продуктивно-творческое действие» на уроке музыки, и тогда алгоритм построения урока выстраивается по цепочке: «Слышу – Чувствую – Мыслю-Действую». При таком подходе к конструированию педагогического процесса формируются конкретные способы созидательной деятельности, создаётся гарантированная ситуация успешности, за счёт реального эмоционального проживания учащимися себя в музыкальном искусстве [2].

Методологической основой музыкально-педагогической технологии является выделение музыкальной деятельности как условия и средства, позволяющей организовать взаимодействие «Учитель-Искусство-Учащийся», где звено «Искусство-Учащийся» является определяющим.

Основанием для разработки данной технологии послужили теоретические основы музыкально-педагогических технологий, разработанных Э.Б. Абдуллиным и Е.В. Николаевой, представляющих собой первую попытку создания принципиально новой – «живой» методики музыкального образования,подтверждающих значимость эмоционально-деятельностного подхода на уроках музыки.

По мнению учёных музыкальная деятельность, представляет собой «целостный процесс с возможным варьированием его отдельных компонентов, обеспечивающий усвоение содержания через эмоциональное восприятиеи творческому переосмыслению учебного материала, что способствует решению многих психолого-педагогических проблем адаптации младшего школьника в современном обществе, а именно: «снимаются трудности в способности принимать самостоятельные решения, решается проблема выбора, происходит избавление от «комплексов», «психологических барьеров», преодолеваются проблемы в эмоциональной сфере общения с учителями, сверстниками, родителями» [3].

Внедрение в образовательный процессмузыкально-педагогической технологии позволил нам сформировать систему поэтапного художественного познания мира, навыка эмоционально-созидательно-творческой деятельности, а также развивитию рефлексии собственных достижений с учётом психофизиологических особенностей младшего школьного возраста (1-4 классы).

Рассмотрим результативность деятельности, прогнозируемой на каждом возрастном этапе.

1 этап (1 класс). ***Личностная позиция учащихся «Я - первооткрыватель».*** Целью данного этапа музыкально-педагогической технологии является формирование познавательного интереса к музыке, эмоциональное восприятие и воплощение образов духовно-прекрасного в различных видах элементарной творческой деятельности. Результат - расширение слушательского багажа младшего школьника, открытие себя в музыке и музыки в себе, понимание языка музыки через игру и сказку, активное его использование, развитие ассоциативного мышления. Творчество - как ценность [4].*2 этап* (2 класс). ***Формируется личностная позиция «Я - творец».***

Главный акцент в обучении на данном этапе реализации музыкально-педагогической технологии делается на эмоциональном переживании творческого самовыражения учащихся. Результат – постижение природы музыкального творчества, погружение во все видымузыкального искусства, развития художественно-образного мышления. Искусство как ценность.

3 этап (3-4 класс). ***Формируется личностная позиция «Я – исследователь»,*** где в полной мере раскрываются способности младшего школьника как слушателя, исполнителя, соавтора исследуемых произведений музыкального искусства. Результат - развитие критического мышления, умения выражать свое эмоционально-ценностное отношение к произведению искусства. Духовность как ценность.

Поэтапное целеполагание позволило нам создать стратегию продуктивно-творческой деятельности по развитиюэмоционально-нравственной отзывчивости учащихся.

Эта стратегия наиболее эффективно способствует созданию организационно-педагогических условий, направленных на развитие творческого потенциала учащихся, а также решению целого ряда педагогических задач:

- воспитание интереса к музыкально-художественному искусству;
- развитие активного эмоционального восприятия музыкальных произведений и творческого воображения учащихся;
- формирование навыков эмоционально-эстетического общения с искусством, необходимого для ориентации в мире музыки.

Музыкально-педагогическая технология в продуктивно-творческой деятельности выстраевает принципы общехудожественного постижения музыкального мира:

- принцип увлечённости и эмоциональной отзывчивости (как ведущий);
- принцип культуросообразности (с учётом регионального компонента и запросов школьной среды);
- принцип природосообразности (соблюдение возрастных психофизических возможностей, от игры и сказки к творчеству и осмыслению искусства);
- принцип единства (воспитания, обучения, развития и образования),
- принцип преемственности и непрерывности различных уровней музыкального образования школьников;
- комплексный подход (синтез всех видов искусств);
- одновременная работа всех анализаторов (зрение, слух, мышление, эмоционально-чувственная сфера) [4].

Основными методами обучения продуктивно-творческой деятельности в рамках реализации музыкально-педагогической технологии являются методы: восприятия как способа «первотворчества, фокусирования сил души, ума и памяти» (Н.В. Грушко, С.Л. Долгушин) [3]. При этом задействуется одно

из важнейших качеств детской психики - фантазия, являющаяся базовым компонентом художественного творчества. Так, основные этапы процесса создания инструментальной импровизации реализуются в творческом задании «Весеняя прогулка» в 1 классе по теме «Пробуждение природы» и «Сочини мелодию» (Ролевая игра «Играем в композитора»):

- звуковой анализ выбора музыкального инструмента (учащимся необходимо выбрать инструменты, которые могли бы озвучить шорох листьев, капли дождя, дуновение ветра, шум шагов взрослого и ребенка);

- поиск звуковых сочетаний, ритмов, которые могли бы передать эти образы;

- художественное оформление импровизации (с помощью учителя ученики придают импровизации законченный вид);

- исполнение импровизации индивидуально, по группам (не играющие в данный момент дети выступают в качестве слушателей);

- самооценка с позиции исполнителя, слушателя и оценка учителя (эмоционально-положительная: гарантированная ситуация успешности).

Эмоционально-активное погружение в процесс обучения младших школьников развивает интонационно-ладовый, ритмический, тембральный и регистровый слух, формируя навыки общения в классе [5].

Развитие рефлексивных навыков ведёт к осознанию собственной уникальности, индивидуальности и неповторимости. Включение метода импровизации возможно во всех видах деятельности на уроке музыки (позиция «Я - первооткрыватель»).

Процесс творческой деятельности на уроке предполагает выступление учащихся в роли композиторов, музыкантов, дирижеров оркестра, хора, актеров-исполнителей, слушателей «живого» исполнения музыки, тем самым помогая раскрытию творческого потенциала каждого ученика, учитель же направляя и активизируя учащегося, создает атмосферу открытости, непринужденности и доверительности. Психологически комфортные условия способствуют созданию креативной (творческой) эмоционально-насыщенной открытой среды [6].

В разработанной нами музыкально-педагогической технологии предусматривается качественно новый подход к подбору содержания музыкально-художественного материала. Основное новообразование в принципе подбора музыкальных произведений заключается в технологическом подходе «от прошлого - к настоящему, от настоящего - к будущему». Данный подход позволяет рассмотреть музыкальное явление и произведение с точки зрения истории, традиций и современности, а продуктивно-творческая деятельность позволяет смоделировать его существование в будущем.

Так, например, ознакомление с жанрами музыки во 2 классе, предоставляет огромную возможность соприкосновения с историей их возникновения через музыкальные примеры. Рассматривая жанр песни и исполняя произведения современных авторов, учащиеся исследуют жанр авторской песни с точки зрения современной культуры, а обозначив в ходе обсуждения, волнующие современных младших школьников темы, создают фундамент для своих музыкальных сочинений будущего. И неважно, если такой опыт по созданию своей авторской песни, обычно в начале не совсем удачный, главное, что он состоялся и эмоционально поддерживаетя на уроках (позиция «Я - творец»).

Проблемность ситуации является одним из условий, при котором творческий процесс приобретает свойство продуктивности, где личная вовлечённость, осмысленность и действенность творческого поиска задают целостность эмоционального восприятия и мыслительного процесса. Многоуровневый процесс развития эмоционально-нравственной отзывчивости средствами музыкально-педагогических технологий обусловливает эффективность развития творческого потенциала младшего школьника и строится на принципах художественно-ориентированной педагогики, где предусматриваются как традиционные, так и нетрадиционные формы проведения уроков. Важная роль отводится обобщающим урокам в конце каждой четверти и года. Для выделения этих уроков как своеобразной «вершины» могут быть использованы нестандартные формы: виртуальный урок-путешествие в оперный театр, урок-викторина, урок-сказка, урок-игра «Угадай мелодию», уроки-концерты и др. Такие нетрадиционные формы проведения уроков активизируют мышление и творческую деятельность младшего школьника.

Заключительный этап, является очень важным- награждения учащихся по различным номинациям: лучший музыкант, лучший певец, лучший актер, лучший дирижёр, лучший импровизатор, лучший драматург, лучший композитор, лучший слушатель, лучший исследователь, лучший критик и

т.д. Поощрение учащихся несёт в себе стимул и мотивирует к занятиям, создаёт ситуацию успешности и удовольствия, а также утверждение веры в собственные возможности.

Применение медиа информации информационного ресурса на различных этапах урока образовательного процесса органично вписывается в применение музыкально-педагогических технологий, позволяя сэкономить до 10% времени учебного процесса, которое с пользой используется для творчества, самостоятельной работы с источниками информации, тестового контроля усвоенных знаний.

Основными критериями оценки результатов обучения с внедрением музыкально-педагогических технологий на уроках музыки, ожидаемым результатом станет динамика качественных изменений учащихся:

- эмоциональная открытость к постижению музыки;

- уровень сопричастности к содержанию музыки и стоящим за ним жизненным явлениям истории и современности;

-уровень ориентированности в закономерностях музыкального искусства, музыкально-драматических процессах, выразительных средствах конкретного музыкального произведения.

Наряду с мотивацией к творческой деятельности музыкально-педагогическая технология рассматривает контроль и оценку, предполагающие учёт достижений каждого учащегося. Важнейшей функцией оценки на уроке музыки как уроке искусства – эмоционально-этическая: поддержать интерес и инициативу, стимулировать творческую активность ученика или в тактичной форме указать на причины недостаточно выполненного задания. Использование отрицательных оценок противоречит эстетическим задачам предмета «Музыка», направленным на развитие у младших школьников эмоционально-нравственной отзывчивости и положительного отношения к искусству в целом. Они используются крайне редко, поэтому положительная оценка в музыкально-педагогической технологии становится необычайно важным её компонентом. Процесс творческого созидания на уроках музыки требует от учащихся определённых усилий, обеспечивающих тот или иной уровень выполнения. В музыкально-педагогической технологии выделяются критерии оценки выполнения творческих работ по системе Д. Гилфорда: продуктивность, оригинальность, гибкость, законченность.

Продуктивность - быстрота, скорость реакции, генерирования идей, их количество, погруженность. Гибкость – способность показать широкое многообразие идей, вариантов выполнения творческого задания, эмоциональная чуткость. Оригинальность – способность порождать новые, нестандартные идеи, непохожие на идеи других учеников. Художественная завершенность – способность совершенствовать или придавать законченный вид «продукту» своей деятельности из заданного информационного материала и умение усвоенную информацию [7].

Заключение. Разработка и внедрение музыкально-педагогических технологий в процесс обучения на уроках музыки эффективно сказывается на достижениях младшего школьника в различных видах творческой деятельности: развиваются креативные способности, повышается качество исполнений музыкальных произведений и развивается эмоционально-нравственная отзывчивость младших школьников.

Обобщая вышеперечисленные результаты, можно сделать вывод об эффективности применения музыкально-педагогических технологий в продуктивно-творческом обучении на уроках музыки и дальнейшего использования приобретенных навыков в процессе жизнедеятельности младшего школьника.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Подласый, И.П. Педагогика: в 3-х кн., кн.1: Общие основы. М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС, - 2007.-576 с.

2. Неволина, И.Я. Развитие способности к эмоциональному взаимодействию младших школьников [Текст] // И.Я. Неволина // Наука и школа. М., - 2008. - №3. - С.73-74.

3. Грушко, Н.В. Моделирование собственной одаренности. - М.: МГУ, 2010. - 138 с.

4. Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Политиздат, 1975. - 618 с.

5. Узакбаева, С. К истории развития музыкально-эстетического воспитания школьников Казахстана// Методические рекомендации по вопросам преподавания музыки в общеобразовательной школе. – Алматы: Мектеп, 1986.

6. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии. - Составители, авторы комментариев и послесловия [Текст] / А.В. Брушлинский, К.А. Абульханова-Славская. СПб: Издательство «Питер», 2000. - 704 с.

URL: https://kopilkaurokov.ru/muzika/ (дата обращения 12.03.2019).

ФИЛОЛОГИЯ
PHILOLOGY

Аккалиева А.Ф.
докторант 2 курса специальности «Переводческое дело»
филологический факультет
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева
г.Астана, Казахстан
E-mail: akkalieva.aizhan@mail.ru

Амалбекова М.Б.
научный руководитель д.ф.н., профессор
филологический факультет
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева
г.Астана, Казахстан
E-mail: maraluspen@mail.ru

ПРОБЛЕМА ПЕРЕДАЧИ АВТОРСКОГО СТИЛЯ В ХУДОЖЕСТВЕННО ПЕРЕВОДЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ПЕРЕВОДА РОМАНА С. ЕЛУБАЕВА «АҚ БОЗ ҮЙ» НА РУССКИЙ /АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ)

Резюме: Статья посвящена проблеме передачи авторского стиля в художественном переводе. В работе рассматриваются лексические, синтаксические и стилистические аспекты перевода романа известного казахстанского писателя С. Елубаева «Ақ боз үй» на русский и английский языки. Исследование основано на сравнительно-сопоставительном анализе переводов, который позволил оценить адекватность передачи идиостиля произведения.

Түйін: Мақала әдеби аудармада авторлық стильді берілу мәселесіне арналған. Бұл мақалада белгілі қазақстандық жазушы С. Елубаевтың «Ақ боз үй» атты романының орыс және ағылшын тілдеріндегі аудармаларының грамматикалық, синтаксистік және стилистикалық аспектілері қарастырылған. Зерттеу аудармалардың салыстырмалы талдауына негізделіп, көркем шығарманың идиостилін берілуінің барабарлығын бағалауға мүмкіндік берді.

Summary: The article is devoted to the issue of conveying author's style in literary translation. The given paper considers lexical, syntactic and stylistic features of translation of the novel "Aq boz yui" (Lonely Yurt) by well-known Kazakhstani writer S.Yelubay into Russian and English. Our study is based on a comparative analysis of translated texts with the original one, which made it possible to assess the adequacy of transferring the novel's idiostyle.

Индивидуальный стиль писателя представляет собой сложный и взаимосвязанный комплекс элементов, в который входят, как языковые единицы, так и образы, представленные в художественном произведении.

Авторский стиль, или же идиостиль художественного произведения неразрывно связан с понятием языковой личности писателя, подразумевающей биографический, исторический и литературный фон. Изучение языковой личности писателя, также, как и переводчика, является необходимым условием для успешного перевода.

Писатель, работая над своим произведением, отражает в ней действительность. Ответственность переводчика перед читателем заключается в сохранении действительности, правдивой передачи формы подлинника, в которой отображается национальное своеобразие и след той эпохи, о которой идет речь в произведении [1, с.23].

Анализ научной литературы данной проблемы показал необходимость глубокого изучения передачи и сохранения идиостиля при художественном переводе в современной казахстанской науке переводоведения.

Цель данной работы заключается в выявлении лексических, грамматических и стилистических особенностей, присущих стилю С. Елубаева в романе «Ақ боз үй». Анализ переводов романа позволит выявить, насколько адекватно совершен перевод, а также раскрыть закономерность переводческих операций в сохранении идиостиля художественного произведения.

Если обратиться к самому роману, то своим появлением он ознаменовал время перемен для казахстанского общества и снискал много положительных отзывов как со стороны литературных критиков и маститых писателей, так и простых читателей. В 1991 году на основе романа вышел фильм «Сұрапыл Сұржекей».

Как известно, роман повествует о трагических событиях 30 годов на просторах Казахстана. Сама идея написания такого произведения в годы тоталитарного запрета на тематику голодомора в степях Казахстана могла прийти в голову только смелому человеку. Печальные события коснулись жизни самого писателя и его семьи. Его родители и аул, в котором он родился, были из тех казахов, кто пережил страшные годы коллективизации и голодомора в Западном Казахстане.

Этот жизненный опыт нашел отражение в сюжете романа, характеризующийся правдивостью и точностью описания жизни казахов и испытаний, выпавших на их долю в годы коллективизации.

Образы героев, описание природы, быта казахов того времени и даже диалоги персонажей в романе предстают яркими картинами, кадрами из фильма.

Преобладание повествования в идейно-художественном содержании романа, наличие философских размышлений, экспрессивная характеристика героев, духовно-религиозные мотивы, пронизывающие сюжетную линию дают яркую картину образа и самого писателя, С.Елубаева.

Только человек, прошедший испытания, может правдиво описать и передать чувства горечи, несправедивости и страха.

Как отметил Р.Нургали, особенность романа заключается в его языке. «Романдағы көш сұреті, дала кейпі, аштық айдаған жолаушылар жайы, махабат күйі болсын-бар бәрі де тартымды, тың тіл құатымен жанданған»-отмечает критик и литуратуровед [2].

Роман стал заметным явлением в жизни казахстанского общества, способствовавшим пробуждению социально-духовного сознания нашего народа [3].

Русский вариант романа вышел под названием «Одинокая юрта» и был осуществлен Л. Космухамедовой; английский перевод сделан американской переводчицей К. Фитцпатрик в 2016 под названием “Lonely Yurt”.

Не случайно роман при содействии казахстанского Пен клуба был переведен на английский язык в числе других произведений казахстанских писателей в рамках проекта «Мы - казахи». По словам К.Фитцпатрик, такого рода произведения, «закрывают брешь в наших представлениях не только о мировой литературе, но и мировой истории» [4].

Повествование романа ведется от третьего лица, само повествование представляет собой хронику событий, динамично сменяющими друг друга. В романе много места занимают описания природы, которые являются фоном для ситуации и настроения героев.

Роман начинается с описания безлюдной степи, по которой караван путников возвращается в свой аул:

Оригинал: *Елсіз жым-жырт бос жатқан құла түз. Көз байланып, қараңғы үйіріле бастаған* [5, с.6] - Рус. *Умолкала безлюдная пустыня* [6, с.2] Безличные предложения в оригинале, описывающие каждую деталь в степи, динамичны и точны.

В русском переводе предложение с однородными прилагательными *елсіз, жым-жырт бос жатқан* преобразовано в простое предложение с одним атрибутивом *безлюдная*. Третье и четвертое предложение объединены в одно сложноподчиненное, где очень точно и также экспрессивно, как и в оригинале передано описание приближающейся ночи: ср. Каз.: *Қадау-қадау қалқиған сирек бұталар. Ымырт көрпесін үстіне тартып, жай созылған кең сахара бейбіт ұйқыға бой ұсынған шақ* [5,с.6] –***рус.***Там и сям чернели еще редкие кустарники, но пустынные просторы все плотнее укутывались покрывалом ночи, погружаясь в тихий сон*... [6,с.2]

Мы видим синономичную замену словосочетания *бейбіт (мирный) ұйқы*- тихий сон, *кең сахара* заменена на словосочетание во множественном числе *пустынные просторы* (замена грамматической формы). Образное выражение в тексте оригинала ***ымырт көрпесін үстіне тартып*** в русском языке переведен не менее экспрессивной метафорой ***покрывало ночи:*** *все плотнее укутываясь покрывалом ночи.* Примечателен перевод предложения с фразеологизмом *көз байлану,* (казахско-русский словарь переводит как *темнеть)* [7, с.561]*,* сохранил экспрессивность смысла данного описания*: густели вечерние сумерки;* во второй части данного предложения присутствует выражение *половодие тьмы,* которое усложняет семантику простого, но в то же время образного выражения *қараңғы үйіріле бастаған.*

Парное слово *қадау-қадау*, означающее «редко» очень точно передано местоимениями там и сям, по звукоподражанию совпадающие с повторным парным словом в казахском языке, при этом значение самого слова *қадау-қадау* переведено прилагательным: *редкие кустарники*. Замена значения

слова *қалқию*-означающего едва держаться, через слово *чернели*, т.е. автор русского перевода прибег к смысловому переосмыслению.

Обратимся к английскому варианту превода данного отрезка:

Умолкала безлюдная пустыня-The deserted steppe grew hushed [8, с.6].

Преобразование грамматической структуры предложения путем перестановки. Как известно, порядок слов в русском и английском языках различается. *Умолкала* - глагол несовершенного вида, указывающий на продолжительность действия в английском языке, выражен двумя семами grew hushed, где глагол *grew* указывает на степень возрастания динамики действия, *hushed* причастие, образованное от существительного *hush- тишина.*

Следует отметить, что для русско-английского варианта перевода характерен буквальный перевод, например: *густели сумерки - the evening twilight thickened, половодье тьмы- the flood of darkness*, *тихий сон- quiet sleep*, с незначительными грамматическими трансформациями (замена формы единственного числа на множественное): *пустынные просторы the desert expanse.*

Речевая характеристика героев в романе отличается эмоциональностью, выраженной в использовании автором приниженной лексики, слов искажений русского языка, междометий, т.е. автор воссоздал образ казахов, их речь, манеру разговора. Например, возвышенная, местами витиеватая, речь местного духовного лица, лабак-ахуна, его размышления о жизни и судьбе казахов, в полной мере представляют перед читателями образ духовно-образованного, здравомыслящего человека. Вот как реперезентирует С. Елубаев его в романе: *Лабақ ахун — осы елдің бала оқытатын* ***ишаны****. Жылыбұлақта мешіт ұстайды. Хансұлу осы кісінің қолынан хат таныған. Көп кітапты****, оқымысты ғұлама****, әрі өзі дүниенің толып жатқан дастан-жырын жатқа айтатын* ***жырау*** [5, с.18]

В русском и английском переводах сохранена антрополексема *ахун*- означавшего мусульманского богослова, ученого муллу, также и лексема *ишан* -духовный наставник ср: *Лабақ ахун — осы елдің бала оқытатын* ***ишаны***.- рус. *Ишан обучал грамоте всех детей этой округи* [6,с.11].,анг. *The* ***ishan*** *taught all the children of this district to read and write* [8,с.19], но для слова ишан в английской сноске дано неполное толкование значения этого понятия*: An ishan is a learned man,* что подразумевает лишь образованность человека*, б*ез упоминания его духовного сана, что нам кажется немаловажно для полного образа Лабак-ахуна. Описывая речь Лабак-ахуна, автор употребляет такие оценочно-сравнительные конструкции*:* ***термелеп, бір қайырды термелеп көп сөйледі***[5,с.10],которые в русском и английском текстах переведены описательно ***ср.: старик напевно заговорил*** [6,с.11] - ***began in his melodious voice*** [8,с.20]. Обращаясь к Пахраддину Лабак-ахун произносит слова: *Уай, інім Пахраддин! "Бай-бағланды кем көрер, құл-құтаңға дем берер, қарсы келген жайсаңды, ат көтіне өңгерер" деген едік қой. Өкіметтің жағадан осы алғаны алған-дур. Темірде естіп-білгенің сол алапаттың басы-дур. Лекин, көрер хикматымыз әлі алда-дур* [5,с.18] Возвышенное, торжественное обращение к собеседнику *Уай, інім Пахраддин*!, множественные повторы модальной частицы дур, выражающей несомненность и характерной для устного народного творчества, поэтический слог речи с поговоркой *«Бай-бағланды кем көрер, құл-құтаңға дем берер, қарсы келген жайсаңды, ат көтіне өңгерер»* буквально репрезентированы в обоих вариантах перевода. В русском переводе сохранено междометие уай с генерализацией значения понятия *інім* (младший брат): *Уай, брат мой Пахраддин!,* где инвертированный, т.е. обратный порядок слов брат мой в некотором роде сохраняет поэтичность и возвышенность прямого обращения в оригинале, английский вариант же оказался калькой русского варианта: *Well, my brother Pakhraddin!.* Поговорка в русском, а затем и в английском языке переведена дословно:

Внешняя характеристика героев, их поступков также является отличительной чертой стиля С. Елубаева в романе. Каждый образ предстает в деталях, казалось бы, незначительных, но отличающих героев от других людей. Как отмечает А. Жаксылыков, автор умело применяет языковые средства, различные формы историзмов, диалектизмов для репрезентации языка и психологии людей 20-30 годов XX века [9, с.174].

Выбор языковых средств, использованных автором в описании образа Азбергена, не оставляет сомнений в том, что это мрачный, недовольный своим положением человек.: ***Түксиген*** *Әзберген* ***бұқақөзденіп*** *шырылдауық Шәріпке жақтырмай аларып қарады [5,с.20]. Әзберген өмірге өлердей ызалы*[5,с.6] ***Набычившись****, Азберген* ***мрачно*** *посмотрел на Шарипа* [6,с.12],-***Frowning,*** *Azbergen looked gloomily at Sharip* [8,с.22]. При переводе на русский язык мы видим примеры опущения (*шырылдауық, жақтырмай),* но план содержания сохранен и передан. Другие примеры атрибутивно-адъективных

конструкций в изображении героев: *Етжеңді балажігіт аюдай қорбаңдап*[5,с.17] *(Козбагар, пастух Пахраддина) -Полноватый Козбагар, косолапо топая* [6,с.10] *-The plump Kozbagar, stumping along clumsily*[8,с.18], ***Ешкі құйрық сақалын*** *қайыра тістеп үнсіз тұрған Шарип, ауылнай[5,с.24*] *-Он молчал, пощипывая кончик жидкой бородки* [6,с.17] ***кілбік көз, томпақ бет кеспелтек қара, үні қатаң, күркірегеңдей*** *(милиционер Букарбай*)] *узкоглазый черный крепыш с выдающимися скулами. Говорил басом – точно гром громыхал* [6,с.17]. *– he was a narrow-eyed black strongman with prominent cheekbones, and spoke in a bass voice like rolling thunder* [8,с.31]. В русском переводе переводчик попыталась очень точно сохранить экспрессивно-идиоматичные безэквивалентные выражения при помощи лексико-семантических замен и грамматических замен *(томпақ бет-с выдающимися скулами),* дополнений *(күркірегеңдей - говорил басом – точно гром громыхал)* и целостного преобразования (*аюдай қорбаңдап - косолапо топая*). Русско-английский вариант характеризуется дословным переводом с незначительными грамматическими преобразованиями структуры предложений: *(точно гром громыхал- voice like rolling thunder).*

Наряду с литературной лексикой, в романе употреблены слова разной степени сниженности, в основном они звучат в речи простых аулчан. Особенно характерным получился образ местной женщины Торки, автор придал ее образу некоторую ноту трагикомичности. В устах этой женщины часто звучат проклятия в адрес других людей. Коннотативно-негативная лексика может быть маркером разговорной речи, в некоторой степени и отражением бытовой картины мира. В адрес Азбергена, избившего ее сына сыплются проклятия: *Қайдасың, ойбай, адыра қалғыр, Әзберген!! Ойбай, қайдасын!? Атаңа нәлет, Әзберген! Қолыңда өлемін!Батырақты сабасын деген зәкүн жоқ, білдің бе, аузыңа пәлен қылайын*! [5,с.23].

Рус.: *Чтоб тебе пусто было, Азберген! Где ты, ойбай? Проклятье твоему роду, Азберген! Остановись! Ты кого унижаешь? Выходи, на твоих руках помру, ойбай!* [6,с.16].

Анг.: *The hell with you, Azbergen! Cursed be your tribe, Azbergen! Stop! Who are you humiliating? Come, I will die in your arms, oybay!* [8,с.28].

Сравнение данных выражений в переводящих языках, показал, что для английского варианта характерен более дословный перевод с русского, тогда как казахско-русский перевод отличается частичным преобразованием коннотации эмотивно негативных конструкций. Хотя в следующем примере мы отмечаем прием добавления: ср.: *Если правда, что бласты есть, так закуну, учти, нет, чтобы батрака лупить! If it is true, that the blasty exist, I'll fling you so far, look out, you won't hit batrak!*. Добавленная лексема *fling you so far, look out*, где *fling* – дословно означает *выкидывать*, *look out – бытьосторожным* [10] Автор английского перевода трансформировал путем смыслового преобразования, сохранив план содержания угрозы: «*избавлюсь или расправлюсь с тобой, не сможешь больше бить батрака»* (дословно). Кроме того, отмечается сохранение эмотивного казахского междометия *ойбай* путем транслитерации в обоих вариантах перевода, вероятнее всего для сохранения национального колорита.

В романе встречается много искажений русских слов, что отражает социальные реалии того времени. Это было время, когда внедрялась коллективизация, казахский народ переходил на новый путь развития, навязываемый коммунистической идеологией. В обиход входят новые понятия из русского языка, которые в силу разного фонетического и речевого строя двух языков, искажаются носителями казахского языка: *пртокол, Мекалайдын заманы* [5,с.18], *арыстабай* [5,с.20] *здрасти* [5,с.40] *кәмпеске [*5,с.56*] мелиса, табарыш [5,с,69] кәмөнес [5,с.77*], *бәлшебек Апанас, айырплан и мәшине [5,с.37], Астанавит откошовкі прказібайт табарыш Сталин.* В тексте русского перевода данные слова использованы в той же искаженной форме, но к каждому искажению дается пояснительная сноска, например: *Времена Мекалая, когда такой закун был, прошли…* (сноска гласит: имеются ввиду императоры России Николай 1 и Николай 2). В английском варианте *The times of Mekalay…* [8,с.34] дан дословный перевод с калькой искаженного имени с последующим пояснением в сноске: *"Mekalay is a corruption of the name the Emperor of Russia, Nikolai I and Nikilai II".* Все другие слова в двух переводах также транслитерированы с сохранением искаженной формы, например, ср.: *пртокол-prtokol айырпланы и машены –ayyrplan and mashene* [8,с.64].

Немаловажное место в стилистике романа занимают символы: ақ боз үй – юрта, присутствующая в начале повествования и в конце повествования. *Ақ боз үй* – название романа, его упоминание мы видим в начале романа, символизирует богатство бия Пахраддина, противопоставляемый залатанной

и неказистой юрте бедняка Шеге: *Мынау Шегенің* ***жаман қоңыр үйі****. Анау ауыл ортасында айдыны шығып тұрған* ***үлкен ақ боз үй*** *— Хансұлудың үйі* [5,с.8]. В переводе ***ақ боз үй*** обозначает – юрта, покрытая новой белой кошмой, в русском тексте название романа переведено как «Одинокая юрта» а затем и на английском имеет калькированный перевод *Lonely Yurt.*

Образ птицы, *байғыз,*послужил символом беды, трагического конца бия Пахраддина и его супруги Сырги. По казахскому поверью, появление *байғыз* возле человеческого жилья предвещало беду. *Қояншүйек шақасына қонып отырған* ***жұдырықтай жалғыз байғыз*** *сұңқыл қақты. Қаңыраған елсіз кешкі өлкені сұңқыл үнге толтырып, одан бетер құлазытады.* ***Жаманат шақырады***. Словарный перевод названия птицы с казахского на руский язык – *сыч* [7,с.456], но в русском, а следовательно и в английском варианте использован другое название, *козодой*. Вероятно, это связано с видовыми характеристиками этой птицы: козодой, как филины и совы, из-за их ночного образа жизни и неприятного голоса, считаются зловещими птицами. Услышать его голосов темноте считалось плохой приметой, предвещавшем чью-то смерть. В английской культуре вокруг птицы козодой (nightjar) также много суеверий и примет с негативной коннотацией.

Упомянутый выше отрывок оригинала в переводе на русский: ***Козодой*** *голосил без устали – он сидел одиноко на ветке карликовой акации. Стенания маленькой птицы заполнили пустынное пространство, они усиливали ощущение страха. Они* ***звали беду.*** Английский вариант переведен дословно: ***The night jar*** *called without ceasing- he sat lonely on the branch of a dwarf acacia. The moans of the little bird filled the desert expanse, they increased the sense of fear.* ***They summoned the trouble****.*

В английском варианте мы обратили внимание на употребление глагола *summon*- authoritatively or urgently call on (someone) to be present, especially as a defendant or witness in a law court [10] т.е. официально вызывать (в суд), хотя для значения предвещать что-либо (беду и т.д.) используется *portend* (to give an omen or anticipatory sign of) [10].

В целом, перевод романа на русский и английский языки сделан адекватно. Автору русского перевода удалось в полной мере передать стиль повествования и идею романа, сохранив язык и дух исторического периода через адекватные языковые средства переводящего языка. Наиболее употребительными переводческими приемами для сохранения реалий в обоих языках перевода послужили транслитерация, описательный перевод и дополнения. Хочется верить, что английская версия, доступная через всемирную сеть amazon.com., позволит иностранным читателям во всем мире узнать поближе казахскую культуру и историю через философско-исторический роман С. Елубаева о трудной судьбе казахского народа в начале 20 века.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Әбілов А. Көркем аударма шеберлігі Алматы-қазақ университеті, 1997 - с.23.

2. «Ақ боз үй» www.adebiportal.kz Архив 05.10.2015 Дата обращения 01.10.2018.

3. Смағұл Елубайдың «Ақ боз үй» трилогиясындағы ашаршылық мәселесі www.massaget.kz Дата обращения 01.10.2018.

4. Арцишевский А. Судьба писателя - судьба эпохи. С. Елубаеву 70 лет. www.qazaquni.kz Архив от 04.04.2017.

5. Елубай С**.** Ақ боз үй-Алматы, Анарыс, 2016.

6. Елубаев С**.** Одинокая юрта-Аударма баспасы - Астана, 2016 .

7. Казахско-русский словарь под редакцией Р.Г. Сыздыковой-Алматы, Дайк-пресс, 2002.

8. Yelubai S. Lonely Yurt, Metropolitan classics, USA, 2016.

9. Жаксылыков А.Ж**.** Актуальные проблемы художественного перевода и развитие казахской литературы Алматы «Қазақ университеті», 2011.

10. Cambridge dictionary www.dictionary.cambridge.org Дата обращения 10.09.2018.

Алсабеков М.Х.У.
доктор филологических наук

Мажитов С.Ф.
доктор исторических наук, профессор

XIX ҒАСЫР МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ БАСПАСЫНДАҒЫ СОПЫЛЫҚ ПОЭЗИЯСЫ

Түйін: «XIX ғасыр мен XX ғасырдың басындағы қазақ баспасындағы сопылық поэзиясы» деп аталатын мақала сопылық поэзияға шолу жасайды. Сопылық поэзия басылымдарының тақырыптық тобы ерекшеленетін рухани мазмұннан тұрады. Егер діни түркітілдес әдебиеттің көпшілігі, оның ішінде қазақ тілінде ислам дінінің негізін қалаушы, оның ізбасарлары мен серіктестерінің өмірі туралы әңгімелер, исламның таралу тарихынан, әсіресе исламның жеңісі туралы әртүрлі оқиғалардың сипаттамасына арналған, белгілі мұсылман аңыздары мен ертегілерінің сюжеттері мен мотивтері, сопылық поэзиясының жазбалары исламның маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Резюме: В статье, озаглавленной «Поэзия суфизма в казахской литературе 19-го и начала 20-го века» рассматривается поэзия суфизма. Суфийское издание стихов содержит духовное содержание тематической группы. Большинство религиозной тюркской литературы, в том числе рассказы об основоположнике ислама на казахском языке, история его последователей и партнеров, история ислама, особенно истории и мотивы знаменитых мусульманских легенд и сказок, описывающие различные события о торжестве ислама, суфийских поэтических записях, является одним из важных направлений.

Summary: The article entitled “The Poetry of Sufism in the Kazakh Literature of the 19th and early 20th Century” discusses the poetry of Sufism. Sufi edition of poems contains the spiritual content of the thematic group. Most of the religious Turkic literature, including stories about the founder of Islam in the Kazakh language, the history of his followers and partners, the history of Islam, especially the stories and motifs of famous Muslim legends and fairy tales describing various events about the triumph of Islam, Sufi poetic recordings, is one of the most important directions.

Орта ғасырлардағы көшпенділердің материалдық және рухани мәдениеті қазақ даласының оңтүстік аймақтарында исламның таралуымен және Орталық Азия мұсылмандарының рухани орталықтарының ең маңыздысы - көне замандарда да, қазіргі заманның да көрнекті қалаларының бірі болып табылатын, Түркістан қаласының дамуымен тығыз байланысты.

Қожа Ахмет Яссауи қайтыс болғаннан кейін, оны жерлеген кесенесі мұсылмандар зиярат, қажылық ететін ортаға айналып, бұл қала қасиетті мәртебеге ие болды.

Орта ғасырдың билеушісі Әмір Темірдің тапсырмасы бойынша, Яссауи қабірінің үстінен арнайы салынған күмбезді сағана ортағасырлық көрнекті архитектуралық ескерткіш болып табылады.

19-шы және 20-шы ғасырдың басындағы түркітілдес мұсылман әдебиеті патшалық Ресейде жарияланған, кең көлемді тақырыптық диапазонға ие және оның ең маңызды бөлігі сопылық поэзия басылымдарының тақырыптық тобы ерекшеленетін рухани мазмұннан тұрады. Егер діни түркітілдес әдебиеттің көпшілігі, оның ішінде Қазақ тіліне ислам дінінің негізін қалаушы, оның ізбасарлары мен серіктестерінің өмірі туралы әңгімелер, исламның таралу тарихынан, әсіресе исламның жеңісі туралы әртүрлі оқиғалардың сипаттамасына арналған, белгілі мұсылман аңыздары мен ертегілерінің сюжеттері мен мотивтері, сопылық поэзиясының жазбалары исламның аскеттік бағыттарының бірі болып табылады

Қазақ тіліндегі мұсылман рухани әдебиеті XIX ғасырдың бірінші жартысында басталды. Орта ғасырдағы «түріктердің» немесе «Шағатай» (Чағатай) тілінде жарияланған алғашқы еңбектердің арасында ортағасырлық суфи ақындары Қожа Ахмет Яссауидің және оның оқушысы әрі ізбасары Сүлейман Бақырғанидің кітаптары болды. Х1-ХП ғасырларда Орта Азия мен оңтүстік Қазақстан аумағында суфизмді оқыту кеңінен тараған. Құдай туралы шынайы білімге, күрделі сыртқы рәсімдерден бас тартуға негізделген Исламдағы бұл мистикалық аскеттік үрдіс қазақ көшпенділеріне өте жақын болды. Ілімнің таралуының ерекшелігі поэтикалық түрде баяндалған суфийлік тұжырымдамалардың аллегориялық көрінісі болды.

Түркістан қаласы деп аталған, Ясы қаласынан шыққан Яссауи, сол заманда керемет танымал болған «Диуани Хикмет» сөздер жинағының авторы. Жалпы дәстүрлі сопылық рух пен Қожа Ахмет

Яссауи дүниетанымы, оның ілімінің мәні мен мазмұны «Диуани Хикмет», «Мират-ул Қулуб», «Пақырнама» сияқты мұраларынан көрінеді.

Яссауидың поэзиясының сопылық дәстүрлерін Сүлеймен Бақырғани проза түрінде жалғастырған. Сүлеймен Бақырғани немесе Хакім ата («Даналық әке») Түркістан қаласында дүниеге келіп, Хорезмде өмір сүріп және сол жерде қайтыс болды (1186). С. Бақырғани белгілі түркі шейхтеріне жатады - ол Қожа Ахмет Яссауидың төрт ізбасарларының төртінші мұрагері (төрт мұрагерлері - Мансұр-Ата, Саид-Ата, Сүлейман-Ата және Хакім-ата). Алғашқы үш мұрагерден кейін Бақтырғани көп жылдар бойы халыққа сабақ және тәлім берді. Соңғы қоныстанған жері Хорезм болды, онда ол Ақ-Қорған деп аталатын жерде қайтыс болды. Мұсылмандардың арасында Сүлейман Бақырғанидің өмірі туралы мынадай аңыз қалыптасқан болатын: «Хакім ата балалық шағында, мектепке барғанда, барлық ұл балалар Құранды мойнына іліп жүреді екен, бірақ Хакім Қожа Құранды басына көтеріп жүреді екен. Және тағы да: олар медреседен қайтқанда, беттерін мұғалімге, ал жауырын жақтарын - үйлеріне (және осындай тәртіппен) оралған екен. Сол кезде оның есімі «Сүлейман» болатын.

Бақырғанидың сопылық мазмұндағы хикмет-өлеңдері мазмұндағы хикмет-өлеңдері, кезінде ұлан-ғайыр Қыпшақ даласы мен Орталық Азияның түркі тілдес халықтарының арасында кеңінен таралғаны жөнінді тарихтан жақсы белгілі болғанымен, ақын мұрасы тек 19 ғасырда ғана толық жинақталып, Қазан және Ыстамбұл баспаларынан "Бақырғани кітабы" деген атпен бірнеше рет (1846, 1877, 1882, 1898 жылдары) басылып шықты. "Бақырғани кітабы" бес бөлімнен тұрады. Бірінші бөліміне көңіл-күй жырлары енсе, екінші бөліміне сопылық идеясын насихаттауға арналған дидактикалық философикалық хикмет өлеңдері, үшінші бөліміне Алланы мадақтауға арналған жырлар, төртінші бөліміне «Ақыр заман көріністері» атты дастаны, бесінші бөліміне «Бибі Мариям» толғауы енген [1].

Бақтырғанның «Ақыр заман», «Хаким ата», «Бақырғани кітабы» еңбектері, Яссауидың өлеңдеріне ұқсас, қарапайым, ортақ тілде жазылған. Оның кітаптарының алғашқы басылымдары 1846 жылы Қазан университетінің баспаханасында жарық көрді. Қазақ тіліндегі еңбектері 1897 және 1906 жылдары жарық көрді. 1906 жылы кітап екі түрлі басылымдарда жарық көрді, алдымен «Каримов ағайындылары» баспаханасында (2000 дана), кейін Қазан университетінің баспаханасында (3000 дана). Жұмыстың бірінші қазақстандық басылымы көлем (96 б.), бірақ оның айналымдық тиражы өте аз - 150 дана болды. 1906 жылы бұл басылымдар көпшілік оқырмандар үшін қысқартылған нұсқасында - әрқайсысың 16 беттен ғана басып шығарылады.

Кейбір мәліметтерге сәйкес, Бақырғани 1856 жылы Қазан университетінің баспасында шыққан «Тақи ғажап» атты басқа кітаптың авторы. Бірақ бұл мүлдем солай емес. Халық арасында «Ақыр Заман» кітабы «Тақи ғажап» деген атаумен танымал еді, себебі кітаптің әрбір 49 шумақтың соңында «Тақи ғажап» деген сөздер қайталана беретін [2].

XIX ғасырдың аяғында «Ақыр заман кітабы - Әлемнің өлімі туралы Мұхаммедтің доктринасы» («Кітап соңғы уақыт немесе әлемнің ақыры туралы»), Қазан: 1897. - 100 бет. Оның авторы протоиерей Евфимий Малов, еңбектің мазмұнын 25 бетті аударып: мәтіндер түрік тілінде және орыс тіліндегі аудармасымен қатар жазылған, аудармашының ескертулері де көрсетілген. Шығарманы зерттей келе, Е. Малов алдымен кітаптың басылымдары туралы ақпарат береді: «Ақыр Заман кітабы» мұсылмандардың айтуынша, өте ертеде жазылған. Оның алғашқы басылымдары 1847 жылы Қазанда басылған. Бұл кітаптың Мұхаммед дінін ұстанушылар арасында таралуы туралы, 10 жыл бойы, 1855 жылдан 1864 жылға дейін бұл кітап 9 600 данадан басылғанын куәландырады. Бұдан біз кітаптың мазмұнды да, сыртқы нұсқасын да осындай ұзақ қолданысқа ие болып, кең таралуға лайық екендігін қорытындылай айта аламыз» [3]. Кітапқа деген оқырманның тұрақты қызығушылығын түсіндіре отырып, Е. Малов былай жазады: «Бұл кітаптың мазмұны эхотологиялық, яғни, ол өмірдің соңы туралы, осы ақыр заманның белгілері туралы, адамзаттың қайта тірілу туралы, ақірет күнінен кейінгі жазалау туралы айтады, бұл кітап негізінен мұхаммед діниндегілерді болашақ өмірде қандай тағдыр күтетіні, Мұхаммед пайғамбар тарапынан қандай шапағат алатыны туралы айтады. [4]. Зерттеу авторының айтуынша, шығарманың тіліне келетін болсақ, ол, әдеттегідей, мұхаммед дінін ұстанушылардікі сияқты, араб және парсы тілдерімен аралас. Редактордың ескерту жазбасында: «Кітаптың татар тіліндегі нұсқасының өзі таза емес: бұл жерде ортазиялық, түрік және басқалардың түрлерінің бар екендігі, бұл кітап бастапқыда түркі тілінің ортаазялық диалектісінде жазылған (шағатай) және ол тілді, кейінірек жазбашылар, тіпті Қазан баспаларының өзінде де бұрмалаған» [5].

Кітаптың алғашқы басылымы шағатай тілінде, автордың аты-жөнімен «Бақырғани кітабы» (немесе «Бақырғаннан шыққан Сулейманның кітабы») (Қазан, 1846) деген танымал атаумен жарық көрді. Жинақта, көптеген қазақ руларының ата-бабалары өмір сүрген Сырдария мен Қаратау өңірлерін мекен еткен тайпалардың тарихы туралы ақпарат бар. Көптеген ғасырлар бойы Бақырғанидың бұл кітабы Орталық Азиядағы және Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі барлық діни мектептерде, медреселерде оқу құралы болды. Қазақ тілінде «Бақырғани» кітабы Қазан баспа үйлерінде алты рет қайта басылып шықты. Жарты ғасырдан астам уақыт бойы 1846 жылдан 1901 жылға дейін, Бақырғанидің «Хаким ата» («Дана ата» немесе дана әке Сүлеймен Бақырғани туралы әңгіме) кітабы жарыққа шығып отырды.

Сопылық поэзиясының негізін қалаушылардың бірі және Бақырғанидің ұстазы болған, Яссауидің өз кітаптары көп кейінірек жарыққа шыға бастады.

Қазақ тіліндегі «Дивани хикмет» сөздерінің жинағы үш рет басылып шықты (1896, 1901, 1912). 1896 жылы шыққан басылым және ол басқа шығармалармен салыстырғанда толықтырылып шығарылған. Мысалы, татар тілінің үшінші басылымында 134 сөзбен 262 бет болса, ал 1896 жылы шыққан кітап 148 сөзден тұратын 277 бетті құрастырған және 10 000 дана таралыммен жарық көрді. 1901 басылымы 135 бетке дейін қысқарды. Яссауидың айтқан нақыл сөздерін қазақ ақыны М. Тыныштықұлы қазақ тіліне тәржімелеген. Яссауи сөздерінің соңғы басылымы 262 бет көлемінде және 3600 дана таралыммен университеттің баспа басылымында жарияланды. Н.Ф. Катанов ақын туралы мынадай мәлімет береді: «Бұл жинақтың авторы – ортаазиялық мұсылман әулиесі 1166 жылы қайтыс болған, Түркістан маңындағы Ясы қаласына жерленген. Оның есімі - Қожа Ахмед, Ибрагимнің ұлы, Махмудтың немересі, Ифтихардың шөбересі Яссауи. Жинақтың мазмұны моральдық және тәрбиелік сипатқа ие. Әдетте Қожа Ахмет Яссауидің айтқан сөздерін дервиш ордені мәжілістерінде (Іле аймағы) жариялайды. Бұрынғы басылымдардың бірін бұқаралық Қожа Шейх - Сүлейман - Ефенди 1881 жылы Константинополда қайта басып шығарды [5].

Қазақ және Шағатай тілдерінде шығарылған Яссауи және Бақырғани шығармаларының жалпы саны 20 данаға жетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. “Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 ж. ISBN 9965-26-096-6
2. Жиреншин А. Қазақ кітаптарының тарихынан. Алматы: 1971, 17 бет.
3. Малов Е. «Ахыр заман китабы = Мухаммеданское учение о кончине мира» («Книга о последнем времени или о кончине мира»). Казань: Типолитография ун-та, 1897, 38 б.
4. Малов Е. «Ахыр заман китабы = Мухаммеданское учение о кончине мира» («Книга о последнем времени или о кончине мира»). Казань: Типолитография ун-та, 1897, 40 б.
5. Малов Е. «Ахыр заман китабы = Мухаммеданское учение о кончине мира» («Книга о последнем времени или о кончине мира»). Казань: Типолитография ун-та, 1897, 39 б.
6. Катанов Н.Ф. Восточная библиография //Деятель. Казань: 1897, № 5.

Байсалова Х.М.
магистр гуманитарных наук, преподаватель КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Искакова А.
магистр гуманитарных наук, преподаватель КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы
E-mail: isskakova.ainura@gmail.com

ФУНКЦИИ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ФЕНОМЕНОВ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ

Резюме: На сегодняшний день актуально изучение специфики текстов средств массовой информации, особенности их воздействия на читателя. Для текстов СМИ характерно активное использование прецедентных феноменов, значимых в когнитивном (познавательном и эмоциональном) отношении.

В данной статье дается анализ функций прецедентных феноменов в публицистическом тексте (на примере эссе А. Арцишевского «Бремя совестливых и мыслящих»).

Ключевые слова: прецедентные феномены, публицистический стиль, функции, признаки.

Summary: To date, it is important to study the specifics of the texts of the media, especially their impact on the reader. Media texts are characterized by the active use of precedent phenomena that are significant in cognitive (cognitive and emotional) attitudes.

This article analyzes the functions of precedent phenomena in the publicistic text (by the example of the essay by A. Arsishevski «The burden of conscientious and thinking people»).

Keywords: precedent phenomena, journalistic style, functions, features.

Түйін: Бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндерінің ерекшелігі олардың оқырманға әсер ету ерекшеліктерін зерделеу өзекті мәселе болып табылады. БАҚ мәтіндері үшін когнитивтік (танымдық және эмоциялық) қатынаста маңызды прецеденттік феномендерді белсенді пайдалану тән.

Бұл мақалада публицистикалық мәтіндегі прецеденттік феномендердің функцияларына талдау жасалады (А. Арцишевский мәтіні негізінде).

Түйін сөздер: прецеденттік феномендер, публицистикалық стиль, функциялар, белгілер.

На сегодняшний день публицистический стиль, в частности, язык СМИ играет ведущую роль в формировании языковой и культурной ситуаций. Язык СМИ позволяет увидеть основные тенденции в развитии литературного языка, влияет на литературную норму, языковые вкусы и предпочтения носителей языка. М.В. Луканина говорит о своеобразной «модели национального языка», роль которой выполняет язык СМИ [1, 3]. Для публицистических текстов характерно использование в тексте уже имеющихся текстов (прецедентных), что осмысливается как социокультурный феномен [2, 6]. Прецедентность как лингвокультурологическое явление неразрывно связано с публицистическим стилем. Средства массовой информации в большей степени, чем художественная литература, отражают культурные представления, ценностные ориентации, национальный менталитет.

Активное употребление прецедентных феноменов (ПФ) в текстах современных СМИ ученые объясняют по-разному. Н.С. Валгина замечает, что сегодня в таких текстах заметно ощущается тяга к переосмыслению старых речевых структур. По ее мнению, это можно объяснить «речевой вольницей» сегодняшнего дня, желанием переиначить старые выражения, сообщив им смысловой негатив, свободно поиграть со словом, блеснуть остроумием. ПФ воспринимаются адресатом только при наличии у него определенных фоновых знаний. Поэтому в литературе, рассчитанной на массового читателя, в основном используются тексты уровня школьной программы, массовой культуры [3, 173]. При этом старые, привычные высказывания рождают новые современные образы, но «выстреливают» они именно на фоне узнаваемого; в легкой, доступной форме освещается современная ситуация, факт современной жизни. На характер использования прецедентных текстов, по мнению Е.О. Наумовой, в значительной степени оказывают влияние «особенности массовой коммуникации» [4, 98].

ПФ, являющиеся «чужими» словами, выполняют как информативную, так и эстетическую функцию. Внедрение в публицистический текст ПФ дает возможность читателю облегчить восприятие и правильно интерпретировать текст. В разных научных исследованиях ПФ феномены представлены как прецедентные тексты, текстовые реминисценции, прецедентные текстовые реминисценции (см. работы Ю.Н. Караулова [5], *Ю.Е.* Прохорова [6], *А.Е.* Супруна [7]).

Истоки прецедентности восходят к диалогу культур М.Бахтина. Однозначного определения прецедентных феноменов в науке нет. Впервые термин прецедентный текст (ПТ) был употреблен Ю.Н. Карауловым, под которым он понимал «значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, имеющие сверхличностный характер, т.е. хорошо известные и широкому окружению данной личности, включая ее предшественников и современников, и, наконец, такие, обращение к которым возобновляется неоднократно в дискурсе данной языковой личности» [5, 216].

Текст, не обладающий эмоциональной и познавательной значимостью, прецедентным не является (заявление об отпуске, тексты специальных работ или газетный фельетон**)** прежде всего из-за отсутствия одновременной информированности и понятности членам общества. Ю.Н. Караулов отмечает неправомерность отнесения прецедентных тестов только к художественной литературе, так как они существовали и до нее. К долитературным прецедентным текстам можно отнести мифы, предания, произведения устного-народного творчества. К прецедентным текстам целесообразно отнести также библейские тексты, произведения историко-философского, политического характера. Знание и использование в речи носителя языка прецедентных текстов «есть показатель принадлежности к данной эпохе и ее культуре, тогда как их незнание, наоборот, есть предпосылки отторженности от соответствующей культуры» [5, 220]. Отличительное свойство прецедентных текстов, выделяемое Ю.Н. Карауловым, – «реинтерпретируемость», когда тексты выходят за рамки художественной литературы, где они изначально появились, и репрезентируются в иных видах искусства, являясь тем самым фактом культуры и получая интерпретацию у следующих поколений. Это обусловлено такими особенностями прецедентного текста, как хрестоматийность и общеизвестность. Прецедентными текстами могут быть и невербальные единицы: произведения архитектуры, живописи, музыки. К примеру, Храм Василия Блаженного, картина «Запорожцы пишут письмо турецкому султану» представляют собой значительный пласт национального фонда прецедентных знаков. ПФ в языке представлены в виде цитат, фразеологизмов, пословиц и поговорок, имен персонажей, авторов и др.

ПФ, актуальные в познавательном и эмоциональном плане, имеют за собой некий «инвариант восприятия» [8, 101]. Их можно соотнести с текстовыми реминисценциями (РТ), представляющими собой «осознанные vs неосознанные, точные vs преобразованные цитаты или иного рода отсылки к более или менее известным ранее произведенным текстам в составе более позднего текста». РТ могут представлять собой цитаты (от целых фрагментов до отдельных словосочетаний), крылатые слова, отдельные определенным образом окрашенные слова, включая индивидуальные неологизмы, имена персонажей, названия произведений, имена их авторов, особые коннотации слов и выражений, прямые или косвенные напоминания о ситуациях. При РТ может иметься или отсутствовать разной степени точности отсылка к источнику [7, 17].

ПФ характеризуются историко-культурной, страноведческой значимостью. Они являются примерами образцовых текстов культуры. Изучение прецедентности, интертекстуальности, «способствует совершенствованию не только коммуникативной, но и межкультурной компетенции» [10, 24].

Г.Г. Слышкин под ПФ понимает «любую характеризующуюся цельностью и связностью последовательность знаковых единиц, обладающую ценностной значимостью для определённой группы» [3, 150]. Отличительной особенностью прецедентных текстов ученый считает «наличие в тексте элементов предшествующих текстов» [3, 150]. Г.Г. Слышкин дает определение прецедентного текста шире, снимая ограничения, выделенные Ю.Н. Карауловым. Он дает классификацию прецедентных текстов для определенной социальной группы людей, для малых социальных групп (семейный, студенческий прецедентные тексты), выделяя в особую группу прецедентные тексты, которые являются прецедентными только на определенный срок и не могут быть известны предшественникам и последователям языковой личности или любого носителя языка. Эта группа прецедентных текстов исчезает из употребления раньше, чем успеет смениться поколение носителей языка. К таким текстам можно отнести рекламные ролики, анекдоты, байки. Особенностью этих текстов является то, что в период своей прецедентности они содержат в себе «ценностную значимость, а основанные на них реминисценции часто используются в дискурсе данного отрезка времени» [11, 158].

ПФ представлены в публицистическом тексте как прецедентные имена, прецедентные высказывания, прецедентные ситуации и прецедентные тексты. Они различаются по сферам-источникам, представляя читателю то или другое «культурное знание» [12, 1].

Для интерпретации современных реалий журналисты используют различные ПФ, которые восходят к художественной литературе, фольклору, кинематографу, истории, политике и т.д. Понимание и адекватное восприятие читателем ПФ говорит о его принадлежности к данной эпохе и культуре. Поэтому они являются частью коллективного фонового знания. Апеллирование в речи к феноменам такого рода помогает ориентироваться в ситуации общения, проводя идентификацию по шкале свой/чужой. [13, 74] Эффективность использования таких средств обусловлена ее узнаваемостью носителями культуры. «В каждую эпоху, в каждом социальном кругу, в каждом маленьком мирке семьи, друзей и знакомых, товарищей, в котором вырастает и живет человек, всегда есть авторитетные, задающие тон высказывания, художественные, научные, публицистические произведения, на которые опираются и ссылаются, которые цитируют, которым подражают, за которыми следуют» [14, 24].

В 1998 году в ходе дискуссии, посвященной проблеме феномена прецедентности, указываются такие признаки ПФ, как повторяемость, маркированность (для определенной культуры), отрефлексированность, клишированность, экономичность, прагматичность, имплицитность, метафоричность, суггестивность. Также ПФ различаются по уровням прецедентности и по степени прецедентности (автопрецеденты, социумные, национальные, универсальные [15, 56]. Д.Б. Гудков выделяет экспрессивную, оценочную и парольную функции ПФ [16, 34]. Также выделяют номинативную, персуазивную, людическую и парольную функции [11, 76].

Актуальные в когнитивном плане, ПФ отличаются яркостью, «броскостью», и поэтому наиболее активно используются в заголовках, основная функция которых заключается в привлечении внимания, в возможности заинтриговать, увлечь читателя. На передний план ставится «коммуникативное намерение автора речи», которое должно согласовываться с характеристикой адресата [18, 357]. Справедливо сказать, что ПФ успешно справляются с данной задачей. Апеллируя к уже имеющимся знаниям в прецедентных текстах, автор задает определенный ракурс восприятия передаваемой информации и активизирует сознание читателя, сообщая информацию социально-психологического или общественно-значимого характера. При этом стереотипное, понятное для адресата высказывание вызывает в нем определенные ассоциации в результате наложения смыслов.

Чаще всего ПФ встречаются в заголовках. Заголовки играют особую роль на страницах СМИ. Именно заголовки призваны привлечь внимание читателя, заинтриговать. Они также знакомят его с содержанием публикации: *«А собака бывает кусачей…» «Мертвые сраму не имут. А живые?»*. От выбора и оформления заголовка зависит ее судьба, иногда за очень богатой по содержанию статьей стоит неверно выбранный заголовок, и наоборот. В них авторами использованы различные приемы речевого творчества, такие как языковая игра, каламбур и т.п. При языковой игре автор умышленно совмещает в одном тексте несколько смыслов. Это столкновение смыслов построено благодаря семантическим трансформациям прецедентных текстов. При этом у читателя появляются те или иные смысловые аллюзии: *«На безрыбье и рак соловей», «С миру по нитке – голому рубашка» и т.п.*

Обращаясь к языковой игре, каламбуру, автор за основу берет общеизвестный текст, который преобразуется в другой, переиначенный текст, в результате чего происходит столкновение разных смыслов в одном высказывании.

ПФ многофункциональны. Основная их функция – эстетическая. Автор, вводя в текст такие единицы, ставит целью расширение кругозора читателя и создание эстетической составляющей статьи: *«Глас вопиющего в пустыне», «власть предержащие» и т.п.*

По мнению Ю.А. Сорокина, ПФ содержат в себе алгоритм поведения и алгоритм оценок. Нужно выделить функцию оценки автором излагаемого материала, его отношение к той или иной проблеме. Причем оценка показывает субъективное отношение автора, давая не рациональную, а эмоциональную оценку. К примеру, *Сметь свое суждение иметь. Что в звании тебе моем? Духовный мусор и свет в конце тоннеля и т.п.*

Иногда прецедентные феномены служат своеобразной вставкой для сравнения, сопоставления одних реалий с другими, чаще всего значение ПФ раскрывается через текст. *Дон Кихот идет в бой, Герой на пепелище Герострата и т.п.*

Прагматическая функция, функция воздействия на адресата, проявляется в задании ПФ определенных ценностей и антиценностей. По мнению Д.Б. Гудкова, речевые тактики, ритуальное речевое поведение как ПФ, характеризующиеся жестко заданной последовательностью, говорят о слабой прагматичности ПФ. *Тварь я дрожащая или право имею? Да, я тварь дрожащая, озабоченная выплатой кредита.*

Такая функция ПФ, как клишированность, также связана с традициями и ритуалами. Использование ПФ является одним из способов экономии языка, поэтому можно выделить такую функцию последнего, как экономичность.

Людическая функция проявляется в использовании автором языковой игры. Умышленно совмещая в одном тексте несколько смыслов, что происходит благодаря семантическим трансформациям. При этом у читателя появляются те или иные смысловые аллюзии. Такие приемы имеют широкое распространение в заголовках статей, так как последние призваны привлечь внимание читателя, заинтриговать. *На безрыбье и рак соловей, С миру по нитке – голому рубашка… и т.п.*

Прецедентные феномены помогают организовать пространство текста, то есть выполняют текстообразующую роль.

На примере эссе А. Арцишевского можно выделить следующие сферы-источники ПФ:

1. Русская классическая литература: *Служить бы рад – прислуживаться тошно… Скажи-ка, дядя, ведь не даром…, А судьи кто? и т.п.*

2. Библеизмы: *Имеющий уши да услышит, глас вопиющего в пустыне, вина властей предержащих и т.п.*

3. Пословицы и поговорки: *Что за седьмой печатью, С миру по нитке – голому рубашка и т.п.*

4. Тексты из песен: *А собака бывает кусачей…*

5. Фразеологизмы: *Надо ли изобретать велосипед? Семь пядей во лбу и т.п.*

Большую часть ПФ составили обращения к произведениям классической русской литературы. Второй группой являются ПФ-библеизмы. Третью группу составляют фразеологизмы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Луканина М.В. Текст средств массовой информации и конвергенция // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2006. – С. 205-214.

2. Галиева Э.Ю., Зиннатова Р.Р. Прецедентные тексты в публицистике // Современная филология: материалы Междунар. науч. конф. – Уфа: Лето, 2011. – С. 239-241.

3. Валгина Н.С. Теория текста. – М.: Логос, 2003. – 173 с.

4. Наумова Е.О. Особенности функционирования прецедентных текстов в современной публицистике // Автореф. канд.филол. наук 24.11.04. – М.: МГУ, 2004. – 198 с.

5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: ЛКИ, 2010. – 264 с.

6. Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. – М., 1996. – 223 с.

7. Супрун А.Е. Текстовые реминисценции как языковое явление // Вопросы языкознания. – М.: 1995, № 6. С.17-29.

8. Сорокин Ю.А., Михалева И.М. Прецедентный текст как способ фиксации языкового сознания // Язык и сознание: парадоксальная рациональность. – М., 1993. С. 98-117.

9. Земская Е.А. Язык и культура. – М.: Наука, 1996. – 241 с.

10. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд., доп. – М., 2003.

11. Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – М.: Academia, 2000. – 128 с.

12. Попова Е.Ю. Прецедентные феномены в современном художественном дискурсе (на материале романов В. Пелевина Generation «П» и «Числа») https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-pretsedentnyh-fenomenov-sosferoy-istochnikom-literatura.

13. Красных В.В., Изотов А.И. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. – М.: «Филология», 1997. Вып. 2. - 124 с.

14. Володина М.Н. Язык СМИ - основное средство воздействия на массовое сознание // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования. – М: «Филология», 2003. – С. 23-24.

15. Сорокин Ю.А., Гудков Д.Б., Красных В.В., Вольская Н.П. Феномен прецедентности и прецедентные феномены // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – М.: «Филология», 1998. – Вып. 4. – 128 с.

16. Гудков Д.Б. Прецедентное имя в когнитивной базе современного русского (результаты эксперимента). Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей // Ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. - М.: «Филология», 1998. – Вып. 4. – 128 с.

17. Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – М.: Наука, 1981. – Т.40. – №4. – С.356-367.

18. Арцишевский А.А. Бремя совестливых и мыслящих (эссе, публицистика). – Алматы: Идан, 2014. – 403 с.

Даукенова А.Б.
2-курс магистранты
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Ержанова С.Б.
Ф.ғ.д., профессор
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Қазақстан, Алматы қ.

ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ДӘСТҮРЛЕРДІҢ ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДАҒЫ СИПАТЫ

Түйіндеме: Мақалада түркілерден бері жалғасын тапқан ғажайып туу мотивінің адамзат тарихының кезеңдеріне сәйкес әрбір фольклорлық жанрдың дамуын, ерекшелігі мен шығарма идеясына орай түрленуін, бұл мотивке әр кезеңдегі айтушылардың дүниетанымына сәйкес енген өзгерістерді айқындауды мақсат еттік. Соның нәтижесінде ғажайып туу мотивінің адамзат тарихының кезеңдеріне сәйкес әрбір фольклорлық жанрды тудырғанын, олардың ерекшелігі мен шығарма идеясына орай түрленуін,әр кезеңдегі айтушылардың дүниетанымына сәйкес мотивтерге енген өзгерістерді зерттеулерді сараладық. Сол негізде мынадай қорытындыға келдік. Ерте замандарда пайда болған бұл мотивтер алғашқы уақытта мифтің бір эпизоды сияқты қаралмағанын білдік. Өз алдына жеке антропогоникалық миф ретінде айтылғанын. Сондықтан да алғашқы адамдардың пайда болуы және құдайлар туралы әңгімелер антропогоникалық мифтер жүйесін құрайтынын түсіндік.

Кілт сөздер: Ғажайып туу, түркі ескерткіштері, Қорқыт ата, Оғызнама, «Манас» эпосы.

Аннотация: В статье поставлена цель определить развитие каждого фольклорного жанра в соответствии с периодами человеческой истории, его особенности и преобразование по идее сочинения, в этом мотиве было решено определить изменения, которые были внесены в соответствии с мировоззрением рассказчиков на каждом этапе.. В результате мы проанализировали исследования того, что удивительный родовой мотив в соответствии с периодами истории человечества вызвал каждый фольклорный жанр,их особенности и преобразование по идее сочинения, изменения, внесенные в мотивы, соответствующие мировоззрению рассказчиков на каждом этапе. На этой основе мы пришли к выводу. Мы узнали, что эти мотивы, которые возникли в ранние времена, в первое время не рассматривались как один эпизод мифа. В свою очередь говорилось, как отдельный антропогонический миф. Поэтому мы поняли, что появление первых людей и рассказы о Боге составляют систему антропогонических мифов.

Ключевые слова: Удивительное рождение, Тюркские памятники, Коркыт-Ата, Огуз Нама, Эпос «Манас».

Abstract: The aim of the article is to determine the development of each folk genre in accordance with the periods of human history, its features and transformation on the idea of writing, in this motive it was decided to determine the changes that were made in accordance with the worldview of the storytellers at each stage.. As a result, we analyzed the research that the amazing generic motif in accordance with the periods of human history caused each folk genre,their features and transformation of the idea of writing, changes made to the motives corresponding to the worldview of the storytellers at each stage. On this basis, we have come to a conclusion. We learned that these motives, which arose in early times, were not at first considered as one episode of myth. In turn, it was said as a separate anthropogonic myth. Therefore, we realized that the appearance of the first people and the stories about God constitute a system of anthropogonic myths.

Key words: Amazing birth, Turkic monuments, Korkyt-ata, Oguznama, The Epos «Manas».

Кіріспе. Қазақ эпосынан батырдың ғажайып дүниеге келуі, таңғажайып жағдайда өсуі, ерлік көрсетулері айрықша сипатталады. Батырлардың халық қамын ойлайтын айрықша тұлға екені оның керемет жаратылысының инвариантын құрайтын тұрақты мотивтер, оларды ата-аналарының зарыға Құдайдан, әулие-әмбиелерден сұрап алуынан алдын ала сезіледі. Ал, жарық дүниеге келгеннен кейінгі батырға лайық өсуі де - өзгеше құбылыс. «Қорқыт ата кітабындағы» Дерсеханұлы Бұқаштың, «Құпия шежіредегі «Шыңғыс ханның», «Оғызнамадағы» Оғыз батырдың, қазақ эпостарындағы Алпамыс, Қобыланды батырлардың дүниеге келулері, ер жетіп өсулері - соған айғақ. Мысалы, Шыңғыс ханның дүниеге келуі туралы Шәді Жәңгіруұлы өзінің «Тарихнама» атты туындысында:

«Темучин анасынан дүниеге енді,
Бір қолының алақаны жұмық еді.
Қатындар қызмет еткен қарағанда,
Ішінде ұйып қалған бір қан көрді» [1,96 б.].

деп жырласа, «Қисса Наурызбай» дастаны да бұл эпизод қайталанады.

«Қасым хан өзге ұлынан асып туған,
Көңлін дұшпанының басып туған.
Қарнынды анасының қан шеңгелдеп,
Қызартып екі көзін ашып туған»[2,62 б.].

Махмұт Қашқаридың жазуына қарағанда, халық Қорқыттың туғаны ерекше сипаттаған. Олардың баяндауынша Қорқыт Сырдарияда сөйлеп туыпты. Бұл жөнінде халық аузында сақталған мынадай өлең де бар:

«Қорқыт туар кезінде,
Қараспанды су алған,
Қара жерді құм алған,
Ол туарда ел қорқып,
Туған соң әбден қуанған» [3,4-5 бб.]

Академик М.Ғабдуллиннің: «Халық әдебиеті жағымды батырлар образын жасағанда, олардың мықты, күшті, екендігін, сырт келбетін айтқанда, «арыстандай», «жолбарыстай жүректі» деп отырады. Мұның бәрі ауыз әдебиетінде образ жасау, жақсы теңеу табу, салыстыру үшін қолданылған» [4,48б.] – деп жазғанын ескерсек, «Оғызнамадағы» Оғызды бейнелеу үшін қолданылған «аяғы өгіздің аяғындай», «белі бөрі беліндей», «жауырыны бұлғын жауырынындай», «кеудесі аю кеудесіндей», т.с.с. болып келетін теңеулердің көркем образ жасаудағы қызметі ерекше екендігі белгілі. Осыған қарап-ақ, өгіз, аю, бұлғын, бөрі, т.б. ежелгі түркілердің тотемдері болған жануарлар атауларының біз сөз етіп отырған ескерткіште аса мол қолданылғандығын айта аламыз. Баяндалған сюжеттер «көшпелі» сипатқа ие болуына қарамастан, барлығы дерлік Оғыз қағанның батырлар жырларының бас қаһармандарына лайық тән өзгеше бітімін, болмысын, жаратылысын айқындай түсетін көріністер екендігі дау туғызбайды. Бір қызығы, тарихта болған осынау оқиғалар қазақ эпикалық жырларының дәстүрлі сюжет құрылымымен сәйкес келеді. Мәселен, «Алпамыс» батыр жырындағы Алпамыстың басынан кешірген жағдайлары ғажайып тууы, жедел ер жетуі, алғаш ерлік көрсетуі, Гүлбаршын сұлуға үйленуі баяндалған соң ғана қалмақпен соғысы бейнеленетіндігін еске алсақ, дәл осындай оқиға желісін «Оғызнама» эпосынан да байқауға болады. «Оғызнама» эпосының сюжеті мен кейіпкерлер жүйесінде қазақтың батырлық эпосы мен қиял-ғажайып ертегілеріне ұқсас сарындар мол. Мәселен, Ер Төстік жер астына түскенде оған Желаяқ, Таусоғар, Саққұлақ сияқты «жол серіктері» жәрдем беріп, көмектесіп жүрген болса, Оғыз қағанға жол көрсетіп отыратын, қиын-қыстау кездерде ақылшы, көмекші ретінде танылатын - көкжал бөрі. Эпоста Оғыз қағанның өзінен бастап, оның ұрпақтары мен айналасындағы адамдардың толыққанды көркем образы жасалған. Автор эпитет, теңеу, метафора, гипербола сияқты көріктеу құралдарын зор шеберлікпен қолданады. Әсіресе, шығармада аллегориялық тәсіл, яғни пернелеп айту басым. Теңеу арқылы қыздың сұлулығын асқан шеберлікпен бейнелейді:

«Көзі оның аспаннан да мөлдір көк,
Шаштары оның толқынындай өзеннің,
Тістері оның бейне маржан секілді».
«Бұл қыздың сұлулығы сондай, оны көрген адамдар есінен танып қалады»,-

деп бейнелейді. Ал, Оғыз қағанның аяғын тепсе, темір үзетін өгіздің аяғына, белін қасқырдың беліне, иықтарын бұлғынның жаурынына, көкірегін аюдың төсіне теңейді. Мұндай мысалдарды шығармадан көптеп кездестіруге болады. «Оғызнамада» мифологиялық мотивтер едәуір орын алған. Алғашқы қауымдық құрылыста өмір сүрген адамдар өзін қоршаған табиғаттың дүлей күші жайында сан қилы аңыздар шығарғаны мәлім. Сол ру-тайпалық қоғамда адамдар өздерінің шығу тектерін белгілі бір табиғат құбылыстарына немесе кейбір жануарларға тікелей байланысты деп қараған. Көрнекті ғалым В.Жирмунский[5, 87] көне түркілер өздерін көк бөріден тарағанбыз деп ойлағанына тоқталған. Көне Қытай жазбаларының мағлұматтары негізінде ғалым түркі тайпаларының Көк Тәңіріге табынып, жақсылықты да, жамандықты да Көктен яғни, аспаннан күткенін анықтаған. Оғыз қағанның үйленген

кезде атқарған әдет-ғұрыптары салты және оның балаларына Ай, Күн, Жұлдыз, Көк, Тау, Теңіз деп, ат қоюы осыны айғақтайды.

Әдістеме. Бір күні Оғыз батыр Көк Тәңірісіне жалбарынып отырған сәтте көктен бір жарық сәуле жерге түседі. Оғыз қаған әлгі жерге барып, мынадай көріністің куәсі болады.

«Қараңғылық түсіп,
Көктен бір көк жарық түсті.
... Осы жарықтың арасында
Жалғыз қыз отыр екен» [6,38 б.].

Ежелгі түркі аңыз әпсаналарында бақытты болатын адамның төбесінен нұр жауатыны туралы көп айтылады. Бұл дәстүр түркі халықтарының ерлік дастандарынан да орын алған. Мәселен, қырғыздың «Манас» атты эпосында болашақ батыр Манас та жолына нұр төгілген, ал, өзін көкжал бөрі қорғап жүрген қаһарман болып келеді:

«Арқасында баланың
Қара көкжал көрінді:
...Нұр төгіліп жолына
Бөрі ойлаған баланың
Манас деп аты табылды»[7,118 б.].

Манастың есіміне қосарлана айтылатын айқындауыш сөздің бірі - «көкжал бөрі» деген метафора. «Манас» эпосының басынан аяғына дейін басты қаһарманды ұдайы «көкжал Манас» деп сипаттайды. Бұған «Манас» эпосынан бірнеше мысал келтірейік:

«Туылғандан шер болгон
Атағы чығып далайға
Қабылан көкжал эр болгон» [7,27 б.].

«Манас» эпосын зерттеуші ғалым Р.З.Қыдырбаева өзінің «Генезис эпоса «Манаса» атты еңбегінде қадым заманда түркілердің көк түске ерекше мән беруінің себебі адамдардың мистикалық наным-сеніміне байланысты болса керек деген пікір айтады [7,27-28бб.]. Алайда бертін келе көк түске байланысты теңеулердің мән-мағынасы тереңдей түседі. Ал, қазақтың батырлық жырларында халқының қамын ойлап, елді сыртқы жаудан қорғауға белін буып кірісетін жан кешті қаһармандар қашанда жарық нұрдан жаралған болып келеді. Оғыз қаған Үрім қағанға қарсы соғысқа аттанған кезде оның әскерін көк бөрі бастап жүреді. Әскерлер тынығып жатқан бір сәтте Оғыздың шатырына көктен сәуле түседі. Сол сәуле ішінен бір көкжал бөрі шыға келеді. Көкжал бөріге табанда тіл бітіп, Оғыз қағанға:

«Ай, ай, Оғыз!
Үрім үстіне сен аттанар боларсың!
Ай,ай, Оғыз!
Қызметіңде мен жүрер болармын!» - дейді [6,40-41 бб.].

Мұндай көркемдік дәстүр қырғыз елінің «Манас» эпосында да өз көрінісін тапқан. Мұнда Манас батырдың келбеті, дүлей күш-қайраты Оғыз батырды еріксіз еске түсіреді. Мәселен, «Манас» эпосындағы мына жыр жолдарына назар аударайық:

«Каны бир кара, бети көк,
Боору чыбыр, сырты көк,
О, мына чоң тай серкер эди
Батыр бир Манасын сурасаң –
Көкжал бир дөбет бөрү эди» [8,28-29 бб.]

Ғажайып туу мотивінің адамзат тарихының кезеңдеріне сәйкес әрбір фольклорлық жанрдың дамуын, ерекшелігі мен шығарма идеясына орай түрленуін, бұл мотивке әр кезеңдегі айтушылардың дүниетанымына сәйкес енген өзгерістерді зерттеуде осы уақытқа дейін толық шешімін тапты дей алмасымыз хақ.

Нәтижелер. Ежелгі замандарда пайда болған бұл мотив алғашқы уақытта мифтің бір эпизоды ғана емес, өз алдына жеке антропогоникалық миф ретінде айтылған. Алғашқы адамдардың пайда болуы және құдайлар туралы әңгімелер антропогоникалық мифтер жүйесін құрайды.

Ғажайып туу мотивін аналық ру заманында пайда болған түсініктермен байланысты қарастырған жөн екенін ғалым А.Н.Веселовский өзінің «Историческая поэтика» атты еңбегінде ғылыми тұрғыдан дәлелдеген [9,538-539бб.].Бұл мотив – осы көрсетілген кезеңдегі адамдардың дүниеге келуі тотемнің әйел бойына қонуына байланысты жүзеге асатын құбылыс қарабайыр дүниетанымның жемісі деп білген. Бірақ кейбір халықтар өздерінің генеалогиялық мифтерінде өздерінің шығу тегін, әйелмен емес, керісінше ер адаммен байланыстырады. Кейіпкер белгілі бір қасиетті тотеммен некеге отырып, сол арқылы ұрпақ таратуға иеленеді..

Талқылау. «Оғызнама» – кітаби эпос ескерткішін үлкенді-кішілі он жеті тараудан тұратынына жоғарыда тоқталғанбыз. Солардың бірі - «Оғыз қағанның тууы мен балалық шағы баяны» атты тарау. Кейіпкердің ғажайып туу мотивінің бір түрі – болашақ кейіпкердің күннің нұрынан пайда болуы. Бұл мотив бүкіл дүниежүзі халықтарының ауызекі шығармаларында бар. Бұл мотивтің түркі-монғол халықтарының фольклорында пайда болу себептерде, оған әсер еткен, діни-наным сенімдер де анықталған. Кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің пайда болуына ерте замандағы шаман дінінің мол әсері болған. Шаман дінінің ең негізгі ұстанымдары күнге, айға, көк аспанға табыну болып табылады. Кейіннен Құдайдың есімі болып табылатын – «Көк Тәңірі» деген сөз пайда болған [6,20б.]. Түркі-монғол халықтарының аңыз-ертегілерінде кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің орын алуы ежелгі наным-сенімдерге байланысты. Жалпы, дүниежүзі халықтары фольклорында атақты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі көбінесе күн нұрымен байланыстырылады. Фольклортанушы ғалым В.Я.Пропп: «Адам баласы мәдениеттің неғұрлым төменгі сатыларында болған уақытта «ғажайып туу» елдің бәріне талғаусыз таныла береді. Патша мен Құдайлардың бұлай тууы олардың артықшылығына айналды. Ал қарапайым адамдар қалыпты жағдайда дүниеге келеді. Египет патшалары өздерін «күннің құдайы Раның тұқымымыз» деп санайды. Осындай сенім Үнді патшалары мен ханзадалары және Қытай императорларында да бар», - деп жазған [10,207-208бб.].

Қорытынды. Қорытындылай келгенде айтарымыз түркі ескерткіштерінің зерттелу деңгейі міне, осындай. Көптеген дәстүрлердің негіз мен қайнар көзін саралауда әлі де талай жұмыстар жүргізле бермек. Түркітанудың деңгейі өсіп, өрісі кеңейіп, ендігі жерде тіл, тарих тарапынан қарастырмай, ғылымның әр саласы бойынша зерттейтін мүмкіндікке жетіп отыр. Бұрынғы зерттеулердің табысын жан-жақты пайдалана отырып жетілдіру – бүгінгі ғылымның талабы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Уахатов Б. Қазақтың тұрмыс-салт жырларының типологиясы. –Алматы: Ғылым, 1983. – 159 б.
2. Қазақ фольклорының типологиясы. – Алматы: Ғылым, 1981 – 308 б.
3. Қорқыт ата кітабы. Оғыздардың батырлық жырлары: Эпос. /Орыс тілінен аударған Ә.Қоңыратбаев, М.Байділдиев/ – Алматы: Жалын, 1986. – 128 б.
4. Ғабдуллин М., Сыдықов Т. Қазақ халқының батырлық жыры. –Алматы: Ғылым, 972. – 338 б.
5. Жирмунский В.М. Тюркский геройческий эпос. –Ленинград: Наука, 1974. – 727 с.
6. Йоллығтегін. Күлтегін. /Аударған: М.Жолдасбеков – Алматы: Жалын, 1986. – 78 б.
7. Манас. Қырғыз халқының батырлық дастаны 1-кітап. –Алматы, 1961.-264 б.
8. Бердібаев Р. Манас және эпикалық дәстүр /Фольклор шындығы/ – Алматы: Ғылым, 1990. – 264 б.
9. Веселовский А.Н. «Историческая поэтика». – Москва: Наука,1982.-274 с.
10. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – Москва: Наука, 1976. – 325 с.

Джумабекова А.А.
филология магистрі,
Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университеті,
Орал қаласы, e-mail: vip.ainagul1986@mail.ru

Х. ЕСЕНЖАНОВТЫҢ «АҚ ЖАЙЫҚ» ТРИЛОГИЯСЫНЫҢ РУХАНИ МӘДЕНИЕТ ЛЕКСИКАСЫ

Түйін: Мақалада Хамза Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясындағы рухани мәдениет лексикасы қарастырылған. Халықтың ерте кездегі әдет-ғұрып, тұрмысы жайындағы этнографиялық ұғымдардың атаулары беріліп, талдау жасалынды.

Резюме: В статье рассматривается лексика по теме духовная культура в трилогии «Ак Жайык» Х.Есенжанова. Дается анализ этнографических понятий быта, культуры и традиции народа того времени.

Summary: In the article is examined a vocabulary on the topic of spiritual culture in the trilogy of "Ak Zhayik" by H. Esenzhanov. There is given an analysis of ethnographic concepts of way of life, culture and tradition of people of that time.

«Ақ Жайық» романы – жердің, елдің тарихи оқиғалардың, халық тағдыры үшін күрескен саналы азаматтардың әдеби образы. Автор отарлық езгіден қиналған халықтың бостандығы мен бақыты үшін күрескен ерлердің жиынтық бейнелерін жасаумен қатар нақты тарихи тұлғалардың өмір жолын шебер суреттеді. Халық тарихының бір қиын-қыстау кезеңдерін автор шеберлікпен, асқан шыдамдылықпен хикая еткен. Қат-қабат оқиғалар мен сан алуан тағдылар ескі мен жаңаның бітіспес айқасы, ту даладағы ғаламат шайқастар жазушы шеберлігінің арқасында құлашы кең эпикалық суреттерге айналған. Жазушы өмірді қозғалыс, өсу үстінде, тарихи шындыққа тән бейнелеу ниетінен ауытқымауға ұмтылды. Тарихи күрес дәуірінің қилы-қилы кезеңдері мен сұрапыл шайқастарын жанды да шындық қалпында суреттеу ниетімен жазушы романда әртүрлі көзқарас пен сенімнің, мінез бен әрекеттің, іс пен сөздің адамдарын күрес сахнасына тартқан [1,18].

Халықтың ерте кездегі әдет-ғұрып, тұрмысы жайындағы этнографиялық ұғымдардың атаулары тарихи сөздіктер мен тарихи шығармаларды сақталып, олар жайында мағлұмат береді. Этнографтар халықтың замандар бойындағы тұрмыс салт, әдет-ғұрпына байланысты жайлар мен халық жасаған материалды байлық, рухани мәдениетке қатысты жайларды зерттегенде, тіл фактілеріне соқпай өте алмайды. Өйткені тіл – солардың бәрін ұзақ замандардың бойында ұрпақтан ұрпаққа жеткізген және сақтап қалған құралдардың бірі.

«Мәдениет» бұл – аса күрделі, көп деңгейлі жүйе. «Мәдениетті» тасушысына байланысты бөлу дәстүрге айналған. Осы тәуелділікке байланысты мәдениет «әлемдік» және «ұлттық» болып бөлінеді. «Әлемдік мәдениет» – бұл біздің жер шарды мекендеген барлық әр түрлі халықтардың ұлттық мәдениетінің ең жақсы жетістіктері. «Ұлттық мәдениет» өз кезегінде әр түрлі мәдени кластың синтезі ретінде, қоғамдағы белгілі бір әлеуметтік қабаттың және топтың мүддесінен шығады. Ұлттық мәдениеттің әр түрлілігі оның қайталанбауы және жасампаздығы руханилығынан (тіл, әдебиеті, музыкасы, майлы бояу, діни), сол сияқты заттық мәдениетінен (экономикалық ерекшелік жағдайы, шаруашылықпен айналысу, еңбек дәстүрі және өндіріс) шығармашылық пен тіршілік сферасында т.б. көрінеді. Қоғамның көптеген мүшелері мәдениетінің құндылығын, сенімді, салт-дәстүрді басшылыққа алады. Қоғам бірнеше топқа (ұлттық, демографиялық, әлеуметтік, кәсіби т.б.) бөлінеді және әрқайсысында өзіндік мәдениет қалыптасады. «Рухани мәдениет» – адамдардың талғамына байланысты дамыды. Ол өзінің құрамдас бөлігі ретінде эстетика мен этика нормаларын қабылдауға мәжбүр болды. «Эстетика» (грек. ощущение) – өнер туралы философиялық оқу. «Этика» (грек. адамгершілік, дәстүр қағидасы, мінез нормасы) – адамдардың бір-біріне деген қарым-қатынасы жоғарғы мәдениеттілік келбеті [2,323-324]. «Салт-дәстүр» – адамзаттың рухани көне құбылыстарының бірі. Әдет-ғұрып аса қарапайым мінез-құлықтардың бүтіндей, үйреншікті өмір салтының үлгілерінің негізінде қалыптасады. Олар қоғамда белгілі бір уақытта, орында, белгілі бір оқиға, жағдайға байланысты қолданылып жатады [3,63]. Діни ұғымдағы салт-дәстүрге қарасты заттық мәдениет лексикасына: *мешіт; медіресе; жайнамаз; тасбих; десбітас; намаз; ораза айты* т.б. жатады.

Трилогиядағы *көңіл айту; жұбату; қолқа салу; садақа беру; той; ашамайға отырғызу; қырқынан шығару; бесікке бөлеу; ас беру; бәйгеге ат қосу; жамбы ату; белдесіп күресу; қалың мал беру; құда түсу; ұзату тойы* т.б. тәрізді этномәдени бірліктер заттық мәдениетке тікелей байланысты халықтың рухани мәдениетінен мағлұмат береді. Енді солардың бірнешеуіне тоқталып өтсек:

Көңіл айту. – *Тояш шырағым, Бақы ағаң дүние салыпты, тәңір иманын жолдас қылсын. Жалғыз сенің ағайының емес, бәрімізге жақын, ақкөңіл адам еді. Басқа не айтамыз, - деп екі-үш шал қосарлана сөйлеп* ***көңіл айтысты*** [4, 174] Қазақтың ертедегі салты бойынша, түзде өлген адамды отбасы мүшелеріне жақын туыстарына естіртуші адам айтатын сөзін, естірткелі отырған уақиғаны тұспалдап, жұмбақтап, ишаратпен, өлеңмен кейде әртүрлі салыстырулармен хабарлаған. Кейде ауыр қазаны күймен де естірту дәстүрі болған. *Ол Тояш сияқты Шүйкеге көңіл де айта алмады, зорлаған әйелдерді* ***жұбатуға*** *да кірісе алмады*. Жұбату өлең, тақпақ, жыр түрінде айтылған. Шешендік сөз арқылы көңіл айту басы қаралы, жүрегі жаралы жандарды жақсы лебіз, жанашырлық сөзбен ойын ширатып, көзінің жасын тияды, бойына қайрат береді, қайғысын сейілтуге тырысады. Қаза ортақ, қайғы кезек, өлім хақ екенін ескертіп, жұбатады, өткенге өкінгенше тірінің тілеуін тіле дейді. рилогияда ер азаматтың аққөңілділігін, ерлігін адамгершілігі сияқты қасиеттері туралы айтылады. Оны балаларына өнеге ету мақсатында тәрбиелік мәні зор.

Шілдехана. *Бұл да нәреста. Бұл да* ***шілдехана*** *тойындай шаттықпен бас қосады. Бұл да* ***қырқынан шығып, бесікке бөліп әлдилеуді*** *керексітеді,* ***қаз тұрып*** *аяқ басқанша күні-түні мәпелеуді тілейді* [4,133] Бала қаз тұрып, тәй-тәй басып жүре бастаған кезде жасалатын салт-дәстүр. Әдетте баланың туғанына 12-14 ай толғанда жасалады. Қазақ баласын ағаш бесікке салып асырайды. Бесік иіп кептірілген талдан жасалады.

Құда түсу. *Маған солардың ақымақ болғаны керек еді, ақсақал. Сен қайта-қайта ақылды дейсің,* ***құда түсетін*** *адамша, тегі* [4,343] Қазақ халқы қоғамдық қарым-қатынастарды әдет-ғұрып бойынша реттеп, өздерінің достығын қыз алысып, қыз берісіп, құда болуы арқылы нығайтып келген. Қазақта жеті атаға дейін қыз алыспау дәстүрі, яғни медициналық қан тазарту заңы қатаң сақталған. Х.Есенжанов *құда түсу* деген тіркесті салыстыру мәнінде қолданған.

Қалың мал беру. *Екеумізге қатынды ана Хакім Жүнісіп алып бермейді. Өйткені оның ұғымынша бұл өткен заманның салты:* ***қалың мал беру, құда түсу, келіншекті көру, ұзатып әкелу, жиһазын түгендеу****... осы сияқты толып жатқан ескі салт коммуниске лайық емес деседі* [4,130]. Қалың мал төлеу кейбір зерттеушілердің түсіндіріп, жүргеніндей, қызды сатып алу үшін берілетін құн емес, керісінше, қалыңдықтың жасауына, сәукелесіне, той малына, кәделі алыс-берістерге жұмсалатын қаражат көлеміне сай төленетін төлем. Дәстүрлі қалыңмал мынадай бөлімдерден тұрады: бес жасы, ілу, өлі-тірі, той малы, сүт ақы, жігіт түйе. Бұл салт-дәстүрлерді қазір де кеңінен ұстанып келеміз.

Отбасылық тұрмыспен тікелей байланысты туыстық қарам-қатынас пен туыстық атаулар да этномәденитанымдық тұрғыда қызығушылық туғызады.

Туыстық атаулар мен туыстық қатынастар И.Т. Андреев, С.Б. Броневский, Н.И. Гродеков, Ы. Алтынсарин, Ш. Уәлиханов, І. Кеңесбаев, Х. Арғынбаев, Л. Жолдасбек, С. Омарбеков, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, М. Сарыбаева т.б. еңбектерінде зерттелген.

«Туыстық атаулар – ұлттық қоғамдық қарым-қатынастың дәрежесін анықтайтын, мұрагерлікті, әдептілікті белгілейтін тарихи категория».

«Ақ Жайық» трилогиясында *туыстық атаулар, қоғамдағы рулық жүйе, тұрмыс құруға байланысты түрлі әдет-ғұрыптар, мұрагерлік* т.б. туыстыққа байланысты этномәдени бірліктерді көптеп кездестіруге болады.

Өз жұртына байланысты *әке-шеше, немере, жиен, аға, апа, келін, қыз, бала* т.б. атаулар қолданылса, *қайын жұртына* байланысты *ата-ене, жеңеше, абысын, қайнаға, келіншек* тәрізді туыстық атаулар, *құда, құдағи, құда-жекжат* т.б. *құдалық қатынасты* білдіретін этномәдени бірліктер де кездеседі.

Х. Есенжановтың трилогиясында этномәдени тәсілдерді қолданудың өзіндік ерекшеліктері бар. Рухани мәдени бірліктер арқылы жазушы ұлттық мінез, бейне сомдайды, ұлттық нақыштың бояуын әрлендіреді.

Этномәдени бірліктердің маңыздылығы оның тілдік және тілден тыс шындықты бейнелеуінде. Олар ұлт тіліндегі ақиқат шындықтың әрқалай бейнеленуінің себебін түсіндіреді. Ал оның негізгі себебі белгілі бір заттың не құбылыстың бір ұлттан гөрі екінші ұлтқа көбірек не өзгеше әсер ететіндігінен болуы мүмкін.

Бүтіндей алғанда Х.Есенжановтың «Ақ Жайық» трилогиясы халқымыздың ерлік тарихын, елдік тарихын, тереңнен толғай баяндайтын кесек те бағалы шығарма. Ол сәтті туындыға тән ерекшеліктермен өзіне дейінгі осы тақырыпта жазылған еңбектерге үлес болып қосылумен бірге, оларды толықтыра, молайта түсті, әлемге аян Октябрь таңының Қазақстанның батыс аудандарында қалайша атқанын шындық тұрғысынан баяндайды.

Х. Есенжановтың «Ақ Жайық» романындағы этномәдени лексиканың молдығы қаламгердің тілдік тұлғасына тән ой-танымының, қайталанбас даралығының көрінісі. Романдағы рухани мәдениет лексикасына байланысты тіл деректері қазақ халқының сан ғасырлық тарихи-мәдени өмір-тәжірибесінен хабардар етеді әрі шығарманың танымдық маңызын арттыруға ықпал жасайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Белгер Г. Ғибратты ғұмыр (Жазушы Х.Есенжанов туралы). // Парасат. – А, 1998, №8, 18 б.
2. Краткий философский словарь. – М, 1940. 323- 324 с.
3. Төкенов Ө. С. Мәдениеттану негіздері. / Ө.С.Төкенов. – А, 2001. 63 б.
4. Есенжанов Х. «Ақ Жайық» трилогиясы. / Х.Есенжанов. – А: Жазушы баспасы, 1988.

Дуйсенов К.,
ҚазҰУ-дың 1-курс PhD докторанты,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының кіші ғылыми қызметкері,
kuat.duisen@gmail.com, Алматы қ.

Қажыбек Е.,
ф.ғ.д., профессор,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының директоры,
kazhybek@gmail.com, Алматы қ.

ҚЫРЫМНЫҢ ҚЫРЫҚ БАТЫРЫ «НҰРАДЫН» ЖЫРЫНДАҒЫ КЕЙБІР ДІНИ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРГЕ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК ТАЛДАУ

Түйін. Мақалада Қырымның қырық батыры эпопеясына кіретін «Нұрадын» жырының мәтінінде кездесетін діни тілдік бірліктерге лингвокогнитивтік талдау жасалды.

Резюме. В статье приводится лингвокогнитивный анализ на религиозные языковые единицы встречающиеся в тексте сказания «Нурадын» из эпопеи о Сорока степных богатырях.

Summary. The article shows a lingua cognitive analysis of religious language units found in the text of "Nuradyn" poem from The forty knights of steppe epics.

Әр шығарма белгілі бір уақыт пен кеңістікте жазылған, тиянақты немесе бірша тиянақты ойды білдіреді. Әр ауыз әдебиеті туындысы белгілі бір қоғамдық, мәдени, танымдық және т.б. қажеттілік негізінде дүниеге келіп, заманның өзгеруі, қоғамдық немесе саяси формацияның ауысуына қарай, я болмаса әртүрлі тарихи кезеңдерде орын алған тектоникалық өзгерістерге байланысты актуалдылығын сақтап, жоғалтып немесе түрлі трансформацияларға ұшырап жатады. Сондай-ақ ауыз әдебиеті әдебиеті шығармаларының ажырамас қасиеттерінің бірі синкреттілік болғандықтан, аталмыш шығармалардың өзі, ішіндегі сөздері, ұғымдары, тіркестері, жалпы айтқанда – тілдік бірліктері, оқыған әрбір тіл иелменіне тереңнен әсер етіп, санасында түрлі деңгейдегі эмоциялар туындатады. Ал эмоция Қаныгүл Жаманбаеваның пайымынша "адамды таным шегімен байланыстырады. Таным эволюциясы үстінде адам моральдық, интеллектуалдық тұрғыдан жаңа болмыспен қайта жасалып шығады. Сөз-символ адам баласын мәндер дүниесімен қосады. Осы процестердің нәтижесінде тілдік сана өмірге келеді" [1]. Нәтижесінде ғаламның тілдік бейнесі қайта актуалданады. Бұл процестер барысында тіл иелменінің білім деңгейі, танымы, өмір сүріп жатқан қоғамдық формациясы және т.б. өзге факторлар әсерінен тілдік бірліктің кей бөліктері көмескіленіп, кейбірі ерекше назарға ие болуы немесе назардан тыс қалуы мүмкін.

Қырымның қырық батыры жыры танымдық тұрғыдан бай, құрылымдық тұғыдан күрделі әрі оқырманын елегітіп алып кететін, бейжай қалдырмайтын бірегей туынды. Қырымның қырық батыры 40 (41) бас кейіпкері бар 36 жырдан тұрады. Әр жыр құрылымдық, сюжеттік, мазмұндық тұрғыдан қайталанбас бірегей және өзге қырық батыр жырларымен берік мағыналық байланыс құрады. Қырымның қырық батыры жыры мазмұндық жалғастығы тұрғысынан шартты түрде үш бұтаққа тармақталады. Олар:

1 Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары циклі. Бұл циклге "Аңшыбай батыр", "Парпария", "Құттықия", "Едіге", "Нұрадын", "Мұса", "Орақ, Мамай", "Қарасай, Қази" жыры кіреді.

2 Қарадөң батыр және оның ұрпақтары. Бұл циклге «Қарадөң», «Жұбаныш», «Сүйініш», «Ер Бегіс», «Тегіс, Көгіс», «Тама», «Тана», «Нәрік», «Шора» жыры кіреді.

3 Бұл циклді шартты түрде жалпылай алып «Жеке батырлар» деп аталады. Бұл тарауға «Қыдырбайұлы Қобыланды», «Айсаның ұлы Ахмет», «Ақжонасұлы Ер Кеңес», «Сұлтанкерім», «Қарт Қожақ», «Қарғабойлы, Қазтуған», «Асанқайғы, Тоған, Абат» 2 жыр, «Жаңбыршы», «Жаңбыршыұлы Телағыс», «Манашы», «Манашыұлы Тұяқбай», «Ер Көкше», «Көкшенің ұлы Ер Қосай», «Алау», «Әмет», «Шынтас», «Шынтасұлы Төрехан», «Құлыншақ» жыры кіреді.

Қырымның қырық батыры жыры 1942 жылы Қ. Сәтбаев және Н. Сауранбаевтың бастамасымен Мұрын жырау Сеңгірбекұлының аузынан жазып алынды. Жырды жазып алуға Қ. Жұмалиев, М. Хакімжанова, М. Исаева қатысқан. Жазылап алынғаннан кейін жыр ұзақ уақыт ҚазКСР Ғылым

академиясының қорында сақталып тұрды. Кеңес заманында жырдың өңделген үзінділері «Ақсауыт» жинағында, «Батырлар жыры» көптомдығында жарық көрді. Қырымның қырық батыры жыры толығымен 2005 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында, Қабиболла Сыдиықұлы жинаған материалдар негізінде, Сейілбек Сәкен редакциясымен басылып шықты.

Осы мақалада Қырымның қырық батыры жырының «Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары» цикліне кіретін «Нұрадын» жырында кездесетін діни бірліктерге талдау жасамақпыз.

Қырымның қырық батыры ішіндегі Нұрадын жыры атауының өзін бір діни бірлік ретінде қарастыруға болады. Нұрадын есімі арабтың نور الدين «Нур ад-дин» (қазақша: «діннің нұры») сөзінің төл фонетикамызға бейімделген түрі. Сондай-ақ жырда 9 рет «Алла», 7 рет «Құдай», 3 рет «Ақ» (Хақ), 2 рет «Тәңір», 1 рет «Жаппар» сөзі қайталанады. Аталған сөздердің бәрі Алла Тағаланың есімдері екені бәрімізге мәлім. Жыр ішінде бұл атаулар бір-бірін алмастырушы және толықтырушы сипатта қолданылып, көркемдеуші тәсілдердің бірі ретінде көрініс тапқан.

Жырда келесі діни тілдік бірліктер кездеседі. Аталмыш діни бірліктер жалпы батырлар жырларында жиі кездеседі. Олар: «шүкір», «қияметтік», «Қыдыр ата», «Қырық шілтен», «Баба түкті шашты Әзиз». Келтірілген бірліктер күнделікті тұрмысымызда қолданатын сөздер. Олардың жырдағы мағынасы да еш өзгеріссіз берілген. Аталған сөздердің беретін мағынасын түсіндірме сөздіктен алып, төменде келтіріп отырмыз.

«Шүкір [ар. ركش] од. 1. этн. Алланың бергеніне ризамын, барға қанағат, жоққа салауат деген мағынадағы *Құдайға тәубә* деген сөз. [3, 483 б.].

Қияметтік – сын. Мәңгілік, өмірбақилық; қияметке дейінгі [4, 605 б.].

Қыдыр – миф. Халық аңызында ақ сақалды, қарт бейнелі, ел аралап жүретін «әулие» [5, 550 б.].

«Қырық шілтен» әдеби сөздікте – Шілтен зат. миф. Желеп-жебеп, қолдайтын киелі бейне [4, 488 б.]

Баба [Бабай] түкті шашты әзіз. Миф. Қолдаушы, қауіп-қатерге ұшыраған адамға көмек көрсететін әулие [5].

Жырда «кәпір» сөзі 1 рет «Екі мың кісі кәпір-ай, Келе жатыр апыр-ай» [2, 89 б.] деген тіркесте кездеседі. «Кәпір» атауы жауға қатысты қолданылады. Сөздікте «кәпірге» қатысты «мұсылман дінінен басқа діндегілер; дінсіз» [6, 370 б.] деген анықтама берілген. Дегенмен жыр контекстінде бұл атау «қалмақ», «ындыс», «қызылбас» сөздерімен бірге қолданылып, синонимдік қатар құратыны байқалады. Сондай-ақ контекстіден «кәпір» сөзінде «діні жоқ, дінсіз» мағынасынан гөрі «өзге, бөтен» семасы басым келетіні білініп тұр. Бұл ретте сөзді «өзім/өзге» танымдық көрсеткіші аясында қарастырып, таза діни бірлік ретінде тани алмаймыз.

«Нұрадын» жырын талдау барысында төмендегі жолдар назарға ілігіп, ерекше қызығушылық тудырады:

Жалғыздың жары – бір Құдай,
Арыстан хандай еріміз.
Баба түкті Шашты Әзиз,
Керемет қонған піріміз. [2, 92 б.]

Ұстадың найза қолыңа
Қыдыр ата жар болсын,
Қырық шілтен қолдасын,
Арыстан болсын жолдасың [2, 93 б.];

Арыстан, жәрдем бере көр,
Рүстем, Дастан ер едің,
Шақыртса ерлер келе көр!
«Арыстан» деп ат қойған
Бір Алланың өзі еді,
Арыстан, жәрдем бере көр [2, 94 б.], -

Бұл жолдарда «шаһимардан» және «арыстан» сөзінің мағынасы қызығушылық тудырады.

Шаһимардан сөзі. 15 томдық Қазақ әдеби тілінің сөздігінде, әртүрлі сөздіктерде «шаһимардан» сөзі кездеспейді. Профессор Телғожа Жанұзақ басшылығымен жарияланған «Қазақ есімдерінің анықтамалығы» кітабында Шахмардан есіміне мынадай анықтама берген: «Шахмардан, ир. шах+мардан – ержүрек, батыл. Фонетикалық түрі – Шаймерден, Еркелете айтылатын түрі – Шәкен» [7]. Сондай-ақ отандық және шетелдік дереккөздерін ақтару және Ирантанушы мамандармен кеңесу нәтижесінде «шаһимардан» сөзі парсының [شاه] «шаһ» және [مردان] «мардан» (ерлер) сөзінен шыққаны, «ерлердің патшасы, ерлердің ері» мағынасын беретіні анықталды. Өз кезегінде «ерлердің патшасы, ерлердің ері» сөзі төрт халифаның бірі Әзірет Әли ибн Әбу Тәліпке [8] тиесілі лақаптардың бірі. Әзірет Әлиге қатысты «шаһимардан» есімі және атауы Иранда және парсы мәдениетінің әсерінде жүрген Иранға көршілес Ирак, Ауғанстан, Үндістан, Пәкістан, Өзбекстан, Әзірбайжан аймақтарында кеңінен тараған. Бұл құбылыс кісі есімдерінде, жер-су атауларында, елдімекен атауларында және т.б. көрініс тапқан. «Нұрадын» жыры мәтінінде «Шаһимардан» сөзінің кездесуі көшпенді мәдениетіміздің шығыспен тығыз байланыста болғандығының және Қырымның қырық батыры жырын бізге дейін жеткізген жырауларымыздың парсы әдебиетімен өте жақсы таныс екендігінің бір көрсеткіші.

Арыстан сөзі. «Нұрадын» жырында «арыстан» сөзі жалпы 6 рет кездеседі. Оның екеуінде «Арыстан, жәрдем бере көр» [2, 94 б.] деп қайталанады, біреуінде «Арыстан болсын жолдасың» [2, 93 б.], ал біреуінде «Арыстан деп ат қойған, Бір Алланың өзі еді» [2, 94 б.], «Арыстан хандай еріміз» [2, 92 б.] және «Жәрдем берсін арыстан» [2, 90 б.] деп айтылады. Жоғарыда келтірген өлең жолдарынан байқағандай «Арыстан» сөзі «Қыдыр ата», «Қырық шілтен» секілді қазақ ауыз әдебиеті эпикалық шығармаларының «дәстүрлі және үйреншікті» кейіпкер әулиелерімен қатар айтылады. Осы дерек негізінде «Арыстан» атауының діни астары бар деген болжам туындайды. Жыр контекстінде «Арыстан» сөзін «хан», «ер» сөзімен бірге қосылып қолданылады. Демек «Нұрадын» жырындағы «Арыстанға» хандық билік пен батырлық тән. Келтірілген жыр үзіндісінде «жалғыздың жары (досы)» ретінде алдымен Алланы, сосын «арыстанды», кейін барып «Баба түкті Шашты Әзизді» атайды. Бұл төрт жол өлең діни танымға сәйкес иерархиялық кезектілікті және ауыз әдебиетіміздің жыраулық өнерінде қалыптасқан «әуелі Алла, сосын пайғамбар (шәдиярлар), сосын әулиелерге» мадақ дәстүріне сәйкестікті көрсетеді. Жырда «Арыстан деп ат қойған, Бір Алланың өзі еді» деген жолдар кездеседі. Діни танымымыз бойынша Алламен тікелей байланысқа адамзат баласы ішінен тек пайғамбарлар шыққанын ескерсек, «Арыстан» есімі пайғамбар арқылы берілуі әбден мүмкін. «Арыстан» сөзіне қатысты жырдан жиналған жоғарыда атап өткен деректерді негізге алып, қолда бар ақпарат көздерін ақтару барысында «Арыстан» сөзі халифа Әзірет Әли ибн Әбу Тәліпке [9] қатысты екені анықталды. Мұхамед (с.ғ.с.) пайғамбар Әли ибн Әбу Тәліптің ержүректігі және соғыста көрсеткен жанкештілігі үшін «Хайдар» («Арыстан») деп ат қойған екен. Бұдан басқа Әлиге қатысты «Асад Алла» («Алланың арыстаны») [10] деген лақап та кездеседі. Сондай-ақ тарихи деректерден Әзірет Әли ибн Әбу Тәліп араб халифатының төртінші билеушісі – халиф болғандығы және билік ету барысында бірнеше соғысқа қатысқаны белгілі. Бұл тұрғыда тарихшы Қалиолла Ахметжановтың батырлардың қару-жарағына арналған монографиясында [11] Қырымның қырық батыры «Нұрадын» жырындағы «Арыстанның» Әзірет Әли екендігі туралы пікіріне толықтай қосыламыз.

Қырымның қырық батыры қазақ ауыз әдебиетінің құнды жәдігері. Жыр жолдарында ұлтымыздың дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі, мінезі, құлқы, материалдық және рухани мәдениеті көрініс тапқан. Сондай-ақ жырда тарихымыздың әртүрлі кезеңдерінен, қаһармандық және қайғылы, кең және тар замандарының ізі бар. Жыр бойында түрлі кезеңдер жайында сыр шертетін көптеген мәдени қабаттардан тұрады. Бұл қабаттар бір-бірімен үйлесім тауып, жыр мазмұнына бірегей көркемдік, қайталанбас мазмұн береді. «Нұрадын» жырында кездесетін кейбір діни бірліктерге талдау жасаған осы бір кішігірім мақаламыз Қырымның қырық батыры секілді алып эпопеяны зерттеу ісіне қосқан үлесіміз. «Нұрадын» жырында кездесетін дінге қатысты бірліктердің мағыналық қабаттарын ашып, жырды бір, атап айтқанда діни қырынан түсінуге көмек болды деген сенімдеміз. Осы мақала болашақта «ноғайлы батырлары» жайлы жырларды оқуға себепкер болып, жырды жаңа қырларынан зерттеуге шабыт береді деп үміттенеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жаманбаева Қ. Ә. Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана. – Алматы: Ғылым, 1998. 140 б.

2. Қырымның қырық батыры. – Алматы, «Арыс» баспасы, 2005. – 544 бет.

3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том. Құраст.: Жаңабекова А., Жанұзақ Т., Әбілқасымов Б. және т.б. –Алматы, 2011.

4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том. Құраст.: Ыбырайым Ә., Жаңабекова А., Рысбергенова Қ. және т.б. – Алматы, 2011.

5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том. Құраст.: Қалиев Ғ., Бизақов С., Нақысбеков О. және т.б. – Алматы, 2011.

6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Жанұзақов Т. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

7. Қазақ есімдерінің анықтамалығы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 552 бет.

8. Emilie Savage-Smith. Magic and Divination in Early Islam (The Formation of the Classical Islamic World). 2004

9. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия/ Бас. ред. Нысанбаев Ә. – Алматы: «Қазақстан энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 720 бет.

10. Британника энциклопедиясы. Электрондық дерек: https://www.britannica.com/biography/Ali-Muslim-caliph#ref260768

11. Ахметжанов Қалиолла Саматұлы. Жараған темір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері/ Ахметжанов Қ.С.. – Алматы, Дәуір, 1996. – 256 бет.

Жайлауова М.К.
педагогика ғылымдарының кандидаты, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің доценті
E-mail: mzhailauova@mail.ru, Қызылорда қ.

Мейрамова Т.Т.
Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің
1 курс магистранты
E-mail: tan.sulu@mail.ru, Қызылорда қ.

«МЕТАПӘНДІЛІК», «МЕТАПӘНДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІК» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ МӘНІ

Түйін: Мақалада «метапәнділік» және «метапәндік құзыреттілік» ұғымдарының мәні қарастырылған.
Резюме: В статье рассматривается сущность понятий «метапредметность» и «метапредметные компетенции».
Summary: The article considers the essence of the concepts “meta-subject” and “metasubject competencies”.

Жаңартылған білім мазмұнының түйінді идеяларының бірі - оқушылардың білімдерді кіріктіре, оларды түрлі өмірлік жағдаяттарда пайдалана білуден көрінетін құзыреттіліктерді қалыптастыру.

Қазіргі бастауыш мектеп негізгі білім беру бағдарламасын игерудің тұлғалық, метапәндік және пәндік нәтижелерінің жетістіктеріне бағдарланған. Өз кезегінде жаңа әлеуметтік сұраныстар бірінші орынға бастауыш мектептің түлектерін түрлі ұйымдастырушылық, танымдық және коммуникативтік проблемаларды шешуге даярлау міндетін қояды.

Бүгінде «метапән» және «метапәндік оқыту» ұғымдары айрықша танымалдылыққа ие болуда. Бұл түсінікті де, себебі метапәндік тұғыр жаңа білім беру стандарттарының негізіне алынған. Әдебиеттік оқу, қазақ тілі пәндері бойынша бағдарламада мақсаттар мен білім беру нәтижелері тұлғалық, метапәндік және пәндік сияқты бірнеше деңгейлерде қарастырылған. Мұндай тәсілдемеде оқушыларда оқылып отырған пәнге әлем туралы білімдер жүйесіне қарағандағыдай қатынас қалыптасады [1].

Метапәндік құзыреттілікті қалыптастыру оның тұлғалық дамуы үшін қолайлы жағдай жасай отырып, әрбір оқушыны әрекеттің сан алуан түрлеріне тартуды көздейді. Бастауыш сынып оқушысының метапәндік құзыреттілігі деп оның тиімді және жан-жақты оқу-зерттеушілік әрекетінің мүмкіндігін қамтамасыз ететін оның тұлғасының кешенді қорын, яғни метапәндік оқу- зерттеушілік әрекетті жүзеге асыруға «дайындық пен қабілеттілікті» түсіну қажет. Осыған орай қалыптасқан білімдерді пәндерге бөлу тәжірибесінен әлемді тұтас бейнелі қабылдауға өтуді қамтамасыз ететін метапәндік тұғыр өзекті болып отыр. Метапәнділік білім мазмұнын кіріктіру және теориялық ойлауды, әрекеттің әмбебап тәсілдерін қалыптастыру принципі ретінде айқындалады. Мұның барлығы адам санасында әлемнің тұтас бейнесін жасауды қамтамасыз етеді [2].

«Метапәнділік» ұғымының нақты анықтамасы жоқ және зерттеушілердің түрлі көзқарастарын білдіреді. В. И. Колмакова, А. В. Хуторской, А. А. Кузнецов оны түрліше түсіндіреді. «Метапән» және «метапәнділік» терминдерінің тарихи тамыры тереңде жатыр. Алғаш рет ол жайлы Аристотель айтқан болатын. Педагогикада метапәндік тұғыр XX ғасырдың аяғында дамыды. В. И. Колмакова білім алушылардың метапәндік құзыреттілігін «оқушыларға реттеуші, танымдық және коммуникативті міндеттерді табысты орындауға мүмкіндік беретін әмбебап оқу әрекеттерінің жүйесі» ретінде айқындайды [3].

А. В. Грешилова метапәндік құзыреттілік деп адамның кіріктірілген, пәнаралық әрекетінде көрініс табатын және пайдаланылатын негіз құраушы білім, білік, практикалық тәжірибенің бірлігін түсінеді [2].

А. В. Хуторской «Адамдағы ішкі мен сыртқының байланысы, оның микро- және макрокосмасы әлемнің және адамның фундаменталды түйінді негіздеріне жататын әрекет арқылы қамтамасыз етіледі» деген пікір айтады. Білім берудің метапәндік мәні де осы негіздерден тұрады [3].

А. В. Хуторскойдың пікірінше, метапәнділік — бұл фундаменталды білім беру объектілері, оқушылар үшін — олардың әрқайсысына оның танымының жеке нәтижесін қамтамасыз ететін та-

ным объектісі, нәтижесінде — білім берудің жеке дара траекториясын қамтамасыз етеді. Фундаменталды объектілерді тану процесі және нәтижелері оқушының даралығына, оның қабілеттеріне, даму деңгейіне, қолданылатын таным әдістеріне тәуелді болады. Әр түрлі оқушылардың бірдей фундаменталды объектіні тануы сан алуан нәтижелерге — оқушылардың жеке дара білім беру траекторияларын қамтамасыз ететін білім беру өнімдеріне әкеледі [2]. Өз еңбектерінде Ю.В. Громыко бұл «пәнге дейінгілік», ойлау-әрекеттік дидактика деп есептейді. А.А.Кузнецовтың пікірінше, білім беру әрекетінің метапәндік (құзыреттілік) нәтижелері — оқушылар бір, бірнеше немесе барлық оқу пәндері базасында игерген, тек білім беру үдерісі шеңберінде ғана емес, сонымен бірге шынайы өмірлік жағдаяттарда проблемаларды шешу кезінде де қолданылатын әрекет тәсілдері [4].

Метапәндік тұғыр пәндік білім беруді лақтырып тастау керек дегенді білдірмейді. Метапәнділік пәндерден сыртқа шығуды білдіреді, бірақ олардан кетуді білдірмейді. Ол алғаш рет шын мәнінде шамаға лайықты емес және мүмкін емес нәрсені пәндік салаларда игеруге мүмкіндік береді. Метапәндік технологияларды пайдалану зияткерлікті арттыруға ықпал етеді [3].

А.В. Хуторской білім мазмұнын метапәндік, пәнаралық және пәндік деп бөледі.

Метапәндік нәтижелерді қалыптастыру білім беру үдерісінің негізгі компоненттері - оқу пәндері - арқылы жүзеге асырылады және төмендегілерді құрайды:

− жүйелі білімдерді игеруге, оларды өз бетінше толықтыруға, көшіруге және кіріктіруге қабілеттілік және дайындық;

− ынтымақтастық пен коммуникацияға қабілеттілік;

− тұлғалық және әлеуметтік маңызды мәселелерді шешуге және табылған шешімдерді тәжірибеде іске асыруға қабілеттілік;

− оқыту және дамыту мақсатында АКТ пайдалануға қабілеттілік пен дайындық;

− өзін-өзі ұйымдастыруға, өзін-өзі реттеуге және рефлексияға қабілеттілік.

Метапәндік құзыреттілікті қалыптастыру жалпы мәдениетті, ақпаратпен жұмыс істеу мәдениетін арттыруға, зерттеушілік әрекетті қалыптастырудың психологиялық сүйемелдеушісі ретінде танымдық процестердің диагностикасына, коррекциясына және дамуына бағытталады [2].

Метапәндік тұғыр оқушының тұтас тұлғасын қалыптастыруға, сондай-ақ білім берудің барлық сатыларында сабақтастықты жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Тұтас тұлға деп әлемді тұтас қабылдайтын тұлғаны айтады. Бұған адамзаттың тәжірибесін жинақтау, сақтау және жинақтау жағдайында ғана қол жеткізуге болады.

Метапәндік тұғырды қолдана отырып, оқушыда базалық қабілеттерді дамытуға бағдарлану қажет:

- Ойлау.
- Қиял.
- Мақсат қою.
- Түсіну.
- Әрекет.

Сонымен, метапәндік құзыреттіліктер - бұл реттеуші, коммуникативті, танымдық негізгі әмбебап оқу әрекеттерін, білім беру үдерісі шеңберінде ғана емес, сондай-ақ шынайы өмірлік жағдаяттарда проблемаларды шешу кезінде қолданылатын әрекет тәсілдерін меңгеру.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. 2018-2019 оқу жылында Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік нұсқау хат. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2018. – 368 б.

2. Пляскина С.А. Формирование метапредметных компетенций у младших школьников // Молодой ученый. — 2016. — №28. — С. 937-939.

3. Крузе Б.А., Еремеева Е.В. Определение понятия метапредметных компетенций младшего школьника // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 6. – С. 7-12.

4. Хуторской А.В. Метапредметный подход в обучении: Научно- методическое пособие. — М.: Эйдос», 2012. — 73 с.

Жаңабекова А.Ә.
ф.ғ.д., А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты қоданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі
Алматы қаласы, E-mail: aiman_miras@mail.ru

Мурсал А.
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының 2 курс магистранты
Алматы қаласы, E-mail: aigerimmursal@mail.ru

-А САЛ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАНТЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ МАҒЫНАЛАРЫ

Түйін: Мақалада қазақ тіліндегі -а сал аналитикалық формантының функционалды мағыналары қарастырылады.

Түйін сөздер: аналитикалық формант, функционалды мағына, көмекші етістік, күрделі етістік.

Резюме: В статье рассматривается функциональные значения аналитического форманта -а сал в казахском языке.

Ключевые слова: аналитический формант, функциональное значение, вспомогательный глагол, сложные глаголы.

Summary: The article considers the functional values of the analytical formant -a sal in Kazakh language.

Keywords: analytical formant, functional meaning, auxiliary verb, compound verbs.

Аналитикалық формалы етістіктер құрамы екі не үш етістіктің тіркесуі арқылы жасалады. Мысалы, жасай сал, жүгіре жөнел, айта баста т.б. Бірінші сыңарлары толық мағыналы негізгі етістік, екінші сыңарлары – тіркес құрамында лксикалық мағыналарынан айрылып, грамматикалық мағына білдіруге көшкен көмекші етістіктер. Мысалы: жасай сал, жүгіре жөнел, айта баста т.б. Сөйлемдерде не істеді деген сұраққа жауап беріп, баяндауыш қызметін атқарады. Сөйлемдердегі күрделі етістіктердің сыңарларының ортасын бөлуге келмейді, олар біртұтас бірлік ретінде қолданылады. Күрделі етістіктер мағыналары негізгі етістіктерге байлаулы болады, көмекші етістіктер қимылдың өту сипатын (немқұрайлы істелгенін, тез жүзеге асқанын, қимылдың басталу фазасын) білдіреді. Аналитикалық формалы етістіктерде көмекші етістіктер форма тудырушы қосымшалар сияқты негізгі тіркескен сөзіне грамматикалық мағына үстейді. Бұл тұрғыдан аналитикалық формалы етістіктерді грамматикалық тілдік құбылысқа жатқызуға болады. Аналитикалық формалы етістіктерді көсемше формалы етістіктер мен көмекші етістіктер тіркесі жасайды. Тілдегі аналитикалық формалы етістіктер жасайтын тұрақты аналитикалық құрылымды аналитикалық форманттар деп атайды. Мысалы, *-ып сал, -а жөнел, -ып таста* т.б.

А. Ысқақов «жетекші (дербес) етістік пен белгілі бір грамматикалық категорияның мағынасын білдіретін көмекші етістіктің бірлестігін аналитикалық форма» дейді [1, 242].

Аналитикалық формада негізгі етістік көмекші етістіктен бұрын тұрады да, аналитикалық тіркестің негізгі мағынасына жетекшілік етеді. Мысалы, *барса екен, көрсе екен* деп екі сыңардан тұрса да, негізгі беретін мағынасы – *бару, көру*. Бірақ осы негізгі мағынаға тілек, қалау мәндері қосылып тұр.

Аналитикалық формалар құранды күрделі етістіктерге ұқсас: екеуі де жетекші дербес сөз бен көмекші етістіктен құралады. Ал айырмашылығы ретінде, ең бірінші, олардың жетекші компоненттері мен көмекші сөздерінің атқару қызметтеріне байланысты. Күрделі құранды етістіктердің негізгі сыңары есім сөздер болса, аналитикалық формада – етістік болады. Мысалы, *қызмет ет* – құранды, *ала сал* – аналитикалық т.б. Екіншіден, құранды етістіктерде екінші сыңар негізгі етістік те, ал аналитикалық формада көмекші етістіктер.

Аналитикалық формалы етістіктер аналитикалық форманттардан жасалады. Етістіктің аналитикалық форманты негізгі етістікке қосымшалар мен көмекші етістік құралып, етістіктің белгілі бір грамматикалық категориясына қатысты мағынаны білдіреді [1, 251]. Олар негізінен, негізгі (жетекші) сөзге қосылған бір қосымша мен бір көмекші етістіктен тұрады. Мысалы, *келе алмады (-а алма), келіп жүр (-іп жүр)* т.б.

Қазақ тіліндегі аналитикалық форманттарды А.Ысқақов құрамына қарай дара (жалаң) және күрделі аналитикалық форманттар деп екіге бөліп қарастырады. Оның айтуынша, *батып бара-*

ды немесе *күйіп барады* деген етістіктерде тек бір ғана толымды етістік (*бар*) қатысқан. Ал күрделі аналитикалық форманттарда *батып бара жатыр, күйіп бара жатыр* (*-ып бара жатыр, -іп бара жатыр*) деген тіркестерде *бар* және *жат* деген екі толымды көмекші етістік қатысып тұр.

Н. Оралбаева етістіктің аналитикалық форманттары қимылдың өту сипаты категориясының, модаль мағыналы етістіктердің, рай категориясының ашық райдың, бұйрық райдың, қалау райдың, шартты райдың, болымсыздық категориясының грамматикалық көрсеткіштері болатынын талдап көрсетеді [2, 71]. «Сөздің аналитикалық формасын жасаушы аналитикалық форманттар – етістіктің грамматикалық көрсеткіші. Олар арқылы жасалған аналитикалық формалы етістіктер де сол категорияның парадигмасына енеді» [2, 16].

Академик Н. Сауранбаев: «Бірнеше етістіктердің, я етістік пен есім сөздердің іс туралы белгілі ұғымды білдіретін тұрақты тіркесін күрделі етістік дейміз. Күрделі етістіктегі негізгі ұғымды білдіретін етістік негізгі болады да, оның келтірінді мағынада айтылып тұрған соңғы сыңары көмекші болады», – дейді [3, 202-203].

Ы. Маманов: «Күрделі етістік етістіктің барлық формаларымен түрленеді және оның құрамындағы көмекші етістіктер әртүрлі грамматикалық мағына білдіреді. Күрделі етістік көсемше формаларымен көмекші етістіктердің тіркесуі арқылы жасалады. Күрделі етістіктің құрамындағы алдыңғы көсемше түріндегі сыңары лексикалық мағынаға ие болады да, соңғы сыңары көмекші етістік оған грамматикалық мағына үстейді және етістіктің басқа формаларымен түрленетін конструктивтік қызмет атқарады, - дейді [4, 55].

Ы. Маманов етістіктерді негізгі және функциялық деп бөледі де, негізгі етістіктерді өз ішінде түбір және модификациялық деп ажыратады.

Түбір етістіктерге негізгі түбір және жұрнақ арқылы жасалған туынды түбірлермен бірге “тіркесті түбір етістіктерді” береді. Яғни құранды етістіктер негізгі етістіктерге жатқызылады. Ал күрделі етістікті автор модификациялық топта – етіс немесе күшейтпелі етістіктер қатарында көрсетеді. Ғалым күрделі етістікті модификациялық топта бергенде негізінен етістіктің аналитикалық формаларын негізге алған (кетіп қалу, келе жатса, оқып шыққан т.б.).

С. Исаев та күрделі етістік ұғымына Н. Оралбаевалар аналитикалық етістік деп танығаң бірінші сыңары лексикалық мағынаны, екінші сыңары грамматикалық мағына үстеп, көмекшілік қызметте тұратын етістіктер тіркесін жатқызады: «Күрделі етістік деген ұғымға негізгі етістік пен көмекші (лексикалық мағынасынын айрылған) етістіктің тіркесі және етістіктің белгілі грамматикалық категориясының көрсеткіші бола алатын түрі ғана жатады деп білеміз. Негізгі етістік көбіне көсемше, есімше және рай (шартты, қалау) тұлғаларында болып, ал көмекші етістік етістіктің таза грамматикалық категориясының бірінде (рай, шақ) тұрып қолданылады да, негізгі етістікке әртүрлі грамматикалық мағына үстейді» [5, 252]. Сонымен қатар автордың айтуынша, негізгі етістік көсемше *(-а, -е, -й, -ып, -іп, -п, -ғалы, -гелі, -қалы, -келі)*, есімше *(-ған, -ген, -қан, -кен, -атын, -етін, -йтын, -ар, -ер, -р, -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек)*, шартты рай *(-са, -се)* тұлғаларына көмекші етістіктер және негізгі етістік түбірге *-ғы,-гі -қы, -кі* қосымшаларының тәуелденген формасына *кел* көмекші етістігі жалғанып, бір ғана етістіктің орнына жұмсалып, күрделі етістік болады. Мысалы, *кетіп қалды, бармақ болды, кеткелі жатыр, барғым келді* т.б. [5, 247].

Енді төменде осы аналитикалық форманттардың бірі *-а сал* аналитикалық формантының тіркес құрамындағы мағыналық реңктеріне талдау жасаймыз.

- а сал аналитикалық форманты құрамындағы *сал* етістігі көмекші етістік қызметінде жиі қолданылады. Негізгі етістікке тіркескенде, оған әртүрлі грамматикалық мағына үстейді. Мысалы, *«Студент жолдағы кітапханаға кіре салды»* деген сөйлемде кіру қимылы негізгі мағынаны білдірсе, *сал* етістігі сол қимылдың арнайы емес, жолшыбай орындалғанын, яғни қимылдың қалай жүзеге асқанын, қимылдың өту сипатын білдіреді.

-а сал аналитикалық форманты көмекшілік қызмет атқарып, негізгі етістікке тіркескенде сөйлемде негізгі етістікпен бірігіп, біртұтас не істеді? қайтті? деген сұрақтарға жауап беріп, бір ғана сөйлем мүшесінің, әдетте, баяндауыш қызметін атқарады. Мысалы: *«Студент жолдағы кітапханаға кіре салды». Студент не істеді? – Студент кіре салды.*

-а сал форманты жиі қолданылады, мысалдар да көп кездеседі және функционалды мағыналары да, яғни негізі етістікке тіркесіп, грамматикалық мағыналар тудыру мүмкіндігі де үлкен.

1) Қалтада, қапта, шелекте тұрған бірталай затты аударып тастады деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Қолдарына табақша көтерген жігіттер бұлардың әрқайсысының қасына бір-бірден кеп тұра қалды да, бастарына алтын-күмісі аралас бір уыс теңгені саудыратып төге салды (Әбіш екілбаев, Мұнара). Қолын жуып, нан илейтін тұзды су құяйын деп қалбырдағы судың қалғанын шылапшынға төге салып еді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

2) Аса мән бермей, арнайы ықтияттап қойылмаған, жай ғана бейберекет орындалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Бір бұрышқа сүйей салған шаңырақтай қос даңғалақ арба да бәз-баяғы орнында тырп етпей тұр (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Мұнараның ернеуіне тастай салған балшық-балшық май қалақ құлап кетпей шаққа тұр (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Ең соңында жұрт бұжыр-бұжыр қара тастардан қалай болса солай қалай салған тас қабырғаға тірелді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

3) Сөздің барысына бармай сөйледі, айтты деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Жаппар бас шебердің бейтарап жүзіне аңтарыла қарап біраз тұрды да, бас уәзірдің әзінен жауап тосып отырғаны ойына түсіп, асыға-үсіге: Ұқтым, – дей салды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Мына заман аузына не келсе соны соға салатын Күдері сымпылдақтардың қай сөзін де расқа шығарып жатыр (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

4) Бірден, тез орындалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Барған бойларында табақты есік алдында күтіп тұрған даяшы еркектерге ұстата салып қазан басына қайта тартады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

5) Қимылдың уақытқа қатысты артынша іле-шала орындалғанын білдіреді. Мысалы: *Күнде төсектерінен тұра сап, жаңа мұнарға бір қарап алып, дастарқанға отыратын Байтақ шаһардың тұрғындары баяғы сол бітелмеген кетікті көреді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Өз жауабына ханымның шамданып қалғанын іші сезіп келген кәрі уәзір есіктен құлдық ұрып аттап, кіре сала тапсырмасының бәрі де орындалатын болғанын, бұл сұраған қымбат тері, асыл мата, иіс май мен әтірлерді жіберуге тиісті уалаяттарға хат жазылғанын, арнайы адамдар жіберілетінін баяндады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Ертеңіне тұра сала бас уәзірге хабаршы жіберді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Атынан түсе сала Шайзаданы шақыртты (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

Мұнда *-а сал* форманты бар етістікті тұра салысымен, кіре салысымен деп ауыстыруға болады.

6) Бітіріп тастау, орын-орнына қоя қою, шешіп тастау сияқты мағыналарды білдіреді. Мысалы: *Мынандай түбі шикі шаруаны алдымен ел аңғарын біліп алмай тұрып, жайғастыра салуға артынан тағы қандай қаңқудың өре түрегелетінін біле алмай дал болады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

7) Атойға басу мағынасын білдіреді. Мысалы: *Жан даусы шығып: «Хақ тағала, қай қызметіңе де әзірмін» – деп айқай салып келеді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

8) Жеңіл-желпі, мән бермей орындала салған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Өмір бақи сол бір нәпсі құлдарының қор көкіректері оңай кесіп-піше салатын оңай атау, оңай өлшемдерден қашып бағушы еді ғой (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

9) Оңай, ойланбай, қиынсынбай орындалған әрекетті білдереді. Мысалы: *Бірақ талай тілегін оп-оңай бере салған мырза құдай тап осы жолы кессе қан шықпайтын қас сараң бола қалыпты ғой (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

10) Көне қою, мойынсұну мағынасын білдіреді. Мысалы: *Арнайы жоқшы боп шықпасаң ұзын сирақ түйе хайуан жол-жөнекей жолаушының жетегіне ілесе сала ма? (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

11) Әй-шайға қарамады, бас салды деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Майданға биялай тоқып жіберуге түбіт иіріп отыр екен, ұршығын тастай сала қызына ұмтылды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

12) Қалай болса солай жасалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Саз балшықтан домдай салған қазандықтың ауызына барып, жүресінен отырып, сәл жылынып алды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Өйткені, бұл «көкбұйраны» ол әнеу күні Шетпенің дүкенінен сатып алған су тиіп шіріп кеткен махоркаға пештен шыққан қидың күлін қосып жасай салғанды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

13) Шарасыздықтан орындалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Қапталындағы қойшы ауылдарға бұрыла салуға құм да алыс, Шайзадаға жетіп қонғысы да келеді (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Әбден болдыртқан байғұс түйе бақырып шақыруға да әлі келмей, бұйдасынан жұлқысаң бір мыңқ етіп сылқ шөге салады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

14) Әлдеқандай болмау, бәлсінбей әрекет ету мағынасын білдіреді. *Өзі келуге қолы тимесе, саған дүзген артып бір түйе тіркей салса нетеді? (Әбіш Кекілбаев, Мұнара). Ағайын емес пе. Бір бөз көйлек іле салса ата дәулетім шайқалар деп қорқа ма екен (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

15) Негізгі етістікке тіркесіп, өтірік айтты, көкіді деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *–Бұл жүзіқара оны да ұмытып кетіп, жаңа осы арада Күлдәрі келінің байы бастық болғалы ағайынынын танымайды деп сықпырта жамандап отыралы, соны мұқатам деп соға салды», – деп ант су іште (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

16) Арнайы емес, жол-жөнекей орындалған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Түннен қалған асты жылыта салшы (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

17) Лақтырып тастау мағынасын білдіреді. Мысалы: *Аққаймақ қолындағы қағазын төсектің үстіне тастай салды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

18) Аяқ асты, күтпеген оқиға болды деген мағыны білдіреді. Мысалы: *Енді міне, бұған беймағұлым, бүкіл ауылға беймағұлым бір жерде хабар-ошарсыз жан тапсыра салды дегенге кісі сеніп болар емес (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

19) Негізгі етістікке тіркесіп, аяқталған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Оған Ержанның үйінен шолақ қара аласы бір кәуік етіп қоя салды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

20) Негізгі етістікке тіркесіп рұқсат беру мағынасын білдіреді. Мысалы: *Әскери қызмет. Жағдайың солай екен деп босата сала ма? (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

21) Негізгі етістікке тіркесіп, кірістіру, арасына қосу мағынасын білдіреді. Мысалы: *Қасындағы жігіттерге бұны да қоса салыңдар деп ымдады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

22) Негізгі етістікке тіркесіп, ақтарыла сөйлеу, ішіндегісін бүкпей айту мағынасын білдіреді. Мысалы: *Сөйтіп, ананы бір айтып, мынаны бір айтып отырып, кейбір келіншектер көңіліндегісін лақ еткізіп ақтара салып: - Осындай алтын жігіттерді шетінен маңдайынан шертіп жүріп, ең таңдаулысына бұйыратын сен қызда да арман бар ма екен, - деп, Ажардың бетін ду-ду қызартты (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

23) Жалғасымды әрекетті білдіреді. Мысалы: *Сүйегін ұнтап жіберетіндей мытып ұстаған тегеурінді қол қабырғасын қайыстыра салып, қарсыласының қапсағай иығы иінін басып, жерге қазық қып қағып тастамай тынбайтындай жанши түсті (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

24) Негізгі етістікке тіркесіп, кез келген жерге қисая кетті, отыра кетті деген мағынаны білдерді. Мысалы: *Ет жеп, қымыз ішіп, іші қызғансоң өзен бойына барып аяғын мұздай суға малып біраз отырды да ауылдың шетіндегі жүктің түбіне құлай салды (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

25) Негізгі есітікке тіркесіп, киімді іле салды, жеңіл-желпі кие қойды деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Мәсінің сыртынан сұға сап, қалтасынан тағы да шақшасын алады (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

26) Немқұрайлы істелген әрекетті білдіреді. Мысалы: *Сол жаман немені не дейтін ек, жаман неме дей саламыз (Әбіш Кекілбаев, Мұнара).*

27) Негізгі етістікке тіркесіп, қимылды оңай жүзеге асыру мағынасын білдіреді. Мысалы: *Бұл кезде ұлт болашағы үшін жанын берген азаматтардың барлығының көзі жойылғандықтан, қарсылық көрсетер зиялы қауымның болмауы себепті, орысжазуын халықтың сұрауы бойынша деген сылтаумен еш қиындықсыз қабылдата салады (Е. Қасенов, Қазақ жазуын латын графикасына көшіруге байланысты әліпби мәселелері).*

28) Негізгі етістікке тіркесіп, бірден тоқ етері айтылған әрекетті білдіреді. Мысалы: *Шындығында, мысалдағы айтылар ой, негізгі мақсат бірден айтыла салмай, алыстан меңзеп, айнала орағытып, тұспалдап келіп, тек қана соңғы түйінбөлімінде эпикалық сарынның ғибраттың шешіміндей айтылады (Каналиева У., А. Байтұрсынұлы поэзиясындағы тәуелсіздік идеясы).*

29) Негізгі етістікке тіркесіп, ойсыз, жүйесіз айтылған деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Қажырлы да қайратты, ақиқаттан айнымайтын турашыл Байтұрсыновтың аударма мысалдары қызыл тілін безеп айтыла салған арзан сөздерден құралмағанын көзі қарақты оқырманның аңғаруы қиын емес (Есенқұлова А.,Тағылымы мол тәржімашы).*

30) Негізгі етістікке тіркесіп, фразеогизм құрамында Алла нәсіп етті деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Бұл культтік сөздердің астарында «құдай берді», «құдай бере салды», «алла берді», «алла бере салды» деген танымдық түсінік бойынша баланыжаратушы «бір алла берді» деген сеніммен осылайша балаға ат берген (Рысбаева Г.Қ., «Құдай, Алла, Тәңір» лексемаларының өзіндік ерекшеліктер).*

31) Негізгі етістікке тіркесіп, бір нәрсені өзгеріссіз, дайын күйінде пайдалану деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Сондықтан басқа елдің оң тәжірибесін өзгеріссіз қабылдай салуға немесе теріс тәжірибесін талдаусыз жоққа шығаруға болмайды (Қортабаева Г., Академик Әбдуәли Қайдар: түркі әлемінің бірегейлігі жәнелатын әліпбиі).*

32) Негізгі етістікке тіркесіп, шешімін оңай таба алу мағынасын білдіреді. Мысалы:*Кезінде кедейлігіне қарамай Әбдікәрім болыстың сөз ұстаған биі, ел дауын ақ жалғыз ауыз сөзбен шеше салатын шешен болыпты деп естігенмін (Абилмажинова Л.Қ., Марболат А., Оралхан Бөкей шығармаларындағы көнерген сөздердің тілдік тұлғасы).*

33) Негізгі етістікке тіркесіп, доғару, тоқтау мағынасын білдіреді. Мысалы: - *Ол бүлік жай жырлап қоя салса жақсы ғой (Оспанова Б.О. Бейнелеуіш етістіктердің көркем шығармада берілу сипаты).*

34) Негізгі етістікке тіркесіп, қиысу, құралу, тіркесу мағынасын білдіреді. Мысалы: *Әрине, сөздер, біріншіден, сөздіктерінен құрала салмайтыны, екіншіден, тілдің заңына орай тізіле салған жай тіркестерден көркемдік туа бермейтіні мәлім. Солай болса, Абай, ең алдымен, сөзді құрағанда айтпақшы ойын, көкейіндегі образын дәл берерліктей орам, оған әрі нәрлі, әрі көрікті сөздерді ескерді (Ысқақов А., Сыздықова Р., Абай және қазақ әдеби тілі).*

35) Негізгі етістікке тіркесіп, қосылу, дәлелсіз жобаға сүйену деген мағынаны білдіреді. Мысалы: *Мұндай құбылысты орыс тілі сияқты структурасы мүлде өзге тілдің әсерінен деп топшылай салудан гөрі, осы мәселеге тікелей қатысты басқа факторлардызерттеп барып белгілі бір тұжырым жасау әлдеқайда қисынды болмақ (Рәбиға Сыздық, Абай шығармалары мен XIX ғасырдағы жазу нұсқаларының тілін зерттеудің маңызы).*

Сонымен, -*а сал* форманты қимылдың өту сипатын білдіретіндіктен, бұл аналитикалық формант фукнционалды-семантикалық аспектуалдылық категориясы (қимылдың өту сипаты) деп аталатын өрістің тілдік құралы болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1991. – 384 бб.
2. Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттары – Алматы, 1975.
3. Сауранбаев Н. Қазақ тіл білімінің проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 352 б.
4. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі. Етістік. – Алматы, 1966.
5. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. – Алматы, 1998. – 304 б.

Жапарова А.
Әл-Фараби атындағыҚазҰУ-дың аға оқытушысы, PhD докторант,
asemzhan@mail.ru

МЕТАФОРАНЫҢ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ МЕН НЕГІЗГІ ФУНКЦИЯЛАРЫ

Түйін. Мақалада метафораның классификациясы мен негізгі функциялары назарға алынады. Әсіресе, метафора тіл білім және әдебиеттану ғылымдары тұрғысынан қарастырылады. Мақала жазу барысында, Отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері негізге алынды.

Тірек сөздер: метафора, метафора классификациясы, метафора функциялары.

Резюме. В статье рассматриваются классификации и основные функции метафоры. Особенно, метафора рассматривается с точки зрения таких наук, как лингвистика и литературоведение. При написании статьи, труды отечественных и зарубежных ученых были взяты за основу.

Ключевые слова: метафора, классификация метафор, функции метафоры.

Summary. The article discusses classifications and basic functions of a metaphor. Especially, a metaphor is considered from the point of view of such sciences as linguistics and literary criticism. During writing the article, the works of domestic and foreign scientists were taken as a basis.

Key words: metaphor, metaphor classification, metaphor functions.

Зерттеу объектісі болып отырған метафора тропын әдебиеттану мен тіл білімі ғылымдары өз бағыттары бойынша зерттейді, дегенмен метафора қай ғылым объектісі болғанына қарай, типі және қолдану ерекшелігі, яғни функциясы өзгеше болады.

Тіл білімінде метафораға классификация жасаған зерттеушілердің классификацияларын ұсынамыз.

Тіл білімі тұрғысынан қарастырған лингвист Н.Д. Арутюнова тілдік метафораны төмендегідей бөліп қарастырады:

1) атауыштық метафора (зат атауын тасымалдау), бір мағынаны өзге мағынамен алмастырудан құралады;

2) бейнелі метафора, сәйкестендіргіш мағынаның предикатқа айналуы салдарынан туындайтын және астарлы/бейнелі мағына мен тілдің синонимикалық құралдарынының дамуына әсерін тигізеді;

3) когнитивті метафора, предикативті сөздер үйлесімділігінің өзгеруі нәтижесінде пайда болатын және полисемияны түзейді;

4) жалпылама метафора, логикалық қатар арасындағы, сөздің лексикалық мағынасындағы шектерді жоятын және логикалық полисемияның пайда болуына себепші болады [1, 366].

Лингвист М.В. Никитин ұқсастық белгілері бойынша метафоралардың келесі типологиясын бөліп қарастырды:

1) когнитивті метафора

2)эмотивті-бағалауыштық метафора.

Өз кезегінде, когнитивті метафора былай бөлінеді:

а) онтологиялық

ә) синестезитикалық

Ал онтологиялық метафора екіге бөлінеді:

а)тікелей

ә) құрылымдық [2, 37-38].

Онтологиялық метафораны, яғни тікелей және құрылымдық түрлерін, синестезитикалық түрімен жақындататын (эмотивті-бағалауыштық түрінен ерекшелейтін) факт, белгілі бір ұқсастық негізінде, жанама түрде, салыстыру объектісін (зат, қасиет немесе жағдай), сол объектінің өзіндік белгілері бойынша анықтап, сипаттауға ұмтылады. Сондықтан да метафораның осы үш түрі (онтологиялық тікелей метафора, онтологиялық құрылымдық метафора, синестезитикалық метафора) метафораның жалпы категориясына кіреді, эмотивті-бағалауыштық метафора мүлдем басқа, ол когнитивті санадан прагматикалық түсінікке қарай ауысуды меңзейді [3, 15].

Тіл білімі тарихында метафора классификациясы мәселесін толық түсіндіруге тырысқан Лакофф Дж., Москвин В.П., Скляревская Г.Н. Лингвист Москвин В.П. метафораның ең толық классификация-

сын ұсынды. Метафораның семантикалық, құрылымдық және функционалдық классификациясын жасады.

I. Метафораның семантикалық классификациясы.

Метафоралық бірліктің мағыналық жағын қарастырады, мағыналық екіжақтылығы бар (негізгі субъект пен салыстыру аспектісі). Аталмыш классификация метафораны былайша бөліп қарастырады:

- салыстырудың негізгі субъектісі бойынша;

- салыстырудың қосымша субъектісі бойынша (антропоцентрикалық немесе кейіптеу (олицетворение), анималистикалық, «машиналық»);

- салыстырудың негізгі және қосымша субъектілерінің ортақтығы негізінде;

- метафораның ішкі формасының тұтастық деңгейі бойынша (бейнелі метафоралар, жалпы-поэтикалық (узуалды, көпшілік мақұлдаған) және неологиялық (индивидуалды-авторлық), өшірілген метафоралар мен өлі метафоралар).

Бейне таңбаның (қосымша субъект) терминдер жүйесінің қайсысына жататына байланысты, зерттеушілер мына топты бөліп көрсетеді:

а) медициналық («экономикалық инсульт», «сайлау алдындағы қызу», «өкініштің жедел ұстамасы»);

ә) спорттық («өтелмеген төлем эстафетасы», «өндірістің рекордттық көрсеткіші», «бір қақпаға енгізу ойыны»);

б) әскери («сайлау алдындағы шайқас», «өндірістік соғыс», «экономикалық жарып өту»);

в) техникалық («билік тұтқасы»);

г) құмар ойын («саяси рулетка»);

д) биологиялық («саяси босану»);

II. Метафораның құрылымдық (структуралық) классификациясы.

Аталмыш классификацияның негізінде, нақты бір лексико-грамматикалық құрылым ретіндегі метафораның сыртқы құрылымы жатыр. Метафораның сыртқы құрылымы 2 элементтен тұрады:

а) салыстыру термині (сөз тіркесінің метафорияланған/метафоризируемый компоненті, ауыспалы мағынадағы сөз);

б) аргумент -сөз (тірек сөз) (ауыспалы мағынаға тақырып белгілеуші сөз тіркесінің метафорияландыратын / метафоризирующий компоненті).

Бұл классификация барысында, метафораның берілу ерекшелігі назарға алынуы мүмкін, соның ішінде метафорикалық бейне бірлігінің деңгейлік қатыстылығы ескеріледі. Сондықтан, сөздік метафора және фразалық метафора деп бөліп қарастыру бар. Сөз табының қай мүшесі болғандығына байланысты, сөздік метафоралар: субстантивті, адъективті, етістікті және үстеулі деп бөлінеді.

Метафорикалық бейне бірлігінің санына қарай метафора төмендегідей бөлінеді:

а) жай метафора. Метафора бір сөзбен берілген;

б) ұлғайған метафора (метафорикалық тізбек). Метафорикалық бейне ретінде тақырып бойынша байланысқан бірнеше бірліктен құралған.

Тірек сөздің бар болуы немесе болмауына байланысты мынадай классификация бар.

а) салыстыру метафорасы (тұйық метафора). Мұндай метафора түрінде параметр сөз де бар, тірек сөз де орын алған.

б) метафора-жұмбақ. Бұл жерде тірек сөз жоқ.

III. Метафораның функционалдық классификациясы.

Метафоралар функционалдық сипаттамалары бойынша топтастырылады.

а) Атауыштық метафора. Әлі өзіндік атауы жоқ затты атау үшін қолданылады (Жер серігі). Метафораның бұл түрі тек атау кезінде өмір сүреді де, атауыштық функцияны атқарғаннан соң, ол өзіндік ішкі формасын жоғалтып, жоқ болады. Метафораның бұл түрі түрлі ғылым мен техника салаларында терминжасам үдерісінде қолданылады.

б) Декоративті (көркем) метафора. Сөйлеуді көркейту, әсемдеу құралы болып табылады. Негізгі қолданысы - көркем сөйлеуде.

в) Бағалауыштық немесе экспрессивті метафора (мысалы, адамдар туралы: түлкі, жылан, қасқыр). Газеттік және ауызекі сөйлеуге тән. Публицистикада экспрессивті метафора эмоционалды-бағалауыштық әсер қалыптастыру мақсатында қолданылады. Публицистикадағы метафорикалық моделдер, негізінен, бағалауыштық қатысты керек ұғымнан метафорикалық мағынаға тасымалдау

үшін қажет. Қазіргі баспасөз беттерінде мынадай бағалауыштық сөз тіркестер орын алған: азық-түлік соғысы, газ соғысы, саяси капитуляция т.б.

д) Түсіндірме (педагогикалық, дидактикалық) метафора. Ғылыми сөйлеуге тән.

Атауыштық метафораға қарағанда, декоративті, бағалауыштық, түсіндірме метафоралар көп уақытқа дейін бейнелілігін сақтайды, өйткені, асылында, олар ішкі форма үшін жасалады, бұл ішкі форма метафораларда белгілі бір функционалдық жүктемеге ие. Атауыштық метафораның ішкі формасында мұндай жүктеме болмайды, сондықтан болар, ол бірден екінші кезекке қалып, кейіннен ұмытылады [4, 112-163].

Одан бөлек, метафораны келесі лингвист-ғалымдар былайша топтастырған:

1.И.В. Арнольд (жай және ұлғайған метафора) [5, 64].

2.М. Блэк (extinct - жойылған метафора, dormant - потенциалды метафора, пайда болғанына біраз болса да, назардан тыс қалатын тип; active - белсенді метафора) [6, 25].

3.М.В. Никитин (онтологиялық: тура және құрылымдық,синестезикалық және эмотивті-бағалауыштық) [7, 37-38].

4. В.Г. Гак (I.Толық метафорикалық тасымалдау: екіжақты метафора, біржақты семасиологиялық метафора, біржақты ономасиологиялық метафора, II. ішінара метафорикалық тасымалдау) [8, 151].

5. Ю.И. Левин (метафора-теңеу; метафора - жұмбақ; өзге нәрсенің қасиетін өзіне иемденіп алатын метафоралар, мысалы «улы көзқарас», «өмірі жанып кетті») [9, 293].

6. И.Р. Гальперин (автордың шығармашылық киялынан туындаған авторлық метафоралар; өзге де тілдік бірліктермен қатар өмір сүретін, халық қолданып жүрген стереотиптік метафоралар) [10, 129].

7. В.Н. Телия (1.сәйкестендіргіш немесе индикативті метафора, кейде оны дескриптивті, нақты метафора деп атайды; 2. когнитивті метафора; 3. бейнелі метафора; 4. бағаберуші метафора; 5.бағаберуші-экспрессиялық немесе эмотивті боялған метафора) [11, 193-196].

8. М.Н. Кожина (жалпытілдік сипаттағы метафоралар, мысалы «тау етегі»; өзіндік «жаңашылдығын» жоймаған метафоралар, мысалы «ақ шаштағы күміс»; поэтикалық немесе индивидуалды метафоралар) [12, 205-208].

9. К. Аханов (жалпы халықтық тілдегі метафоралар және жеке ақын-жазушылардың тіліндегі метафоралар) [13, 158].

10. Б.Х. Хасанов (индивидуалдық метафора және дәстүрлі метафора) [14, 138].

Метафораның түрлі классификацияларымен бірге, ғалымдар метафораның 2 типін қарастырады: тілдік метафора және көркем (немесе индивидуалды-авторлық) метафора. Сөзсіз, тілдік және индивидуалды-авторлық метафоралар - семасиологиялық және стилистикалық зерттеулердің түрлі объектілеріне жатады. Лексикограф Г.Н. Скляревская да осы пікірді қолдап, метафораны 2 топқа бөліп қарастырады.

11. Г.Н. Скляревская (тілдік метафора және индивидуалды-авторлық метафора) [15, 30].

Метафораны лингвист ғалымдармен қатар, әдебиет зерттеушілері де қарастырады. Лингвистер «тілдік метафораны» зерттесе, әдебиетшілер «көркем метафораны» зерттеу объектісі ретінде көреді. Дегенмен, тілдік метафора мен көркем / әдеби метафораның айырмашылығы неде? Ғалым Ж. Вардзелашвилидің пікірінше, «тілдік метафора дегеніміз - лексиканың дайын элементі, мұндай метафораны үнемі шығарудың, құрастырудың қажеті жоқ.» [16, 68].

Социолингвист Л. Барин көркем/әдеби метафора жайлы былай дейді: «көркем метафора - көпқырлы, оның бойында жаңашылдық, бірегейлік бар, көркем метафора - қалыпты ойлау стандартынан әлдеқайда асып кетуі мүмкін» [17, 4].

Тілдік және көркем метафораның гносеологиялық аспекті тұрғысынан тағы бір айырмашылығы мынада. «Кәдімгі өмірлік құбылыстар мен жағдайларды көрсете отырып, тілдік метафорикалық номинация өзге де лексикалық бірліктермен бір қатарда тұрып, өмірді сипаттауға ат салысады « [18, 25]. Көркем метафора, керісінше, барлығына айқын, анық қарым-қатынасты жылжытуға ұмтылады, бұл ретте, «дәстүрлі классификациялар бұзылады» [19, 331].

Н.Д. Арутюнованың пікірінше, метафораның (қай түріне болмасын) өзіне тән қасиеттері бар. Әсіресе, метафора мен поэтикалық дискурсты ортақтастыратын мынадай өзіндік сипаттар бар:

1. бейне мен мағынаның бірігуі;

2. объектілердің тривиалды таксономия негізіндегі кереғарлығы, қарама-қарсылығы;

3. категориялы ілгерілеу, алға жылжуы;

4. «кездейсоқ байланыстарды» өзекті қылу;
5. сөзбе-сөз өзгертіп, басқаша айтуға келмейді;
6. мағынаның синтетикалығы (синтетичность), диффузиялығы (диффузность);
7. түрлі интерпретациялардың бар болуы;
8. мотивацияның болуы міндетті емес немесе оның жоқтығы;
9. білімге емес, қиял, елестетуге деген апелляция;
10. объект мәніне деген ең қысқа жол таңдау [20, 20].

Дәл тіл білімі секілді, әдебиеттану да метафораға өзіндік классификация жасайды. Мысалға, әдебиетші Қажым Жұмалиев қазақ әдебиетіндегі метафораларды құрылысына қарай мынадай топтарға бөліп қарастырады:

1. метафораның жай түрі;
2. жалғаулар арқылы жасалатын метафора;
3. көмекші етістік арқылы жасалынатын метафора;
4. күрделі метафора немесе метафораның ұлғайған түрі;
5. метафораның «бейне бір», «теңдеген сөздердің көмегімен жасалатын түрі [21, 216].

Қазіргі әдебиеттануда метафораны мынадай 3 топқа бөліп қарастыру тағы бар деп есептейді Ю.В. Цинковская:

1. витальды метафора (лат.vita - өмір деген сөзінен). Бұл метафора түрлерінде өмір семантикасы басым, объект тірі, жанды нәрсе секілді қабылданады. Витальды метафоралар алуан түрлі, шартты түрде, семантикасына байланысты, бірнеше түрлері бар. Затты жануар түрінде бейнелеу; витальды метафораның екінші түрінде адам семантикасы басым, зат адамға тән қасиеттерге ие болады, бұл метафора кейіптеуге жақын.

2.мортальды метафора (лат.mors- өлім деген сөзінен). Бұл метафора түрлерінде жансыз заттардың семантикасы басым болады, айтылып отырған нәрсе жансыз зат ретінде сипатталады. Метафораның мұндай түрлерінде тіпті адамды да жансыз затқа ұқсату бар. Әдетте бұл метафора түрі адамның жағымсыз қасиетін меңзеуге бағытталған.

3.интертекстуалды метафора - екі мәтін ара-қатынасын немесе мәтін мен өнердің басқа түрінің (кино, сурет) қарым-қатынасын құрайды. Интертекстуалды метафоралар шығарма шекарасын кеңейтіп, мәтінге басқа мәтін мен өнер туындыларын - дербес, жеке көркем бейнелері ретінде енгізеді [22, 154-158].

Метафораның қазіргі теориясында метафораны 2 типке бөліп қарастырады. Метафораны бұлай бөліп қарау, Филипп Уилрайттың «Метафора мен шынайылық. Метафораның 2 түрі» деген еңбегінен (1962 ж.) бастау алады.

1. диафора (өткір, бейнелі, қарама-қарсы метафора)
2. эпифора (қалыпты, өшірілген метафора) [23, 83-90].

Американдық әдебиетші Джонатан Каллер метафораның 2 типі немесе метафораны түсінудің 2 түрін ұсынды - via philosophica және via rhetorica, яғни метафора - когнитивті және риторикалық болады деп есептейді ғалым. Когнитивті метафорада алмастыру, ауыстыру актісі - таңба мен зат арасында болады, сондықтан да ол - таным актісі болады, жаңа зат бізге мәлім, таныс сөзбен аталады, осылайша біз жаңа түсінік пен ұғым қалыптастырамыз. Риторикалық метафорада алмастыру, ауыстыру актісі - бір сөз немесе сөз тіркесінің түрлі мағыналары арасында орын алады, сондықтан бұл жерде жаңа білім қалыптаспайды, тек тіл байып, көркемделе түседі. Көркем әдебиетке, әдетте, риторикалық метафораны қолдану тән [24, 215-228].

Метафораның функциясына келер болсақ, В.Харченко «Метафора функциялары» атты еңбегінде, метафораларды функционалдық қатыстылығына байланысты, метафоралардың келесі типтерін айрықша атап өтеді:

1. Метафораның атауыштық функциясы (атаулардағы метафора түрі);
2. Метафораның ақпараттық функциясы (метафорикалық ақпарат ерекшелігі);
3. Метафораның мнемоникалық функциясы (метафора және еске сақтау);
4. Метафораның стильтүзуші функциясы (көркем шығармадағы метафора);
5. Метафораның мәтінтүзуші функциясы (метафора және мәтін);
6. Метафораның жанртүзуші функциясы (метафора және жанр);
7. Метафораның эвристикалық функциясы (ғылыми жаңалықтағы метафора);

8. Метафораның түсіндірме функциясы (метафора және түсінік);
9. Метафораның эмоционалды-бағалауыштық функциясы (метафора және бағалау);
10. Метафораның этикалық функциясы (метафора және тәлім-тәрбие);
11. Метафораның аутосуггестивті функциясы (метафора және өзін-өзі сендіру);
12. Метафораның кодтайтын функциясы (метафора және код);
13. Метафораның конспиративті функциясы (метафора және құпия, сыр);
14. Метафораның ойын функциясы (метафора және әзіл-сықақ);
15. Метафораның ритуалды, салттық функциясы (метафора және салт, ырымдар).

Осылайша, поэзия мен прозада жиі қолданылатын троптардың бірі - метафораның классификациясы мен оның негізгі функциялары, тілі білімі мен әдебиеттану салалары тұрғысынан қарастырылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. - Москва: Языки русской культуры, 1999. - 896 стр.
2. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. Учебное пособие. - СПб.: РГПУ им. А.И. Герцена, 2007. - 819 стр.
3. Ткаченко О.В. Метафорический потенциал слова и его реализация в поэме Т.С. Элиота «The Waste Land". Дипломная работа по филологии. Омск, ОГПУ. 2004. - 84 стр.
4. Москвин В. П. Русская метафора: очерк семиотической теории. Изд. 2-ое, перераб. и дополн. М.: Ленанд, 2006. - 184 стр.
5. Арнольд И.В. Стилистика. Современный английский язык. М.: Издательство «Флинта», 2002.- 384 стр.
6. Black, Max. More about Metaphor/ In Metaphor and Thought, edited by Andrew Ortone, pp. 19-41. Cambridge: Cambridge University Press. 566 p.
7. Никитин М.В. Концепт и метафора // Проблема теории европейских языков / Отв. ред. В.М. Аринштейн, Н.А. Абиева, Л.Б. Копчук. – СПб: Изд-во «Тригон», 2001. – С.36.
8. Гак В.Г. К проблеме общих семантических законов // Общее и романское языкознание. М.1972, стр. 144-157.
9. Левин Ю.И. Структура русской метафоры // Труды по знаковым системам. Тарту, 1965. Т. 2. стр. 293-299.
10. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка . М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1958. – 460 с.
11. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке: Язык и языковая картина мира. - М.: Наука, 1988. - 173-204 стр.
12. Кожина М.Н., Дускаева Л.Р., Салимовский В.А. Стилистика русского языка: учебник. М.: Флинта: Наука, 2008. 464 стр.
13. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. - Алматы: Мектеп, 1965. - 158 бет.
14. Хасанов Б. Қазақ тілінде сөздердің метафоралы қолданылуы: Филол.ғыл.канд.дәрежесін алу үшін жазылған дисс. - Алматы, 1964. 287 б.
15. Скляревская, Г.Н. Метафора в системе языка / Г.Н. Скляревская – СПб.: Наука, 1993 – 152 с.
16. Вардзелашвили Ж. О двоякой сущности метафоры. Санкт-Петербургский государственный университет и Тбилисский государственный университет. Научные труды. Серия: филология. Выпуск IV. СПб-Тб., 2002, с. 66-77.
17. Ларин Б. О разновидностях художественной речи. (Семантические этюды.) (1922) // Ларин Б. Эстетика слова и языка писателя. Л.,1969 . 236 стр.
18. Виноградов В. Основные типы лексических значений слова. // Вопросы языкознания, Москва: Издательство Академии Наук СССР, 1953б, № 5. 3-30 стр. 159 стр.
19. Якобсон Р. Заметки о прозе поэта Пастернака (1935) // Роман Якобсон. Работы по поэтике. М., 1987. стр.324-338.
20. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс //Теория метафоры:сб. М.:Прогресс, 1990. стр.5-32.
21. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихиның мәселелері және Абай поэзиясының тілі. Т.2. - Алматы, 1960. 121-362 бет.
22. Цинковская Ю.В. Виды художественных метафор в современной русской прозе // Ученые записки ЗабГГПУ, №3, 2010, стр.154-158.
23. Уилрайт Ф. Метафора и реальность // Теория метафоры: сб. М.: Прогресс, 1990. стр.82-110.
24. Зенкин Сергей. Теория литературы: проблемы и результаты. Серия: Научная библиотека. Москва, Издательство: Новое литературное обозрение, 2017, 368 стр.
25. Харченко В.К. Функции метафоры. – М.: Издательство ЛКИ, 2007. – 96 стр.

УДК 39

Иманова Д.Н.
Биология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қаласы, Қазақстан Республикасы

Танирбергенова С.Б.
Оқытушы
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан қаласы, Қазақстан Республикасы

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ АТҚА МІНУ МӘДЕНИЕТІ

Түйін: Бұл жұмыста атқа міну мәдениеті және адам денсаулығына әсері туралы айтылған.
Резюме: В этой работе говорится о культуры верховой езды и влияние на здоровье человека.
Summary: In this work talked at the cultures of riding and influence onthe health of man.

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында ата-бабамыз киелі деп құрметтейтін жеті санының келуі кездейсоқтық емес. Ата-бабамыздың керемет салт дәстүрді сақтай отырып, ұрпағына қалдырған жеті кереметі туралы осы мақалада атап көрсетілген. Аталған «Жеті қырдың» біріншісі атқа міну мәдениетіне арналуының өзі көп жағдайдан хабар береді. Көшпенді батыр халықтың ұрпағымыз дейтін қазақ баласы үшін атқа мініп, көкпар тарту ұланғайыр жерді жаудан қорғау, сабадағы сары қымызды сапырып қарияларымыздың ұрпаққа үлгі болар әңгіме кеңестерін айтуы теңдессіз дүние.

«Атқа міну мәдениеті мен жылқы шаруашылығы жер жүзіне Ұлы даладан тарағаны тарихтан белгілі. Еліміздің солтүстік өңіріндегі энеолит дәуіріне тиесілі «Ботай» қонысында жүргізілген қазба жұмыстары жылқының тұңғыш рет қазіргі Қазақстан аумағында қолға үйретілгенін дәлелдеді. Жылқыны қолға үйрету арқылы біздің бабаларымыз өз дәуірінде адам айтқысыз үстемдікке ие болды. Ал жаһандық ауқымда алсақ, шаруашылық пен әскери саладағы теңдессіз революцияға жол ашты. Жылқының қолға үйретілуі атқа міну мәдениетінің де негізін қалады. Бес қаруын асынған салт атты сарбаз айбарлы көшпенділер империялары тарих сахнасына шыққан дәуірдің символына айналды. Ту ұстаған салт атты жауынгердің бейнесі – батырлар заманының ең танымал эмблемасы, сонымен қатар атты әскердің пайда болуына байланысты қалыптасқан көшпенділер әлемі «мәдени кодының» айрықша элементі. Автокөлік қозғалтқыштарының қуаты әлі күнге дейін аттың күшімен өлшенеді. Бұл дәстүр – жер жүзінде салт аттылар үстемдік құрған ұлы дәуірге деген құрметтің белгісі. Біз әлемнің барлық түкпіріне ежелгі қазақ жерінен тараған осынау ұлы технологиялық революцияның жемісін адамзат баласы XIX ғасырға дейін пайдаланып келгенін ұмытпауға тиіспіз» деп бірінші атқа міну мәдениетінде ерекше атап кеткен [1]. Бұл жолдарды оқыған ұрпағымыздың бойына ұлтымызды сүю мен елімізді қастерлеу сезімдерінің ұялауы сөзсіз дүние.

Жылқы малын жер жүзінде алғаш болып қолға үйреткен қазақ екендігін ғалымдар сан рет дәлелдеді. Содан болар қазақтың ұлттық ойындарының көпшілігі ат спортына негізделген (аударыспақ, көкпар, теңге ілу, жорға жарыс, жамбы ату және т.б.). Сондай-ақ қазақ халқы жылқыны киелі жануарға балап, "жеті қазынаның" қатарына қосады.

Алла елшісі Мұхаммед (с.ғ.с.): «Адам баласы атты соңғы күнге дейін тастамас, өйткені сол арқылы оның бұл дүниеде де олжасы бар, ақыретте де сыйлығы бар» деп айтқан екен (Әл-Бұхари; Имам Мүслім) [2].

Жамбы ату ойын түрін көшпенді халқымыз жауынгерлердің мергендік қабілетін жетілдіру үшін ойлап тапқан. Бұның басты маңызы: біріншіден, әскери-жауынгерлік дайындықты жетілдіріп отыру болса, екінші тараптан ел арасындағы мергендерді (садақшыларды) анықтап оларды көтермелеу үшін қажет болған, үшіншіден, сыналған садақшылардан арнайы топ жасап соғыс кезінде күштік құрлым ретінде пайдаланған. Осы негіздерге қарағанда, жамбы ату жауынгерлердің шеберлігін дамытамын ойын түрі екені даусыз [3].

Көкпар ер жігіттердің күш-жігерін, төзімділігін, батылдығы мен ептілігін, ат үстінде мығым отыруын қалыптастырады. Дегенмен кез келген жігіт көкпар шаба алмайды. Бұл мың жігіттің ішінен даралап берілетін жылқы жанын түсінетін, қасиетін тани алатын ерекше жігерлі де рухты азаматтарға берілген өнер дер едім.

Атқа міну бір жағынан көңіл күйіңді көтеретін болса, екінші жағынан, денсаулыққа пайдалы. Жылқының өз биотогы болады дейді атам қазақ, адам денсаулығына жақсы әсер етеді, қан қысымымен, жүйке жүйесімен ауыратын адамдарға көмегі көп.

Жылқы етінің емдік қасиеті туралы әр қазақ біледі. Еті мен сүті – шипа, өзі көлік, ел қорғаған батырларымызға серік жануар [4].

Жылқы еті түрлі аллергиялық ауруларға да пайдалы. Жылқы еті жуылған суға шашты жуып тұрса, таз, теміреткінің салдарынан ағарған шашты қарайтады. Әкемнің сынық салу қасиеті болатын. Қиюласпаған сүйектерді, орнына дұрыс түспеген буындарды түзетуге жылқы майын қолданатын. Халық аузында «жылан жылқының тері иісінен қорқады» дейтін сөз бар. Жылан шағудан сақтану үшін жолаушы жүріп немесе мал, егін күзетінде жүріп, далада ұйықтайтын болса, ерді жастанып, тоқымды төсеніп, айыл-тұрманды қоршап қойса жылан жоламайды.

Иппотерапия – жылқымен емдейтін медицина саласы. Ат үстіндегі серуен – әлемнің көптеген елдерінде балалардың церебалды салдығы (ДЦП) ауруына ең тиімді емдік тәсіл ретінде қолданылады. Атпен баяу серуендегенде, адам денесіне минутына 100 шайқау импульсі беріледі. Ол – массаж, ат үстінде отырған адамның барлық бұлшықеті жұмыс жасайды. Тепе-теңдікті сақтау үшін салт мінген адам бойын жинауға, өзінің әрбір дене қимылын игеруге жаттығады. Жылқының әрбір адым алшақтығы адамдікімен бірдей, бұл арқылы ол өзінің адымын да есептеп үйренеді. Ал БЦС-ға шалдыққан балаға ең керегі де осы – жаттығу [4].

Жылқы – табиғи тренажер. Бұл жылқының емдік қасиетінің физикалық қыры болса, екіншісі – эмоционалдық сипатта. Оны көпжақты түсіндіруге болады. Мәселен, бала жаны жануарды жақсы көреді, онымен сөйлеседі, сырласады, салт ат жүргенде көңілі көтеріледі. Екіншіден, ат үстінде, биікте жүрген бала әлемге жоғарыдан қарайды, сол арқылы оны өз-өзіне деген сенімдігі артады. Ал дәрігерлердің айтуынша, сенім мен көтеріңкі көңіл күй – нәтижелі ем алудың ең басты шарты боп табылады.

Жылқының екі емдік қасиеті бірлескенде бір БЦС ғана емес, көптеген сырқатқа шипа. Олардың қатарында – тірек-қимыл аппараттарының, сөйлеу жүйесінің бұзылуы, психиканың баяу дамуы, Даун синдромы, аутизм, остеохондроз, простатит, склероз, артроз, құяң, омыртқаның 1-2 деңгейде майысуы, жүрек-қантамыр аурулары, тіпті девианттық әрекеттерді де жатқызуға болады. Иппотерапия тірек-қимыл аппаратының бұзуылында, атеросклероз, бас сүйек жарақатында, полимиелитте, асқазан-ішек ауруларында, простатитте, ақыл-ой жетіспеушілігінде ұсынылады. 1950 жылдардың соңында мұны психикалық және неврологиялық ауруларға қолдана бастады. Қазір 52 елде иппотерапия орталықтары бар. Ал, біздің елімізде салт атқа мінгізіп, ем жүргізу 90-жылдардың басында пайда болды. Бұл Қазақстандағы адамдарды емдеу мен оңалту үшін көмекші құрал – зоотерапияны дамытуға үлес қосады.

Атқа мінудің мүгедектерге тигізер пайдасы:

- әлеуметтік бейімделу мен оңалтуды қамтамасыз етеді, жаңа немесе ескі дағдыларды қалыптастырады;

- бұзылған қызметтердің қайта қалыптасуына ықпал етеді;

- науқастың денсаулығын жақсарту мен қайта қалпына келтіруге және физикалық салмаққа бейімдеуге ықпал етеді;

- науқастың физикалық белсенділігін дамытады және аурудың әсерін жеңілдетеді

Б.э.д. V ғасырда Гиппократ қоршаған ортаның адамға әсерін байқап: «Ат үстінде жүру – тек қана жаралы адамды ғана жазып қоймай, меланхоликтерге жаман ойлардан арылып, керісінше, көңілін сергітіп, жақсы ойлар ойлауға жәрдемдеседі», – депті.

Тибет медицинасында жылқыны түсінде көру де – шипа болып есептеледі. Түсінде адам құлындары ортасында жүрген жылқыны көрсе – ауруынан тез айығатынының белгісі де, атты салт мініп жүрсе – ұзақ ғұмыр кешеді деп болжаған. Ал, І дүниежүзілік соғыс кезінде ағылшын дәрігерлерінің жаралыларды салт мінгізіп, жарақатын жазып-емдегендері жөнінде де дерек мол.

Ауылға барғанымда, ауыл көшесімен тайына мініп шапқылап бара жатқан баланы көріп қатты қызықтым көңіліме сағыныш пен мұң ұялады. Қазақ кәні дегенде толыққанды мақтаныш сезіммен

көрсете алатын аттың үстіндегі ұлы тұлға әкем көз алдыма елестеді. Әкемнің дүниеден озғанына біраз уақыт болсада да, көп нәрсесі ұмтылғандай болғанымен аттың үстінде келе жатқан тұлғасы мен жайнамаздың үстінде намазынан кейін құран аударып отырған кейіпін көңілден көшіру мүмкін еместігін түсіндім. Аттың үстіндегі адам бүкіл қазақтың болмысын ер азаматқа тән барлық қасиеттің жиынтығындай еді. Немерелерім нағыз қазақ болып өсуі үшін атқа мініп өссе деп арманға берілдім. Қалада мұндай жағдайға мүмкіндік болмағасын теледидар мен смартфон ең жақын дүниелері. Ұланғайыр жерімізге атпан еркін бір шапқыламаған балада қазақилық болмай қалама деп ішім ашып кетеді. Мемлекет тарапынан немесе бақуатты кәсіпкерлер қала балаларына арнап иппадромдар ашса үлкен сауапты іс болары анық. Осылайша олар тай мен құнанның, сәйгүліктің не екенін біліп өсер еді. Ал аттан алыс өскен баланың бойында қазақылық толыққанды қалыптаспай қаладыау деп уайымдаймын, демек Шерхан Мұртаза ағамыз айтпақшы «Бір кем дүние» болып тұр.

Жеті қазынаның бірі – жылқы ерте заманнан бері халқымыздың тұрмыс тіршілігінде айрықша орын алып келеді. Кез келген қазақ үшін жылқының орны жоғары. Мінсең - көлік, жесең - ас, ішсең – қымыз, кисең - киім болған Қамбар ата түлігін бабалармыз ерекше бағалағаны белгілі. Жылқы мінезді халық атануымыз да бәлкім осыдан болар.

Арғымақты ауыздықтап міну ер азаматқа қанат бітіреді. Кең даламыздағы еркіндікті сезіндіреді. Ата бабамыз еркіндікті ат үстінде сезінген. Аяғын басып тұсауын кескен сәттен қу шыбықты ат етіп ойнайтын қазақ баласы өсе келе шыбыққа жан бітірген. Ат үстінде рухы тасып, қайраты қалыптасқан. Ендеше ұрпағымыздың рухы биік, дені сау болсын десек бабалар ізін жалғастырайық ағайын!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Нұрсұлтан Назарбаев. Ұлы даланың жеті қыры. 21 қараша 2018 жыл.
2. m.islamdini.kz, “Пайғамбарымыздың мінген аттары”.
3. Қайратұлы Б., “Жамбы ату”, ulttyqsport.kz.
4. Ссылка: Baq.kz.03.07.2013.

Karcı D.,
International Burch University, Sarajevo, Bosnia,
dkarci44@hotmail.com

Özdemir C.,
Asst. Prof.
Süleyman Demirel Üniversitesi, Kaskelen,
Cemal.ozdemir@sdu.edu.kz

KAZAKİSTAN'DAKİ AHISKA TÜRKLERİNİN SÜRGÜNDEN SONRA DİLLERİNDE MEYDANA GELEN DEĞİŞİKLİKLER

Özet: Ahıska, Türkiye sınırına 15 kilometre mesafede, Gürcistan'ın güneybatısında bulunan bölgenin genel ismidir. Bölgede asırlarca Türkler yaşamışlardır. Ahıskalı Türkler, Ermeni, Gürcü ve Rusların baskısına maruz kalmış ve 1944 yılında toplu göçe tabi tutulup Rusya'nın değişik bölgelerine sürgüne gönderilmişlerdir. Ahıskalı Türklerin büyük bir kısmı ise Kazakistan'a yerleştirilmiştir. Kazakistan'ın Almatı, Kızılorda, Çimkent, Cambul, Türkistan, Kasgelen, Merey, Isık ve Türgen bölgelerinde yoğun bir sayıda yaşamlarını devam ettirmektedirler.

Bu çalışmada, sürgün öncesinde ve sonrasında Ahıska Türklerinin dili, şairleri incelenmiştir. Sürgünden sonra Kazakistan'da yaşayan Ahıskalıların dilinde ve şairlerin çalışmalarında meydana gelen değişmeler ele alınmıştır. Bu değişmelerin etkileri incelenmiştir. Halk edebiyatı, folklor ürünleri ile dile verdikleri önem Ahıska Türklerinin Kazakistan'da devam ettirdikleri kimlik mücadelesinin bir devamıdır.

Anahtar Kelimeler: Ahıska Türkleri, Kazakistan, Dil, Ahıskalı Şairler, Ahıska Şiirleri.

CHANGES IN THE LANGUAGES OF THE MESKHETIAN TURKS IN KAZAKHSTAN

Abstract: Meskhetian, 15 kilometers border with Turkey, is the generic name of the region in southwest Georgia. Turks lived in the region for centuries. The Ottoman Turks were exposed under the pressure of the Armenians, Georgians and Russians, and in 1944 they were subjected to collective deportation and sent to exile to different regions of Russia. A large part of them is located in Kazakhstan. In Almaty, Kyzylorda, Shymkent, Zhambyl, Turkistan, Kaskelen, Merey, Issyk and Turgen regions of Kazakhstan, they are continuing their lives intensively.

In this study, we examined the language and poets of Meskhetian Turks before and after the period. We discussed changes in the language of Meskhetian people living in Kazakhstan and the works of poets. We have studied the effects of these changes. Folk literature, folklore products and their importance to language are a continuation of the identity struggle that the Meskhetian Turks carried out in Kazakhstan.

Key words: Meskhetian Turks, Kazakhstan, Language, Meskhetian poets, Meskhetian Poems.

ИЗМЕНЕНИЯ В ЯЗЫКЕ МЕСХЕТИНСКИХ ТЮРКОВ В КАЗАХСТАНЕ ПОСЛЕ ИЗГНАНИЯ

Абстракт: Месхетия – общее название региона, расположенного на юго-западе Грузии, в 15 километрах от границы с Турцией. Турки жили в этом районе веками. Месхети́нские турки (турки-ахыска) подверглись массовому размещению армянами, грузинами и русскими и в 1944 году были отправлены в изгнание в разные части России. Большая часть расположена в Казахстане. В Казахстане в Алматинской, Кызылординской, Шымкентской, Джамбулской, Туркестанской, Каскеленской, Мерейской, Иссыкской и Тюргеневской областях они продолжают жить своей жизнью интенсивно.

В этом исследовании мы изучали язык до и после изгнания и поэтов Месхетинских тюрков. Мы обсуждали изменения в языке и в работах поэтов месхетинских турок, живущих в Казахстане после изгнания. Мы изучили последствия этих изменений. Их акцент на языке с помощью народной литературы и фольклорных произведении является продолжением борьбы за идентичность месхетинских турок в Казахстане.

Ключевые слова: Месхети́нские турки, Казахстан, Язык, Месхетинские поэты, месхетинские стихи.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕСХЕТИН ТҮРІКТЕРІНІҢ ҚУҒЫННАН КЕЙІНГІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР

Аңдатпа: Месхетия - Грузияның оңтүстік-батысында орналасқан аймақтың жалпы атауы. Түріктер осы ауданда ғасырлар бойы өмір сүрген. Месхетин түріктері (ахыска түріктері) армяндар, грузиндер және орыстар тарапынан жаппай езгіге ұшырап, 1944 жылы Ресейдің әртүрлі бөліктеріне қуғынға жіберілген. Көп бөлігі Қазақстанда жайғасқан. Олар Қазақстанда Алматы, Қызылорда, Шымкент, Жамбыл, Түркістан, Қаскелең, Мерей, Есік және Түрген облыстарында өз өмірлерін белсенді түрде жалғастырып келеді.

Бұл зерттеуде месхетин түріктерінің қуғынға дейінгі және одан кейінгі тілін және ақындарын зерттедік. Біз Қазақстанда қуғынға ұшырағаннан кейін өмір сүретін месхетин түрік ақындарының тілдегі және жұмыстарындағы өзгерістерді талқыладық. Біз осы өзгерістердің салдарын зерттедік. Халықтық әдебиет пен фольклорлық жұмыстардың көмегімен тілге баса назар аудару - Қазақстанда месхетин түріктерінің өзіндік ерекшелігі үшін күрестерінің жалғасы.

Түйінді сөздер: Месхетин түріктері, Қазақстан, тіл, Месхетин ақындары, месхетин өлеңдері.

1. Giriş

Ahıska coğrafi olarak, Gürcistan'ın Güney Batısında, Türkiye'nin Kuzey Doğusu'nda, Ardahan ilinin sınırındadır. Bu bölge tarih boyunca birçok kavmin geçiş yolu üzerinde bulunmuştur. Ahıska bölgesi de, Saka, Hun, Bulgar, Hazar Türklerinin bölgeyi alıp hâkimiyet kurdukları yer olmuştur. Bu bölgeye gelen kavimler içerisinde en kalıcı olanları Kıpçaklardır. M.Ö 8. yüzyılların başında, Kuzey Kafkasya'dan güneye büyük bir göç dalgası başlamıştır. 12. yüzyılda ise Yukarı-Kür ve Çoruh bölgesine yerleşen Kıpçaklar burada Atabek-Yurdu devletini kurmuşlar. Ahıska Türkleri de bu bölgeye yerleşen Kıpçak boylarının bir koludur. Ahıska Türklerinin ağzı da Dede Korkut hikâyelerinde kullanılan Oğuz Türkçesine yakın bir dildir. Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ü Lügat-it Türk adlı eserindeki bazı sözcüklerin aynı anlamda ve neredeyse aynı biçimde bugün de Ahıska söz varlığında yer alması onların etnik kimliğine bir delildir.

Ahıska bölgesi, 1828–1829 Osmanlı-Rus harbine kadar Türk hâkimiyeti altında idi. Osmanlı Devleti'nin savaşı kaybetmesiyle Ahıska bölgesi, Rusya'nın egemenliği altına geçti. 1829 Edirne Antlaşmasıyla Ahıska tazminat karşılığında Rusya'ya bırakıldı. 16 Mart 1921 Moskova Antlaşmasıyla Ahıska, Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Tiflis iline bağlanarak Sovyetler Birliği'nin egemenliği altına girdi. 1930'lu yıllarda Stalin bütün Sovyet halkları üzerinde yoğun kimlik ve kültür değişimi politikası başlattı. Ahıska Türkleri de bundan en çok etkilenen halk oldu. Ahıska Türkleri dil ve kültürel baskıların yanı sıra ekonomik ve siyasi baskılara da tabii oldular. Sovyetler Birliği Devlet Savunma Komitesinin 31 Temmuz 1944 tarih ve 6279 sayılı "gizli" yazısıyla Ahıska Türklerinin de sürgüne tabii tutulması kararlaştırıldı. 14 Kasım 1944 tarihinde 220'ye yakın Ahıska köyünün ahalisi, Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'daki sürgün bölgelerine gönderildi. Güney Gürcistan'daki Ahıska, Adigön, Aspinza, Ahılkelek ve Bogdanovka bölgelerde yaşayan toplam 115.500 Ahıska Türkü, Kürt ve Hamşinli zorunlu göçe maruz bırakıldı. Bunların içinde Ahıska Türklerinin sayısı 96.000 idi. Sürülen Ahıska Türklerinin 55.000'i Özbekistan'a, 29.500'ü Kazakistan'a, 11.000'i de Kırgızistan topraklarına dağıtıldılar.

Kazakistan'ın ağır coğrafi ve iklim şartlarına uyum sağlamak onlar için hiçte kolay olmadı. Yanlarına sadece üç günlük yiyecek almalarına müsaade ettiler. Kazakistan'a gelenler; Almatı, Kaskelen, Cambul, Çimkent, Türkistan, Kızılorda, Merey, Isık ve Türgen bölgelerine yoğun bir şekilde yerleştirildiler. Bu zor şartlarda birbirlerine kenetlenerek ayakta kalmaya çalıştılar. Zamanla Kazakistan şartlarına alışan Ahıskalılar beraberlerinde getirdikleri geleneklerinde ödün vermemeye büyük gayret gösterdiler. Günümüzde Kazakistan'da yaklaşık 180.000 bin Ahıskalı yaşamını sürdürmektedir. Ahıskalılar her yönüyle toprağa tutunan tohum gibi hayatın her alanında var olma mücadelesi verdiler. Talgar'da yaşamış olan şair, Ali Paşa Veyseloğlu bir şiirinde Kazakistan'a gelen Ahıskalıların nasıl karşılandığını veciz bir şekilde anlatmaktadır.:

Gelip düştük Kazak eline
Şehrine köyüne böldüler bizi
Tez öğrendik Türk Kazak'ın dilini
Hürmetli bir konak bildiler bizi.
Kazak halkından çok hürmet gördük
Yahşi yaman günde sorulduk sorduk
Fitneyi fesadı beraber kırdık
Evlerine yurtlarına aldılar bizi (Veyseloğlu, 2008: 62).

Ahıskalılar zamanla yaşadıkları bölgenin halklarıyla dil ve kültür etkileşimi içine girdiler. Ahıska Türkçesine, Kazakça ve Rusça kelimeler girmeye başladı. "Ancak Türkiye'ye yerleşen Ahıska Türklerinin bile evlerinde yaygın olarak Rusça kullanmaları ortada kültürel kimlik konusunda bir zafiyetin bulunduğunu göstermektedir" (Doğan, 2010: 9-10). Maalesef Rusçanın gündelik hayatta Türkçe yerine aktif olarak kullanılması dil erozyonunu da beraberinde getirdi.

2 Şubat 1921 tarihinde Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Halk Komiserleri Heyetinin "Cumhuriyet'in Devlet organlarında Kazak ve Rus Dillerini Kullanma Konusu" raporunda "Cumhuriyetin bütün merkezî ve bölgesel kurumları evrak ve ilişkilerini Rus dilinde gerçekleştirecektir", "Cumhuriyetin il kurumları evraklarını, merkez ve vilâyet kurumlarıyla olan ilişkilerini Rus dilinde yürütecektir (Boranbayeva, 2004: 25). Şeklindeki alınan genel bir kararla, daha bu tarihten itibaren Kazakça tamamen devre dışı bırakılır ve Rusça Kazakistan'da resmî dil konumuna geçer. Evlerde Türkçe yerine Rusça konuşulmaya başlandı. Ahıskalıların kullandıkları günlük Türkçelerine Rusça ve Kazakça kelimeler bu şekilde girmeye başladı.

Sovyet devrindeki hayat şartları da Türkler arasında Rusçanın yaygınlaşmasında önemli rol oynar. Sovyet devrinde özellikle şehirlerde anne-babanın dışarıda çalışmak zorunda olması çocukların küçük yaşlardan itibaren kreşlere, çocuk yuvalarına gönderilmesine neden olur. Buralarda çocuklar daha okul çağına gelmeden önce Rusça ile tanışır. Bundan sonraki ilk ve orta öğretimde de Rusçaya büyük ağırlık verildiğinden Rusça, Türk çocukları tarafından anadilden daha iyi bilinen bir dil haline gelir (Devlet, 1983: 30).

Ama en makul sebep olarak sürgün psikolojisinin getirdiği bilinçaltını sayabiliriz. Bu korku psikolojisi altında kalan Ahıskalılar Ruslardan ikinci bir darbe yememek için dil konusunda da Rusçayı öğrenmek zorunda kalmışlardır. Çünkü göçten önce ve göçten sonra yaşayan 1. Nesil bütün acıları ve bütün ihanetleri yakından görmüş, yaşamışlardır. Binlercesi askerde bir hiç uğruna canını vermişlerdir. Yine binlercesi sürgün sırasında canını vermişlerdir. Hemen hemen her ailede birkaç kişi hayatını kaybetmiştir. Geldikleri bölgelerde yeniden yaşama tutunmak hiç de kolay olmamıştır. Bu hüzünlü ve o kadarda dramatik ortamda hayatlarını devam ettirmek Ahıskalılar için çok zor olmuştur. Bir taraftan yeni bir kültür ve dil ortamı diğer taraftan egemen devletin acımasız ve insanlık dışı baskıları karşısında kalakalmışlardır. Bu durumda hem kendi dillerini korumaya çalışmışlardır. Diğer taraftan iki yabancı dili de öğrenmek zorunda bırakılmışlardır. Ama baskın dil olan Rusça hep kazanan taraf olmuştur.

Bu değişimler birinci kuşak için pek söylenmeyebilir. İkinci ve üçüncü kuşakların almış olduğu Rusça eğitimden ve gelişen teknolojiden etkilenmemesi imkânsızdır. Yine de ilk kuşak Ahıskalılar her yönden dillerini korumaya ve yaşatmaya çaba gösterdiler. Ailelerini bu dil erozyonuna karşı korumaya ve onları kendi halk edebiyatlarıyla besleyip yaşatmaya çalıştılar. Bütün aileyi bir arada tutup onları geleceğe taşımak için gayret gösterdiler.

Bugün Kazakistan'da dağınık halde yaşayan Ahıskalı Türkler kendi kimliklerini bir alt kimlik olarak korumaya çalışmışlardır. Genelde daha iyi bir eğitim sebebiyle Rus okullarını tercih etmişlerdir. Daha iyi iş imkânları elde etmek arzusu ve geniş bir coğrafyada Rusçanın konuşuluyor olması onların bu tercihlerinde etkin bir rol oynamıştır.

2. Dilin Toplumdaki Yeri

Dil, her şeyden önce şuur işidir. Konuşma, insanın sahip olduğu en kıymetli anlaşma yöntemlerinden biridir. İnsanların birbirleri ile haberleşmeleri, birbirlerine dertlerini ve isteklerini anlatıp anlaşabilmeleri, ancak dil vasıtasıyla mümkün olur. İnsanlar arasında en etkin iletişim aracı dildir. Dilin kapsamına girmeyen sesler, jestler ve mimikler iletişimin sağlanmasında önemli olmasına karşın bunlar dilin önemini hiçbir zaman azaltmaz. Dilin insanlar arasında iletişim aracı olarak kullanılması dilin toplumsal bir işleve sahip olduğunu ortaya koymakta; ayrıca dil, o toplumla onun kültürü arasında ilişki kurma rolünü de üstlenmektedir. Vossler' in 1960'larda dediği gibi " Dil, kültürün aynasıdır" (Aksan, 1977: 55). Güvenç'in ifadesiyle: "Dil, kültürel muhtevanın bir ansiklopedisi ya da sözlüğüdür" (Bozkurt, 1974. 70) şeklindeki sözleri bu görüşü doğrulamaktadır.

"Dil bir düşünce aracıdır. İnsanlar, düşünce, duygu ve isteklerini dil ile belirtirler. Ancak, dil olmaksızın da düşüncenin, doğru ya da yanlış inançların olabileceği görüşünde olanlara da rastlanmaktadır"(Russel, 1973: 43).

2.1. Dil Değişiminin Ahıska Türklerine Etkileri

Ahıska Türkleri, Türkçe'nin Ahıska ağzı denilen şivesiyle konuşmaktadırlar. Bu ağız, Yukarı Kur ve Çoruh bölgesinin ortak dilidir. Kars'ın Posof ilçesi başta olmak üzere Ardahan, Şavşat, Artvin, Ardanuç ve

Oltu çevresinin ağzı, Ahıska ağzının ortak özelliklerini taşımaktadır. Kazakistan'da da bu ağzı muhafaza edip kullanmaktadırlar. Bugün Çoğu Anadolu ağızlarında bulunmayan fakat Ahıska ağzında bulunup, bugün de kullanılan örnekler görülmüştür. Ahıskalılar, bu katıksız Türkçeyi onca baskılara rağmen devam ettirmekten asla vazgeçmemişlerdir. Fakat kendi dillerinin yanında yerel dillerini de öğrenmeyi ihmal etmemişlerdir.

Ahıska Türklerinde bazı yaşlılar haricinde herkes Kazakçayı ve Rusçayı bilirler. 1950 sonrası kuşak ise Rusçayı ve Kazakçayı çok iyi bilmektedir. Ahıska Türklerinin dillerinin korunabilmesini sağlayan sebeplerin arasında:

1. Çocuklarının Türkçeyi ilk ana dili olarak öğrenebildiği,
2. Her aile ferdinin, büyüklerle Türkçe konuşması gerekliliğini önemsemesi ve konuşması,
3. Çoğunlukla kırsal bölgelerde; tarıma dayalı, yerleşik, dayanışmacı, dış dünyaya biraz kapalı topluluklar halinde yaşamaları,
4. Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde benzer Türk Dillerinin konuşulması (Balım, 2003: 242) gibi maddeler yer almaktadır.

Evde Türkçe konuşmaya önem veren Ahıskalılar dışarıda diğer dilleri öğrenmeyi de ihmal etmemiş; bilakis çocuklarının bu dilleri öğrenmelerini teşvik etmişlerdir. Kazakistan'da yaşayan Ahıskalıların büyük çoğunluğu komşularıyla Kazakça ya da Rusça konuştukları gözlenmiştir.

Ahıskalı Türkler, Rusça ve diğer dilleri konuştukları kamu alanını ile Türkçe konuştukları özel alanları birbirinden açıkça ayırmaktadırlar. Yapılan araştırmalarda Ahıskalı Türklerin 1.888.000'i (%91), Türk dilini ana dil olarak benimsemişlerdir. Rus dilini Anadil olarak kabul edenler 3.800 (%2); diğer dilleri kabul edenler ise 14.700 (%7) kişidir (Bayraktar, 2013: 78).

Kazakistan Ahıska Türkleri, kamu alanlarında ve sosyal çevrede Kazakça ve Rusça kullanmaya gayret etmişlerdir. Buna rağmen kendi dillerini kültürlerini ve ananelerini korumuşlardır. Ahıska Türklerinin, sürgün edildikleri SSCB ülkelerinde, komünist rejimin siyasi varlığına karşın etnik kimliklerini ve dile ilişkin kimliklerini koruyabildikleri görülmektedir. Bu doğrultuda Ahıska Türkleri, kendilerine tanınan yetersiz siyasi ve sosyal olanaklara karşın, içerisinde yer aldıkları toplumu kendilerine göre şekillendirmeyi başarabilmişlerdir. Yani milliyet ve etnik kimlik tanımlarının dile dayandırıldığı SSCB gibi bir toplumda dahi, Ahıska Türklerinin kimliklerini ve dillerini korumaları doğrultusunda vasiyetlerini de devam ettirmeleri mümkün olabilmiştir.

Ahıskalıların ayakta kalmalarının temel sebeplerinden birisi de dillerini koruyup yaşatmalarıdır. Geldikleri bölgelerin yerel dillerini öğrenmişler, Rusçayı da devlet dili olduğu için mecburen öğrenmişlerdir. Resmi kurumlarda, eğitim alanlarında Rusçayı; gündelik işler, çarşı-pazarda ise yerel dilleri konuşmuşlardır. Ama özelleri olan evlerinde hep Türkçe konuşmuşlardır. Aile büyükleri diğer dillerin aile içerisinde konuşulmasına müsaade etmemişlerdir.

Konuyla ilgili Kazakistan Ahıska Gazetesi'nin Baş Editörü Rövşen Memmedoğlu ile 16 Mayıs 2017 tarihinde, Almatı şehrinde, Ahıska Gazetesi'nde yapılan röportajda: Sizce Ahıskalı Türkler, sürgün ile birlikte getirdikleri kültürlerini ve dillerini yaşatabilmişler midir? sorusuna şu şekilde cevap vermiştir: Günümüzde gençlerin etki altında kaldıkları bir doğal alan var. Bu alanlara; televizyon, internet, sinema ve diğer milletlerle iç içe olmayı sayabiliriz. Bizim zamanımızda sadece akrabalar ve dar bir çevre vardı. Herkes birbirini bilir, tanır ve sayardı. Yani rol modellerimizi yine kendi çevremiz belirlerdi. Bu rol modeller bizi kültürümüzden ve geleneklerimizden koparmaz bilakis sıkı sıkıya bağlardı. Bu konularla ilgili Başta Sayın, Ziyaettin İsmihanoğlu Bey olmak üzere bütün Ahıska yetişkinlerine şunu tavsiye etmekteyiz. Evde herkes Türkçe konuşsun başka bir dil konuşmasın. Önce çocuklarımız kendi dillerini öğrensinler. Sonrada diğer dilleri öğrensinler. Her Ahıskalı çocuk dört dil bilmelidir. Zaten okulda Kazakça ve Rusça öğrenmektedir. İngilizceyi artık her çocuğun bilmesi şarttır. Ama bu dilleri öğrenirken asıl kendi öz dillerini ihmal etmemelidirler. Biz, gazete olarak gençlerimize; şairlerimizi, yazarlarımızı ve büyüklerimizi tanıtmaya çalışıyoruz. Çünkü Yunus Emre'yi bilmeden, Şekspir'i bilmenin anlamı yoktur.

2.2. Ahıska Türklerinde Şairler

Ahıska, Türk kültüründe önemli bir yer teşkil eder. Bu coğrafyada Türk edebiyat hayatında önemli rol oynamış şairler ve yazarlar yetişmiştir. Bu yazarlar birçok eser ortaya koymuşlardır. Ahıska Bölgesinde: Cevri, Çerkezoğlu, Emrah, Gülali, Garip, Zülali, Şenliki, Mazlumi, Mahsuni, Feryadi ve Fakiri gibi büyük usta şairler çıkmıştır. Günümüzde de gerek Kazakistan bölgesinde ve gerekse yakın çevrede birçok şair yetişmiştir. Bu şairler halkın sesi soluğu olmuşlardır.''Çağdaş Ahıska şairlerinden Fehlül, Zeynal, Cabir Halidov, Şimşek Sürgün, İbrahim Türkü, İlyas İdrisov, İlim Şahzadayev, Gülahmet Şahin, Ali Paşa Veyseloğlu, Bekir Perişan, Aşik Mevledin gibi birçok şair bunlara örnek teşkil etmektedir''(Türki, 2007: 315).

Ahıska'da yaşamış şairler şiirlerinde ve atışmalarında genellikle yaşadıkları zamanın şartlarını yansıtmışlardır. Halkın ruh haletini, sosyal durumlarını ve bölgenin siyasi durumlarını heyecanlı bir şekilde şiirlerine yansıtmışlardır. Halkı isyandan ziyade, bölgenin şartlarına ayak uydurmaya ve ne olursa olsun yaşamak gerekliliği üzerinde yoğunlaşdırmışlardır. Bu konuya dair bazı örnekler:

Boz atlar üstünde kılınç çalınır,
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana.
Şenlik, ne durursuz, atları binin,
Sıyra-kılınç düşman üstüne dönün,
Artacahdır şanı bu Âl-Osman'ın
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana (Kırzıoğlu, 1966:1016). Âşık Şenlik'inin şiirinde bölgenin işgali karşısında halkın vatan savunmasına çağrılışı coşkulu bir şekilde anlatılmaktadır.

Kimi göç eylemiş gücü var bize,
Kimi siyah zülüf dökmüştür yüze,
Eğer bir haberiniz olmasa bize,
Düşersiz siz de firkate güzeller.
Emrahi der gerçek oldu sözümüz,
Arşa direk oldu ah-ı suzumuz,
Size geçer ise bu niyazımız,
Dolun sualsiz cennete güzeller (Kırzıoğlu, 1966:1016).

Ahıskalı Emrah şiirinde, Ahıskalı güzellerin vefasının ve güzelliklerinin benzeri olmadığını ancak onların cennete yakışacaklarını ifade etmektedir.

Ateşe yakar cihanı aşk ile narın senin,
Ah ettin, Arş'a dayandı ah ile zarın senin,
Nas içinde destan oldun, düştün delen dillere,
Yar elinden serserisin, ya hani arın senin.
Işığı der, sıdk ile gel sen çalış hak rahına,
Git uzak şeytan şerrinden, sığın Şahlarşahı'na,
Seni halk eden Hallak'ın secde kıl dergâhına,
Her ne dilek dilesen ihsan eder Tanrın senin (Kırzıoğlu, 1966:1016).

Âşık Kobliyanlı Sefili, şiirinde halkın çektiği sıkıntıların göğe kadar gittiğini insanlar arasında da destanlaştığını vurgulamaktadır. Her şeye rağmen Allaha sığınmak gerektiğini ve ondan yardım istemek ve ona sığınmak gerekliliği üzerinde durmaktadır.

Bu benim bahtımdan kem talihimden,
Felek vurdu bu sineme, çalgundur,
Ne vakt men'edildim kendi rahımdan,
Dizde fer yok, gönül katı kalğundur.
Korhan'ım işime hile kattılar,
Gam ü mihnet ile tutsak ettiler,
Şahan idim, bir zağ deyin tuttular,
Uçabilmem kanatlarım yorgundur'' (Kırzıoğlu, 1966: 1018).

Ahıskalı Korhan kendi talihine kızmaktadır ve bundan dert yanmaktadır. Memleketin ahvalinden rahatsızlığını dile getirmektedir.

Her kişinin bir derdi var, benimkinden beş-beter,
Bir canan su ısıtırken, birisi tas-tas töker,
Birisi ağlar, sızlar, birisi yanar tüter,
Tabib gelmez, melhem almaz, böyle yara kimde var (Kırzıoğlu, 1966:1018).

Ahılkelek'li Hasta Hasan, yârinden sitemkârdır. Ondan çektikleri karşısında derdine çare bulunmadığını ve bundan bizar olduğunu anlatmaktadır.

Ahıska da yaşamış şairlerin şiir diline bakıldığında o günün Anadolu'da kullanılan diliyle aynıdır. Genelde vatan sevgisi ve düşmanla mücadele işlenmiştir. Dil yalın ve akıcıdır. Halkın anlayabileceği bir tarzda şiirler yazılmış ve söylenmiştir. Sebebi ise şairlerin sürekli halkın içinde yaşamaları ve halkın duygularına tercüman olmalarıdır.

2.3. Kazakistan'da Yaşayan Ahıskalı Şairler

Ahıska Türklerinin dil ve edebiyat anlayışının gelişmesinde Ahıska âşıkları önemli bir yere sahiptir. Kazakistan coğrafyasında, aynen âşıklık geleneği devam etmiştir. Büyük âşıklar ve şairler çıkmıştır. Bu âşık ve yazarlar Kazakistan'daki Ahıskalı Türklere büyük bir ilham kaynağı olmuşlardır. Halkın öz dillerini unutmamalarını sağlamışlardır. Ahıska folkloru ve kültürü çok zengindir. Sürgünde onca zorluklara rağmen, Ahıskalılar bu müthiş hazineye sahip çıkmışlardır. Ahıska Türklerinin sürgün edilmelerinin ardından Kazakistan'daki şairlerin, âşıklık geleneğini sürdürdükleri görülmektedir. Bu dönemde önemli görülen âşıklar arasında Aşık Hasta Hasan, Âşık Göggöz, Âşık, Seyfet, Âşık Mevlüt, Musayev Emirastan Berfo Oğlu, Âşık Sedir, Âşık Piloş, Âşık Mamut, Âşık Oruç, Hukiyev İbrahim Katipoğlu, Bahadır Badalov, Aşık Zeynulla, Kemal Karayev, Ali Paşa Veyseloğlu gibi isimler sayılmaktadır. Şimdi Kazakistan'da yaşayan ve Ahıska Türklerinin edebiyatında, kültür hayatında önemli köşe taşları olan şairleri ve yazarları inceleyelim.

Ali Paşa Veyseloğlu, 1924 yılında Aspindza'da doğdu. 14 Kasım 1944 yılında ailece Almatı şehri, Issık ilçesi, Türgen köyüne yerleştirildiler. 1950 yılından itibaren şiir ve hikâyeler yazmaya başladı. Birçok ödül alan şair, konu olarak; dostluk, kardeşlik, vatan aşkı ve Türkiye sevgisini işledi. Ahıska Türklerinin karşılaştıkları zorlukları anlatmış fakat bu zorluklara rağmen geleceğe güvenle bakmış ve halkı bu yönde motive etmiştir.

Ses sese verip siz ol asimanda
Vatanın hasreti vardır bu canda
Elimiz Aspindza o gülistan
Görseniz bir selam verin turnalar.

Paşa'nın kalbinde Türkiye eli
O zaman açılır menekşe, gülü
Ölenler kurtuldu, kalan yaralı
Gitti ömür gurbet elin içinde.

Adım Ali Paşa, dostlarım Kazak
Babamız Türklerden düşmüşüz uzak
Düşmanlar bizlere kuruyor tuzak
Uymayın onlara bölerler bizi (Veyseloğlu, 2008:9-10).

Bahadır Badalov, 15 Mart 1935 yılında, Aşağı Oşora köyünde doğmuştur. Önce Özbekistan'ın Semerkant şehrine sürgün olan Bahadır Badalov, 1960'da Kazakistan'ın Çimkent şehrinin, Karasu köyüne yerleşmiştir. Şair, şiirlerinde; vatan sevgisi, sürgün ve gurbet konularını işlemiştir.

Asmiza olmişdür bir küçük rayon
Çoh idi çarşısi, suyun
Girende suyunu görünmez boyun
Çermürteki şifa suyun ne oldi.
Bahadır veten içün çoh oldi candan
Hazırım yurt için tökmeye kandan
Geçmişim biklinki devletten maldan
Hasretim sırtlaran, meşen Oşora (Badalov, 2004:137-139).

Mutiyev Zeynulla Cabbaroğlu, 1930 yılnda, Aşaği Oşora köyünde doğmuştur. Önce Özbekistan'a sürgün olan Cabbaroğlu, 1959'da Kazakistan'ın Çimkent şehrinin Karasu köyüne yerleşmiştir. Şair, şiirlerinde, vatan sevgisi, dünya ve gurbet konularını işlemiştir.

Yazımız karaya yazıldı baştan
Anaların gözleri çıhmadı yaştan
Ayrı ayrı düşti bacı kardaştan
45 yıl hesretde kalan ağlasın.
Ata ana diyar tutun sözümi
Yohtur bu yerlerin bene lazımi
Eski vetenime sürem yüzümi
Bura gurbet eldür bilen ağlasın (Badalov, 2004:150-151).

Karayev Kamal Karaoğlu, 1937 yılında Aspinzanın Bezirhana köyünde doğdu. 6 yaşından itibaren Kazakistan'ın Çimkent şehrinin Telman köyünde yaşamaktadır. Tıp eğitimi alan şair, Halk Dostluğu Nişanı

ve Kazakistan Şeref Belgesi'nin sahibidir. Küçük yaşlardan itibaren şiir yazan şair, vatan, gurbet ve halk konularını işledi. Tatlı Puvar filminin çekimlerine katkıda bulundu. Çimkent şehri Ahıska Türklerinin dernek başkanlığını yapmaktadır.

Merdlik eylemek merdin adıdı
Şirinlik insanın ağız dadıdı
Yaman yamandı yahşi da yahşi
Yahşını yamana gatmağ olar mi?
Kamal yazdı nece hana
Arifler sözlerden gana
Bu dünyada yana yana
O yaralı anadı- ana (Badalov, 2004:166-168).

Musayev Emirastan Berfo Oğlu, 1955 yılında Kazakistan'ın Çimkent şehrinde doğdu. 1976 yılından beri diş doktorluğu yapmaktadır. İlk şiirini 17 yaşında yazmıştır. Konu olarak hayat, hakikat, aşk ve vatan konularını ele almıştır.

Ezelden tezeydi insanın ganı
Yanardı onların birbirine canı
Hardan tapım ele insanı
Onlar getdi indi kimler gelipdi.
Emirastan'dan eyleseler sorağı
Yitirmerem men yediydim çöreği
Min yıl keçse de veten torpağı
Gözleyiir bizi a yazığ halğım (Badalov, 2004:171-172).

Kazakistan'da yaşayan Ahıskalı şairlerin şiir diline bakıldığında Türkiye'de kullanılan dille çok yakındır. Ahıska'da yaşayan şairler genelde vatan sevgisi ve düşmanla mücadele konularını işlemişlerdir. Aradan yıllar geçmesine rağmen halen aynı dili kullanan ve aynı ruh haleti içinde olan günümüz şairleri ve yazarları, yazı ve şiirlerini bu şekilde ortaya koymaktadırlar. Hep vatan hasreti ve bir gün geri dönebilme ümidi ile doludurlar. Fakat aynı heyecan ve aynı coşku yeni nesillerde görülememektedir. Sebebi, bu konuda yeterli çalışmaların yapılmamasıdır. Sürgünü görmüş ve o günlerin bütün acılarını iliklerine kadar hissetmiş olan yaşlı kesimin azalmasıyla bunu anlatacak ve gündemde tutacak kişilerin azalması bu konuda en büyük etkendir. Dil, bir milletin geçmişinde yazılan veya söylenen şiirler, romanlar, türküler, masallar yardımıyla geleceğe aktarılır. Bu konuda ilmi, kültürel ve görsel çalışmalar yapılmalıdır. Bu konuda bariz bir şekilde hissedilen boşluğun doldurulması gerekmektedir.

3. Sonuç

Kazakistan'da yaşayan Ahıska Türkleri bulundukları bölgelerde çok zor şartlar altında hayat mücadelesi vermeye çalışmışlardır. Fakat kendilerine yapılan bütün baskılara rağmen, dillerini, örf adetlerini korumaya çalışmışlardır. Bunlardan en önemlisi günümüze kadar ana dillerini unutmamış olmalarıdır. Toplumlarda dil değişimi daima sancılı olmuştur. Çünkü toplum dilini kullanmak isteyip, değiştirmek istemezse buna karşı bütün hücreleriyle direnir. Fakat her toplum mutlaka bu değişime uğrar. Toplum yeni kazandığı kelimelerle eskileri harmanlar. Böylece kendini, ana dilini yeni dilin baskılarına karşı koruyup kollamaya gayret eder. Bu değişimi Ahıska Türklerinde en bariz bir şekilde görmekteyiz. Eğitim seviyesinin yükselmesi, ekonomik gelişmeler ve yeni kültür ortamları bu değişimi tetikleyen unsurlardır.

Kazakistan Ahıska Türkleri, yaşadıkları bölgelerde dillerini canlı bir şekilde kullanmaya çalışmaktadırlar. Aile içinde, düğünlerde, bayramlarda, eğitim ve maddi- manevi kültürel alanlarda dillerini yaşatmaya büyük gayret göstermektedirler.

Eski nesil bu baskılara direnmişse de, yeni nesil rahatlıkla değişime ayak uydurmuşlardır. Eğitim alanındaki bütün gelişmeler yaşadıkları yerlerdeki kendilerine verilen haklar ölçüsünde olmuştur. Sovyetlerin yıkılmasıyla yeni kurulan Kazakistan'da Ahıska çocuklarının eğitiminde ciddi bir artış görülmüştür. Bu da Ahıska Türklerinde yeni bir heyecana neden olmuştur. Dillerinin devamı için kursların açılması ve Türk televizyonlarının izlenilmesi, Ahıskalıların dillerini geliştirmeleri adına çok büyük getiri sağlamıştır. Ama ne yazık ki; Türkçe eskisi gibi birinci dil değil de üçüncü dil olarak yerini almaktan kendini kurtaramamıştır.

Kaynakça

1. Aksan, Doğan. Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1977.

2. Badalov, Çingiz. Bütün Yönleriyle Ahıska Türkleri. Şimkent: Kitap Matbaası, 2004.

3. Balım, Çiğdem ve Aydıngün, Ayşegül. "Dil ve Grup Kimliği: Ahıska Türkleri", Günümüz Dilbilim Çalışmaları. Der. Ayşe Kara, Ece Korkut, Suna Ağıldere. İstanbul: Multilingual Yayınları, 2003.

4. Bayraktar Yrd. Doç. Dr. Rasim, Eski Sovyetlerde Türk Kimliği. Ankara: Berikan Yayınevi, 2013.

5. Boranbayeva, Gülnur Smagulkızı 2004: "SSCB Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Kazakistan Cumhuriyeti'nde Kazak Dilinin Genel Durumu", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 1(Kasım 2004), s. 25.

6. Bozkurt, Güvenç. İnsan ve Kültür, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1974.

7. Devlet, Nadir 1983: "Ruslaştırmada Kazan Tatar Türkleri Örneği", Türk Kültürü, Sayı: 237, Yıl: XXI (ocak 1983), s. 30.

8. Doğan. Prof. Dr. İlyas. Bizim Ahıska Dergisi. Ankara, 10 Yaz 2010.

9. Kırzıoğlu, Fahrettin. Ahıskalı 14 Halk Şairimizden Birer Parça. İstanbul: Türk Kültür Dergisi,1966.

10. Rövşen, Memmedoğlu, İsmayılov, 16 Mayıs 2017, Almatı Şehrin, Ahıska Gazetesi.

11. Russel, Bertrand. TheUses of Language ConceptsandProcesses. Editedby Joseph A Devite. Englewoord Cliffs, N.J. : - Prentice Hall Inc, 1973.

12. Türki, İbrahim. Ahıska Türklerinin Tarihi, Edebiyatı ve Aşıklarının Kısa Antolojisi. Şimkent: Kitap Matbası, 2007.

13. Veyseloğlu, Ali Paşa. Vatan ve Gurbet. Almatı: Print Basımevi, 2008.

Құлтанбаева Н.Қ.
Гуманитарлық ғылымдарының магистрі
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік мемлекеттік университеті

Исакова С.С.
Филол. ғылым. докторы, профессор

ЕРТЕГІ ДИСКУРСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Түйін. Мақалада ертегі дискурсы және оның зерттелу барысы туралы баяндалады. Соңғы жылдардағы дискурстық талдау бойынша орындалған зерттеулерде «дискурс» және «ертегі дискурсы» ұғымдары түрліше анықталуы, шетелдік ғалымдардың ертегі дискурсы туралы түрлі деңгейде салыстара зерттеулері талданып, қорытынды бөлігінде ертегі дискурсының тілдік тұлғадағы күрделі лингвомәдениеттанымдық құбылыс екендігі айтылады.
Түйін сөздер: ертегі дискурсы, концепт, әлем бейнесі, халық ертегі, әдеби ертегі, лексикалық қабат.

Култанбаева Н.К.
Магистр гуманитарных наук
Актюбинский региональный государсвенный университет имени К. Жубанова

Исакова С.С.
Д-р филол. наук, профессор

ИССЛЕДОВАНИЕ СКАЗОЧНОГО ДИСКУРСА

Резюме. В статье речь идет о сказочном дискурсе и состоянии его исследования. В последние годы понятия «дискурс» и «сказочный дискурс» определяются по - разному в исследованиях анализа дискурса. Сравнительные исследования сказочного дискурса представлены и в работах зарубежных ученых. В заключении сказочный дискурс определяется как сложное лингвокультурное явление в сознании языковой личности.
Ключевые слова: сказочный дискурс, концепт, картина мира, народная сказка, литературная сказка, лексический пласт.

Kultanbayeva N.K.
M.A.
K. Zhubanov Aktobe regional state university

Issakova S.S.
DLitt, professor

A STUDY OF FAIRY-TALE DISCOURSE

Summary. In this article is discussed about a fairy-tale discourse and a status of its research. In the recent years, the concepts of “discourse” and “fairytale discourse” have been defined differently in the discourse analysis studies. Comparative studies of fairy-tale discourse are also presented in the works of foreign scientists. In conclusion, fairy-tale discourse is defined as a complex linguocultural phenomenon in the consciousness of a linguistic personality.
Key words: fairytale discourse, concept, world picture, folk tale, literary fairy tale, lexical layer.

Қазіргі лингвистиканың маңызды жетістігі ретінде тілдің жаңа парадигмада, яғни адамның танымдық қызметіне қатысты тұрғыда танылуымен ерекшеленетіндігін айтуға болады. Сондай жаңа бағыттардың бірі – дискурс теориясы. Дискурстық кеңістік сияқты нысанды ғылыми тұрғыда ұғыну адами қызметтің барлық саласында өтіп жатады.

Біз мақаламызда дискурстық кеңістіктің бір түрі ертегі дискурсы және оның зерттелу барысына тоқталмақпыз. Ертегі дискурсының өзекті мәселеге айналуы әлеуметтік талаптардан туындаған

десек те болады. Ілгергі уақытта ертегі дискурсы әңгімеші-ертегіші және тыңдаушының қатысынсыз жағдаяттық-рөлдік қызмет түрінде қабылданды. Коммуникацияның ауызша түрден жазбаша түрге өтуі ертегіге айтарлықтай өзгеріс әкелді. Осы уақыттан бастап, бірінші орынға кең мағынада қолданылатын тіл шықты, ал ертегіші мен тыңдаушының қарым-қатынасы ассиметриясы одан әрі негізгі белгі болып саналмады. Біртіндеп ертегі дискурсы неғұрлым эстетикалық құндылықтармен толықтырыла бастады.

Соңғы жылдардағы дискурстық талдау бойынша орындалған зерттеулерде «дискурс» және «ертегі дискурсы» ұғымдары түрліше анықталады. Н.Д. Артюнова дискурсты экстарлингвистикалық, әлеуметтік-мәдени және прагматикалық, психологиялық факторлар жиынтығына байланысты мәтін ретінде анықтаса, В.Я. Пропп «...ертегі дискурсы тек өзіндік, өзіне ғана тән таңғажайыптылығын иеленген. Аталмыш жанр мәтінінде прагматикалық функнция түрлі деңгейде жүзеге асады» деп көрсетеді [1, 316].

Ресейлік ғалым М.В. Демина ертегі дискурсы туралы зерттеулерінде «Ертегі дискурсы — көп ғасырлық тарих ағымында кодталған ақпараттың «әмбебап қоймасы». Дискурстың бұл түрі ұлт менталитетін және этностың әлеуметтік-мәдени әлем бейнесін неғұрлым терең көрсетеді. Бұл «дискурстың» өзіндік ұғымының көпмағыналылығымен және күрделілігімен байланысты деп пікір білдіреді. Сонымен бірге Ю.В. Мамонованың пікірін былайша келтіреді: «ертегі мәтіні дискурстың белгілі бір түрі ретінде халықтың тұрмыстық ертегілерінің басты концептілерін анықтау мақсатында қарастырылады. Сәйкесінше ертегі дискурсы «концептуалдық тұрғыда зерттелетін лексикалық құралдармен берілген, мәдени-аксиологиялық ақпарат көзі» [2, 64].

Н.А. Акименконың диссертациялық зерттеуінде ертегі дискурсы «тілдік құрылымның түрлі деңгейінде вербализацияланатын, ертегі категориясының арнайы өлшемдерін жүзеге асыратын белсенді орта» ретінде интерпретацияланады және зерттеу жұмысында дискурстың анықтамасы когнитивтік процесс сияқты шынайы сөйлеу әрекетімен байланысты; атақты тілшілер Е.С. Кубрякова мен О.В. Александрованың еңбектерінде көрсетілген бағытқа сәйкес ертегі дискурсы «жазылған ертегі мәнмәтіні, оның нәтижесі, яғни мәтін ерекше әлеуметтік мәлімет түрінде көрсетілген когнитивтік және тілдік қызметтің динамикалық процесі» ретінде ұғынылады [3, 31]. Сондай-ақ Н.А. Акименко өзінің зерттеуінде автор өзінің лингвокреативтілігін, қоршаған шындықтағы болған оқиғаға өзіндік ерекше көзқарасын көрсететіндігін жазады. Бұлайша өз бетінше айту түрлі деңгейде функционалды, семантикалық және лексикалық құралдармен іске асады деп көрсетеді.

Ертегі дискурсын зерттеушілер ертегі дискурсының екі түрлі ерекшелігін көрсетеді: құрылымдық бірліктеріне сәйкес *халықтық* және *әдеби* ертегі болып табылатын *дәстүрлі* және *заманауи* ертегілер. Әдеби ертегіні фольклорлық ертегінің мұрагері ретінде сюжеттің немесе көркем образдардың қатынасы ретінде сонымен қатар, стильге қатысы ретінде таниды. М.П. Шустов «... ертегі жанры ешқашан өлмейді. Ол жай ғана фольклорлық салттан әдеби нормаға алмасады» дегенді дәлелдейді [4, 23]. Л.В. Овчинникова былай деп жазады: «Әдеби ертегі өзінің ең жақсы образдарын фольклорда жасалынған барлық құнды образдармен және халықтық адамгершілік құндылықтарын автор талантымен байланыстыра отырып қабылдаған» [5, 24].

К.Т. Батуева, И.Г. Ульянова өздерінің «Лексические особенности сказочного дискурса» атты мақаласында ертегі мәтініндегі ертегілік әсер беруде жетекші рөл атқаратын лексикалық компоненттерге, ертегі мәтініне тән сөйлеу жанрының сюжеттік канонына, ертегінің негізгі кейіпкерлері мен ертегі мазмұнында көрсетілген хронотопқа талдау жасайды. Ертегі мәтінінің қалыптасқан дәстүрлі түрі ретінде мәтіннің негізгі бөлігінде басты оқиғалар баяндалып, соңғы бөлігінде барлық шиеленістің шешіліп, бақытты болып аяқталатындығын көрсетеді. Мысал ретінде басқа ешбір дискурста кездеспейтін, бала кезден белгілі орыс ертегілеріндегі лексикалық біркелкі топтарға төмендегідей ретте тоқталады:

- Змей-Горыныч;
- Кащей-Бессмертный (клишированное определение возраста);
- Избушка на курьих ножках (клишированное описание объекта);
- Скатерть-самобранка (характеристика предмета);
- Водяной(указание на местообитания героя);
- Царевна-лягушка (портрет персонажа);
- Лягушка-квакушка (характеристика персонажа);
- Царевна-Несмеяна (характеристика персонажа);
- Морозко и Снегурочка (сезон или время действия); [6, 191].

Осылармен байланысты ертегіде тұрақты түрде кездесетін клищелер туралы, олардың әрі үнемді, әрі ертегі дискурсына тән екендігін, олардың орналасу ретіне қарай «бастапқы», «ортаңғы» және «соңғы» болып бөлетіндігін көрсетеді. Мысалы, орыс ертегілерінде:

• жили-были;
• в некотором царстве, в некотором государстве;
• скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается;
• и я там был, мед-пиво пил, по усам текло, да в рот не попало;
• повели под венец, тут и сказке конец;
• тут и сказке конец, а кто слушал – молодец сияқты болып келсе, қазақ ертегілерінде:

Ерте, ерте, ертеде, ешкі жүні бөртеде;

Баяғыда бір бай болыпты, төрт түлігі сай болыпты;

Баяғыда бір кедей болыпты, бір перзентке зар болыпты:

Бай болып, барша мұратына жетіпті деген сияқты ертегінің басталуынан хабар беретін сөйлемдер қолданылады.

М.В. Демина «Гендерная концептосфера британского сказочного дискурса: от традиции к современности» атты мақаласында Г.Г. Слышкин, И.В. Палаева сынды ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, Британ аралдары халықтары ертегілері материалы негізінде жүргізген зерттеуі нәтижесінде дәстүрлі ертегі дискурсындағы гендерлік концептосфера туралы қорытынды жасайды. Ертегі мәтіні бойынша «ер адам» концептісі «әйел» концептісіне қарағанда екі есе көп лексикалық бірліктер келтіреді. Бұның ерекшелігі ер мен әйелдің өмір сүрудегі қызметіне байланысты болатындығын анықтайды. «Ер адам» концептісі әлеуметтік сигментте байқалса, «әйел» концептісі реляциялық сегментте байқалатындығын, «әйел» концептісінде жүзеге асырылатын реляциялық сегменттегі лексикалық бірліктер «отбасы-туыстық қарым-қатынастағы» қосымша мағынаға бағытталса, «ер адам» концептісі «тұлғааралық қарым-қатынасқа» негізделетіндігі туралы нақты дәлелдермен жазады. Одан әрі аталмыш концептілерді топтарға бөліп, пайыздық көрсеткіштерін анықтайды. Яғни, жас ерекшелігіне байланысты (adolescent, adult, boy, teenager, thirteen-year old, toddler, old man,young man): ұлты (Russian, Yakut, Vietnamese man): отбасы-туыстық қатысына байланысты (brother, cousin, dad, daddy, father, greatgreat-great-great-grandson, husband,) т.б. [7,50].

О.А. Плахова «К вопросу о взаимодействии дискурса и жанра (на примере сказочного дискурса)» атты мақаласында дискурс пен жанрдың өзара әрекетін, дискурс пен жанр дамуындағы бірдей үрдістердің орналасуын, сонымен қатар жанрдың дискурстың маңызды атрибуты ретіндегі ерекшеліктері туралы баяндайды. Дискурсты зерттеуде отандық лингвистер ертегі дискурсының және оның конститутивтік белгілерін айқындау мақсатындағы заманауи тәсілдің бірі ретінде белсенді түрде қолданатындығын айтады. Дискурстық және фольклорлық зерттеулердегі «жанр» ұғымына салыстырмалы талдау жасап, ағылшын тілді ертегі дискурсына қатысты жанрлық өлшемдер мен ертегілік ғажайыптар туралы талдаулар жасайды [8, 33].

Соборная Ирина Степановна «Теоретико-методологическая основа исследования сказочного дискурса» атты зерттеуінде «Ертегі дискурсы» терминіне қатысты бірнеше ғалымдардың анықтамаларын салыстырып көрсетеді. Мысалы, Н.Н.Миронов «Дискурс-анализ оценочной семантики» атты оқу құралында дискурсқа былайша анықтама беретінін келтіреді: «вид речевой коммуникации, обусловленный критическим рассмотрением ценностей и норм социальной жизни». Н.Н. Миронов болжауынша «ертегі дискурсы» – бұл «мәдени коммуникацияға қызмет ететін ерекше таңбалар жүйесі». Бұл жерде автор ертегі дискурсын түрлі экстралингвистикалық факторлардың әсеріндегі, яғни ментальды, тарихи, этнопсихологиялық, мәдени, этнографиялық және т.б. мәтіндердің біріне қатысты деп түсіндіреді [9,с.39]. Н.Н. Миронованың пікірі бойынша түрлі халықтардың менталитетпен, тарихи дәуірмен, тұрмыспен, дінмен, алғашқы мәдениетпен байланысты мәдениеттанымдық факторлар қатарына негізделген ертегі дискурсының типологиялық ерекшеліктері деп есептеуге болады [9, с. 39]. Осындай деректер келтіре отырып, автор ертегі дискурсы көп аспектілі филологиялық талдау үшін өте өзекті, әрі бұл ұлттың әлем бейнесін толыққанды көрсететін дискурстың түрі болып табылады дегенді айтады.

Ғалым Е. Ф. Бизунова «Сказочный дискурс как отражение менталитета народа (на примере белорусской и немецкой сказок)» мақаласында Белорусь және неміс халықтары ертегілерін салыстыра талдай келе, жалпы ертегі жанры этникалық топтардың менталитетінің жарқын көрінісі болып

табылатындығын баяндайды. Аталмыш ұлттардың күрделі ерекшеліктеріне тоқталады. Мысалы, неміс халқы еңбекқор, әділ және ұқыпты, отбасының қамқоршысы болуға дайын, ал белорустарды өнертапқыш, рухани бай халық ретінде көрсетеді. Одан әрі ертегінің қазіргі күнге дейін маңызын жоймағандығын айта келіп, онда әділдік ұғымы мен әділдіктің түбінде салтанат құратындығын, жеңістің жарқын күшін насихаттайтындығын суреттейді. Осылайша, ертегі дискурсын көп қатпарлы, көп қырлы ұғым ретінде түсіндіреді. Бұл құбылыстың мәнін түсіну үшін фольклордың тарихи туындауы мен дамуын және онда ертегінің жетекші жанрлардың бірі ретінде орын алатынын жете ұғу қажеттігін ескертеді. Ертегі дискурсының дискурстың педагогикалық, саяси дискурс сияқты түрлерімен де байланыстылығын, халықтың мәдени мұрасын көрсететін көркем дискурстың бір түрі болып табылатындығын да атап көрсетеді. Одан әрі «Сказки включают в себя многовековой опыт народа, подтверждением чему является наличие в них природных и антропологических концептов, таких понятий, как душа, добро, зло, сердце, воля, истина и правда, любовь и ненависть, злоба, справедливость, вера, духи, свет и тьма и т. д. Сказочный дискурс — это своеобразное собрание большого количества социоконцептов, разнообразных вариантов их реализации, соотнесенность с реалиями той или иной эпохи, авторитет традиций, проверенный временем, особенности сознания индивида и всего народа, обусловленные лингвистическими, этническими, культурными, социально-историческими факторами» [10, 98] деген дәлелді ойын жеткізеді.

Жалпы ертегінің басты мақсаты қоғамның әлеуметтік және өнегелік тұрақтылығын анықтау болып табылады. Автор тұспалдау арқылы қоғамдағы әлеуметтік-саяси жағдайларды ақымақ кейіпкерлер, күлкіге қалдыратын кейбіреулердің әркеттері арқылы сынға алады. Мұндай сюжеттік желіге құрылған ертегілерді барлық халықтардың фольклорынан кездестіруге болады. Бұл жөнінде П.Т.Әуесбаева өз мақаласында «...Қай халықтың фольклорына ла енген мотивтер мен сюжеттер трансформацияға ұшырап, сол халықтың салт-дәстүріне бейімделеді. Ертегілер ауызша туылып, ауызша тарағандықтан әрбір ұлттың өзінің топырағында өзіндік ерекшелігімен дамып жетіледі. Туыстас емес халықтармен де ортақ мотивтердің көрініс табуы жалпы адамзат басынан өткерген тарихи-әлеуметтік дамудың әсері» деп көрсетеді [11, 173] .

Біз мақаламызда бірінші кезекте, этностың өмір сүруі мен дамуын, тұрмыстық факторлардың ойлау процесіне және ұлттық тілді қалыптастыруға тікелей қатыстылығына назар аудара отырып, ертегі дискурсын ерекше мәдени біркелкі қабат ретінде анықтауға болатындығына көз жеткіздік. Одан әрі қорытындылай айтар болсақ, ертегі дискурсы халықтың барлық деңгейдегі, яғни этикалық, әлеуметтік, мәдени түрде айқын белгіленген ұжымдық тілдік тұлға санасындағы күрделі лингвомәдениеттанымдық құбылыс деп атауға болады деп тұжырым жасаймыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Пропп В.Я. Русская сказка (Собрание трудов В.Я. Проппа); научная редакция, комментарии Ю.С. Рассказова. М.: Лабиринт, 2000. С. 316.

2. Демина М.В. Гендерная концептосфера британского сказочного дискурса:от традиции к современности// Вестник СамГУ. 2006. №10/2, С. 64

3. Акименко Н.А. Лингвокультурные характеристики англоязычного сказочного дискурса: дис. ... канд. филол. наук. Волгоград, 2005. С. 31.

4. Шустов, М.П. Всякая ли современная сказка то, за что себя выдает? / М.П. Шустов // Литература в школе. – 2006. – № 3. – С. 23-24.

5. Овчинникова, Л.В. Духовно-нравственный и социально-политический смысл литературной сказки / Л.В. Овчинникова // Сказка как предмет исследования: межвуз. сб. науч. статей. – Южно-Сахалинск, 1999. – С. 22-34.

6. Батуева К.Т., Ульянова И.Г. Лексические особенности сказочного дискурса //Вестник Пятигорского государственного университета. 2011. № 4. С. 191.

7. Демина М.В. Гендерная концептосфера британского сказочного дискурса:от традиции к современности// Вестник СамГУ. 2006. №10/2, С.50

8. Плахова О.А. К вопросу о взаимодействии дискурса и жанра (на примере сказочного дискурса). Вектор науки ТГУ. 2015. № 3-2 (33-2) Тольяттинский государственный университет, Тольятти (Россия)

9. Соборная И. С. Теоретико-методологическая основа исследования. сказочного дискурса//Электронный научный журнал «apriori. серия: гуманитарные науки»\т2017 № 5 С.39

10. Бизунова Е. Ф. Сказочный дискурс как отражение менталитета народа. (на примере белорусской и немецкой сказок) Вестник «Витебский государственный университет имени П. М. Машерова, Витебск 2017.

11. Әуесбаева П.Т. Ертегілік сюжеттер мен мотивтер жөнінде//Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл саясаты және қазақ әдебиетіндегі ұлттық идея» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары Алматы, 2015-173 с.

Қайыр Ж.Ұ.
Қазақ ұлттық хореография академиясының аға оқытушысы

Ізім Т.О.
ҚазССР-нің еңбек сіңірген артисі,
өнертану кандидаты, профессоры

ХАЛЫҚ БИІНІҢ ДӘУРЕН ӘБІРОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ОРНЫ

Түйін: Мақалада ҚазССР-нің Халық артисі, қазақ биінің атасы аталынып кеткен, Қазақтан шыққан бірінші кәсіби балетмейстер Д. Әбіровтің халық биін дамытуда атқарған жұмыстары қарастырылған.

Түйін сөздер: балетмейстер, композиция, хореография, театр, спектакль, ансамбль, артист, хореограф, балет.

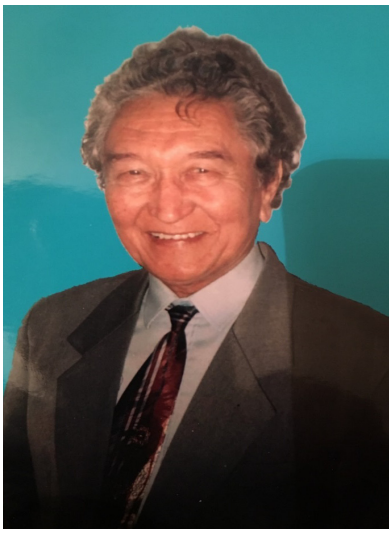
Резюме: В данной статье рассматривается творческий путь первого профессионального балетмейстера, Народного артиста КазССР Д. Абирова. Роль народного танца в творчестве балетмейстера.

Ключевые слова: балетмейстер, композиция, хореография, театр, спектакль, ансамбль, артист, хореограф, балет.

Summary: This article discusses about a creative journey of the first professional ballet master, People's Artiste of the Kazakh SSR D.Abirov. The role of folk dance in the work of the choreographer.

Key words: choreographer, composition, choreography, theater, performance, ensemble, artist, choreographer, ballet.

Белгілі балетмейстер Дәурен Тастанбекұлы Әбіров қазақ ұлтынан шыққан алғашқы кәсіби балетмейстер ретінде танылған тұлға. Д. Әбіров жөнінде «Балет» атты энциклопедияда кеңес артисі, балетмейстер (советский артист, балетмейстер. Заслуженный деятель искусств Казахской ССР) деп көрсетілген [1, 9б.]. Оның алғашқы қойған М.И. Чулакидің «Юность» балетінен бастау алған шығармашыл жолы сәтті болды. "Старик Хаттабыч", "Қамбар-Назым", "Аққанат", "Қозы Көрпеш-Баян Сұлу" балеттерін Абай атындағы опера және балет театрының сахнасына шығарды. Осы театрда "Эсмеральда", "Шуралe", "Раймонда", "Доктор Айболит", "Легенда о любви", "Берег счастья" т.б. орыс, кеңес балеттерін сахналаған белгілі хореограф.

Қазақстан хореография өнерінің өсіп өркендеуінде үлкен үлес қосқан хореограф тек классикалық би бағытында ғана жұмыс атқарған жоқ. Білікті маман XX ғасырдың 50-жылдарынан бастап талмай іздену арқылы халық биінің сахналық үлгісінің де дамуында үлкен еңбек атқарды.

Д. Әбіров ұлттық опералардағы халық билерін қайтадан кең түрде үлкен суретші ретінде қарастырды. Халық билерін жақсы білген балетмейстер оның конодық диапозонын кеңейтіп, образ ашуда жаңа қимылдар арқылы бейнелік құралдармен байытты. "Қыз Жібек", "Ыстық көл", "Біржан-Сара", "Жалбыр" операларында халықтық би қимылдары мен классикалық би тәсілдерін үйлесімді пайдаланып, сәтті қойылымдарды іске асырды.

Қазақстан хореография өнерін зерттеуші Г. Жұмасейітова: "Балет спектаклінің либреттосын жазғанда би арқылы іске асатын сюжеті, драматургиялық әрекеті болуы керектігі есте ұсталуы міндетті", - деп көрсетті [2, 49б.]. Осы ғалымның ойының дәлелі ретінде бір мысал келтіре кетсек, 1972 жылы Торғай облысының орталығы болған Арқалық қаласындағы облыстық музыкалық драма театрында қойылған "Айман-Шолпан" спектаклімен ашқаны белгілі. Міне осы спекткльдің билерін Д. Әбіров қойды.

Спектакльдің шымылдығы прологпен ашылатын. Осы прологта иен далада ойнап жүрген екі қоян мен бүркіттің биі биленетін. Екі қоян – Маманбайдың екі қызы мен бүркіт – Көтібардың мінез-құлқын ашатындай әсер қалдыратын. Бүркіттің тырнағына ілігуден қорыққан екі қоян бұта түбіне, сай-салаға тығылып зыр қағады. Қанша тырысқанымен айбынды бүркіт ешқайсысын да ала алмайды.

Пьесаның мазмұнында да ақылды екі қыз аңғал батыр Көтібардың шеңгелінен сытылып шығатыны белгілі.

Сонымен қатар Қазақстанның әр облыстарында кәсіби және көркемшығармашылық би ұжымдарын құрып, олардың табысты еңбек етуіне де өз үлесін қосқан балетмейстер («Сыр сұлуы» Қызылорда облысы, «Қаламқас» Семей облысы, «Алтынай» Алматы облысы т.б.). Қазақ би өнерінің өркендеуіне аянбай еңбек еткен Д.Әбіров филармония артистері мен ансамбльдеріне де билер қойып артында мол мұра қалдырды. Оның «Алтынай» мемлекеттік би ансамбліне қойған "Ұтыс би", "Қоштасу", "Балбырауын", "Алтынай" сияқты билері өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленген композициялар ретінде ел мұрасына айналып, алтын қорға енді.

Халық биінің көшпелі халық өмірі мен тұрмысының, дала өлкесінің табиғи жағдайының өзіне тән қасиетін тереңнен білетін хореограф салт-дәстүр тақырыбында қойған билері халық биінің қорын толтырды. Балетмейстер билері халықтың тұрмыс болмысын, өнер сүйгіштігін жан-жақты ашып көрсете алды.

И. Моисеев би ансамблі туралы: "Біздің міндет халық арасында сақталған қарапайым билерді композициялық тұрғыдан жетілдіріп, би өрнектерінде кейбір қимылдарды күрделендіре түсу",– деген болатын [3, 37б.]. Осы ойдың дәлеліндей болған Д. Әбіров еңбектері Қазақстанның алғашқы кәсіби "Алтынай" би ансамблінің репертуарын толықтырды.

Ол өз қойылымдарын іске асыруда, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан көненің көзіндей болған азды-көпті қимылдарды жетілдіре отырып, уақыт талабына сай сахналау жолымен бастады. Фольклорлық мәліметтерге сүйене отырып, оны қайта өңдеп, ой елегінен өткізіп халықтық-сахналық билерде көркем образдар жасады.

Балетмейстердің Құрманғазының "Қызыл қайың" күйіне қойған "Қоштасу" биінің орны ерекше бөлек. Бидің негізгі сюжеті ұлттық салтқа құрылған. Тұнық лиризммен өрілген күй арқауындағы әр бір ойы философиялық тұжырымға негізделген. Мәнерлі, қоңыр үнді, биязы күй тыңдаушысының жан дүниесін баурап алып, терең де, тылсым дүние төріне жетелей жөнелгендей. Күй әуенінде қыздың биязы, сыпайы мінезі, жүріс-тұрысы, көңіл күйі бейнеленгендей. Сондықтан да, күй басынан аяғына дейін бір екпінде жүреді.

Қазақта қызды күйеуге ұзату ерекше қадірленетін салттың бір түрі. Қыз балаға құда түсуден бастау алатын бұл салт, қыздың қоштасуымен аяқталады. Қыз ата-анасымен, бауырымен, ағаженгесімен, ел-жұртымен қоштасады. Қыз еліне қадірлі, жұртына сыйлы болса, оны ауылдың кәрі-жасы қалмай көш жерге дейін шығарып салады. Қашанда оң босағада отырып, қонақ болып емін-еркін, еркелеп өскен қыз елімен, жақын құрбыларымен соңғы рет қоштасып билеп жүр. Әдемі сазды әуен қыздың көңіл-күйін шынайы ашып тұр. Қимас құрбыларын құшағына алып, еліне иіліп сәлем жолдай қоштасып тұрған қыз бейнесі. Бидегі нәзіктік пен қыз сұлулығы, майыса иілген дене, алуан түрлі қол қимылдары арқылы суреттеледі. "Қоштасу" биіндегі қалыңдықтың алғашқы орындаушысы, «Алтынай» ансамблінің бишісі Фарида Әлиева. Жас биші үшін 3-4 минутта күрделі образ жасау үлкен сын болатын. Алғашында тек қимыл тазалығына ғана көңіл бөлетін биші күнбе-күнгі дайындықтың, көрермен алдына жиі шыққанның арқасында кәдімгідей ысылып, есте қаларлықтай көркем образға қол жеткізді. Бишінің табиғи сымбаттылығы мен сұлулығы да осы образға сай келіп тұрғандай еді. Балетмейстердің табиғатынан нәзік осы бишіні таңдауы би желісін әрлендіре түсті.

"Балбырауын" Д. Әбіровтің жігіттерге арнап қойған нағыз сахналық үлгідегі ұлттық биі. Бишілерден жоғары деңгейдегі дайындықты талап ететін бұл би ансамбль репертуарындағы үздік билер санатына жатады. Құрманғазының "Балбырауын" күйіне қойылған би техникалық және динамикалық жағынан теңдесі жоқ билердің бірі деуге болады. Күйдің техникалық дамуы, динамикасы және әдемі иірімдері би қоюшының қиялын арттырғаны сөзсіз. Басынан аяғына дейін екпінді, тез ойналатын осы күйге қойылған би қимылдары да шапшаң орындалады. Жоғары секіре орындалатын "sissonne" қимылының халықтың "шабыс" қимылына әдемі ауысатын сәттері, не болмаса алға "tire-bochon" кейпінде тез айналу арқылы бірнеше рет қайталай орындап, бір қалыпта қалуы әсем үйлесім тапқан.

Белгілі композитор, ғалым А. Жұбанов: "Балбырауын" күйінің ырғағында, жалпы музыкалық кейпінде ойын-сауықтың, бидің элементтері бар" дей келіп ойын былай жалғастырған: "….лаулаған жалындай екпінінің өзі уайым-қайғыға, заманның ауыр азабына беріле қоймайтын жас жандардың сауық-сайрандарын, у-шуларын көрсеткендей" [4, 43б.]. Д. Әбіровтің бұл қойылымы осындай жастық жалынға толы би болып шықты. Осы орайда өнертану ғылымының докторы В.Ванславтың: "Дене пластикасына

музыка көмекке келмесе бидің тууы мүмкін болмаған болар еді. Ол бидің айқындығын күшейтіп әсерлі ырғақтық негізін құрайды",– дегенін айта кеткен жөн [5, 5б.]. Классикалық би қимылдарын халықтық қимыл-қозғалысқа айналдыру Д.Әбіров шығармашылығына тән. Жігіттердің осы биінде, орындаушыдан жоғарғы деңгейдегі техникалық дайындықты талап ететін классикалық үлгідегі қимылдарды орынды пайдаланылғаны көрініп тұр. "Pas echappe", "pas assemble", "pas de basque", " jete entrelace" тағы басқа жоғары секіру қимылдары, қос қолды қазақ биі қалпында үйлестіру арқылы халықтық түр алған.

Ал, Темірбектің күйіне қойылған Д.Әбіровтің "Сылқыма" биі жігіттердің орындауында көрерменін ерекше күйге бөлейтін. Орташа жылдамдықта орындалатын бұл биде сылқым-сырбаз жігіттердің образы би тілімен шынайы берілген. Осы күй би тілінде ерекше ғажайып үнге бөленіп, айшықты ою-өрнегін тапқан. Оған Д.Әбіровтің халықтық көпшілік билерді қоюдағы шеберлігі негіз болды деуге болады. Бұл би мемлекеттік «Салтанат» би ансамблінің репертуарын ойып орын алған қойылымдардың біріне айналды.

Балетмейстердің халық композиторы Алтынайдың күйіне қойған техникалық жағынан өте күрделі билерінің бірі "Алтынай". Қыздардың топтық биі. Бұл күй Е.Брусиловскийдің өңдеуінде "Ер Тарғын" операсында пайдаланылған болатын. Оны алғаш осы операда А.Александров қойған. Д. Әбіров бұл биді жеке орындауда Қазақконцертте көп жылдар еңбек еткен ҚР еңбек сіңірген артисі Ғ.Тоқтарбаеваға қойған болатын, ал көпшілік би ретінде сахнадағы қозғалыс суреттемелері байи түсті әрі полифониялық түр алды. Тез жылдамдықта басталып, екінші бөлімінде керемет лерикалық әуен арқылы берілетін қазақ биінің ерекше пластикасымен өрілген ортадағы жеке орындаушыларды арттағы көпшілік сүйемелдеп тұрғандай әсер қалдырады.

Ал, "Ұтыс биі" жұптаса билейтін көпшілік биі. Би М. Төлебаевтың "Біржан Сара" операсында биленіп жүр. Жалпы "Ұтыс биі" – халық арасында көп тараған ежелгі билердің бірі. Ұтыс – жарыс деген сөзге саяды. Өнерпаздар ортаға кезек-кезек шығып өз өнерін сарапқа салатын. Олай болса, "Ұтыс биі" дене ептілігін көрсететін шымыр да сергек, неше түрлі тәсілде биленетін би болуы керек. Д. Әбіров биді қойғанда осындай тәсілді ұстанғандығын көрдік. Жігіттер екі топқа бөліне шығып, бір-бірін жарысқа шақыра билесе, қыздар жігіттерге болыса жұптарын жазбай билейді. Музыкалық шығарма үш бөлімнен тұрады. Осыған байланысты екпінді де жігерлі бірінші бөлімінде жігіттердің биі тез де ширақ жүреді. Ал, екінші бөлімінде қыздардың лирикалық биі әсем қол қимылдары мен дене қимылдарынан құрылған. Үшінші бөлімде қайталанатын бірінші бөлімдегі музыкаға барлығы қосылып жастық жігерге толы шаттық биін билейді. Балетмейстердің бұл биі ансамбльдер репертуарынан жарқырай көрінген шығармалардың бірі болды.

Осындай шығармалары арқылы Д. Әбіровтің қазақ биінің сахналық үлгісінің де кәсіби деңгейі жоғары болуына атсалысқандығына көз жеткіземіз. Ал халық шығармашылығы соның ішінде би мәдениеті Д. Әбіров үшін сарқылмас бұлақ көзі бола білді.

Д.Т. Әбіровтің балетмейстерлік, педагогикалық еңбектері Қазақстанда хореография өнерінің дамуына үлкен үлес қосты.

Сонау 1952 жылдан педагогикалық, шығармашылық және зерттеу жұмыстарын қатар алып жүрген. Алматы хореография училищесіндегі, Құрманғазы атындағы консерваториядағы педагогикалық еңбегі академиялық мектебімен, авторлық әдістемесімен, темпераментімен ерекшеленді.

Д.Т.Әбіров Ұлттық хореография жөніндегі еңбектердің авторы. Оның

Ә. Ысмайловпен бірге жазған «Казахские народные танцы» және өзінің «История казахского танца» атты еңбектері оқушылардың, студенттер мен оқытушылардың оқып білім алуда үлкен көмекші құралына айналып отыр.

Бірінші еңбегі сонау 1961 жылы жарық көріп, екінші рет 1982 жылы қайта басылып шықты. Осы кітапта алғаш рет ерлерге арналған «Құсбегі-дауылпаз», «Қаражорға», «Тепеңкөк» т.б билер толық жазылып қалдырылған. Ал екінші бөлімі қыздардың «Айжан қыз», «Былқылдақ», «Қаз қатар» сияқты билерінің әр қимылы жазылып, барлық билердің суреттемесі мен нотасы бірге берілген.

Ал, «История казахского танца» еңбегінің бірінші бөлімінде халық биінің пайда болуы мен оның алғаш сахналық түр алуын ғылыми тұрғыдан зерттеп, зерделеп келесі ұрпаққа жеткізген.

Екінші бөлімі қазақ биін оқытуға арналған. Барлық қол, аяқ, дене қимылдары мен қатар жігіттердің әр түрлі секірістері мен техникалық күрделі сахналық қимылдарының орындалу әдістері көрсетілген. Бұл еңбегі білім беру процесінде өте құнды оқулық ретінде қолданғысқа еніп отыр.

Өзінің шығармашылық еңбегінің арқасында қазақ биін оқып-үйренуде авторлық әдістемелері мамандардың арасында «Әбіров мектебі», «Әбіров әдістемесі» деген ұғымдарды қалыптастырды. Оның әдістемелік оқу бағдарламасы нақты мазмұнымен, жігіттер биін орындауда ержүректілігімен, әсем де сәнділігімен ерекшеленген болса, қыздарға лирикалық назды қимылдар тән.

Сонымен қатар республикада хореографиялық жоғары білім беруде алғашқылардың бірі болып, Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институтында хореография бөлімін ашты. Т. Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясында "Қазақ биі" пәнінен дәріс беріп, өмірінің ақырғы сәтіне дейін шәкірт тәрбиелеген ұлағатты ұстаз атанды.

Д.Т.Әбіровтің балетмейстерлік, педагогикалық мұраларын оның оқушылары мен мамандар көзінің қарашығындай сақтап ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отыр.

Балет театр сыншысы Н.Эльяш: "Би тілін қалыптастыру, ұзақ та күрделі процесс, ол көптеген суреткерлердің ізденістерінің жемісі", – деген болатын [5,5б.]. Осы ойдың дәлелі, қазақстанда кәсіби би өнерінің дамуында үлкен роль атқарған, халық биінің дамып, жетілуіне өлшеусіз үлес қосқан Дәурен Тастанбекұлы Әбіров болды.

Бар ғұмырын би өнеріне арнаған ағамыз 95 жасқа толып отыр. Хореография өнері саласында жүрген бишілер, хореографтар мен жоғары оқу орындарында ағамыздың туған күні аталынып жатыр. Дегенмен, жоғары жақтағы басшылар осындай өнер адамдарын ескерусіз қалдыратыны бізді қынжылтатыны рас.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Балет: энциклопедия. /Гл.ред. Григорович Ю.Н.. – М.: Советская энциклопедия, 1981. – 623 с. с илл.
2. Жумасеитова Г. Страницы Казахского балета. – Астана: Елорда, 2001.-144 с.
3. Луцкая Е. Жизнь в танце. – Москва: Искусство, 1968 – 130 с.
4. Жұбанов А. Ғасырлар пернесі. Алматы, 1975, 400 б.
5. Музыка и хореография современного балета. Ленинград,1977, 239 с.

ҒТАМР 82.02

Кенжебаева А.Ә.
Шығыстану факультетінің доценті, филол.ғ.к., доцент
Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық қатынастар және Әлем тілдері университеті
Алматы, Қазақстан
E-mail: china.aida@mail.ru

ӘЙЕЛДЕР ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҒАЛАМНЫҢ ГЕНДЕРЛІК БЕЙНЕСІ (ҚЫТАЙ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘЙЕЛ ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Түйін: Берілген мақалада қытай және қазақ әйел жазушыларының прозасындағы кейіпкерлердің іс-әрекеті мен жан-дүниесіне психологиялық талдау жасау арқылы гендерлік қақтығыстардың көркемдік жаңғыру ерекшеліктеріне сипаттама берілген. Автор әйелдер прозасының өзіндік болмысы мен ерекшеліктерін аша отырып оның әдеби сахнада алатын салмақты орны туралы сөз қозғайды. Мұнда ғаламның гендерлік картинасының өзіне формасы, көркем-бейнелеу тәсілдері сөз болады.

Мақалада сонымен қатар қазіргі таңдағы қазақ және қытай жазушыларының туындыларындағы әйел проблемасына, адамдар қатынасындағы жатсыну, жатбауырлану, қатігездік феномендеріне ерекше назар аударылғаны туралы сөз болады. Көркем шығармаларда қарабайыр өмірден тазару, әлемді өзі арқылы тану арқылы авторлардың өмірдің жаңа мәніне көз жеткізу, жаңару, тазарудың мәнін, гендерлік қақтығыстар табиғатын терең түсінуге деген ұмтылыстары жан-жақты талқыға түседі.

Мақалада сондай-ақ гендерлік аспекті аясындағы әйелдер прозасының типологиясы әрі қарайғы жүйелеу мен талдау жасаудың өзектілігі баяндалады. Гендерлік поэтика және шығармашылық типологиясының өзара тәуелділігін де назардан тыс қалдыруға болмайды. Сондықтан көркем әдебиеттегі авторлардың гендерлік сәйкестілігі психологиялық диагностика арқылы кешенді түрде зерттеу қажеттілігі туындайтыны сараланған. Әйелдер шығармашылығның типологиясын ашып көрсетудің кез-келген жолдары мен тәсілдері әйелдер прозасының болмысына тереңінен бойлап, табиғатын жан-жақты ашуға зор мүмкіндіктер бере алатындығы талданады.

Түйін сөздер: гендерлік қақтығыс, әйелдер прозасы, әйел тематикасы, гендерлік интерпретация, гендерлік аспект, гендерлік поэтика.

Резюме: В данной статье дается сравнительный анализ творчества китайских и казахских писательниц, в качестве предмета анализа рассматриваются способы и средства выражения гендерных конфликтов, характеристика гендерной поэтики. Цель статьи состоит в выявлении особенностей гендерной картины мира, специфики художественного феномена в современной китайской и казахской «женской прозе» на примере творчеств китайских и казахских писательниц.

Феномен современной женской прозы в наше время активно обсуждается в мировом литературном пространстве. Обсуждается ее отличие от традиционной, «мужской» литературы и сам факт её существования. Формирование такого феномена культуры как женская проза происходило за последние четверть века благодаря тому, что произведения женщин выступали и выступают своеобразным отражением культуры, через которое предстает перед читателем то, что женщина-автор воспринимает и репрезентует.

Изучение возникновения и развития женской прозы в конце XX в. как феномена культуры на двух уровнях позволит рассмотреть женскую литературу как культурное явление, функционирующее внутри культурной системы эпохи, следующее традициям и задающее дальнейшие тенденции развития культуры. Здесь женская проза рассматривается на примере творчества женщин в литературоведческом контексте, рассмотрен феномен языковой личности, являющийся перспективным направлением для изучения не только в области литературоведения, языкознания, но и других науках.

Ключевые слова: гендерный конфликт, женская проза, женская тематика, гендерная интерпретация, гендерный аспект, гендерная поэтика

Summary: This article provides a comparative analysis of the creativity of Chinese and Kazakh female writers, as the subject of analysis the ways and the means of expressing gender conflicts and characteristic of gender poetics are examined. The purpose of the article is to identify the features of the gender picture of the world, the specifics of the artistic phenomenon in contemporary Chinese and Kazakh "female prose" on the example of the works of Chinese and Kazakh female writers. Presently, the phenomenon of modern women's prose and the difference from traditional "male" literature and the fact of its existence is being actively discussed in the world of literary space. The formation of such a phenomenon of culture as female prose has taken place in the last quarter of a century due to the fact that the works of women have acted and are a kind of reflection of culture, through which appears what the female author perceives and represents before the readers.

The study of the emergence and development of female prose in the late twentieth century, as a phenomenon of culture at two levels allows to consider women's literature as a cultural phenomenon that functions within the cultural system of the epoch, following traditions and setting further trends in the development of culture. Here a female prose is considered on the example of creativity of women in a literary context, the phenomenon of the language personality is considered which is the perspective direction for studying not only the field of literary criticism, linguistics but also other sciences.

Keywords: gender conflict, female prose, female topics, gender interpretation, gender aspect, gender poetics.

Әйелдер шығармашылығын гендерлік аспектіде талдап қарастыру – жазушы әйелдердің туындыларының гендерлік идентификациясы мәселесімен қатар, олардың туындыларының типологиясының гендерлік өзгешелігі мен поэтикасына жете үңіліге мүмкіндік береді. Қытай және қазақ әйел қаламгерлерінің гендерлік өзгешелігі олардың шығармашылық даралығының ерекшеліктерімен сабақтасып жатыр. Мәселен, Ш.Құмарова мен Чжаң Каңкаң прозасында өмірді әлемдік процесс ретінде қарастырған метафизикалық сарынды аңғаруға болады, нәтижесінде жыныстар арасындағы поляризацияның тігісін жатқызып, өткір тұстарын туралайды. (Бұл әсіресе Ш.Құмарованың «Әйел шырағы» және Чжаң Каңкаңның «Есепшіл әйел» туындыларынан байқалады). Әлемді терең үңіліп түсінуге деген ұмылыстар оның щынайы бейнесін тұмшалайды, бұл туындыларда қыстырма конструкциялар көмегімен берілген. Қытай жазушысы Лин Бай мен қазақ жазушысы Г. Шойбекова туындыларындағы әлем көрінісі оның икемді, қолжетімді қарапайым формалар арқылы танылуына мүмкіндік береді. Оқырман көп ретте сол оқиғаларға бел шешіп қатысушы боп кетеді. Алайда аталған авторлар шығармаларындағы эстетикалық және этикалық мәселелер түйінінің шешілуі гендер аясының шегінен тыс қалмайды.Әйел прозасындағы кейіпкер оппозициясы жазушының бүтін көркемдік үлесін айқындайды. Әйел тағдырларының көркемдік трактовкасы Уаң Аньи, Чжаң Айлин, Тие Ниң, Чи Ли, Ш.Құмарова, Ш.Бейсенова, Г.Шойбекова, З.Жұмабаева, Л.Қоныс шығармаларында айқын түрде сипатталады. «Отбасы, жаңұя идеясы» көптеген әйел қаламгерлер творчествосына тән құбылыс. Мәселен, Чжаң Жиенің «Қайық», Чжаң Каңкаңның «Есепшіл әйел», Лин Байдың «Тал ағашы», Ш.Құмарованың «Киік оты», Л.Қоныстың «Сізге ғашық қыз», Р.Мұқановаңың «Мәңгілік бала бейне»туындыларында бұл идея кейіпкерлердің жалғызбастылығы, перзентсіз күй кешуі, бұл фәниде жар сүю бақытынан айырылған күйге түсуімен аяқталады. Алайда жалғыздық Чжаң Каңкаң, Чжаң Айлин, Лин Бай, Цан Сюе, Ш.Құмарова, А. Кемелбаева, Л.Қоныс, К.Құдабаева шығармаларындағы әйелдер үшін қасірет боп саналмайды, олардың кейіпкерлері өз әлемінде – өткен күндер естелігімен күн кешуде, онда қаһармандар жас әрі бақытты еді. Олардың шығармаларын арқылы этикалық императивтен бас тарту, кейіпкерлерге толық іс-әрекет еркіндігін беру деген секілді ұмтылыстарды аңғаруға болады. Бұл – әлемге әйел көзімен қарау. Гендерлік поэтика аймағында кейіпкерлердің іс-әрекеті мен жан-дүниесіне психологиялық талдау жасау әдістерінен тыс тағы бір қырына көз жеткізуге болады, ол – гендерлік қақтығыстардың көркемдік жаңғыру ерекшеліктері. Г. Шойбекованың «Қалампыр иісі», А. Кемелбаеваның, М. Омарованың «Жұмбақ», Л.Қоныстың «Айгүл», Чжаң Каңкаңның «Махаббат галереясы», Лин Байдың, «Оқ тескен алма», Уаң Аньидің «Шаштаразда», Цан Сюенің «Жабайы алқап» атты шығармаларының талдауы және интерпретациясы біз әйел прозасындағы гендерлік қақтығыстар типтері кейіпкерлердің арман-мүдделерінің, ұмтылыстарының шынайы өмір, ақиқатпен абсолютті түрдегі сәйкессіздігі мен қарама-қайшылығы арқылы репрезентацияланған.Мәселен Жоурдың (Чжаң Каңкаң «Есепшіл әйел») романтикалық махаббаты мен құмарлығы туралы арманын суреттей келе автор оның әлжуаз нақсүйерін бейнелейді. Ш.Құмарованың «Киік оты» повесіндегі Әсем, «Буыршын мұзға тайған күн» повесіндегі Алуа, «Оркестрге әнші керек» туындысындағы Күндіқыз, «Әйелдер патшалығындағы» Ұлданайды, «Әйел шырағындағы» Перизат пен Ақтеңгені, «Сәуірдің ақ таңындағы» Кермеқас, Чжан Жиенің «Қайықтағы» Чжун Юйі, Ш.Бейсенованың «Зағипасындағы» Зағипа, «Сүзгенің соңғы күндеріндегі» Сүзге, Лира Қоныстың «Айгүліндегі» Айгүлдердің арқа сүйеген адамдары махаббат құндылығын танудан гөрі көңілін тескен пайдаға ден қояды. Олардың сомдаған кейіпкерлері көбінесе дене бітімі кеміс немесе аурушаң, әлжуаз, жан дүниесі күйзелістегі жандар. Жазушылар дәп осы кейіпкерлер арқылы әлемнің кемшін жақтары мен көлеңкелі тұстарына назар адаруға ұмтылады. Чжаң Цзиенің «Зүбаржат» шығармасындағы Цын Лир, Тие Ниңнің «Бойжеткен Хуаңмидің хикаясындағы» Хуаңми, Ваң Анидің «Ағатай» (《叔叔的故事》) шығармаларындағы кейіпкерлер де де осы проблеманы шеше алмай дал болады. Әйелдер прозасында қарастырылған гендерлік қақтығыстар түрлері орамды бейне-

лер мінезімен де айырықшаланады. Олар сөздік- суреттемелі қатарлар – мағыналы оппозиция арқылы («Ең сұлу қыз» Ш.Құмарова, («Жұмақтағы тілдесу» Цан Сюе, «Зүбаржат» Чжан Жие, Лира Қоныстың *«Сізге ғашық қыз»)* және түрлі әрекет барысында қақтығыстар туғызушы сөздік-жағдаяттық қатарлар арқылы көрсетілген (Чжаң Айлиннің «Ақ раушан гүлі және қызыл раушан гүлі», Шойбекова Гүлзаттың «Тіршілікке қарсы тіршілік», «Ай сәулесі мен көлеңкесі», «Тірі өлік», Лин Байдың «Оқ тескен алма»). Қаламгер арулар өздерінің әйел-ана, отбасының ұйтқысы, сүйген адамының серігі ретіндегі мәдени-әлеуметтік функциясын терең түсіне отырып, аталған процестердің оқырман алдында тек көркем сөз ретіндегі алуан түрлі қақтығыстар торабының жалаң бейнесін жайып көрсетуімен шектелмейтінін ұғынды, ендігі жерде олардың нағыз міндеті – адами қасиеттерді сақтай отырып осы тығырықтардын шығу жолын нұсқау болды. Нәтижесінде XX – XXI ғ.ғ. тоғысында әйелдер прозасында суреттелген жеке өмір фактілері терең мәнге ие бола бастады. Әсіресе ең алдымен қаладағы пәтерлерде шиыршық атқан сюжетті перипетиялар тарихи оқиғаларға теңдесе бастады. Чжаң Каңкаңның «Махаббат галереясы», Лин байдың «Оқ теске алмасы», Лира Қоныстың «Сізге ғашық қыз», Чжаң Жиенің «Махаббат ұмыт қалмайды», Аягүл Мантаеваның «Депрессия», Уаң Анидің «Жаңбыр астында», Цан Сюенің «Өгіз» сынды туындыларындағы гендерлік картинаның психологиялық, тілдік тәжірбие сондай-ақ көркемдік кеңістік дәрежесінде жүзеге асып отырған өзіндік қырлары ашылады. Уақыт сызбалары мен әрекеттері аталған шығармалардан айқын көрінеді. Лира Қоныс пен Чжаң Каңкаң шығармаларында интерьердің көрнекті өзгерістері арқылы көрініс табады. Гендерлік әдебиеттанудың діттеген екі мақсаты бар: мұнда тек әдебиеттанушы ғана әйел шығармашылығының өзгешелігі тұрғысынан интерпретация жасауы тиіс емес, сонымен бірге сөз зергерлері де саналы түрде өз шығармаларының әйелге тән бояуы мен өрнегін айшықтап, өздеріне ғана тән көркемдік әдіс-тәсілдерді іздеп табуы керек. Әйелдер прозасының гендерлік интерпретациясы дәстүрлі еркек көзқарасы тұрғысынан әйелдер творчествосына талдау жасаудан бас тартуға негіз бола алатын жаңаша идеялық – эстетикалық координаттар жүйесін түзе алады. Аталған қазақ және қытай жазушыларының туындыларында адамдар қатынасындағы жатсыну, жатбауырлану, қатігездік феномендеріне ерекше назар аударылған. Сонымен қатар мұнда қарабайыр өмірден тазару, әлемді өзі арқылы тану арқылы авторлар өмірдің жаңа мәніне көз жеткізу, жаңару, тазарудың мәнін терең түсіну мүмкіндіктеріне қол жеткізеді. Әрине гендерлік аспекті аясындағы әйелдер прозасының типологиясы әрі қарайғы жүйелеу мен талдау жасауды қажет етеді. Сондай-ақ гендерлік поэтика және шығармашылық типологиясының өзара тәуелділігін де назардан тыс қалдыруға болмайды. Сондықтан көркем әдебиеттегі авторлардың гендерлік сәйкестілігі психологиялық диагностика арқылы кешенді түрде зерттеу қажеттілігі туындайды. Әйелдер шығармашылығның типологиясын ашып көрсетудің кез-келген жолдары мен тәсілдері әйелдер прозасының болмысына тереңінен бойлап, табиғатын жан-жақты ашуға зор мүмкіндікер береді. Бұл қазіргі заман әдебиетінің алдында тұрған өзекті мәселелерінің бірі боп табылады.

Әйелдер прозасының ерекшелігін зерттеу шарттары әбден пісіп жетілген заманда бұл әдеби процестер арнасында зерттеу жұмыстары әйелдер шығармашылығының әрі қарай құлаш жаюына, дамып өркендеуіне септігін тигізеді. Бұл туралы И. Жеребкина: «До завершающего этапа – общегуманистической литературы, которая объединит мужское и женское видение мира, еще далеко. По-моему, потребность в женском взгляде будет ощущаться еще не одно десятилетие, потому что очень долго женщина молчала. Есть еще очень много областей, которые женщина-писатель не освоила именно с точки зрения своего женского видения. То, что мы имеем сегодня, это какие-то элементы того, к чему надо стремиться. И в литературе XXI века женщины еще заговорят о чем-то таком, что пока даже не присутствует в современной литературе. Поэтому давайте будем особенно внимательны к тому, что пишут женщины, давайте будем вглядываться и вчитываться в их тексты, извлекая из них те моменты, которые, может быть, поверхностному взгляду не доступны. Там обязательно будут содержаться какие-то серьезные открытия» - деп атап өтеді (Жеребкина И. 2002, 124).

Әйелдер прозасында ата-ананың бүтіндей жағымды бейнесі болмайды. Мәселен мұндай құбылыс А. Мантаеваның кейіпкерлерінің сөзімен айтсақ: «Балаға ең алғашқы әділетсіздік ата-анасы тарапынан жасалады», деп айтқан бойжеткеннің сөзі арқылы суреттеген А.Мантаеваның «Жалғыздық биі», Ал А. Жұбаныштың «Гиппократ анты үшін» атты туындысында бала кезінен –ақ «Көшеден шылым, шөлмек қалдығын тергізген» әкесі мен Гүлім арасындағы конфликт шынайы суреттеледі: «Жұрт аузынан қалған шылым теру қыз бала үшін қандай ауыр екенін білесің бе ?» - деп налиды бойжеткен, «Меннен гөрі шөлмекті жақсы көретін әкем:«Сен қыз ешқашан адам болмайсың! Сен біздің тұқым

санатында жоқсың!, -деп қағаздай аппақ санама қара бояумен өшпенділіктің суретін сызатын»-, деп суреттейді қаламгер. Қытай жазушыларының шығармаларында да мұндай көріністер аз емес, мәселен Чын Жанның «Жеке өмір» (私人生活) атты повесінде қатыгез әке бейнесі бүлдіршін Аоао көзімен былайша суреттеледі: «Әкемнің қатігездігі, өктемдігі мен толыққанды билігі анама, әжеме және балауса кездегі мен үшін автоматты түрде танылған билік болатын, біздің әлсіздігіміз бен бағынышты күйіміз оған керісінше күш қуат беріп, біз неғұрлым тізе бүгіп бағынышты болған сайын, ол соғұрлым әлімжеттік жасап, есіріп кететін» (陈染 «私人生活» 2012, 87). Мұндай құбылыстар қытай жазушылары Чжаң Айлиннің «Жүрек сутрасы» (心经), Уаң Сяохуңның «Сағыныш», Чжоу Цзяниңнің «Жайрап түскен жайдары жазындағы» (夏天在倒塌) перзент пен ата-анасы арасындағы салқындық, әсіресе жазушының «Сяо Лүйдің өліміндегі» Сяо Лүйді «кебеже түбін кемірген тышқан» деп айдар тағып, қорлап ақыры өлімге итермелеген безбүйрек ана образы нанымды суретеледі. Г.Шойбекованың «Өмір суру ережесіндегі» кейіпкер қыздың өмірден түілуін анасмен арасындағы конфликтінің өрістеуінен деп түсінуге болады.Чжоу Цзяниңнің «Күйреу алдындағы жайдары жаз» (夏天在倒塌) туындыларындағы ана мен қыз арасындағы қайгездік пен қаталдық, түсінбестік, қақтығыстар шынайы суреттеледі. Чжан Юежанның «Сяожанындағы» Сяожан бойжеткен анасын тіптен ана деп атауға қимай «анау әйел» деп атауы да денені түршіктіретіндей суық естіледі.

Гендерлік қақтығыс – ең алдымен психологиялық қақтығыс болып табылады. Бұл туралы әдебиеттанушы Д.В.Рыкова: «впоследствии понимаешь, конечно, что не только и не столько от голода и недостатка денег мучаются люди. Чаще всего – от холода душевного, холодности других по отношению к ним, мороза чувств, льда речей. Допустим, муж не понимает жену и ей изменяет, но жену по-настоящему истязает его неумение услышать и понять»,-деп атап көрсетеді (Рыкова Д.В., 2004, с. 179-180)

Біздің пікірімізше, қазіргі таңдағы жазушы аруларымыз көнеден тамыр тартып тұрақталып қалған әлемге ізгілік дәнін сепкен мейірімді ана стереотипін қайтадан сүзгіден өткізіп, мейірімділіктен қол үзген қатігез әйелдің жаңа канонын қалыптастыруға ұмтылғандай. Ана бейнесімен бірнеше мотивтер астасып жатыр: біріншіден, ана мен перзенті арасындағы түсінбеушілік және олардың қарамқатынасындағы ымыраға келуге деген құлшыныс, (А. Мантаева «Депрессиядағы » Айкөркем мен анасы арасындағы, қақтығыс, Жаң Юежанның «Бүрге балықты паналаған нәркес гүлі» (水仙已乘鲤鱼去) шығармасындағы сұлулығының жылдар өтіп жүзінен тайып бара жатқан себебін бүлдіршін қызынан көріп, перзентін тіптен түрмеге дейін жауып тынған қатігез ана, Жоу Цзяниңнің» Сяолюйдің өліміндегі» (小绿之死) бүлдіршін қызын «кебеже түбіндегі тышқандай» көрген тасбауыр ана бейнесі көрініс береді, нәтижесінле бейкүнә қыздың анасына деген жеккөрініші күн санап өсіп, өмірден түңіледі, ақыр соңында блдіршін қыз қаршынынан қиылады. Ал Чжаң Айлиннің «Алтын құрсауындағы» (金锁记) Цинсуо,Чэн Жанның «Басқа бір құлағыммен тың тыңдадым» (另一只耳朵的敲击声)шығармасындағы «қатігез ана» бейнелері тізіле береді. М.Омарова(«Ана ғұмыр»); екіншіден, жанұядағы ұлды нағыз еркек ретінде тәрбиелеу мотиві (Д. Мамырбаева «Индиго», Чжаң Айлин «Мини», М.Омарова « Коньяк қослған кофе») ана өлімі мотиві, (Д. Мамырбаеваның «Өлгендер оралмайды» туындысындағы шешесінен айрылған Айнаш қыздың қасіреті, Су Дының «Анан» шығармасындағы туа сала шешесінен айрылған Анан қыздың трагедиясы, М.Омарованың «Толғақ»), Лира Қоныстың «Сәкө, су және Андерсеннің ертегісі» бөлімінде Айсәуле атты бойжеткеннің мектеп бітірген соң ауылда трактор айдауға қалғанын, оның сүйген жары бір кездері суға батып өлген жігіт боп шығып, ақыр соңында жазылмас дертке шалдығуын автор әңгімеге арқау еткен. Мүндай сарын қытай жазушысы Су Дының «Анан» туындысында анасынан айрылған Анан қыздың әжесінің тәрбиесінде өскені, көп кешікпей әжесі бақилық болған кездегі кішкене қыздың қорқыныш-қайғысы оқырманды бежай қалдыра алмайды.

Әйел көркем шығармаларында орталық орындағы тағы бір құбылыс – анасының өлімімен бірге келген қыздың бостандығы ана өлімі мотиві (沈银 1995, 62) Қыз тағдырына анасының ерте өлімі немесе ананың перзент өміріне ұзақ уақыттар бойы араласуы үлкен ықпалын тигізеді. (Чжаң Айлиннің «Алтын құрау», Уаң Аньидің «Мини», Д. Мамырбаеваның «Өлгендер оралмайды »), немесе анасының перзент өмірінің ұсақ-түйегіне дейін араласып, бақылау жүргізіп, бұйыра сөйлеген шешелер (Чжаң Айлин «Алтын құрсау», Сяо Хуң «Өмір мен өлім алаңы», З. Жұмановаңың «Туған үйдің түтіні»,). Ана тарапынан болған ұзақ жылдарғы бақылау қыздарының әйел ретіндегі тағдыр кешулеріне үздіксіз кедергілер келтіреді. (Бұл әсіресе қытай жазушылары Жоу Цзяниң, Су Ды, Чи Ли туындыларынан көрініс тапқан)

Әйелдер прозасындағы әке бейнесі де жағымсыз бояуымен айшықталады, әсіресе қыз балаға деген қатігездігі шығармаларында жиі көрініс береді. (Чжаң Юэжан «Қара мысық ұйықтамайды» (黑猫不睡), А. Мантаеваның «Жауһар», «Ақ құс», Чын Жанның «Жеке өмір» (私人生活), А. Жұбаныштың «Гиппократ анты үшін», Суң Жиңжудың «Бейкүнә» («无邪»), Сюй Миңсяның «Он тоғызға қараған шақ» («站在十九岁的尾巴上»), Жоу Цзяниңң «Сяо Лүйдің өлімі»). Қазіргі прозадан арулар туындысынан біз көбіне әйелдің өз өміріне де, қоғамға да көңілі толмайтын, өздерін әлеуметтік ортадан шеттетілген, керексіз дүниедей сезінетін жағдайын көреміз. Олардың түрлі қиыншылықтарға толы тағдырлары әйелдер қауымының бүгінгі өмірге деген көзқарастарын танытады. Идеалдың жоғалып, бейнесі күңгірттенген заманында күн кешкен нәзік әйелдің армандары мен ұмтылыстары өрнектеледі. Қарастырылып отырған шығармалардағы проблемалық-тақырыптық алуан түрлілік арқылы қазіргі таңда әдебиетке деген тендерлік қатынас жасудың дұрыстығына көз жеткізеді. Мұнда біздің айтайын деп отырған басты мақсатымыз – біз шығарма авторы мен кейіпкерлердің жынысын ғана сөз етумен шектелмей, тендерлік бағытта айшықтай түсетін әйел тақырыбының өзгешелігін айқындайтын авторлық көзқарас, проблематика, қақтығыстар, бағалаулар табиғатын ашып көрсету керек деп ойлаймыз.

Әйел бейнелерінің көркемдік құрылымындағы маңызды сегменті – олардың сыртқы портреті боп табылады. Кейіпкерлердің сыртқы портретін сомдауда зерттелініп отырған жазушыларға жекелеген детальдарды сөзтіркесі немесе қысқша дескриптивті тізбек формсы ретінде беру әдістері тән. Олардың сапалық және сандық талдамалары мәтінде әралуан қызметтер (сипатталамлы, мінездемелік, сюжеткұраушылық) атқаратын ортақ әдістерді қолдану тенденциясына деген бетбұрыс аңғарылады. Кейіпкер әйелдердің сыртқы портретін беру көбінесе аралас сипатқа ие, себебі олар оқырман назарын сыртқы келбеттен ішкі мазмұнға аударушы тілдік элементтер боп табылады әрі шығарманың идеялық-тақырыптық тізбектер жүйесін қалыптастыруға қызмет етеді. (Чын Жан, 1996, 32) Оқырман назарын сырт келбеттен ішкі мазмұнға аударуда және аталған мотивтерді іске асыруда А.Жұбаныш, Чын Жан, Чи Цзыцзян, Л.Қоныс, К.Әлпейісовалар келесі тілдік әдістерді жан-жақты қолданады: біріншіден, бір тақырыптық топтағы немесе эмоционалды -бағалаушы реңктегі лексемаларды сөздік портрет элементтерімен байланыстыру, екіншіден, кейіпкердің сырт келбетін сипаттауда параллельді бейнелерді қолдану (қаһармандар образы, тілдік бейнелер), үшіншіден, әйел бейнесін сомдауда түйін сөздер, контекстуалды синонимдер мен антонимдер, метафоралар, лексикалық және синтаксистік қайталамалар, инверсиялар, атаулы конструкциялар, антитеза тәсілін, теңеулер, пунктуациялық белгілердің қолданылуы). Қазіргі кезеңде гендерлік теория қаламгерлер шығармашылығында басты орын алады. Әйелдердің архетипті бейнелері арқылы қатер әкелуші әйел мінездеріне сипаттама береді. Көркемдік кеңістікке мұндай архетипті фигураралардың енгізілуі антика дәуірі аясындағы ойлаудың париархалдық парадигмасынан қазіргі кезеңіне дейінгі аралықтағы күшті әйел тұлғасының қалыптасу генезисінің ілгерілеу сатысын талдау мақсатын алға тартады. Қаламгер арулар шығармаларында **қоғамдағы көнеру мен жаңарудың өліара кезеңіндегі жаңа мінез иелері арқылы жылт еткен үміт ұшқынынан жақсылықтың жалыны лаулайды.** Мұндағы авторлық интенция қасірет әкелуші әйелдер образының әйелдің өлім мен қақтығыстар туындатушы стереотипінің түбірлі түрдегі өзгерісін іске асыру боп табылады, мұнда керісінше, оларды қоғамның құрылымындағы гендерлі ассиметрия құрбаны ретіндегі жаңа типіне айналған жағдайын ашу боп табылады.

«Әйел және қоғам» көп қырлы да күрделі мәселе боп табылатындықтан, қазіргі кезге дейін көпшіліктің пікірталасын туғызатын мәселе. Бұл проблеманың ғылыми тұрғыдан сүзгіден өтуі қазіргі әдебиеттануда тек үстіміздегі ғасырдың алғашқы онжылдықтарында байқалады. Әйел тақырыбы толыққанды түрде (әйелдің қоғамдағы және отбасындағы жағдайы, әйел эмансипациясы идеясы, әйелдің ажырасу барысын жеңілдету және олардың азаматтық некеге тұру құқығы), әсіресе Шығысқа қарағанда Батыс Еуропаның әлеуметтік мәдени санасына тән құбылыс. Мұны қаламгер арулар өз туындыларында қалайша бейнелейді? Бұл Шығыс қоғамында кездесетін жайт па? Шығыс аруларының шығармаларында кеңінен етек жайған құбылыс - олар сомдаған әйелдердің «ой ағымын» күйінішке толы ауыр мұңның текетіресі арқылы пайымдайды. Ар тазалығын ой мен жады тазалығымен қатар қойып, пенде атаулы жүрексінетін «мәңгілік бар – ақиқат» үшін, махаббат үшін кейіпкер өзін жазым етіп отырады. Арулар шеберлігінің өзі кейіпкерлердің суицидтік іс-әрекетін құптамағандығын, жақтамағандығын білдіруінде.

Осы кезеңде гендерлік теория қаламгерлер шығармашылығында басты орын алады. Қазіргі таңда гендерлі теория жазушы әйелдер шығармашылығын талдауда қолданылатын өзекті құралдардың бірі

боп табылады. Қытай және қазақ әйел жазушыларының көркем шығармаларындағы гендерлік бұған дейін отандық әдебиеттанудың жекелеген компаративті зерттеу нысаны ретінде алып қарастырылмаған болатын. Типологиялық салыстырулар тақырыптық деңгейде прозалық мұраларды гетерогенді талдау жасауды іс жүзіне сырып қана қоймай, сонымен қатар жынысарлық қарым-қатынастардың эгалитарлы үлгісінің туыстық магистралды концепциясы көрсету үшін және әйелдің жеке тұлға, демиург, өзіндік дискурсын жасаушы ретіндегі жаңаша дуалистік болмысын тану үшін қажет. Гендерлік дисбаланс -жазушы әйелдердің ой сүзгісіндегі әйел локусының антикалық және патриархалды қоғамдағы көркемдік вертикал мәселесі боп танылады.

Чжан Юежан, Чи Ли, Чжан Каңкаң, А. Мантаева, Л.Қоныс, М.Омарова туындыларын шығыс «әйел прозасының» табиғатын неғұрлым тереңінен тану және қазіргі таңдағы қазақ-қытай әдебиеттерінің рецептивті аспектілерін өзектілендіру үшін зерттеу керек.

Гендерлі қақтығыстар қазіргі таңдағы жазушы әйелдер прозасында орталық орында бейнеленеді. Жазушылар қақтығыстардың алуан түрін репрезентациялайды, соның ішінде мағыналық оппозицияда ашылатын конфликтілер (Чжан Каңкаң «Беймаза әйел», Вэй Хой «Шанхайлық бойжеткен»), шынайы қарама-қайшылықтар бейнесіндегі қақтығыстар (А.Мантаева «Депрессия», «Интуиция» Л.Қоныс «Келіншектал», Чжаң Юежан «Қара мысық көз ілмейді»). Аталған жазушылардың творчествосындағы әр алуан айшықтарына қарамастан, оларды біріктіріп тұрған белгілі бір типологиялық ортақ түйін бар. Бұл жазушылардың шығармаларындағы әйелдер ортақ әлеуметтік жағдайға тап келеді, мұндағы кейіпкерлер бұрыннан қалыптасқан қағидаттар мен тәртіпке қарсы бепте-бет келіп, қарсылық танытады. Осы теке-тіресте кейіпкерлердің гендерлік әрекеттерінен фактілер туындайды, нәтижесінде көбінекөп әйел мен еркектің гендерлік рольдерінің ауысқанна күә боламыз. Талданып отырған гендрлік қақтығыстарды мазмұнына орай махаббат және отбасылық, көркемдік құрылымының ерекшеліктеріне қарай – мағыналық оппозициялар мен жағдаятты сипаттағы қақтығыстарға бөлуге болады. Әйелавторлар шығармашылығының гендерлік типологиясына сүйене отырып, біз төмендегідей қорытынды жасауымызға болады: Чжан Каңкаң, Л.Қоныс,Чжаң Жие, А.Мантаева, Г.Шойбекова, Чжаң Юежан, Тие Ниң туындыларындағы гендерлік қақтығыстар маскулиндік көзқарас тұрғысынан шешіледі деп айта аламыз, ал Чжаң Жие (әсіресе кейінгі кезеңде жазылған шығармаларында), Чжаң Юежан, Су Ды, Лин Бай шығармаларында әйел прозасына тән мелодраматизмі басым феминді болып келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жеребкина И. Женское политическое бессознательное. Серия «Гендорные исследования» - Спб: Алетейя, 2002.- С. 124-126.

2. 陈染 «私人生活» 2012, С. 287.

3. Рыкова Н. Творчество Людмилы Петрушевской. Проблема авторского идеала в контексте христианской культурной традиции 2004, с. 179-180) Дисс. на соискание уч.степени канд.филол.н.Ульяновск, 2007 с. 180.

4. 沈银 中国女作家和女性文学// 中国文化研究。-北京，1995-№3; с.62.

5. 陈冰. 当代中国女性文学的审美特点.《当代文坛》1996年02期 32.

7. Tani E. Gender Politics in Modern China: Writing and Feminism; Barlow, 1998.

Минаханов Р.В.
магистрант НАО «Казахская национальная академия хореографии
Казахстан, г. Астана, e-mail: ggnevergiveup@mail.ru

Саитова Г.Ю.
кандидат искусствоведения, профессор
НАО «Казахская национальная академия хореографии»
Казахстан, г. Астана, e-mail: saitova-gu@mail.ru

ВЛИЯНИЕ АФРИКАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА РАЗВИТИЕ ЛАТИНОАМЕРИКАНСКИХ ТАНЦЕВ

Резюме: Статья рассматривает влияние традиционной африканской культуры, принесенной рабами с африканского континента, на формирование традиций латиноамериканских танцев. Изучается процесс того, каким образом в условиях урбанизации африканские ритуальные танцевальные формы приобретают социальные черты и новое эротическое смысловое наполнение. Отдельное внимание уделяется тому, в каких формах и проявлениях танцевальная пластика и ритмика африканского континента ассимилируется народами Латинской Америки.

Ключевые слова: Латиноамериканский танец, Африканская культура, танцевальные традиции, исполнительская техника, самба, румба, ритм.

Summary: The article considers the influence of traditional African culture brought by slaves from the African continent on the formation of traditions of Latin American dances. We study the process of how in the conditions of urbanization African ritual dance forms acquire social traits and a new erotic semantic content. Special attention is paid to the forms and manifestations of the dance plastic and rhythmic of the African continent assimilated by the peoples of Latin America.

Key words: Latin American dance, African culture, dance traditions, performing technique, samba, rumba, rhythm.

Түйіндеме: Мақалада Африка құрлығының енгізген дәстүрлі африкалық мәдениетінің әсері латынамерикалық бидің дәстүрлерін қалыптастыруға әсер етеді. Урбанизация тұрғысында Африка ритм биінің нысандары әлеуметтік қасиеттерге және жаңа эротикалық семантикалық мазмұнға ие болады. Латын Америкасы халықтарының иелігіндегі Африка континентінің би пәндері мен ырғақтарының нысандары мен көріністеріне ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: Латын Америкасы билері, Африка мәдениеті, би дәстүрі, орындау техникасы, самба, румба, ырға.

Культурное своеобразие латиноамериканских танцев, объединяющих в себе как бальные, так и народные танцы, сформировавшиеся на территории Латинской Америки, продиктовано мощным влиянием извне. В первую очередь, испано-португальским, поскольку сама Латинская Америка на протяжении не одного столетия являлась колонией. Но в не меньшей степени — это влияние пришло и из африканской культуры, ведь начиная с XVI века миллионы жителей африканского континента (преимущественно, из западных и центральных регионов) были завезены в Латинскую Америку в качестве рабов. Со временем представители африканских племен, задействованные на плантациях сахарного тростника и кофе, ассимилировались с местным населением не только в бытовой среде, но и в танцевальной культуре. Танцевальные элементы, обрядовые танцы достаточно быстро внедрились в латиноамериканское искусство. Помимо этого музыкально-ритмические рисунки, синкопы, акценты преобразовались в мелко-дробленные ритмы – полиметрия, которые повлияли на манеру исполнения.

Исследуя традиционный африканский танец, Федорова Л.Н. формулирует его характерные черты, продиктованные традициями и племенной культурой самого африканского континента. Первая из них — неразрывная связь с землей, которая проявляется в постановке ног на всю стопу, а не на пятку или носок. «Слегка согнутые ноги, движения, начинающиеся от центра тела, волнообразность движений рук и ног и общая обращенность тела вниз, сопровождаемая ярко выраженной силой и экспрессивностью движений — все это дает танцору ощущение связи через «заземленность» с природой как со своей прародительницей». [1, с. 26.]

В учебном пособие Баглай В.Е. «Этническая хореография народов мира» отмечает, что танец в африканской традиции спонтанный и расслабленный, он происходит не от определенных поз, а диктуется стремлением к ощущению собственного тела через прочувствование всех его частей. В связи с

этим выделяется еще одна отличительная черта — полицентричность танцевальных движений. Происходит она от того, что, в отличии от европейской танцевальной традиции, африканский танцор не рассматривает свое тело как целостную танцевальную единицу с одним центром. [2, с. 44.] Так, например, движения рук, плеч и диафрагмы исполняются в одном ритме, а ноги в другом.

Необходимо отметить, что традиционный африканский танец сам по себе является способом взаимодействия человека с окружающей средой, он лишен танцевальных движений в привычном европейском их понимании, а прыжки, раскачивание и кружение бедрами здесь являются выражением чувственного проникновения в радость танцевания. [1, с. 32.] И важным элементом здесь выступает ритм барабанов — именно он организует ритмическую составляющую с целью объединения всех танцующих единым «сердцем танца», который может длиться много часов подряд.

Распространение африканский культуры в Латинской Америке происходило преимущественно в условиях городской среды, вследствие чего и сам танец начинает приобретать социальные черты. Сам танец, в котором задействуется все тело, постепенно становится все более сложным по своему пластическому рисунку. Для музыкального сопровождения к барабанам (в отсутствии которых их функцию выполняли пустые деревянные ящики) добавляются другие ударные инструменты, а также гитара, скрипка. А движения тазом довольно быстро приобретают в танцах сексуальный подтекст.

Классический пример смыслового искажения является танец «Румба», привезенная с африканского континента на Кубу в конце XIX века. Исконная африканская версия румбы представляла собой ритмическо-пластическую пантомиму, в основе которой — охотничий сюжет, своеобразный брачный танец животных, в котором мужчина выступает охотником, а женщина — добычей. Этот первоначальный смысловой ряд угадывается в сельской форме кубинской румбы. Характерные движения корпуса и свободные, яркие движения бедер привели к тому, что сам танец приобрел сексуальный подтекст и стал выражать демонстрацию явного напора мужчины на фоне несколько отстраненного поведения женщины. Подтверждающим фактором является исследовательская работа английского преподавателя бального танца Пьера Лавеля [3] который находясь на Кубе в 1947 году изучая этот танец, не только выявил особенности исполнения, но и разработал окончательную версию спортивно – бальной румбы.

Румбу связывают с другим Кубинским танцем «Ча-ча-ча», который возник на основе движений «mambo» и «guaracha». Не смотря на то что не умолкают споры о происхождении танца, отметим что в «ча-ча-ча» имеется определенный накал страстей где партнерша демонстрирует как гибкость фигуры, так и кокетливость, шарм и элегантность, а «румба» по стилю напоминает ухаживание, завязывание отношений. [4] Таким образом танец «ча-ча-ча» присуще женщине, румба мужчине.

О мощном влиянии африканской культуры на еще один известный латиноамериканский танец — самба — говорит само его название: «zambo», в переводе означает - «ребенок от бразильской женщины и негра». Изначально самба считалась едва ли не самым греховным танцем: ведь инспирировавшие его выходцы с территорий Конго и Анголы танцевали его, стремясь касаться друг друга пупками. Исследователи отмечают, что «основой для самбы служили древние африканские ритуалы поклонения богам Ориша — «связным» между Небом и Землей. Изначально эти ритуалы представляли собой сложные ритуальные церемонии с обязательными жертвоприношениями». [1, с. 48.] И, конечно же, сопровождались неистовыми ритмами и своеобразной экстатичной чувственностью танцев.

И сегодня в современном исполнении самбы мы видим, что главная роль в танце отводится ритму, который генерируют именно бедра танцовщиков — все это отсылает нас к африканским исполнительским традициям. Для танца также характерны «пульсирующие синкопированные движения, подчеркиваемые вертикальным раскачиванием и работой бедер. При этом мягкие и пластичные движения сочетаются с прерывистыми и резкими элементами». [2, с. 87.] И здесь мы сталкиваемся с такой чертой африканской танцевальной традиции, как полицентричность пластического проявления исполнителя.

Изначально самба исполнялась без контакта с партнером, в кругу, что выявляет ее мощную ритуальную природу. Не случайно считается, что на раннем этапе своего существования она являла собой механизм ухода от эмоционального напряжения, форму сброса стресса через эмоциональное и физическое отпускание собственных инстинктов. Насколько данное предположение обосновано непосредственно в отношении самбы, теперь установить практически невозможно — ведь на первое место в этом танце возведен культ радости жизни. И проявляется через обязательное присутствие элементов заигрывания, легкого флирта и безграничной чувственности.

Среди ныне существующих разновидностей самбы следует выделить самбу де рода — наиболее аутентичный вид танца, исполняемый в кругу, самбу ну пэ — сольный женский танец, известный исполнением на специальных красочных фургонах во время бразильских карнавалов, насыщенную акробатическими движениями самбу де гафиейра, шутливую самбу Ашэ и парную пагоде. А также — бальный танец самба, который относится к обязательной латиноамериканской программе.

Обращаясь непосредственно к музыкальной стороне влияния африканской культуры на латиноамериканские танцы, очевидно, что речь следует вести о ритмических заимствованиях. В румбе это явственно прослеживается через полиритмию и синкопированность исполнения, а также — через использование барабанной «торицы» ударных различной высоты тона. Как правило, более «низким» барабанам или их заменителям отводится в румбе задача поддержания ритма, в то время, как «высокие» инструменты, импровизируя вместе с танцорами, играют синкопированное соло. Все ритмы в румбе строятся на размере 4/4, выстраивая синкопированный паттерн из пяти ударов в дух ритмических секциях. «Этим самым они и обыгрывают «диалог» между музыкантами и танцующими по принципу «вопрос-ответ»» [6, с. 22.].

Самба как музыкальный жанр весьма разнообразна, исполняясь в быстром темпе в размере 2/4 или 4/4, она приобретает оригинальное звучание за счет вкрапления различных специфических музыкальных инструментом и их ритмов. Исполняется самба в очень быстром темпе — 50-52 такта в минуту. И, обращаясь к природе такого темпоритмического рисунка, понятно, что основная задача, которой должна достигать самба, — создание состояния транса, истоки которого лежат в ритуальной природе самого танца.

Таким образом, мы видим, что общепринятые традиции танцевальной культуры африканского континента в латиноамериканских танцах ярко выражены в специфических шагах, исполняющиеся с подушечки на всю стопу.

Принципиально отличается и постановка корпуса в танце. В латиноамериканском танце прослеживается в первую очередь:

1) зрительный контакт между партнерами

2)близкий телесный контакт

3) характерные для танца движения бедер.

И, безусловно, не подлежит сомнению огромное влияние ритмических традиций традиционного музыкального сопровождения танцевальных ритуалов африканских племен после попадания их в Латинскую Америку. Причудливый синкопированный ритм в сочетании с большим значением ударных инструментов, призванный создавать ощущение транса, и сегодня представляет собой характерную особенность большинства латиноамериканских танцев.

Сегодня, изучая теоретические базы основ и методику образования новых форм современного бального танца в Казахстане, а именно на кафедре «Педагогика» НАО «Казахская национальная академия хореографии», старший преподаватель, судья Федерации АФСТ РК Евгений Сергеевич Моисеев разрабатывает методическую последовательность изучения фигур латиноамериканских танцев и внедряет инновационные подходы в обучении.

Это отдельная тема, которая будет рассмотрена в следующем номере.

Таким образом, «Современное хореографическое искусство, в том числе спортивно–бальный танец, выражает этот культурный текст (событийный континуум, отражение явлений эпохи, затрагиваемые глубоко волнующие темы человечества – с. 198) ярким проявлением стилизации, смешением стилей, симбиозом разных жанров».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Федорова Л.Н. Африканский танец. — М.: Наука. — 1986. — 128 с.

2. Баглай В.Е. Этническая хореография народов мира: учебное пособие. — СПб.: Лань. — 2017. — 384 с.

3. Brigitt Mayer. Who was… Three weeks in Cuba By Monsieur Pierre,1947.

Интернет источник: http:www.dancearchives.net/2013/06/25/three-weeks-in-cuba-by-monsieur-pierre-1947 - Дата посещения 24.01.2019.

4. Энциклопедия танца: ча-ча-ча http://hnb.com.ua/articles/s-sport-entsiklopediya_tantsa_cha_cha_cha-2661 - Дата посещения 13.02.2019.

5. Иванникова О.В. Латиноамериканские танцы: румба и ча-ча-ча. — М.: АСТ. — 2005. — 64 с.

6. Молдахметова А.Т., Саитова Г.Ю. Культурный текст спектаклей Мориса Бежара. – Международный научный журнал «Наука и жизнь Казахстана» № 7 (70), 2018. – 202 с.

Муратбаева И.С.
к.филол.н., доцент кафедры социально-культурных технологий Алматинского филиала НОУ ВПО
«Санкт-Петербургский Гуманитарный университет профсоюзов»,
e-mail: lashin2030@mail.ru

МЕТАФОРАЛАНҒАН ҚҰРАНДЫ ТЕРМИНДЕР МӘСЕЛЕСІ ТУРАЛЫ (қазақ және орыс тілдері негізінде)

Аннотация. В статье проведен анализ составных терминов, взятых из терминосистем различных сфер наук и представленных на русском и казахском языках. Определена их теоретическая база, рассмотрена трактовка составных терминов с точки зрения разных авторов, проанализирована суть и значения фразеологизированных составных терминов, их отличия от других видов терминосочетаний, проведена работа по выявлению внутренней формы фразеологизмов-терминов для определения мотивации при выборе терминологического наименования.

Ключевые слова: составные термины, фразеологизированные термины, метафора, фразеологические сращения, фразеологические выражения, фразеологические единства, внутренняя форма.

Түйін. Мақалада әртүрлі ғылым салаларының терминологиялық жүйесінен жіктеліп орыс және қазақ тілдерінде берілген құранды терминдерге талдау жүргізілген. Олардың теориялық негіздемесі қарастырылып, әртүрлі авторлардың көзқарасы тұрғысынан берілген анықтамалар сараланған, фразеологизмдік құранды терминдердің мағыналық негізі талданып, терминдік атау таңдаудағы уәждену себептері анықталып, олардың ішкі форманың қалыптасуындағы орны көрсетілген.

Тірек сөздер: құранды терминдер, фразеологизмделген терминдер, фразеологизмдік бірліктер, фразеологизмдік бірлестіктер, ішкі форма.

Summary. The article analyzes the compound terms taken from the term systems of various fields of science and presented in the Russian and Kazakh languages. Their theoretical base has been determined, the interpretation of compound terms from the point of view of different authors has been reviewed, the essence and meanings of phraseological composite terms have been analyzed, their differences from other types of term combinations, work has been carried out to identify the internal form of phraseological entities to define the motivation when choosing a terminological name.

Ключевые слова. составные термины, фразеологизированные термины, метафора, фразеологические сращения, фразеологические выражения, фразеологические единства, внутренняя форма

Key words: composite terms, phraseological terms, metaphor, phraseological adhesions, phraseological expressions, phraseological unity, internal form.

Кез келген ғылым саласының жан-жақты дамып, жаңа ұғымдармен толығуы сол ғылым саласының терминологиялық жүйесінің де жаңа атаулармен толығуына септігін тигізері анық. Терминдік ұғымдар уақыт өте қайта қарастырылып, мағыналық ұғымдарға жіктеліп, құранды терминдердің қалыптасуына негіз бола алатыны сөзсіз. Терминология жүйесіндегі құранды терминдер мәселесі біршама ғалымдардың назарына ілігіп, зерттеу нысанына айналғаны аталмыш тақырыптың өзектілігін көрсететіні белгілі. Бүгінде бұл үдеріс өз жалғасын табуда. Орыс тіл білімінде құранды терминдерге арналған зерттеулерге А.С. Литвиненко, В.М. Жуков, В.Н. Прохорова. М.Ф. Черненко және т.б. ғалымдардың еңбектерін жатқызуға болады. Қазақ тіл білімінде Б.Х. Хасановтың ғылыми жұмысы осы тақырыптың кейбір аспектілерін ашуға бағытталған. Алайда қазақ және орыс тілдеріндегі құранды терминдерді, соның ішінде метафораланған құранды терминдері салыстырып, сәйкестіктері мен айырмашылықтарын айқындауға арналған зертеу жұмыстарын кездестірмедік. Осыған байланысты біздің зерттеу жұмысымыз қазақ және орыс тілдеріндегі метафора тәсілі арқылы жасалған фразеологиялық бірлікті құрайтын екі немесе одан да көп лексемалардан тұратын құранды терминдерді талдауға арналады.

Фразеологизм-терминдер (біздің терминология бойынша) зертеушілердің қолданысында түрлі атауларға ие болып жүр. Мысалы, В.П. Жукованың анықтамасы бойынша аталған бірліктер «фразеологизированные термины» деп берілсе, А.Н. Кожин «термины-фразеологизмы», В.Н. Прохорова «составные термины» деп айқындаған. Соңғы анықтама біздің пікірімізге жақын болғандықтан, зерттеу барысында сол анықтамаға көбірек сүйенеміз.

Метафоралы құранды терминдердің туындауына негіз болатын тәсілдерді зерттеу де біздің қарастыратын мәселелердің бірі болып табылады. Ғалымдардың еңбектерін негізге ала отырып, терминология саласында, яғни фразеологизм-терминдердің туындауында синтаксистік тәсіл ерекше рөл атақаратынына көз жеткіземіз. Зерттеушілердің жалпы әдеби тіл мен терминология саласындағы

синтаксистік тәсілдің екі түрін айқындап, ортақ тұстары мен жете айырмашылықтарын да ажыратады, сонымен қатар аталған тәсілдің терминологиялық сөзжасамда ерекше орын алатынына мән береді [1]. Н.М. Шанскийдің терминологиясы бойынша, жалпы әдеби тілде қолданылатын тәсіл «лексика-синтаксистік тәсіл» деп аталады, лексика-синтаксистік тәсіл мен синтаксистік тәсілдердің сөздерді, бірнеше элементтерді біріктіру принциптері ортақ болғанымен, осы тұстан бастап айырмашылықтары да бар, яғни лексика-синтаксистік тәсіл бойынша туынды негізі бар жаңа сөз қалыптасады, ал синтаксистік тәсіл арқылы қалыптасқан біртұтас бірлік туындайды. Терминология саласында синтаксистік тәсілмен жасалған терминдер кеңінен таралған және құранды терминдер тобын құрайды. Барлық ғылым салаларының терминологиялық жүйелерінде құранды терминдер елеулі орын алатыны белгілі [2].

Құранды терминдер тобына талдау жүргізе отырып, олардың компоненттер саны жағынан әртүрлі болып келетіне көз жеткіземіз. Талдау барысында екі компоненттен тұратын (*атака мозговая* -эк., *выживание системы* -эк., *өлі тілдер* –лингв., *куриная слепота* -анат., *иероглиф кілті* -лингв., *шайтан көбелек* -бот. және т.б.), үш компоненттен тұратын (*шеңбер бойымен жүгіру* -эк., *законы солнечного света* -эк., *көктен түскендей тегін* -эк., *кудесники Уолл Стрита* -эк., *флажок треугольной формы* -эк. және т.б.) немесе көп компоненттерден тұратын (*путь за данный промежуток времени* -физ., *ең тәуір жидекті таңдап алу* -эк., *покупать под влиянием плохих новостей* -эк. және т.б.) құранды терминдерді мысалға алып, үлгі ретінде көрсетуге болады. Олардың ішінен ең көп тараған түрі – екі компоненттен тұратын терминдер. Терминдердегі компоненттер саны құранды терминдердің шекарасын ажырату мәселесін көтереді. Бұл мәселе арнайы М. Лейчиктің мақаласында қарастырылған. Автордың пікірі бойынша неғұрлым компоненттер саны көп болса, соғұрлым тар ұғымды білдіреді, керісінше мағынасы күрделеніп отырады [3].

Көп компонентті терминдердің қалыптасуы туралы да біржақты пікір жоқ. Құранды терминдердің табиғаты туралы мәселе де көп талас тудырады. Аталған терминдерді фразеологизмдер қатарына жатқызуға болады ма, жоқ жеке жүйе құрайды ма деген сұрақтар зертеушілердің назарында, яғни қайшылыққа толы мәселелердің бірі. В.В. Виноградов фразеологизмдерді жіктеу барысында құранды терминдерді ерекше қарастырып, олардың фразеологиялық жүйедегі орнын көрсетеді және кейбір терминдерді идиомалық тіркестер қатарына жатқызады [4]. Құранды терминдерді жете қарастырған ғалымдардың бірі В.П. Жуков та бұл терминдерді бірнеше типтерге бөліп жіктейді, құранды терминдердің талдауларына көңіл бөлетін болсақ, В.П. Жуков фразеологизм-терминдерді семантикалық мағынасын қарай ажыратып қарастырады. *Серная кислота, мертвый мяч, ядерный реактор* сияқты құранды терминдерді фразалық бірлестіктерге жақын келеді, алайда фразеологизм деп санауға болмайды деген пікір айтады [5,17]. Бұл тіркестерде сөздер өз дербестігін сақтап қалған деп дәлел келтіреді. Алайда фразеологизм сипатында жасалған терминдерді де кездестіруге болады. *Анютины глазки, божья коровка, заячья лапка* және т.б. осы типтес терминдер еркін сөз тіркесінен метафора тәсілі арқылы қайта құрылып жасалғандықтан, аталған терминдерді фразеологизмдер қатарына жатқызу қажет деп бөлек қарастырған [6,18]. Сонымен қатар ғалым Е. Л. Молдатаев та бұл мәселеге өз алдына зерттеу жүргізіп, өз ойын келесі мағынада білдіреді: «терминосочетания как воспроизводимые единицы языка по структуре и лексическому составу ничем не отличается от прочих фразеосочетаний. Характерной особенностью их является ограниченный по сравнению с нетерминологическими фразеосочетаниями состав семем и вызванная этим обстоятельством ограниченная активность» [7,116]. «Терминосочетания не бывают эквивалентами слов; они, как правило, возникают нестихийно, а в результате планомерных усилий, эти черты также отличают их от нетерминологических фразеосочетаний» [7,118].

Н.М. Шанскийдің пікірі бойынша, терминдік сипаты бар сөз тіркесін фразеологизмдер қатарында қарастыру қажет. Алайда ғалым бұл тақырыпты нақтылап келесі оймен көрсетеді: «Однако выделение составных терминов как одной из групп фразеологических оборотов возможно лишь с точки зрения экспрессивно-стилистической, но ни в коем случае их семантической слитности» [8,86]. Ғалым мысал ретінде алынған *кесарево сечение, железная дорога, белый гриб, слепая кишка, фрикативные звуки, вопросительный знак* және т.б. тіркестерді экспрессивті-стилистикалық жағынан құранды терминдер қатарына жатқызылады, алайда семантикалық бірлік дәрежесі жағынан бірдей емес деп есептеген: «составные термины *кесарево сечение, железная дорога* являются фразеологическими сращениями, составные термины *белый гриб, слепая кишка,* обладающие образным стержнем, являются фразеологическими единствами, лексикализованные сочетания *фрикативные звуки, вопросительный*

знак, включающие в свой состав слова со связанным употреблением, будут фразеологическими сочетаниями, а обороты *политическая экономия, социалистическое соревнование,* по семантике целиком соотвествующие сумме значений образующих их, свободных по своему употреблению – фразеологическими выражениями» [8,8].

Терминология мәселесін қарастыруда В.В. Виноградов, В.П. Жуковтың пікіріне қарама-қарсы келетін, яғни құранды терминдерді фразеологиялық қатардан бөлек қарастыратын көзқарастар да орын алған. Бұл пікірді қолдайтын ғалымдардың бірі - Е.Н. Толикина. Ғалым терминологиялық тіркестер мен фразеологиялық бірліктер табиғаттары әртүрлі болуына байланысты және онтологиялық мазмұны сәйкес келмеуіне қарай тілдік жүйеде түрлі орын алады деп өз ойын білдіреді. Олар бір-біріне сай келмейтін тілдік элемент болып табылады, сондықтан олардың жүйелік қатынастың түрлі дәрежедегі лингвистикалық бірліктердің қатынасы ретінде сипатауға болады деп санайды [9]. А.Н. Кожин құранды терминдерді қарастыра келе өз пікірін келесі мағынада ұсынды: «Мотивированное средствами языка определения и понятия нередко принимаются за стилистическое, образное, имеющее непосредственное отношение к содержанию темы. И это приводит к тому, что составные наименования, имеющие в своем составе слова с мотивированным содержанием, безоговорочно относятся к фразеологизмам (*короткое замыкание, благородные металлы*)» [10,71-72]. Терминдік тіркестер сыртқы болмысымен фразеологизмдерге жақын, сонымен қатар еркін сөз тіркесімен де біріге алады. Құранды терминдер күрделі мағынаны білдіретіні сөзсіз, сонымен қатар мұндай атаулардың құрылуы сөз «жетіспеушілігіне» де байланысты, яғни құранды терминдер күрделі мағынаны ұтымды бір сөзбен немесе тіркеспен беру мүмкін болмайтын кезде қалыптасады. Терминдік тіркестер тілдің лексикалық құрамында ерекше орын алады, яғни оларды бір сөзбен ауыстыруға келмейді және басқалай варианттардың қалыптасуына жол бермейді. Сонымен қатар терминдік тіркестердің бір ұғым аясында шартты түрде қолданылатын қысқаша атаулары қалыптасуы мүмкін. Мысалы, әскери салада *АИР* (артиллерийская инструментальная разведка) сияқты қысқарған атаулар қолданылады. Немесе атайтын затқа немесе құбылысқа баға беретін атаулар қалыптасады: *гвардейский миномет – катюша.* Ғалым өз еңбегінде фразеологизмдер мен құранды терминдер арасындағы айырмашылықты ажыратын айқындайды. Оның сараптауы бойынша, фразеологиялық тіркестерге біртұтас мағынаны білдіретін тіркестер жатады және олардың мағыналары бейнелі болып келеді. Ал терминдік тіркестердегі мағына әрбір компоненттің мағынасынан құралады, әрбір сөз (компонент) беретін мағыналардың тек бірін ғана іске асырады» [10, 74, 75, 77-80].

А.Д. Хаютин құранды терминдерді фразеологизмдер қатарына жатқызу туралы өз ойын келесі сөздермен білдіреді: «Составные термины сближаются с фразеологическими единицами по правилу невозможности пропуска тех или других компонентов, являющихся их чисто структурными частями, при возможности (более часто реализующейся у составных терминов) пропуска частей и тех и других» [11, 114].

Құранды терминдердің табиғатын зерттеген ғалымдардың бірі М.Ф Чернов сөз, фразеологизм және еркін сөз тіркестерін бірқатарда қарастыра келе, чуваш тіліндегі фразеологизм-терминдердің ерекшеліктеріне тоқтала кетіп, теорияға қатысты құнды пікірлер айтады [12].

Қазақ және орыс тілдеріндегі екінші атаудың қалыптасуына, соның ішінде құранды терминдерге талдау жүргізіп, саралаған ғалымдардың бірі Г.И. Байгунисованың еңбегін атап өткенді жөн санаймыз [13].

Сонымен, көптеген ғалымдардың пікірін талдай отырып, өз ойымызды жинақтап келесі ойды түйіндейміз. Біздің пікірміз бойынша, әдеби тілдің жеке - дара зерттеу нысаны боолып табылатын фразеологиялық тіркестерден құранды терминдердің ерекшеліктері өз алдына бөлек. Терминдік тіркестер мақал-мәтел, қанатты сөздермен салыстырғанда мағыналық жағынан да құрылымдық жағынан да алшақ тұрады. Алайда құранды терминдер фразеологизмдердің негізгі сипатарына ие. Фразеологизмдер көркем сөз құралы ретінде қоланылса, терминдердің ең басты функциясы – номинативтік функция, яғни атау беру.

Құранды терминдер терминологиялық жүйелерде елеулі орын алады және мағынасы, құрамы, білдіретін ұғымы жағынан ажыратылады. Бұл терминдер түрлі салаларда әртүрлі функцияда жұмсалады.

Фразеологиялық сипатқа ие құранды терминдерің фразелогиялық сипатына көңіл бөлсек, аталған терминдер фразеологизмдер секілді қолдану барысында ұдайы өндіріле алады, яғни әрдайым сол қалпында қайталана алу сипатына ие болады. Олардың компоненттері бір-бірінен ажырамай,

біртұстас сақталып сөйлеу тілінде өндіріліп отырады. Термин компоненттерінің мағыналық тұрғыдан бірігуі, олардың тұрақты тіркеске айналуын сипаттайды, яғни бұл бірліктердің семантикалық тұрғыдан өзгертіліп, жаңа бірліктің туындауы. Семантикалық бірліктің ең жоғарғы дәрежесі ішкі формасын жоғалтқан фразеологимздерде ғана кездеседі. Кейбір құранды терминдерге де бұл сипат тән деп санаймыз. Мысалға алған *петушиный гребень* – анат., *собачья яма* – анат., *зеленая улица* – полит., *қайырымды аға // добрый дядя* – эк., *астына кірпі тастау // подкидывание ежей* –эк., *кемпір тастар // каменные бабы* - өнерт. және т.б. осы типтес құранды терминдердің семантикалық бірігуі жоғары деңгейде деген шешімге келеміз, себебі терминдік емес мағыналары терминдік мағыналарына мүлдем сәйкес келмейді, бір-бірінен алшақ. Әртүрлі ғылым салаларынның терминдік жүйесін сараптай келе, фразеологиялық сипатта қолданылатын терминдер көптеп кездесетініне көз жеткіземіз.

Құранды терминдерге талдау жүргізу барысында еркін сөз тіркесі мен оның негізінде қайта құралған фразеологизмнің қарым-қатынасынан ішкі форма туындайды деген тұжырымға келеміз. Бұл форма бір-бірін толық қайталайтын еркін сөз тіркесі мен метафора тәсілімен құрылған фразеологизм-терминдерге тән. Мысалы, *көгілдір фишка // голубая фишка* –эк., екінші аудармасы *асығы алшысынан түскен*, *голова медузы* (қазақ тілінде аудармасы жоқ) – мед., *жырық ерін // заячья губа* – мед. сияқты терминдердің ішкі формасын анықтау қиындық туғызбайды. Ішкі форма метафора тәсілімен қайта туындаған фразеологизм-терминнің мағынасының қалыптасуына қатысады. Фразеологизмнің негізінде жатқан образ бағыттау функциясын атқарады, сондықтан біртұтас мағынанның уәжденуі туралы айта аламыз. Келтірілген мысалдар орыс тіліндегі терминдердің ішкі формасын анықтауға қатысты, ал қазақ тіліндегі аудармалар бірде тура сәйкес келсе, басқа жағдайда сол мағынаны беретін басқа сөзбен аударылған. Жоғарда келтірілген *голубая фишка* терминінің мағынасын сараптап, ішкі формасын анықтайтын болсақ, дефиниция бойынша «на жаргоне фондовых диллеров так называются акции, приносящие наибольшие дивиденды. В США термин *голубые фишки* часто применяют для обозначения чего-либо первоклассного, например, ставка *голубые фишки* – процентная ставка по кредиту банка первоклассному заемщику». Термин АҚШ-та казинода покер ойнаушы қолдана алатын ең бағалы фишкаға қатысты қалыптасқан. Орыс тілінде бұл терминмен қатар *блу чипс* ағылшын варианты да қолданылады. Терминнің дефициясынан анықтағанымыздай, ішкі форма айқын. Қазақ тіліндегі аудармалар да екі түрлі. Біріншісі дәлме-дәл калька тәсілімен аударылса, екінші *асығы алшысынан түскен* формасы фразеологиялық тіркесті құрағанмен, туындау барысында қалыптасқан ішкі формасын анықтау қиындық туғызып отыр. Жалпы бұл тіркесте «жолы болу, әрдайым ісі оңға басу» семасы жүзеге асырылған деп тұжырымдаймыз. Терминнің екі тілдегі денотатық мағынасы бір болғанымен, берілу жолдары әртүрлі.

Қорыта келе, құранды терминдердің болмысы, табиғаты күрделі, қарама-қайшылықтарға толы болатынына көз жеткіземіз. Біркұранды терминдермен салыстырғанда құранды терминдердің ішкі мағынасы тар ұғымдарды білдіруге лайықталған деп есептейміз. Терминнің сыртқы формасы мен ішкі мағынасы арасындағы байланыс күрделі ассоциативтік ойға негізделіп, қолданушы тарапынан жан-жақты терең жалпы және кәсіби білімді қажет етеді. Күрделі терминдердің табиғатын талдау барысында фразеологизімдік сипатқа ие болатынын анықтадық, себебі компоненттер арасындағы байланыс берік және тұрақты, сонымен қатар бірігей бір мағынаға ие. Алайда, фразеологизмдер мен құранды терминдер арасындағы үқсастық шектеулі, себебі қолдану аясы, беретін мағыналары, басқа да факторлар олардың бір-бірене алшақ келетін бірліктер болатынын көрсетеді. Құранды терминдердің бастапқы қалыптасу кезеңіңіндегі коннотативтік мағынасы уақыт келе «өшіп», термин ретінде туындаған деннотативтік мағынаға орын беретінін анықтадық. Құранды терминдер саны жағынан шектеулі болғанымен, кез келген ғылым саласының терминологиялық жүйесінде алатын орны ерекше. Жалпы, олардың қалыптасуы, сол терминологиялық жүйеде туындауы, біздің ойымызша, сол аталған ғылым саласының терең дамуының көрсеткіші, яғни сапалық өсуі. Кез келген ғылым саласының басқа салалармен біріге, бірлесе отырып дамуы бүгінде уақыт талабы. Сол себепті жаңадан туындаған күрделі ұғымдарды беруде құранды терминдердің қалыптасуы өз жалғасын болашақта таба береді деген ойдамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. – М, Наука, 1977. -246 с.
2. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М, Изд-во МГУ, 1968. - 310 с.
3. Лейчик В.М. Оптимальная длина и оптимальная структура термина // Вопросы языкознания, 1981, №2, стр. 63-74.
4. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). – М, Высшая школа, 1986. -639 с.
5. Жуков В.П. Роль образности (метафоричности) в формировании целостного значения фразеологизма // Проблема фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. – Вологда, Сев.-Зап.книж.изд-во, 1967, с. 103-112.
6. Жуков В.П. Русская фразеология. – М., Высшая школа, 1986. - 309 с.
7. Молдатаев Е.Л. Слово и термин: фразосочетание и терминосочетание // Вопросы фразеологии. Труды Самаркандского Государственного университета им. А. Навои, выпуск 219, часть 1. –Самарканд, 1972, с. 115-199.
8. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1969. – 160 с.
9. Толикина Е.Н. О системном соотношении терминологического сочетания и фразеологической единицы // Проблемы фразеологии. Исследования и материалы. – М.-Л.: Наука, 1964, с.150-173.
10. Кожин Л.Н. Термины слова и термины «фразеологизмы» // Вопросы фразеологии. Труды Самаркандского Государственного университета им. А. Навои, выпуск 178. – Самарканд, 1970, с. 69-80.
11. Хаютин А.Д. Термины-слова, составные термины – единицы фразеологии // Вопросы фразеологии. Труды Самаркандского Государственного университета им. А. Навои, выпуск 219, часть 1. – Самарканд, 1972, с. 111-115.
12. Чернов М.Ф. Современный чувашский язык. Слово, фразеологизм и свободное сочетание слов. – Чебоксары: Чувашск.книжн.изд.-во, 1988. -199 с.
13. Байгунисова Г.И. Уровни вторичной номинации (на материале казахского и русского языков). Дисс. … канд.филол.наук. –Караганда, 1988. -154 с.

Uysal S.
Süleyman Demirel Üniversitesi, Kaskelen, Kazakistan
sinem.uysal@sdu.edu.kz

Özdemir C.
Asst. Prof.
Süleyman Demirel Üniversitesi, Kaskelen, Kazakistan
cemal.ozdemir@sdu.edu.kz

CÜMLE ÖGELERİNİN OYUN VE RESİM ETKİNLİKLERİYLE YABANCILARA ÖĞRETİMİ

Özet: Yabancı dil öğretiminde dilbilgisinin yeri azımsanmayacak kadar büyüktür. Bugüne kadar birçok araştırmacı tarafından dilbilgisinin önemi doğrulanmıştır. Yabancı bir dili öğrenmek isteyenlerin, mutlaka o dilin kurallarını bilmesi, dilin işleyişinden haberdar olması lazımdır. Yabancılara dilbigisi öğretmenin amacı, dili öğrenenlerin, dilin sistemini kavramalarına ,dildeki gizemi çözmelerine yardım etmektedir.

Bu çalışmada oyun ve resim etkinlikleriyle cümlenin ögelerinin öğretimi ele alınmış ve gramer öğretiminin oyun ve resim etkinlikleriyle daha eğlenceli ve verimli olabileceği kanıtlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Oyun ve resim etkinlikleri, Yabancılara Türkçe Öğretimi, Cümlenin ögeleri.

Abstract: In teaching foreign language the grammar teaching takes a great place to be neglected. Nowadays, it's importance has been confirmed by many researchers. To learn a foreign language, you surely should know the rules of the language, must be aware of the functioning of the language. The purpose of grammar teaching is to help foreigner language learners to understand the language system concepts, and to help to solve the mystery of language.

In this study the teaching elements of the sentence using games and pictures are discussed and it was proved that teaching the grammar using games and pictures can be more fun and productive activity.

Key words: Game and picture activities, Teaching Turkish to Foreigners, The elements of the sentence.

Аннотация: Грамматика занимает большое место в изучении иностранного языка. На сегодняшний день важность грамматики была подтверждена многими исследователями. Чтобы выучить иностранный язык, нужно знать правила этого языка, и быть осведомленным о функционировании языка. Цель преподавания грамматики иностранцам, помогает изучающим понять систему, разгадать тайну языка.

В этом исследовании, обсуждается изучение членов предложения с помощью игр и картин, а также было доказано что использывание игр и картин в изучении грамматики могут быть более продуктивным и увлекательным.

Ключевые слова: Игры и картинки события**,** Преподавание турецкого языка иностранцам, Элементы предложения.

Аңдатпа: Шет тілінің оқытылуында грамматиканың алатын орны өте зор. Қазіргі заманда мұны көптеген зерттеушілер де растап отыр. Бір шет тілін үйрену үшін, міндетті түрде сол тілдің ережелерін және қалай қолданылатынын білу қажет. Шетелдіктерге грамматиканы үйретудің басты мақсаты, үйренушілерге тілдің жүйесін түсіндіре білу, және тілдің құпияларын ашуға көмектесу.

Бұл жұмыста сөйлем мүшелерінің ойын және суреттер арқылы оқытылуы қамтылған, және граматтиканы оқытуда ойын және суреттер қолданудың одан да қызықты және тиімді бола алатыны дәлелденген.

Түйінді сөздер: Ойын және сурет әрекеттері, Түрік тіліні шетелдіктерге үйрету, сөйлемнің элементтері.

GİRİŞ

21.yüzyılın teknolojik gelişmeleri ve küreselleşmenin de etkisi düşünüldüğün-de, yabancı dil öğretiminin önemi yadsınamaz. Bu çalışmanın amacı, Yabancılara Türkçenin Öğretiminde cümle ögelerinin resim ve oyun etkinlikleriyle öğretimine dair örnek etkinliklerin ortaya konulmasıdır. Yabancılara Türkçenin öğretimi ve cümle ögeleri literatür nezdinde ve genel hatlarıyla incelendikten sonra, Türkçeyi yabancı dil olarak öğretirken uygulanabilecek etkinliklerin neler olduğu açıklanmış ve bu etkinliklerin kısaca analizi yapılmıştır. Çalışmada, Yabancılara Türkçenin öğretiminde cümle ögelerinin, resim ve oyun etkinlikleriyle öğretilmesinin nasıl faydalar ve kolaylıklar sağlayacağı sorularına cevaplar aranmıştır. Sonuç olarak resim ve oyun etkinliklerinin, yabancılara gramer öğretiminde pek çok kolaylık sağladığı ve öğrenmeyi kolaylaştırdığı kanısına varılmıştır ve ayrıca bu etkinliklerin başka gramer konularında da uyarlanabileceği sonucuna varılmıştır.

1.1 **Dil Kavramı**

Dil, bir iletişim aracı; bununla beraber kültürlerin ve toplumunların bağdaştırıcısıdır. Yazılı olduğu kadar sözel dil, beden dili ve işaret dili de iletişimde büyük bir öneme sahiptir. Dilin ve yabancı dil öğretiminin bu kadar önem taşıdığı bir zamanda, Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesinin pek çok faydası ve nedeni bulunmaktadır. Araştırmada bu konuda gerekli açıklama ve örneklemeler yapılmıştır.

Kültürel ilişkiler, siyasi ve ekonomik ilişkiler kadar zor ve masraflı olmadıkları gibi getirileri itibariyle de kalıcı faydalar sağlamaktadır. Batılı ülkelerin bu konuya çok büyük fonlar ayırdığını ve kendi kültürlerini dünyaya yaymak için sınırsız imkânlar sunduğu görülmektedir. Böylece hem devletlerinin menfaatlerini kontrol altında tutumakta, hem de etkin bir lobi oluşturup doğru bir tanıtım yaparak dillerini bir dünya dili haline getirmeye çalışmaktadırlar. Türkçenin milyonlarca insan tarafından konuşulduğu halde, bir dünya dili olmaması üzerinde önemle durulması gereken bir meseledir.

Dil bir toplumun anlaşma vasıtası olduğu gibi, aynı zamanda bir kültür taşıyıcısı ve aktarıcısıdır [1, 112-120]. Öyleyse ikinci bir dil öğrenme, başka bir kültürü öğrenmenin ve onu tam anlamıyla algılamanın en kolay ve en mükemmel yoludur [2, 15]. Kültürü aktarmanın en etkili yolu hiç şüphesiz dildir. Dil sayesinde insanlar anlaşabilmekte, düşüncelerini ve isteklerini anlatma imkânı bulmaktadır.

1.2 **Dil Bilgisi Öğretimi**

Bir dilin seslerini, kelime yapılarını, kelime anlamlarını, kelime kökenlerini, cümle kuruluşlarını ve bütün bunlarla ilgili kuralları inceleyen bilime dil bilgisi denir. Dil bilgisi doğru konuşma ve yazmanın bilimsel yöntemini öğretir. Dil bilgisi konuşma ve yazma ile uğraştığı için, onun konusu hem ağız ve kulak dili hem de yazı, yani kalem ve göz dilidir [3, 65].

Son yıllarda dil konusunda yapılan çağdaş gelişmeler doğrultusunda dil bilgisi öğretiminin amaçlarını Kavcar ve Oğuzkan şu şekilde açıklamıştır:

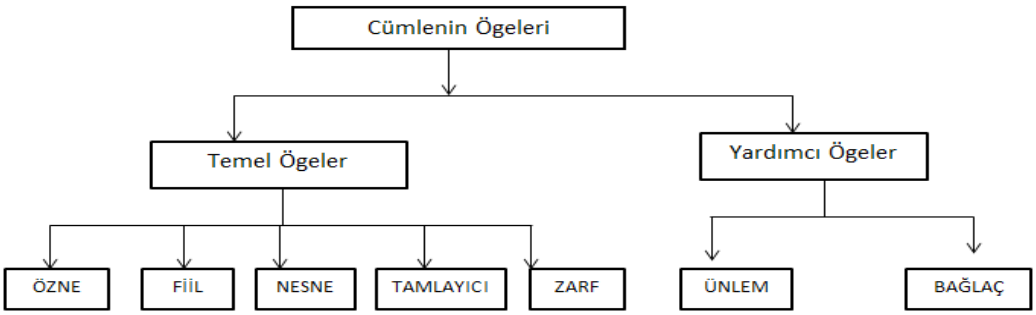
a-Öğrencilerin bilinçaltı dil yapılarını bilinç düzeyine çıkarma ve bunları kullanım alanına getirme,

b-Dilin işleyiş düzenini öğrencilere kavratma,

c-Öğrencilerin bir iletişim aracı olarak dili doğru ve etkili bir biçimde kullanmalarını sağlama olarak belirlemiştir [4.66].

Dil bilgisi denince hâlâ bir dili doğru konuşmak ve yazmak için bilinmesi gereken kurallar bütünü akla gelmektedir. Bu kurallar bütününü ezberlemek zorunda bırakılan öğrencilerin, eğer bunları yeterince öğrenemezlerse, diğer beceri alanlarında da yetersiz kalacakları düşünülmektedir. Bu düşünceden dolayı, konuşma ve yazmada görülen yanlışlıklar dil bilgisi öğretiminin yetersizliğine bağlanır" [3, 25].

Öğretimin gerçekleşmesi ve başarılı olması için, öğretilen konunun öğrencide bilgi ve beceri oluşturması lazımdır. Bu bilgi ve becerinin oluşması için öğrencinin öğretime aktif olarak dahil olması lazımdır. Öğretimin daha başarılı, verimli ve kalıcı olabilmesi için farklı metodların yanında, bireyin, öğrendiklerini uygula-yarak, yaşayarak öğrenmesi gerekmektedir. Ünlü bir Çin atasözü 'işitirim ve unuturum, görürüm ve hatırlarım, yaparım ve anlarım' diyerek, öğrenmen nasıl gerçekleşeceğini göstermektedir. Bu sebeple, bireyin duyu organlarını kullanarak öğretime katılması önemlidir. Çünkü; insanlar okuduklarının %10'unu, duyduklarının %20'sini, gördüklerinin %30'unu, hem görüp hem duyduklarının %50'sini, hem görüp, hem duyup, hem söylediklerinin %80'ini, hem görüp, hem duyup, hem söyleyip, hem de dokunduklarının %90'ını, hem görüp, hem duyup, hem söyleyip, hem de dokunup, hem de yaptıklarının %95' ini hatırlamaktadır [5, 21].

1.3 **Cümle Ögelerinin Öğretimi**

Kendi kendine yeten bir yargı cümledir [6, 522].Bir fikri bir düşünceyi bir hareketi bir duyguyu bir hadiseyi tam olarak bir hüküm halinde ifade eden kelime grubudur [7, 405]. Bir hüküm, yargı bildirmek üzere tek başına kullanılan çekimli bir fiile veya çekimli bir fiil ile birlikte kullanılan kelimeler dizisine cümle denir [8, 203]. Duygu ve düşüncelerimizi anlatan ve içinde yargı bulunansözcük dizisine cümle denir [9, 323]. Cümle anlaşmasında görev yüklenmiş olan kelimelere cümlenin unsurları adı verilir [8, 203].Cümleyi oluşturan sözcük ya da söz öbeklerine öge denir [10, 19]. Cümleyi oluşturan parçalara öge denir [11, 110]. Karahan cümlenin ögelerini aşağıda bulunan şekilde izah etmiştir [12, 44].

Resim Etkinlikleriyle Cümle Ögelerinin Öğretimi

Yabancı bir dili öğrenmek, mutlaka o dilin kurallarını öğrenmeden geçer. Bir insanın yabancı bir dilde konuşabilmesi için, o dilin kurallarını bilmesi, dilin işleyişinden haberdar olması lazımdır. Yabancı bir dili öğrenebilmek, konuşabilmek için bütün dilbilgisi kurallarını harfiyen bilmek gerekmese de, belli başlı esaslarını öğrenmek gerekir.

Bu bilgiler doğrultusunda dilbilgisi öğretimine oyun ve resim etkinliklerinin daha fazla katkı sağlayacağına bizzat yapılan pratiklerle kanaat getirmiş bulunmaktayız. Bu yöntemlerin kullanılmasındaki hedef, daha fazla öğrenciye hitap etmek ve dil bilgisi öğrenimini daha kalıcı hale getirmektir. Bu yöntemlerin fayda ve gerekliliğini açıkladıktan sonra, dilbilgisi konularından cümlenin ögeleri konusunun bu yöntemlerle yabancılara öğretimi konusuna aydınlık getirilecektir.

Yabancılara dilbilgisi öğretiminde konular çok derinlere inmeden çok da sığ kalmadan öğrenciye verilmelidir.Bu mevzu bahis cümlenin ögeleri konusunda da böyledir.

Cümlenin ögelerinde iki temel öge olan özne ve yüklemden sonra, yardımcı ögeler olarak adlandırılan nesne, dolaylı tümleç ve zarf tümleci öğrencilere teorik olarak verilmelidir. Teori kısmı fazla ayrıntıya girmeden , genel hatlarıyla öğrenciye verilir ve tanımların ana dilde de açıklaması yapılır. Konunun ana dildeki haliyle aynı olan ve farklılık gösteren kısımları öğrenciye sunulmalıdır.

Bu yöntemle giriş yapıldıktan sonra konu örnek cümlelerle , oyunlarla ,metin ve diyaloglarla, alıştırmalarla iyice pekiştirilir. Türlü uygulamaların , farklı zeka çeşitlerine sahip öğrencilere katkı sağlayacağı unutulmamalıdır. Dersin daha verimli geçmesi, bilgilerin daha kalıcı olması için tek düze bir dersten ziyade farklı yöntem ve tekniklerin kullanması yarar sağlayacaktır.

1.4 **Oyun Etkinlikleriyle Cümle Ögelerinin Öğretimi**

Oyun üzerine ilk teori 19. Yüzyılın sonlarında gelişmiştir. Lazarus(1883) oyunun kendiliğinden ortaya çıkan, hedefi olmayan, mutluluk getiren serbest bir aktivite olduğunu söylemiştir. Hall'e (1906) göre çocuk, oyunlarında insanlığın kültürel gelişimini yaşamaktadır" [13, 101]. Yavuzer oyunu, "Çocuğa hiç kimsenin öğretemeyeceği konuları, çocuğun kendi deneyimleriyle öğrenmesi, yöntemi ve sonucu düşünülmeden, eğlenmek amacıyla yapılan hareketlerdir" şeklinde tanımlamıştır [14, 191].

İngiliz filozofu John Locke da, eğitim ve öğretimde oyunun ne kadar etkili olduğunu şöyle vurgular: "Derslerin daha çekici olmasını istiyorsanız çocuğun ilk yaşlardaki oyun içgüdülerinden faydalanınız" [15, 35].

Ünlü Alman eğitimci J.C.F. Guts Muths ise, oyunun eğitimdeki öneminden şu şekilde bahseder: "Eğitimci, oyun yoluyla çocuğa yaklaşır,ruhuna siner, kalpleri kolayca kazanır" [15, 43]. Oyunlar çocukların sözlü olarak ifade edilenleri anlama kabiliyetlerinin gelişmesini sağlar. Dil öğrenicileri oyun içinde yeni sözcükler öğrenirler. Oyunda geçen olaylar zamanla öğrenilir, oyun esnasında sorular sorulur ve cevaplar alınır. Oyun içinde kullanılan dil çocuğun duygu ve düşüncelerini anlatır. Oyun sayesinde dil problemi olanların bu problemleri çözülmeye çalışılır ve oyunla çocukların kelime hazineleri zenginleşir, çocuklar düzgün tümceler kurarlar ve rahat konuşma alışkanlığı kazanırlar. Oyun sayesinde çocuklar soru sorarlar ve yeni bilgiler edinirler [16, 13].

Yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde çok değişik oyunlar yardımıyla sınıf ortamı yumuşatılarak, öğrenciler derse karşı motive edilerek dil öğretimi daha verimli bir hale getirilebilir. Aşağıda bu etkinliklerden bazılarına örnekler verilmiştir:

1.5 Cümle Ögelerinin Öğretiminde Kullanılan Etkinlikler

Etkinlik 1.
Küre Oyunu

Bu oyun cümle ögelerinden özne, zarf tümleci, belirtili nesne, dolaylı tümleç ve yüklemi buldurmaya yöneliktir. Cümle ögelerinin öğretiminin yanında, öğrencilerin kelime hazinesinin zenginleştirilmesinde ve gelecek zamanın pekiştirilmesinde de kullanılabilir. Bu oyun dikkat çekici ve akılda kalıcı olması bakımından derste oldukça etkilidir.Öğrencilerin derse katılımını sağlayarak dersin daha verimli geçmesine olanak sağlar.

Bu oyunu oynamak için bir küre olması yeterlidir.Tahtaya Kim, Ne zaman, Neyi, Nerede, soruları yazılır ve bu soruların yanına parantez içinde cümlenin hangi ögesi olduğu yazılır.Tahtaya gelen öğrenciler küreye bakıp gelecekle ilgili cümleler kurarlar ve tahtaya, soruların altına gelecek şekilde cümleleri yazarlar.Bu cümleleri kurarken hem cümle ögelerini öğrenmiş, hem de gelecek zamanı pekiştirmiş olurlar.

Örnek: Mehmet, iki yıl sonra, üniversiteyi, Ankara'da, okuyacak.
Ahmet, gelecek sene, arabasını, Adana'da, satacak.
Öğrenciler, bir ay sonra, diplomalarını, törende, alacaklar.

Etkinlik 2 Asık Atma Oyunu

Bu oyun cümle ögelerinden özne, zarf tümleci, belirtili nesne, dolaylı tümleç ve yüklemi buldurmaya yöneliktir. Ayrıca ögelerle ilgili cümle kurarken öğrencilerin kelime hazinesini zenginleştirerek grameri iyi bir şekilde kullanmasına ve daha düzgün cümleler kurmasına yardımcı olur. Bu oyun dikkat çekici ve eğlenceli olması açısından derste kullanılabilecek verimli bir etkinliktir. Öğrencilerin derse katılımını sağlayarak dersin daha verimli geçmesine olanak sağlar.

Bu oyunu oynamak için karton ve asık olması gereklidir. İkişerli ya da dörderli gruplar halinde oynanabilir. Büyükçe bir kartona labirent şeklinde ya da dama şeklinde şekiller çizilir. Bu şekillerin içine de özne, nesne, dolaylı tümleç, zarf tümleci ve yüklem yazılır. Oyunu oynayan öğrenci asığı atar ve asık hangi ögenin üstüne gelirse, o öge ile ilgili cümle kurar ve kurduğu cümlede hangi öge isteniyorsa onu belirtir.

Örnek: Annem ve babam salonda oturuyorlar. (Özne)
Öğrenciler öğretmeni sessizce dinliyorlar. (Belirtili Nesne)
Bir hafta sonra okullar tatil olacak. (Zarf Tümleci)
Çocuklar bahçede top oynuyorlar. (Dolaylı Tümleç)

Etkinlik 3.
Tamamlama Oyunu

Bu oyun cümle ögelerinden özne, zarf tümleci, belirtili nesne, dolaylı tümleç ve yüklemi buldurmaya yöneliktir. Oyun ögelerle ilgili cümle kurarken kelime hazinesinin zenginleştirilmesinde de faydalıdır. Bu oyun dikkat çekici ve eğlenceli olması bakımından derste kullanılabilecek verimli bir etkinliktir. Öğrencilerin daha aktif derse katılımını sağlayarak dersin daha eğlenceli ve verimli geçmesine olanak sağlar.

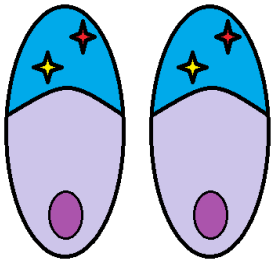

Oyun için, beş farklı cümlenin kelimeleri ayrı ayrı yazılır ve kutunun içine atılır. Her gruba bir kutu verilir. Gruplardan kutunun içindeki kelimelerden anlamlı cümleler oluşturulması ve cümlenin ögelerinin bulunması istenir. İlk önce bitiren ve doğru yapan grup birinci olur. Bu oyun sınıf mevcuduna göre iki ya da üç grupta oynanabilir. Bu oyunun amacı öğrencilerin cümle ögelerini daha iyi kavramalarını ve yazma becerilerinin gelişmesini sağlamaktır.

Örnek: Annem her sabah bahçede çiçek sular. (Ö, ZT, DT, N, Y)
Arkadaşlarım ve ben bu hafta sonu sinemada film seyredeceğiz. (Ö, ZT, DT, N, Y)

Kardeşim boş zamanlarında mutfakta yemek yapmayı seviyor. (Ö, ZT, DT, N, Y)
Çocuklar okul dışındaki vakitlerde parkta oynamayı seviyorlar. (Ö, ZT, DT, N, Y)

Etkinlik 4.
Terlik Oyunu

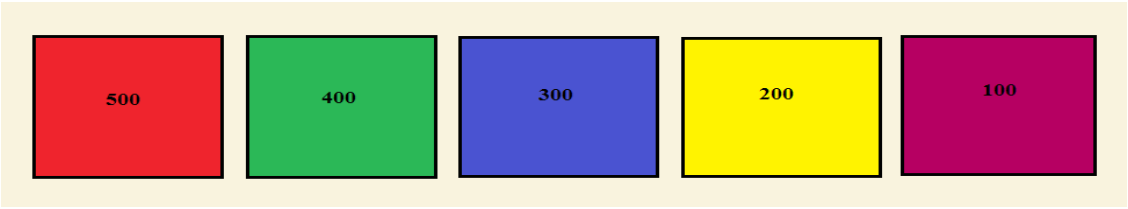

Bu oyun cümle ögelerinden özne, zarf tümleci, belirtili nesne, dolaylı tümleç ve yüklemi buldurmaya yöneliktir. Ayrıca öğrencilerin, Türkçenin gramerini iyi bir şekilde kullanarak daha düzgün cümleler kurmasına yardımcı olur. Bu oyun dikkat çekici ve eğlenceli olması açısından derste kullanılabilecek verimli bir etkinliktir. Öğrencilerin derse katılımını artırarak dersin daha verimli geçmesini sağlar.

Terlik oyununda sınıftan iki grup oluşturulur ve tahtaya çıkarılır. İki grubun eline de terlik verilir ve her grubun bir sözcüsü olur. Tahtaya cümleler yazılır. Bu cümlelerde özne, nesne, zarf tümleci, dolaylı tümleç ve yüklem yani cümle ögeleri tam olarak bulunmayabilir ya da birden fazla olabilir. Öğretmen bu cümlelerle ilgili sorular sorar. Hangi grup daha önce bilirse terlikle cevabın üstüne vurur. En fazla doğru cevabı vuran birinci olur.

Örnek:(Üç tane zarf tümleci olan cümleyi bulunuz.)
Öğrenciler yarın piknik yapmak için arabalarla ormana gidecekler.
Ö ZT ZT ZT DT Y
(İki dolaylı tümleç ve iki yüklemi olan cümleyi bulunuz.)
Çiçekleri vazoya koydu ve annesinin yanına gitti.
N DT Y DT Y
(Sırayla ögeleri özne, zarf tümleci, dolaylı tümleç, nesne ve yüklem olan cümleyi bulunuz.)
Çalışkan öğrenciler kısa sürede sorulara doğru yanıtları verdi.
Ö ZT DT N Y

Etkinlik 5.
Zarf Oyunu

Bu oyun da cümlenin ögelerini buldurmaya yöneliktir. Bu oyun için sınıf dört ya da beş gruba bölünür. Beş farklı renkteki kağıtlar gruplara dağıtılır. Her grubun rengi farklıdır ve bu renklerde tahtaya beş tane zarf yapıştırılır. Her grup elindeki kağıtlara 500,400,300,200 ve 100 sayılarını yazar.

Oynanışı: Öğretmen farklı derecelerde 30 civarında soru hazırlar ve oyun başladığında bu soruları teker teker tahtaya yansıtır. Her grup sorular için elindeki kağıtlardan bir puan verir. Verdikleri bu puanlar zarfların içine konulur. Eğer soruyu bilemezlerse puanı öğretmen alır, bilirlerse zarfın içinde kalır. Herkesin puan kartları bitince zarfta en fazla puanı olan yarışmayı kazanır.

Aşağıdaki kısımda yer alan etkinliklerde resimler ve fotoğraflar yardımıyla cümlenin ögeleri öğretilmeye çalışılmıştır.

Etkinlik 1. Aşağıdaki hayvanların nerede yaşadığını örnekteki gibi yazınız. Aşağıdaki etkinlik cümle ögelerinden Özne , Dolaylı Tümleç ve Yüklemi buldurmaya yöneliktir.

Örnek:

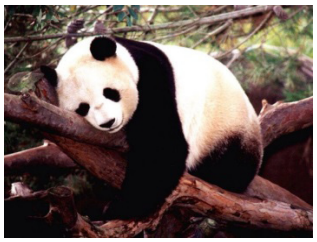

Tavuk kümeste yaşar. ....

Etkinlik 2. Bu etkinlik cümle ögelerinden Özne, Dolaylı Tümleç, Zarf Tümlecini ve Yüklemi buldurmaya yöneliktir. Aşağıdaki hangi hayvan, nerede, nasıl, ne yapıyor? sorularına cevap vererek örnekteki gibi cümleler yazınız.

Örnek:

İnek bahçede gülerek dans ediyor. ....

Etkinlik 3. Aşağıdaki etkinlik cümle ögelerinden Zarf Tümleci ve Dolaylı Tümleci buldurmaya yöneliktir. Aşağıdaki sebze ve meyvelerin ne zaman ve nerede yetiştiklerini yazınız.

Örnek:

Erik, yazın ağaçta yetişir. ....

Etkinlik 4. Aşağıdaki etkinlik cümle ögelerinden Özne, Dolaylı Tümleç ve Yüklemi buldurmaya yöneliktir. Aşağıdaki resme bakarak kim, nerede, ne yapar yazınız.

Örnek:

Annem mutfakta yemek yapar. ....

KAYNAKÇA

1. Özbay M. Kültür Aktarımı Açısından Türkçe Öğretimi, Türk Dili ve Edebiyat Dergisi, Ankara, 2002.
2. İşcan A. Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Dillerin Yeri ve Önemi, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 6/3 Summer, 2011.
3. Ediskun H. Türk Dilbilgisi,3. Baskı İstanbul, 1988, Remzi Kitabevi.
4. Özbal M. Kazak Mekteplerinde Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi, İnternet Saytı Sayfası, Almatı, 2011.
5. Demirel Ö. Plandan Uygulamaya Öğretme Sanatı, Pegema Yayınevi, Ankara, 2000.
6. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri, TDK Yayınları, Ankara, 2000.
7. Ergin M. Üniversiteler için Türk Dili, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1995.
8. Gülensoy T. Türkçe El Kitabı, Bizim Gençlik Yayınları, Kayseri, 1995.
9. Hengirmen M. Türkçe Dil Bilgisi, Engin Yayınları, Ankara, 1997.
10. Kurt M.Hakkı, Dil Bilgisi, Morpa Kültür Yayınları, İstanbul, 1998.

11. Ekmekçi G. M, S,Fen Lisesi Hazırlık Kitabı, Yıldırım Yayınları, Ankara, 1996.
12. Karahan L. Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.
13. Özdoğan B. Çocuk ve Oyun, Anı Yayıncılık, Ankara, 2000.
14. Yavuzer H. Çocuk Psikolojisi, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1998.
15. Seyrek H., Sun M. Okul Öncesi Eğitiminde Oyun, Müzik Eserleri Yayınları, İzmir, 2001.
16. Akandere M. Eğitici Okul Oyunları, Nobel Yayınları, Ankara, 2003.

ӘЛЕУМЕТТАНУ
СОЦИОЛОГИЯ
SOCIOLOGY

Абдыкаримова А.Т.
старший преподаватель кафедры Информационных технологий Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова
г. Талдыкорган
E-mail: aliya_10021980@mail.ru

ТЕХНОЛОГИЯ БОЛЬШИХ ДАННЫХ

Резюме: В статье рассматриваются понятие Big Data и история возникновения данной технологии, также подробно описываются основные методы анализа и обработки данных и новые технологии анализа больших данных. Также в статье приводятся примеры использования Big Data в Казахстане.

Түйін: Мақалада Big Data түсінігі мен берілген технологияның тарихы, сонымен қатар мәліметтерді өңдеу мен талдаудың негізгі әдістері және көлемді мәліметтерді талдаудың жаңа технологиялары қарастырылады. Сонымен қатар мақалада Big Data-ны Қазақстанда қолдану мысалдары келтіріледі.

Summary: The article considers principles of the Big Data technology and the history of its development. Also, main methods of data analysis and processing are given together with the new technologies of the Big Data analysis. The article also provides the examples of using Big Data in Kazakhstan.

В 2008 году Клиффорд Линч в журнале Nature опубликовал статью, в которой затронул развитие будущего науки с использованием технологии работы с большим объемом информации. После этого, было еще несколько публикаций по данной теме и только потом, пресса стала использовать такое понятие как Big Data. Технология больших данных вошла не только в научно-исследовательскую деятельность и коммерцию, а также и во многие сферы человеческой жизни, где требуется эффективная система хранения и манипулирования информацией.

Big Data – это не просто большое количество данных, а также технологии их эффективной обработки и использования, различные методы быстрого поиска необходимой информации в огромном потоке информации [1].

Обработка большого потока данных для любых систем всегда оставалась важной и актуальной проблемой. Так как информация в нашем современном мире накапливается в любой сфере человеческой жизни.

В 2010 году начали решать данную проблему, стали выпускать программные продукты, которые должны были помочь в обработке больших данных.

Уже в 2011 году крупные компании, такие как Oracle, Microsoft, IBM успешно начали использовать технологию Big Data. Многие вузы внесли в образовательные программы данную технологию как отдельный предмет.

Основные методы анализа и обработки данных показаны на рисунке 1.

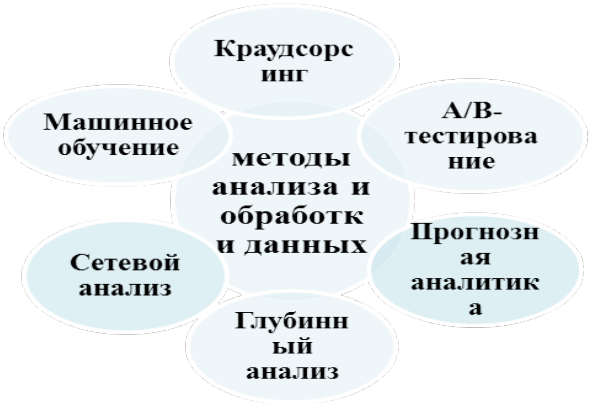

Рисунок 1. Методы анализа и обработки данных

1. Методы класса или глубинный анализ (Data Mining).

Data Mining (переводится как «раскопка данных» или «добыча») – совокупность методов для обнаружения в ранее неизвестных данных информацию, которая необходима или может быть исполь-

зована при принятии решений, также методы Data Mining применимы для проведения автоматического анализа данных.

2. Краудсорсинг. Используя данный метод можно получить информацию из нескольких источников.

3. A/B-тестирование. В данном методе одна совокупность элементов сравнивается с другой совокупностью элементов с разными данными, далее выявляют, у какой совокупности элементов показатели больше.

Благодаря тому, что Big Data содержит большое количество данных, за счет этого можно проводить большое число итераций и с каждой из них приближаясь к максимально достоверному результату.

4. Прогнозная аналитика.

Прогнозная аналитика еще называют предсказательной, предикативной - данный метод анализа данных направлен на прогнозирование будущего поведения объектов и субъектов.

Специалисты работающие в данной области заранее предугадывают как будет вести себя объект, для того чтобы принять наиболее выгодное в этой ситуации решение. Прогнозная аналитика базируется на методах машинного обучения [2].

5. Машинное обучение (искусственный интеллект).

Машинное обучение применяется в автоматизированном интеллектуальном анализе данных с использованием алгоритмов, программных решений и математических методов. Основывается на эмпирическом анализе информации и последующем построении алгоритмов самообучения систем.

6.Сетевой анализ.

Метод сетевого анализа используется, когда необходимо разобраться в связях, возникающие между подсистемами. Данный метод помогает определить взаимоотношения между отдельными структурами и компонентами.

С каждым годом актуальность анализа больших объемов данных растет. Если же ранее Big data был доступен только большим организациям, то на данный момент благодаря новым технологиям анализ больших данных стал доступен и представителям малых и средних структур. Ниже на рисунке 2 показаны данные технологии..

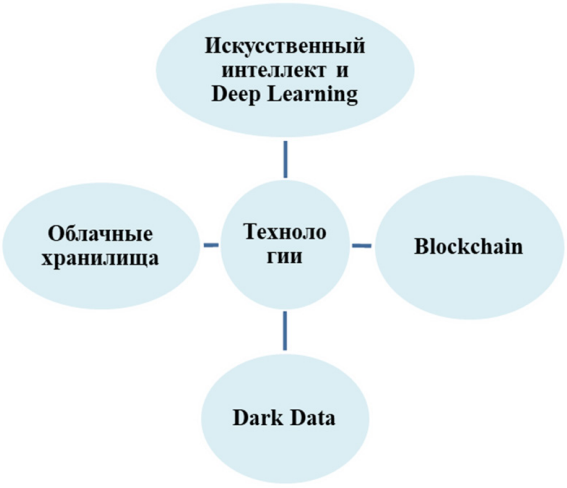

Рисунок 2. Новые технологии анализа больших данных.

Технологии по обработке Big Data зашли и на казахстанский рынок. Правительство Казахстана ведет большую работу в области информационных технологий, запуская различные государственные программы, такие как Цифровой Казахстан, smart city и т.п.

Одним из крупных заказчиков в Казахстане по обработке больших данных является государство. Ведь для того чтобы иметь контроль над информацией и быть конкурентоспособным, необходимо обрабатывать и использовать накопившиеся за многие годы данные. Например, в сфере медицины ввелся электронный паспорт здоровья, который образует единую базу данных, база министерства образования и науки интегрирована с базами других госорганов на платформе eGov, в сфере бизнеса необходима обработка больших данных и т.д. [3]

Данные являются двигателем современного цифрового мира. Сейчас очень много новых возможностей, которые раньше трудно было даже представить. Технологические инновации будут играть ключевую роль в анализе гигантских объемов доступной информации и извлечении максимальной пользы из нее [4].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Чугреев В. Л., Баданин Д. А. Использование прогнозной аналитики в информационно-аналитических системах поддержки принятия решений // Молодой ученый. — 2016. — №6. — С. 49-52. — URL https://moluch.ru/archive/110/27127/ (дата обращения: 13.12.2018).

2. Соколова, А. Как устроен рынок big data в России [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://rusbase.com/howto/big-data-in-russia/

3. Ссылка: https://kursiv.kz/news/hi-tech/2017-08/v-mire-nastupaet-epokha-big-data

4. Ссылка: kapital.kz/tehnology/71257/big-data-v-kazahstane-o-krupnom-zakazchike-kadrah-i-perspektivah.html

ӘОЖ 004.716

Дәуітбаева А.О.
т. ғ. к., аға оқытушы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
E-mail: aicos@mail.ru

Тулегенова Э.Н.
э. ғ. к., аға оқытушы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
E-mail: etulegenova80@mail.ru

Абилдаева А.А.
магистрант,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
E-mail: asyl_90@inbox.ru

Ким В.
магистрант,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.,
etulegenova80@mail.ru

КЛИЕНТ-СЕРВЕРЛІК ҚОСЫМШАЛАРДЫ ЖАСАУ

Резюме: В статье рассматриваются способы разработки клиент-серверных приложений в среде Microsoft SQL Server 2012. Рассматриваются способы создания базы данных в среде SQL Server Management Studio. Также поддерживается работа с тремя основными типами запросов, сохраняемыми в базе данных на сервере: представления, хранимые процедуры, пользовательские функции. Созданное с использованием локальной версии сервера приложение перенесено на удаленный сетевой SQL-сервер.

Түйін: Мақалада Microsoft SQL Server 2012 ортасында клиент-серверлік қосымшаларды әзірлеу тәсілдері қарастырылады.SQL Server Management Studio ортасында деректер базасын құру тәсілдері қарастырылады. Серверде сақталатын сұраулардың үш негізгі типтерімен жұмыс істейді: ұсыну, сақтау процедуралары, пайдаланушы функциялары. Сервердің жергілікті нұсқасын пайдаланып жасалған бағдарлама қашықтағы SQL желілік серверге көшірілген.

Summary: This article discusses how to develop client-server applications in a Microsoft SQL Server 2012 environment. This article discusses how to create a database in SQL Server Management Studio. Uses the work of the three main types of queries, stored in a database on the server: views, stored procedures, user-defined functions. Created using a local version of the server application is moved to a remote network SQL-server.

“Клиент-сервер” архитектурасында қолданылатын кең танымал деректер қоры бағдарламалық жабдықтары (ДҚБЖ) Microsoft SQL Server, Oracle, Sybase SQL Server және т.б. болып табылады. “Клиент-сервер” архитектурасының ДҚБЖ жеке клиенттік бағдарламасын қамтуы мүмкін. Сонымен қатар, деректер қоры серверінің клиенттері ретінде басқа да ДҚБЖ қолданылуы мүмкін. Access сондай-ақ SQL-сервер клиенті ретінде жұмыс істей алады. Клиенттердің сервермен өзара байланысы үшін әзірленген арнайы бағдарламалық қамтамасыз ету. Мұндай өзара байланыстардың кең қолданылатын интерфейстері ODBC және OLE DB болып табылады. Access ODBC интерфейсі негізінде сервер деректерімен қолданбаның өзара әрекеттесуінің бірнеше жолдарын ұсынады [1].

ODBC-бұл деректер қоры мен онымен өзара әрекеттесетін бағдарлама арасындағы стандартты интерфейс. Мұндай стандарттың болуы клиенттік компьютердегі кез келген қосымшаға SQL көмегімен сервердегі кез келген деректер базасына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Қолданба арнайы әзірленген драйверді (ODBC драйвері) пайдалана отырып, нақты деректер базасына қол жеткізеді. ODBC интерфейсі ODBC деңгейлері деп аталатын төрт функциялық компоненттен тұрады. Олардың әрқайсысының арқасында кез келген ODBC-үйлесімді клиенттер мен серверлермен өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік беретін ODBC икемділігіне қол жеткізіледі. Деректер арасындағы процесс ODBC интерфейсінің төрт деңгейінен өтеді: бағдарлама, драйверлер менеджері, DLL драйвері, деректер көзі [2].

Access нұсқасына Microsoft SQL Server клиенттік қосымшаларын құру құралдары кіреді, олар серверде бар деректер базасын ғана емес, сонымен қатар OLE DB интерфейсі негізінде жаңаларын құруға және олармен өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік береді. OLE DB - бұл көптеген типтегі деректер көздеріне, соның ішінде реляциялық деректер көздеріне, пошта файлдарына, бейресми мәтіндік файлдарға және электрондық кестелерге желі және Интернет арқылы тиімді қатынауды іске асыратын деректер қоры компоненттерінің архитектурасы. OLE-интерфейстер жиынтығы әр түрлі форматтағы деректерге әмбебап қатынауды қамтамасыз етеді. Деректер қатынайтын OLE DB архитектурасында Access немесе Visual Basic сияқты деректер тұтынушылары деп аталады. Деректерге ішкі қолжетімділікті қамтамасыз ететін бағдарламалар құралдар деп аталады мысалы, Microsoft OLE DB Provider for Microsoft SQL Server немесе сыртқы тұтынушының Microsoft Access деректер қорына кіру үшін Microsoft Jet 4.0 OLE DB Provider. Microsoft Office немесе Microsoft Access орнатылған кезде OLE DB провайдерлері автоматты түрде орнатылады.

Әрбір провайдер деректер көзімен байланыс үшін арнайы параметрлер жиынтығын анықтауды талап етеді. Access жобасынан Microsoft SQL Server деректер базасына қосылу үшін сервер атын, деректер қорының атын анықтау, серверде тіркелу әдісін, пайдаланушының атын, құпия сөзді анықтау қажет [3].

Microsoft OLE DB Provider for SQL Server провайдерінің қажетті түрі әдепкі жобамен таңдалады. Бұл параметрлер Access жобасындағы сервердің деректер базасымен байланыс жолы ретінде сақталады. Сонымен қатар, олар udl файлында сақталуы мүмкін. Байланыс файлдарын тек OLE DB деректер көздеріне қосылу үшін қажет ақпаратты ұйымдастыру және басқару үшін пайдалануға болады. SQL сервері үшін Microsoft OLE DB Provider провайдерінің түрін таңдау әдепкі бойынша орындалады.

SQL Server 2012 жүйесі ақпаратты технологиялар инфрақұрылымын шағын, орта және ірі ұйымдар құра алатын берік іргетасты қалай отырып, реляциялық модельден тыс шығатын динамикалық әзірлеу, кең бизнес-талдау мүмкіндігі бар деректер платформасының рөлін атқарады. SQL Server 2012 құрамына келесі компоненттер кіреді [1,3]:

* Деректер базасының ядросының қызметі(Database Engine). ДБ, хабарламалар мен репликацияның негізгі компоненттері. ДБ ядросы SQL Server жүрегі болып табылады. Репликация бірнеше ДБ бойынша деректерді оқу жүктемесін бөле отырып, деректердің қол жетімділігін арттырады.

* Аналитикалық қызметтер(Analysis Services). Бизнес-талдаушылар үшін мәліметтерді талдау және OLAP (Online Analytical Processing) функционалдығын қамтамасыз етеді. Талдау қызметтері ұйымға деректерді әртүрлі көздерден, мысалы, реляциялық деректер базасынан жинауға және оларды әртүрлі тәсілдермен өңдеуге мүмкіндік береді.

* Интеграция қызметтері(Integration Services). Деректерді әр текті көздерден біріктіруге, деректерді қоймаға, деректер витринасына және т. б. жүктеуге арналған.

* Есеп қызметтері. Есеп менеджері мен есеп серверін қамтиды. Құру үшін толық ауқымды платформаны ұсынады, басқару және есептерді тарату. Есеп сервері Microsoft Internet Information Services (IIS) және Microsoft.NET Framework стандартты технологияларында құрылған және есептерді өңдеу және сақтау үшін SQL Server және IIS мүмкіндіктерінің үйлесімін пайдалануға мүмкіндік береді.

• Service Broker. Кезектерді ұйымдастыруды және хабарламалармен алмасуды қамтамасыз ететін ДБ-ның негізгі бөлігі. Кезектер ресурстарды босаған сайын орындалатын тапсырмаларды, мысалы, сұрауларды реттеу үшін пайдаланылады. Хабарлар ақпаратты бір ДБ қосымшасынан екіншісіне беруді қамтамасыз етеді.

SQL Server деректер қорының объектілері кестелер, индекстер, көріністер, сақталатын процедуралар, триггерлер, пайдаланушы функциялары болып табылады.Кесте-ақпаратты жинау үшін негізгі нысан болып табылады, SQL Server деректер базасындағы барлық деректерді қамтиды. Әрбір кесте пайдаланушылар үшін мағынасы бар объектінің түрі болып табылады.

Индекс-кесте немесе көрініс жолдарын іздестіруді жылдамдататын кестемен немесе ұсыныспен байланысты дискідегі құрылым. Индекс бір немесе бірнеше кесте бағандары немесе көріністер үшін жасалған кілттерді қамтиды.

SQL SELECT тілінің нұсқаулығының көмегімен кестелерден деректерді шығарып алуды орындайды және олардың негізгі арналарын жүзеге асырады - пайдаланушыға ақпарат беру. SELECT нұсқаулығын орындау нәтижесі-кесте. Көріністер - бұл жай ғана SELECT-нұсқаулық деректер базасында сақталған. Қолданушылардың көзқарасы бойынша көрініс-бұл деректер базасында үнемі сақталмаған, оған жүгіну кезінде қалыптасатын кесте [2,3].

Сақтау процедурасы-бір тұтас ретінде орындалатын Transact-SQL тілінің нұсқауларының сақталған жиынтығы. Сонымен қатар, SQL Server деректер базасында сақталатын және клиенттің шақыруы бойынша орындалатын, құрастырылған Transact-SQL командаларынан тұратын арнайы бағдарлама болып табылады. Сақтау процедураларында кез келген Transact-SQL нұсқаулары, соның ішінде деректерді қосу, өзгерту және жою нұсқаулары (INSERT, UPDATE және DELETE) орындалуы мүмкін. Сақтау процедурасы параметрлерді қабылдап, қайтаруы мүмкін.

Бағдарламалау тілдеріне ұқсас теңшелетін функциялар кіші бағдарлама Transact-SQL қабылдайтын параметрлері орындайды біраз әрекет, мысалы, күрделі (расчет қайтарады) нәтиже бұл әрекет түрінде бар. Бұл функция берілген деректер түрінің жалғыз мәнін қайтаратын скалярға және кестелерді қайтаратын кестелерге бөлінеді (table түрінің мәні). Функция қоңырауы, тіпті параметрлері жоқ болса да, дөңгелек жақшалармен бірге жүреді. Пайдаланушы функциялары деректер қорының күйін өзгертетін әрекеттерді орындай алмайды. Өзгертулерге тек қайтарылатын деректер жиынтығы ғана ұшырауы мүмкін.

SQL Server Management Studio ортасы ДБ мен серверлерді басқарудың негізгі құралы болып табылады. Бұл ортаның графикалық интерфейсі серверлерді, ДБ мен ресурстарды басқаруды жеңілдетеді. Бұл ортада деректер базасын жасауға болады. Таңдалған деректер базасында кестелерді, көріністерді, сақталатын процедураларды, әр түрлі функцияларды жасауға болады. Бұл орта терезесінде барлық нысандар ағаш түрінде ұсынылған. Пайдаланушы жұмыс істей алатын сервердің дерекқоры SQL Server нысандарының ішкі бумасында “деректер қоры” ұсынылған [1].

SQL Server қауіпсіздік жүйесі екі тұжырымдаманың негізінде құрылады: аутентификация және авторизация. SQL Server қауіпсіздігіне жауап беретін жүйе әрбір пайдаланушы үшін жеке login нысанын жасайды. Бұл нысан SQL Server пайдаланушы тіркелгісінің атын, оның құпиясөзін, толық атауын және SQL Server деректер базасына қатынауды басқаруға арналған басқа да атрибуттарды қамтиды. SQL Server қосылған пайдаланушы тіркелгі тіркелген деректер базасына қол жеткізеді. Нақты деректер базасында тіркелгіні тіркеу үшін жүйе әкімшісі немесе дерекқор иесі онда дерекқор пайдаланушысының атын жасайды және оны белгілі бір есептік жазбамен байланыстырады.

Пайдаланушының мүмкіндігін шектеу үшін жүйелік әкімші немесе деректер қорының иесі осы пайдаланушыға нақты объектілерге қол жеткізуге және осы объектілермен нақты операцияларды орындауға рұқсат береді. ДҚ рөлдерін баптау әрбір ДҚ үшін жеке орындалады, яғни әрбір ДҚ өз рөлдер жинағы бар. Бір пайдаланушының бірнеше рөлі бар. Рөлдердің өкілеттігі келесілер болуы мүмкін: жаңа пайдаланушыларды қосу; ДБ объектілерін құру, өзгерту және жою; ДБ резервтік көшіруді орындау; деректерді оқуға және модификациялауға тыйым салу; меншік құқығын, сондай-ақ деректер базасының және т.б. рөлдерін басқару.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТІР ТІЗІМІ

1. Станек Уильям Р. Microsoft SQL Server 2012. Справочник администратора. /СПб.: БХВ-Петербург, 2013. – 576 с.

2. Гайнанова Р.Ш. Разработка приложения типа «клиент-сервер». //НАУКА, ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИИ: Сборник статей Международной научно-практической конференции (25 июня 2016г., г. Томск).ч.1/-С.70-76.

3. Байтенова Л.М. Ақпараттық жүйелерде мәліметтерді басқару [Мәтін]: Оқу құралы / Л.М. Байтенова, М.К. Уандыкова.- Алматы: Экономика, 2016. - 194 б.

ӘОЖ 338.001.36

Джалбирова Ж. Т
э. ғ. к., аға оқытушы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
E-mail: zhainagan_1975@mail.ru

Дәуітбаева А.О.
т. ғ. к., аға оқытушы,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
E-mail: aicos@mail.ru

Тулегенова Э.Н.
э. ғ. к., аға оқытушы,. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда қ.
E-mail: etulegenova80@mail.ru

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНЫҢ ІШКІ ӨҢІРЛІК ӨНІМІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БОЛЖАУ

Резюме: В данной работе рассматривается анализ и прогнозирование внутрирегионального продукта Кызылординской области. С помощью корреляционно-регрессионного анализа рассчитана многофакторное регрессионное уравнение ВРП. Для оценки влияния показателей основных отраслей на ВРП региона и определения необходимых темпов их развития использована статистические данные Кызылординской области за 2005 – 2015 годы. Приведена оценка влияния показателей основных отраслей на ВРП региона. Расчет показателей для оценки значимости полученной модели и ее параметров проведен с использованием инструмента «Регрессия» задачи «Анализ данных» MS EXCEL.

Түйін: Ұсынылған мақалада Қызылорда облысының жалпы ішкі өніміне талдау және болжау жасалынған. Корреляциялық-регрессиялық талдау көмегімен жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) көпфакторлы регрессиялық теңдеуі құрылды. ЖІӨ-ге негізгі салалардың көрсеткіштерінің әсерін бағалау үшін Қызылорда облысының 2005-2015 жылдардағы статистикалық мәліметтері пайдаланылды. Алынған модельдің параметрлері мен маңыздылығын бағалау көрсеткіштері MS EXCEL электронды кестесінің РЕГРЕССИЯ құралының көмегімен жүргізілді.

Summary: This paper discusses the analysis and forecasting of the intraregional product of the Kyzylorda region. With the help of correlation and regression analysis designed regression equation of GRP. To assess the impact of indicators of the main industries on the GRP of the region and determine the necessary rates of their development, the statistical data of the Kyzylorda region for 2005 – 2015 were used. The estimation of influence of indicators of the main branches on GRP of the region is given. Calculation of indicators to assess the significance of the model and its parameters was carried out using the Regression tool of the data Analysis task MS EXCEL.

Жалпы өңірлік өнім (ЖӨӨ) өңірдің экономикалық даму деңгейін сипаттайтын, оның экономикалық әлеуетін көрсететін негізгі макроэкономикалық көрсеткіш болып табылады. Ол экономикалық қызмет түрлері бойынша жалпы қосылған құнның және өнімдер мен импортқа таза салықтардың сомасын білдіреді.

Қызылорда облысының экономикалық қызметінің базалық түрлерінің дамуын кешенді талдау нәтижелерін демографиялық үдерістердің динамикасымен және еңбек ресурстарының жай-күйінің өзгеруімен өзара байланыста өңірлік дамудың әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерінің өзгеруінің тұрақты заңдылықтарын және олардың өзара ықпал ету дәрежесін анықтау үшін пайдалануға болады.

Соңғы бірнеше жыл ішінде Қызылорда облысының ЖӨӨ-дегі жалпы өңірлік өнімінің үлес салмағы 3,8-3,9% деңгейінде өзгеріссіз қалып отыр. Соңғы он жыл ішінде ЖӨӨ өсу үрдісі бар.

2015 жылдың қорытындысы бойынша ол 1176,6 млрд.теңгені немесе өткен жылдың деңгейіне 103,7% құрады. ЖӨӨ құрылымында ең көп үлесті салалар құрады: кен өндіру – 42,7%, Көлік және қоймалау – 11,2%, құрылыс – 7,9%, жылжымайтын мүлікпен операциялар – 5,4%, сауда – 5,1%, ауыл шаруашылығы, өңдеу өнеркәсібі және электрмен жабдықтау.

Мемлекет басшысының экономикалық өсуді ынталандыру бойынша қойған міндеттері және” 2020 жылға дейінгі өңірдің әлеуметтік-экономикалық даму стратегиясы “ озық қарқынмен дамыту және елдің дамуына үлес қосу жөніндегі негізгі мақсатты сөзсіз іске асыруды талап етеді.

Қабылданған Стратегияда бұл үшін ЖӨӨ қарқыны республикалықтан 2% - ға жоғары өңірді дамыту қажет екендігі анықталды.

Өңірде 2015 жылдың қорытындысы бойынша бірқатар маңызды экономикалық көрсеткіштер бойынша оң серпінге қол жеткізілді: өңдеу өнеркәсібінің өсу қарқыны, құрылыс жұмыстары мен бөлшек сауда айналымының көлемі, инвестициялар салу, бюджетке салықтар мен басқа да көрсеткіштер және 2016 жылғы жалпы өңірлік өнімнің күтілетін болжамы өткен жылғы деңгейден төмен емес.

Негізгі салалар көрсеткіштерінің өңірдің ЖӨӨ-ге әсерін бағалау және олардың қажетті даму қарқынын айқындау үшін Қызылорда облысының ЖӨӨ – нің 2005-2015 жылдарға арналған көпфакторлы корреляциялық-регрессиялық талдауы жүргізілді [1].

Қызылорда облысы бойынша статистика Агенттігінің деректері бойынша ЖӨӨ динамикасының матрицасы және оған әсер ететін факторлар 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте

Әсер ететін факторлар динамикасының матрицасы %

Наименование	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Прирост ВРП %	24,9	19,5	3,1	-3,5	17,2	7,1	4,8	-0,7	3,8	5,9	3,7
X_{1} – өсу қарқыны ФО ауыл шаруашылығы өнімдерінің	2,6	7,7	7,7	0,9	1,8	-1,0	-3,1	12,2	8,2	-1,9	3,5
X_{2} – өсу қарқыны ФО тау-кен өнеркәсібі	36,4	18,6	8,2	-15,6	29,3	3,0	-1,9	-1,0	1,4	0,1	0,6
X_{3} – өсу қарқыны ФО өңдеу өнеркәсібі	11,5	58,1	39,2	10,1	21,7	22,9	18,1	-7,0	11,1	0,5	5,8
X_{4} – өсу қарқыны ФО құрылыс	22,5	84,1	56,1	14,7	21,8	38,0	56,9	15,3	1,1	43,5	6,3
X_{5} – өсу қарқыны ФО бөлшек сауда тауар айналымының	5,9	24,3	16,3	16,1	11,3	18,1	20,4	31,1	45,0	10,3	17,9
X_{6} – өсу қарқыны ФО жүк айналымы	13,8	10,4	2,2	9,7	19,6	7,8	-0,5	-4,2	14,2	44,6	5,2
X_{7} – өсу қарқыны ФО байланыс қызметтері	9,2	17,0	14,0	23,6	20,4	26,1	19,7	10,6	7,8	10,7	7,0
X_{8} – өсу қарқыны ФО электрмен жабдықтау, газ, бу	55,2	57,2	29,4	2,9	2,5	25,6	4,7	16,8	4,5	-0,8	32,8

Алынған модельдің мәнін және оның параметрлерін бағалау үшін көрсеткіштерді есептеу “Регрессия” құралын пайдалану арқылы жүргізілді. 2).

Регрессия теңдеуінің статистикалық маңыздылығын бағалау Фишердің F-критериясы арқылы жүргізілді. Фишердің F-критерийінің нақты мәні:

$$F = 42,69$$

Мәнділіктің бес пайыздық деңгейі кезінде өлшемнің кестелік мәні Fтабл = 0,08 құрайды.

F = 12,05> Ftabl = 0,08 болғандықтан, регрессия теңдеуі статистикалық маңызды деп танылады.

Қызылорда облысы үшін ЖӨӨ көпфакторлы регрессиялық моделі былайша көрінеді:

$$y = -5,9 – 0,49\ x1 + 0,51\ x2 + 0,05x3 + 0,03\ x4 + 0,23\ x5 + 0,13\ x6 + 0,17\ x7 + 0,15\ x8,$$

мұнда у-в ЖӨӨ өсімі %,

х1-ауыл шаруашылығы өнімінің ФҚ өсу қарқыны %,
х2-тау-кен өнеркәсібі ФО өсімінің қарқыны %,
х3-өңдеу өнеркәсібі ФО өсімінің қарқыны %

2-кесте

Модельді және оның параметрлерін талдау нәтижелері

Регрессионная статистика	
Множественный R	0,989785597
R-квадрат	0,979675527
Нормированный R-ке	0,898377636
Стандартная ошибка	2,825500473
Наблюдения	11

Дисперсионный анализ

	df	*SS*	*MS*	*F*	*Значимость F*
Регрессия	8	769,6330941	96,20413677	12,05044204	0,078852798
Остаток	2	15,96690585	7,983452926		
Итого	10	785,6			

	Коэффициенты	*пандартная ошиб*	*-статистик*	*P-Значение*	*Нижние 95%*	*ерхние 95*	*Нижние 95,0%*	*Верхние 95,0%*
Y-пересечение	-5,992520396	6,115677241	-0,97986211	0,4304792	-32,30615577	20,32111	-32,30615577	20,32111498
x1	-0,491433536	0,311885837	-1,57568404	0,255790148	-1,833369984	0,850503	-1,833369984	0,850502911
x2	0,513157347	0,086911534	5,904364203	0,027506878	0,1392072	0,887107	0,1392072	0,887107494
x3	-0,052940982	0,108438052	-0,48821406	0,673678267	-0,519512261	0,41363	-0,519512261	0,413630297
x4	0,033186539	0,061342475	0,541004232	0,642703787	-0,23074883	0,297122	-0,23074883	0,297121908
x5	0,225660699	0,1371462	1,645402493	0,241625126	-0,364431772	0,815753	-0,364431772	0,815753171
x6	0,132291422	0,095484484	1,385475594	0,300188324	-0,278545153	0,543128	-0,278545153	0,543127997
x7	0,167093779	0,225622906	0,740588719	0,53608631	-0,803683233	1,137871	-0,803683233	1,13787079
x8	0,153394863	0,074626849	2,055491624	0,176157039	-0,167698553	0,474488	-0,167698553	0,474488279

x_4 - өсу қарқыны ФО строительства в %,
x_5 - өсу қарқыны ФО розничного товарооборота в %,
x_6 - өсу қарқыны ФО грузооборота в %,
x_7 - өсу қарқыны ФО услуг связи в %,
x_8 - өсу қарқыны ФО электроснабжения, газа, пара в %

ЖӨӨ алынған моделінің алынған коэффициенттерін бағалау: тау-кен өндіру саласында өндіріс өсімі ЖӨӨ-нің 0,51-ге өсуіне ықпал етеді%, өңдеуші өнеркәсіптегі өндіріс өсімі ЖӨӨ-нің 0,05-ке өсуіне ықпал етеді%, құрылыс жұмыстары көлемінің 1% өсуі ЖӨӨ-нің 0,03-ке өсуіне ықпал етеді%, бөлшек тауар айналымы көлемінің 1% өсуі ЖӨӨ-нің 0,23-ке өсуіне ықпал етеді%, жүк айналымы көлемінің 1% өсуі ЖӨӨ-нің 0,13-ке өсуіне ықпал етеді%, Ақпарат және байланыс қызметтері көлемінің 1% - ға өсуі ЖӨӨ-нің 0,17-ге өсуіне ықпал етеді%, электрмен жабдықтау, газ, бу көлемінің 1% - ға өсуі ЖӨӨ-нің 0,15% - ға өсуіне ықпал етеді. Ауыл шаруашылығы бойынша 1% өсім кезінде ЖӨӨ-нің 0,49% - ға қысқаруы байқалады, бұл саланың тиімділігінің төмендігін көрсетеді, яғни ауыл шаруашылығы қарқынының өзгеруі ЖӨӨ-нің өсу қарқынына шамалы әсер етеді [2].

Есептер сондай-ақ тау-кен өндіру саласындағы өсімнің 1% - ы Өңдеуші өнеркәсіптің 20% - ға өскен кездегі үлеспен салыстыратынын көрсетеді.

Осылайша, тау-кен өнеркәсібі өсімінің 1% - ы ЖӨӨ-ні 0,51% - ға ұлғайтады, ал өңдеу өнеркәсібінің 119,3% - ға өсуі 2015 жылдың қорытындысы бойынша ЖӨӨ-нің өсуіне 0,58% - ға әсер етеді, яғни тау-кен саласының төмендеуі өңдеуші және басқа салалардағы өсу есебінен өтелуі мүмкін, бұл «Қызылорда облысының 2020 жылға дейінгі әлеуметтік-экономикалық даму стратегиясында»көзделген.

Жалпы қосылған құн тауарлар мен қызметтерді шығару мен аралық тұтыну арасындағы айырмашылық ретінде салалар деңгейінде есептеледі.

2015 жылдың қорытындысы бойынша ЖӨӨ-нің қалыптасуын талдау өндірістік салаларда, әдетте, меншікті тұтынуға арналған шығыстарды қамтитын аралық тұтыну үлесі жеткілікті түрде

жоғары екендігін көрсетеді. Керісінше, қызмет көрсету саласымен байланысты салаларда жеке тұтыну үлесі жоғары емес және осы салаларда құрылған жалпы шығарылымның 60% - дан астамы ЖӨӨ-ні қалыптастырады.

Бұдан басқа, алынған модель тау-кен өндіру саласынан кейін қызмет көрсету саласының өсімі (бөлшек тауар айналымы, көлік, байланыс қызметтері және басқалар) үлкен әсер беретінін көрсетеді, сондықтан өз өндірісіне жұмсалатын шығындардың төмендігін және ЖӨӨ қалыптастыруға қосқан үлесімізді ескере отырып, қызмет көрсету саласын жан-жақты дамыту қажет.

2015 жылдың 1 тоқсанының қорытындысы бойынша тау – кен өнеркәсібінің нақты көлем индексі (НКИ) өткен жылдың сәйкес кезеңінің деңгейіне 96,2 құрады, бұл ретте мұнай өндіру көлемі 95,3% - ға дейін төмендеді, құрылыс жұмыстарының НКИ-62,8%. Ауыл шаруашылығында, өңдеу өнеркәсібінде, саудада, көлікте және басқа да салаларда НКИ өсуі байқалады. Есеп осындай қарқын сақталған кезде күтілетін ЖӨӨ тек 100,56% - ды құрайтынын көрсетеді.

Сондықтан, негізгі тау-кен өндіру өнеркәсібінің төмендеу қарқынын және өңірдің мақсатты қондырғыларын орындау қажеттілігін ескере отырып, қабылданған стратегиямен бекітілген өсу қарқынының деңгейінде сөзсіз орындалуы қажет деп санаймыз.:

ауыл шаруашылығында-5 %, өңдеу өнеркәсібінде-15%, электрмен жабдықтауда – 10%, құрылыста – 8%, саудада – 15%, көлікте – 15%, Ақпарат және байланыс қызметтері бойынша – 10% [3].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Козлов А.Ю. Пакет анализа MS Excel в экономико-статистических расчетах / А.Ю. Козлов, В.Ф. Шишов. – Москва, 2003 г.

2. Максимова Т.И. Использование аппарата корреляционного анализа в изучении экономических показателей / Т.И. Максимова, Л.Р. Смирнова. – Москва, 1991 г.

3. Ссылка: http://kyzylorda-stat.kz/

Смагулова Л.А.
п.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.,
І.Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Талдықорған қ., e–mail: jgu_laura@mail.ru

Оразбаева Ә.А.
п.ғ.м., аға оқытушы, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Талдықорған қ., e–mail: asel.orazbaeva@mail.ru

Оңғарбаева А.Д.
п.ғ.м., аға оқытушы, І.Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Талдықорған қ., e–mail: aliaod_80@mail.ru

РОБОТТЫҚ ТЕХНИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ҚОЛДАНУ САЛАЛАРЫ

Түйін. Мақалада роботтық техникалық жүйелердің қызметі, оларды басқару және қолдану ерекшеліктері сипатталады. Роботтық техникалық жүйелер «ақылды» технологияларды меңгеруге негіз бола алады және де азаматтардың шығармашылық, интеллектуалды дамуына оң әсерін тигізеді. Интеллектуалды роботтық техникалық жүйелер үш буынға бөлінеді. Бір буыннан екінші буынға өткен сайын робот техникасының дамып, мүмкіндіктері артып келе жатқанына қарамастан, олар әлі толығымен зерттеліп біткен жоқ. Басқару түрі бойынша роботтық техникалық жүйелер биотехникалық, автоматты және интерактивті болып бөлінеді. Роботты басқару әдістерін дамытуда техникалық кибернетика жетістіктері мен автоматты басқару теориясы өте маңызды. Роботтарды оқу үдерісінде қолдану білім алушылардың инженерлік мәдениет саласында негізгі түсініктерін қалыптастыруға, жаратылыстану және нақты ғылымдар саласына қызығушылықтарын арттыруға, қолданбалы тапсырмаларды орындауда білімгерлердің стандартты емес ойлау қабілетін, шығармашылығын дамытуға, сондай–ақ, ізденушілік дағдыларын қалыптастыруға үлкен мүмкіндік береді.

Резюме. В статье рассматриваются основные функции, управление и особенности применения робототехнических систем. Принципы их работы являются фундаментом для разработки «умных» технологии. Интеллектуальные робототехнические системы в свою очередь разделяются на три поколения (первое, второе и третье). Несмотря на то, что робототехнические системы развиваются из поколения в поколение, они еще не полностью исследованы. По виду управления робототехнические системы подразделяются на биотехнические, автоматические и интерактивные. Возможности технической кибернетики и теории управления автоматов играют важную роль в развитии методов управления роботов. Использование роботов в учебном процессе дает студентам отличную возможность для разработки базовых концепций в инженерной культуре, повышения их интереса к естественным и точным наукам, развития умственных способностей, навыков оригинального творческого мышления, развития навыков самостоятельного исследования и решения прикладных задач.

Summary. In the article are described the basic functions, control and application of robotic systems. The principles of their work constitute the basis on which smart technologies are built. Intellectual robotics systems are divided into three generations (first, second and third). Despite the fact that robotics systems evolve from generation to generation, they are still not fully studied. By management type robotics systems can be divided into biotechnological, automated and interactive. The possibilities of technical cybernetics and automaton control theory play an important role in the development of methods of controlling robots. The usage of robots in educational process gives students excellent opportunity for developing basic concepts in engineering culture, increasing their interest in natural and exact sciences, skills of original creative thinking, developmen of independent research skills and solving of applied problems.

Ғылым және техниканың қандайда бір саласының пайда болуы өте күрделі үрдістердің бірі. Оның дамуы белігілі бір уақыт интервалындағы басқа объективті және субъективті себептер мен жағдайларға өзара тәуелді, сонымен қатар байланысты. Кейбір жағдайларда техникалық құрал бірінші пайда болып, оның ғылыми тұрғыда дамуына, бағытына сілтеу бола алады. Ал басқа жағдайларда, ғылыми зерттеулердің арқасында жаңа техниканы ойлап табуға немесе жетілдіруге жағдай туады. Роботты техниканың құрылуы және даму тарихы, сонымен қатар робот құралдарының жетілдірілуі мен шығарылу үдерісі, ғылыми даму бағыты мен жаңа техниканың құруына байланысты күрделі себеп–салдарды растайды.

«Цифрлық қоғам–қоғамның тіршілік қызметінің барлық салаларында білім мен ақпарат рөлінің басымдығымен ерекшеленетін, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) адамдардың тұрмыс тіршілігіне, олардың білімі мен жұмысына, сондай–ақ мемлекеттің, бизнес пен қоғамның өзара іс–қимылдарына шешуші әсер ететін, өркениеттің қазіргі заманғы даму кезеңі»–деп «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында елбасымыз Н.Ә. Назарбаев айтып өткендей, жедел қарқынмен дамып келе жатқан мемлекетті қалыптастырудың негізгі құралы цифрлық технологиялар, ал оларды жедел түрде меңгеру қазіргі қоғамның алдында тұрған басты мақсаттардың бірі.

«Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының негізгі төрт бағытының бірі креативті қоғамды қалыптастыру, яғни халықтың цифрлық сауатын көтеру арқылы адами капиталды дамыту, инфокоммуникация технология саласындағы мамандардың біліктілігін көтеру, креативті тұрғыдан ойлауды дамыту болып табылады. Бұл бағыттың мақсаты цифрландыру басымдықтарын пайдалану мүмкіндіктерін кеңейту мақсатында халықтың дағдысы мен құзыреттерін дамыту. Мақсатқа сәйкес екі міндет қойылған: халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру және экономика салалары үшін АКТ саласындағы мамандарды даярлау [1]. Осы мақсат, міндеттерді орындап, жүзеге асыру үшін заманауи цифрлық технологиялырды меңгеруіміз керек. Заманауи цифрлық технологиялар алға қарай жылдам қадам басқаны соншалықты, бұрын тек қашықтықта дыбысты беру үшін құрылғы ғана болса, бүгінгі күні байланыс құралы ғана емес, сонымен бірге әмиян, кілт, журнал, фотоаппарат, бейнеплеер және т.б. түрінде қолданылады. Әрине, АКТ дамуының белсенділігінің артуы мен олардың қоғам салаларына тереңінен енуі дайын өнімдерді, интеллектуалды міндеттерді жеңілдетудің сапалы дамуын талап етеді.

Жолдауда цифрлық экономика халықта оның жемістерін пайдалануға мүмкіндік беретін цифрлық дағдылардың болуын талап етіп, қазіргі кезде халықтың компьютерлік (цифрлық) сауаттылығының деңгейі 76,2% құрайды делінсе, ал роботтық техника шеңберінде бағдарламалаудың жалпы негіздеріне үйрететін 372 үйірме жұмыс істейтіні жайлы ақпарат берілген. Сонымен қатар, елбасының бұл жолдауында экономика салаларындағы цифрлық қайта құру бағытында қоғамның барлық салаларында ақылды технологияларды қолдану қажеттілігі жайлы айтылады. Осы айтылған мәселелерді жүзеге асыру үшін, яғни ақылды технологияларды тиімді меңгеру үшін қазіргі оқыту үдерісінде оқытылып жатқан роботтық техникалық жүйелерге бөлінетін сағат санын еселеу керек деп ойлаймыз. Себебі бұл азаматтардың шығармашылық, интеллектуалды дамуына үлкен үлес қосады.

Қазіргі кезде роботтар өміріміздің көптеген саласына, атап айтқанда, ғарышты игеру, денсаулық сақтау, өндіріс, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қорғаныс ісі және басқа да салаларға еніп үлгерді. Қазақстан Республикасында өнеркәсіптің жеделдетіле индустрияландырылуы, жаңа технологиялардың қарқынды дамуы өскелең ұрпақты жоғарғы білікті техникалық сала мамандары ретінде даярлауды талап етеді. Робот қоршаған әлеммен әрекеттескен кезде адамның (жануарлардың) қызметтері мен іс–әрекеттерін ішінара немесе толық атқарады. Алғашқы роботтар адамның қозғалысы мен сырт пішінін қайталады. Олар ойын-сауық мақсаттарында пайдаланылды. Қазіргі кезде тұрмыстағы көптеген қызметтерді атқаратын, қадағалайтын, мүгедектер мен сәбилерге көмекші, көңілін аулайтын, т.б. роботтар жасалынды, интеллектуалдық роботтар да пайда бола бастады. Роботты техниканың дамуы барысында адамдарды бір сарынды ауыр жұмыстардан, жоғары радиациялы, жоғары немесе төмен температура жағдайларындағы және адам қатынауы қиын жерлердегі (су астында, ғарышта) жұмыстардан босататын автоматтық құрылғылар мен механизмдер түрінде жасалып, олар үнемі жетілдіріле түсуде.

Роботтың функциясын жақсы түсіну үшін, адамның аналогты функциясымен салыстыру қажет.

1– жасанды иіс сезімі;

2– жасанды ақыл (интеллект);

3– техникалық көрініс;

4– сөйлеуді талдауыш (анализатор);

5– сөйлеу синтезаторы;

6– жасанды аяқ–қол (адымдағыш аппарат);

7– жасанды қол (кисть);

8– механикалық қол (манипулятор).

Робот дегеніміз – жалпы, адамның қызметін атқаратын, компьютер арқылы басқарылатын техника. Роботты техника – автоматтандырылған техникалық жүйелерді құрастырумен айналысатын ғылымның бір түрі. Робот – бұл индустрия. Роботтық техника екіге бөлінеді өдірістік және арнайы. Өнеркәсіптік робот дегеніміз ойлау қабілеті жоқ, қозғалмалы автоматикалық машина, ол бірнеше

қозғалыс дәрежелері бар манипулятор түріндегі атқару құрылғысынан және өндірістік үрдісте қозғалу және басқару функциясын орындауға арналған қайта бағдарламаланатын құрылғылардан тұрады. Роботтарды келесі категорияларға бөлуге болады: өнеркәсіптік роботтар, әскери (радиомен басқарылатын машиналар, саперлер), тұрмыстық (капсулды кофемашиналар, ақылды шаңсорғыштар), медициналық, транспорттық (Amazon қоймасындағы автономды роботтар), сервистік (аэропортта көмек берушілер), экзоскелеттер (адам денесінің кеңейтілген мүмкіндіктері, қимыл–тірек аппаратының шығындалған функциясын қалпына келтіру), адам секілді (Honda компаниясы шығарған «Asimo» роботы), қадамдап жүретін, космостық [2].

Адамзаттың табиғаттағы қолайсыз жағдайларда іс–әрекет етуі, шахталардағы, космоста, химиялық заттар қатысымен болатын жағдайларда және тағы да басқа апатты да қауіп–қатері жоғары дәрежелі орындарда барлық жұмыстарды адамның орнына дәлме–дәл орындаса – адам баласының өміріне, денсаулығына қауіп төнбейді. Сонымен қатар шығармашылық кәсіпорындарында «робот» қолданылса, уақыт шығыны, адамның физикалық жұмысы, оның шаршауы да азаяр еді. Мысалы, қандай да бір шикізат өнімін немесе белгілі бір затты басып шығаруға робот өте қолайлы.

Қазіргі таңда көптеген елдерде білім беру үдерісінде роботтық техника негіздерін оқыту үлкен сұранысқа ие. Негізгі тапсырма жастарды инженерлік мамандықтарға және ғылымға назарын аударту болып отыр. Бұл идеяны жетілдіру үшін роботтардың Дүниежүзілік олимпиадасы (ағылш. World Robot Olympiad, WRO) 10–18 жас аралығындағы мектеп оқушыларының жарысы–роботтардың Халықаралық жарысы (MCP) өткізіледі. Бірінші фестиваль 2004 жылы Сингапурде өткізіліп, оған 32 елден 1000–нан астам дарынды оқушылар қатысты.

Роботтық техниканы үш бағытқа бөлуге болады:

- білімділік;
- жарысатын;
- шығармашылық.

Қазіргі уақытта білім алушылар роботтық техникамен сабақтан тыс кезде және таңдау курстарында шұғылдана алады. Мұндай сабақтарда жарысатын бағыт басым болады, дәлірек айтқанда жарысатын компонент айқын түрде қатысады. Білімділік бағыты жанама түрде тек техникалық бағытпен айқындалады. Бұл бағытқа тісті–белдікті берілулер, айналдыру кеңістігін өзгерту, дөңгелек диаметрінің өткен ара–қашықтығын өзгерту, сызық бойынша жылжу технологиясы, обьекттерді тану және тағы да басқалары жатады. Сондай–ақ, іс–әрекетті жүзеге асыратын роботта алгоритмдеу және бағдарламалау дағдыларын арттыратын компонент, тест және қалпына келтіру бағдарламалары болады [3].

Роботты техникалық жүйелерді үш буынға бөлуге болады. Бірінші буынның роботты техникалық жүйелеріне бүгінгі күндегі өндірісте пайдаланатын роботтардың көбі жатады. Олардың басқару жүйесінің есептеуіш қуаты төмен болып табылады (кейде нөлге тең). Мұндай роботтың жалғыз «интеллектуалды» функциясы – оператормен берілетін әсер тізбегінің есте сақтауында. Мұндай роботтар «соқыр–керең–мылқау» сияқты. Олар жұмыс істейтін технологиялық жағдай толығымен детерминирленген болуы керек. Бұған кіретіні тетіктердің нақты тұрақтандырылуы, басқа жабдықтармен кеңістіктік байланыстың нақты анықталуы және де құралдарға жақын орналасқан адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Көптеген жағдайларда толығымен детерминирленген технологиялық жағдайды жасауға кеткен шығындар өнімділіктің артуы, өнім сапасы мен жабдықтың жұмыс жасау уақытының артуы есесінде өтеледі.

Екінші буынның роботты техникалық жүйелері басқару жүйесіне қымбат емес микропроцессорлар ендірілгенде пайда болды. Манипулятор үзбелерінің қозғалыс элементтерін барлық жылжу дәрежесі бойынша есептеуге мүмкіндік туды. Бұл берілген траекториялар бойынша жұмысшы роботтардың баяу орын ауыстыруына мүмкіндік берді. Екінші буын роботтары қозғалып тұрған тасымалдаушының үстінде жатқан тетіктермен жұмыс жасай алады. Кейде жүйедегі өзгерістерге бейімделуді қамтамасыз ететін күш беру кезеңі және қашықтық өлшегішті бергіштер енгізілді. Екінші буынды роботтарды негізінен автоматты өндіріс үдерістерімен байланысты жерлерде қолданады: нүктелі пісіру, тозаңдатумен бояу, доғалы пісіру, құрастыру. Екінші буынның роботтарымен жұмыс істеген кезде олардың даму болашағы жетілдірілген бергіштерді қолдану мен басқару жүйесінің есептік қуатының артуына байланысты екенін көруге болады.

Үшінші буынның роботты техникалық жүйелері бірнеше жыл бұрын пайда болды, бірақ олар әлі толығымен зерттеліп болған жоқ. Бұл жүйелердің ерекшелігі бірнеше асинхронды жұмыс істейтін

микроЭЕМ қолданылуында, олардың әрқайсысы автономды функцияларды жүзеге асырады. Үшінші буынның типтік роботы әр жылжу дәрежесі үшін арнайы басқару процессорымен және де оның жұмысын үйлестіретін орталық процессормен жабдықталған. Орталық процессор басқа да жоғарғы деңгейлі функцияларды орындайды.

Төменгі деңгейлі процессорлардың әрқайсысы өз манипулятор үзбесінің қозғалу жылдамдығы мен ішкі күй бергіштерінің сигналдарын өңдейді және де осы үзбені сервобасқару жүйесінің бір бөлігі болып келеді. Орталық процессор бөлек дәрежесі бойынша орын ауыстыруды үйлестіреді, әртүрлі координат жүйелерінде жұмыс істеген кезде координаталарды түрлендіруді орындайды, сыртқы бергіштермен, басқа роботтармен және білдектермен өзара әрекет етеді, өз жадысында программаларды сақтайды, байланыс желісі арқылы басқа ЭЕМ ақпаратпен алмасады. Барлық аталып өткен функциялар бір ЭЕМ орындала алады, бірақ жаңа жүйелер мәліметті өңдеудің иерархиялық жүйесін жиірек қолданады. Бұл төменгі деңгейлі процессорларға кететін шығындардың толығымен жүйенің иілгіштігімен және қарапайымдылығымен өтелуімен түсіндіріледі.

Басқару түрі бойынша роботтық техникалық жүйелер биотехникалық, автоматты, интерактивті болып бөлінеді. Биотехникалық жүйелерге командалар (роботтың жекелеген сілтемелерін басқару батырмасы), көшіру (адам қозғалысын қайталау, қолданбалы күштерді, экзоқаңқаларды тасымалдайтын кері байланысты жүзеге асыруға болады) және жартылай автоматтық (бір командалық органның басқарылуы, мысалы, роботтың бүкіл кинематикалық сызбасының тұтқасы) жүйелер кіреді. Автоматты роботтық техникалық жүйелерге бағдарлама (белгілі бір бағдарлама бойынша жұмыс істейді, негізінен сол ортада бірдей мәселелерді шешуге арналған), бейімделгіш (типтік есептерді шешеді, бірақ жұмыс істеу шарттарына бейімделеді) және интеллектуалдық (ең дамыған автоматтандырылған жүйелер) жүйелер кіреді. Интерактивті роботты техникалық жүйелерге автоматтандырылған (автоматтандырылған және биотехникалық режимдердің ықтимал ауысуы), қадағалау (адам мақсатты функцияларды орындайтын автоматты жүйелер) және диалог (робот адаммен мінез–құлық стратегиясын таңдауға арналған диалогқа қатысады, сондықтан робот әдетте, манипуляцияның нәтижелерін алдын–ала болжауға және мақсатты таңдау бойынша кеңес беруге қабілетті сараптамалық жүйемен жабдықталған) кіреді.

Роботтарды басқарудың негізгі міндеттері:

- ережелерді жоспарлау;
- қозғалыстарды жоспарлау;
- күштер мен сәттерді жоспарлау;
- динамикалық дәлдікті талдау;
- роботтың кинематикалық және динамикалық сипаттамаларын анықтау.

Роботты басқару әдістерін дамытуда техникалық кибернетика жетістіктері мен автоматты басқару теориясы өте маңызды [4].

Роботтар—қарқынды дамып келе жатқан болашақтың жоғарғы технологияларының бірі. Тәжірибенің артуына орай роботтық техника екі мақсатқа негізделеді – ары қарай роботтарды өндіруді арттыру және оларды қолдануды жеңілдету. Бұл мақсаттардың орындалуы роботтардың интеллектуалды және сезімталдық дәрежесінің артуымен тығыз байланысты. Роботтық техниканы келешекте қоғамның барлық талаптарын толыққанды қанағаттандыратын интеллектуалды және сезімтал роботтардың гармоникалық үйлесімділігі деп қарастыруға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы туралы» және «Мемлекеттік бағдарламалар тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 19 наурыздағы №957 Жарлығының толықтырулары.

2. Мухтарова А. Ж. «Білім беру үрдісінде роботтардың қазіргі жағдайы мен даму болашағы»; XI Халықаралық студенттер және жас ғалымдардың ғылыми конференциясы «Ғылым және білім - 2016» , 651 бет, Л. Н. Гумилев атындағы Евразия Ұлттық университеті, Астана қ, 2016 ж.

3. Каширин Д.А., Федорова Н.Д., Ключникова М.В. Курс «Робототехника»: внеурочная деятельность, 2–е издание дополненное переработанное, методические рекомендации для учителя/под ред. Криволаповой Н.А. – Курган: ИРОСТ, 2013. – 80 с.

4. Жантасова Ж.З., Кадырова А.С., Садакбаева А.К., Икенова А.Е.: LEGO Mindstorms EV3 үлгі негізінде роботтарды құрастыру және бағдарламалық басқару. Оқу құралы, 9 – 10 бет, Өскемен 2016.

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW

Г.С. Мауленов
доктор юридических наук, профессор
Рецензия на учебник «Криминология»,
подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахтанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный под ход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социаль ного и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступления; роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан понастоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «…И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

А.Н. Агыбаев
доктор юридических наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби*, заслуженный деятель Казахстана*

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождающие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно … поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информации. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

– преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов.При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованныхв предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написаниии автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№ 2 (78) 2019 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

ИБ №12700
Басуға 05.04.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 84х108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 20 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №1784.

Редакция мекенжайы: Астана қ., Алматы ауданы, Оңтүстік-Шығыс, оң жағалау,
Түлкібас көш., 49 үй, web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

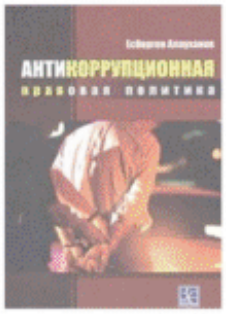
В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы -"Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминотеология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191

